

На основании постановления Совета Специальных Классовъ Лазаревского Института восточных языковъ от 14 Октября 1910 г. печатать дозволяется.  
Директоръ проф. П. Гидильяновъ.

Типографія Е· Авєтикова.

МОСКВА, Больш. Лубянка, Варсонофьевский пер., домъ Бауеръ.  
1911.

## Отъ редакціи.

Настоящій, восьмой, выпускъ „Эминскаго Этнографическаго сборника“ содержитъ въ себѣ армянскую діалектологію—очеркъ и классификацію ново-армянскихъ нарѣчій, границы ихъ и ихъ описание, согласно занимаемому ими пространству и ихъ главнымъ языковымъ особенностямъ\*). Всѣ известныя до сихъ поръ многочисленныя армянскія нарѣчія весьма удачно сведены авторомъ книги, г. Р. Ачаряномъ, къ *тремъ* главнымъ группамъ (*ум*, *ке* и *ел*); число всѣхъ описанныхъ имъ нарѣчій, поднарѣчій и говоровъ доходитъ до 102-хъ, а что дѣлаетъ работу г. Ачаряна особенно цѣнной, это—приведенные имъ *образцы* по каждому изъ нарѣчій и говоровъ. Важны также—составленная авторомъ *библиографія* по каждому изъ нарѣчій и діалектологическая *карта*, помѣщаемая въ концѣ книги.

Издавая этотъ цѣнныи трудъ, мы убѣждены, что онъ окажеть большую услугу не только специалистамъ-арменовѣдамъ, но и школамъ, служа въ нихъ *пособіемъ* для изученія армянскихъ нарѣчій.

Въ позапрошломъ году вышла въ Парижѣ *Classification des dialectes arméniens par H. Adjarian*; наше изданіе, во-первыхъ,—оригиналъ, съ котораго сдѣланъ самимъ авторомъ французскій переводъ, во-вторыхъ, оно во многихъ мѣстахъ разработано подробнѣе французскаго, и, наконецъ, въ третьихъ, оно содержитъ въ себѣ *образцы* нарѣчій, которыхъ нѣтъ во французскомъ изданіи.

По поводу выхода въ свѣтъ этого послѣдняго появились въ специальныхъ журналахъ весьма сочувственные отзывы. Мы сочли нeliшнимъ привести здѣсь

\*) Трудъ этотъ, въ болѣе сокращенномъ видѣ, былъ представленъ на „Гукасовскую Премію“ (въ Тифлісѣ) и отвергнутъ на основаніи отзыва, составленного г. Леономъ Ганджеянцъ.

два изъ нихъ, какъ принадлежащіе перу выдающихсяъ современныхъ представителей армянской лингвистики на Западѣ, профессоровъ Мейе и Карста. Сказанное ими о французскомъ изданіи, конечно, вполнѣ относится и къ армянскому его оригиналу, тѣмъ болѣе, что послѣдній появляется нынѣ въ болѣе усовершенствованномъ видѣ.

„Gegenstand der vorliegenden Arbeit ist die Klassifikation der Neuarmenischen Dialekte, ihre Bestimmung und Beschreibung je nach den räumlichen Grenzen und nach ihren hauptsächlichsten linguistischen Eigentümlichkeiten. Mit glücklicher Hand werden zunächst sämtliche Mundarten in drei große Hauptgruppen geschieden: 1. *Um-*-Gruppe; 2. *Gə*-Gruppe; 3. *El*-Gruppe. Diese Einteilung stützt sich auf die jeweilige Indikativ-Präsens-Formation und ersetzt vorteilhaft die bisher übliche Gruppierung des Neuarmenischen in Ost- und West-Armenisch, bzw. Russisch-Armenisch und Türkisch-Armenisch. Der Verfasser, der bereits mit mehreren Monographien über arm. Mundarten sich in der Gelehrtenwelt einen geachteten Namen erworben hat, hat es verstanden, in diesem neuen Werke in scharfen Zügen zum ersten Male eine klare, übersichtliche Darstellung aller neusprachlichen Dialekte zu geben; wenn auch bloß skizzenhaft, so sind doch nach Laut- und Formenlehre die einzelnen Mundarten hinlänglich charakterisiert, um ein anschauliches Bild von jedem einzelnen im Rahmen der Gesamtsprache zu geben. Dankenswert ist auch insbesondere die Verzeichnung der betreffenden Dialektliteratur sowie die beigegebene Sprachkarte. Das Buch erscheint, trotz seines bescheidenen Umfangs, dazu berufen, grundlegend zu werden für das Studium der Na. Dialekte. Und wenn, wie hoffentlich bald zu erwarten steht, das weite Feld der armenischen Dialektologie dereinst in voller Blüte prangen wird, so wird es nicht zum mindesten das Verdienst eben dieser in schlichter anspruchsloser Form bahnbrechenden Arbeit Adjarians sein“. (Ios. Karst. „Indogermanische Forschungen“, XXVI Band: Anzeiger 1—3, S. 12—13.

\* \* \*

„M. Adjarian a consacré toute sa vie à l'étude scientifique de sa langue maternelle, l'arménien; partout où il a eu occasion de résider. Il a profité de toutes les occasions pour relever les faits dialectaux; il a pu ainsi publier déjà plusieurs études sur des dialectes divers qui attestent son don d'observation et ses connaissances linguistiques; et il en a en manuscrit plusieurs autres qui paraîtront

lorsqu'on lui en fournira les moyens. L'ouvrage qu'il présente au public savant en français ne se rapporte pas à un dialecte particulier; c'est un essai sur la répartition des dialectes arméniens. M. Adjarian est le seul homme au monde qui pouvait écrire un tel livre: il est sans doute seul à connaître la bibliographie singulièrement dispersée du sujet; il est assurément seul à posséder la somme d'observations personnelles dont on verra partout la trace dans cette *Classification*, et sans lesquelles il n'aurait pu songer à l'écrire.

On ne s'attend pas à trouver ici du premier coup une géographie linguistique précise et détaillée, définitive en un mot. Il y a de grands domaines entiers pour lesquels M. Adjarian ne dispose encore presque d'aucun renseignement; et l'un des mérites de son livre est précisément d'indiquer quelques-uns des points où il serait le plus urgent de faire au moins des sondages. Presque nulle part, l'étude n'a été poussée à fond; et quelques-unes des principales descriptions portent sur des dialectes excentriques.—D'ailleurs l'arménien n'occupe pas un domaine continu; même dans la partie centrale que M. Adjarian tient pour proprement arménienne, et où la carte jointe à l'ouvrage pourrait faire croire que l'arménien est la langue principale, le turc est presque partout la langue dominante ou du moins une langue égale en importance à l'arménien, surtout maintenant après les massacres et l'oppression systématique qui ont marqué le régime hamidien. En Turquie on n'a pas de statistique exacte; mais en Russie, on sait assez que les populations turque et arménienne se balancent presque partout dans les régions proprement arménienes autrefois. Hors de ce domaine central, les Arméniens sont dispersés au milieu de populations parlant toutes sortes de langues diverses.—Tout ce qu'il était possible de faire maintenant, c'était de marquer les résultats acquis et de donner la bibliographie, de caractériser chaque groupe de parlers, et par là de délimiter en quelque mesure les recherches à faire. Le livre de M. Adjarian n'est pas le résumé d'études faites, c'est avant tout le programme des recherches à entreprendre.

On s'accorde à classer les dialectes arméniens modernes en occidentaux et orientaux; à ces noms assez improprez M. Adjarian substitue les noms plus caractéristiques et plus justes de *groupe de-um* et *groupe de ga*. Il y ajoute un troisième groupe plus petit dont il a le premier observé l'existence et dont l'indication suffirait à faire de sa *Classification* un ouvrage vraiment original: le *groupe de-el*, constitué par deux séries de parlers en usage dans la région du lac d'Urmia, et une série qui est en usage au sud-est de Batoum.

Tous les dialectes arméniens modernes présentent par rapport

à l'arménien ancien des innovation parallèles. Mais ils ne semblent pas avoir conservé du traits notables qui permettent d'entrevoir des dialectes contemporains de la langue écrite attestée par les anciens textes. Partout l'ancien système verbal a été disloqué, et partout ce sont les mêmes formes qui ont seules subsisté. Partout la formation du pluriel des noms a été obtenue par un même procédé, différent de celui de l'arménien classique. M. Adjarian a esquissé brièvement ces innovations dans son introduction; on y notera quelques omissions fâcheuses, surtout celle du nouveau passif en—*uil*. Il était impossible de tracer, même sommairement, l'histoire des changements. Car l'étude historique est à peine commencée; le travail de M. Karst sur l'arménien de Cilicie est capital et pose la plupart des questions; mais il ne se rapporte qu'à une petite partie du domaine arménien. Pour les autres régions dont on n'a pas de textes médiévaux, il importera de relever tout ce qu'on pourra trouver dans les manuscrits: colophons, additions de copistes, et surtout fautes de copistes. Quand on aura fait ce travail, que de jeunes arménisants devraient entreprendre, et qu'on possédera des descriptions de tous les principaux parlars modernes, on pourra tenter de faire une histoire de la langue arménienne. Les problèmes que pose cette histoire sont d'un intérêt de premier ordre pour la linguistique générale.

M. Adjarian a le grand mérite de travailler de toutes manières à cette tâche immense. Son mérite scientifique se voit dans ses publications. Moi qui sais ce qu'il lui a fallu de volonté, je dirais volontiers d'héroïsme, pour se donner sa culture scientifique, et dans quelles conditions matérielles et morales il a poursuivi depuis de longues années avec une persévéranse jamais lasse des recherches qui ont eu peu d'encouragement, je tiens à dire ici quelle admiration j'ai, non seulement pour sa science, pour sa rare puissance de travail, mais aussi pour son caractère. (A. Meillet, Journal Asiatique, 1909 mai-juin, pp. 558—560).

Г. X.

20 Сентября, 1911 г.

Москва,

Лазаревский Институтъ

Восточныхъ Языковъ.

## О г л а в л е н і е .

---

	<b>С Т Р .</b>
<b>Введеніе . . . . .</b>	<b>1— 24</b>
Исторія армянської діалектології . . . . .	1— 4
Нодостатки изученія діалектовъ . . . . .	4— 5
Программа изученія діалектовъ . . . . .	5— 6
Научный алфавитъ . . . . .	6— 11
Системы изученія діалектиковъ . . . . .	11— 12
Составленіе настоящаго труда . . . . .	12— 14
Отличія ново-армянского отъ древне-армянского . . . . .	14— 24
фонетическая . . . . .	15— 18
" лексическая . . . . .	18— 20
" морфологическая . . . . .	20— 22
" синтаксическая . . . . .	23— 24
<b>Мѣстности, населенные Армянами . . . . .</b>	<b>25— 30</b>
Армяне, говорящіе на чужихъ языкахъ . . . . .	30— 33
Три вѣтви ново-армянского языка . . . . .	34— 35
<b>Вѣтвь լւ (уи) . . . . .</b>	<b>45—102</b>
1. Эриванское нарѣчіе . . . . .	46— 51
2. Тифліssкое . . . . .	52— 60
3. Карабахское . . . . .	61— 75
4. Шамахинское . . . . .	76— 81
5. Астраханское . . . . .	82— 86
6. Джульфинское . . . . .	87— 91
7. Агулисское . . . . .	92— 102
<b>Вѣтвь զւ (кѣ) . . . . .</b>	<b>103—179</b>
1. Эрзерумское нарѣчіе . . . . .	104—115
2. Мушское . . . . .	116—139
3. Ванское . . . . .	140—158
4. Диарбекирское . . . . .	159—166

5. Харпутско-Эрзинджанское наръчіе . . . . .	167—173
6. Шабин-Каражиссарское . . . . .	174—177
7. Трапезундское . . . . .	178—183
8. Хамшенское . . . . .	184—195
9. Малатійское . . . . .	196—198
10. Киликійское . . . . .	299—211
11. Сирійское . . . . .	212—214
12. Арабкирское . . . . .	215—221
13. Акнское или Эгинское . . . . .	222—224
14. Севастійское . . . . .	225—231
15. Евдокійское . . . . .	232—238
16. Смирнское . . . . .	239—240
17. Никомидійское . . . . .	241—248
18. Константинопольское . . . . .	249—257
19. Родостійское . . . . .	258—262
20. Крымское . . . . .	263—269
21. Австро-Венгерское . . . . .	270—279
<b>Вѣтвь ы (ел)</b> . . . . .	280—282
1. Марагинское наръчіе . . . . .	281—287
2. Хойское . . . . .	288—290
3. Артвинское . . . . .	291—292
<b>Примѣчаніе</b> . . . . .	202
<b>Указатель</b> . . . . .	294—303
<b>Діалектологическая карта.</b>	

66 — 06

26 — 16

201 — 34

12 — 31

06 — 52

61 — 16

18 — 07

06 — 58

14 — 58

201 — 35

071 — 207

211 — 031

201 — 011

081 — 011

201 — 001

# ԽՄՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Էմինեան Աղքազրական Ժողովածուի» ներկայ՝ ուժերորդ հատորը պարունակում է Հայ բարբառագիտութիւնը—ուրուագիծ և դասաւորութիւն նոր հայերէն բարբառների, նրանց սահմանը և նկարագրութիւնը՝ համածայն իրանց բռնած տարածութեան և իրանց զլիսաւոր լեզուարանական լատիանիշների \*): Բոլոր մինչև այսօր ծանօթ բազմաթիւ հայ բարբառները աշող կերպով բաժանել է գրքի հեղինակ՝ պ. Հ. Աճառեանը, երեք մեծ խմբերի (ու մ, կը և ել). Նկարագրուած բարբառների և գաւառակեզուների թիւը հասնում է 102-ի, իսկ՝ ինչ որ պ. Աճառեանի աշխատութիւնը առանձնապէս գնահատելի է դարձնում,—այդ՝ գրքի մէջ ամեն մի բարբառից առաջ բերած օրինակները կամ նմուշներն են: Կարևոր են նոյնպէս—մատենախօսութիւնը ամեն մի բարբառի մասին և լեզուարանական բարտէսր, որ տեղաւորուած է գրքիս վերջում:

Լոյս ընծայելով այս կարևոր աշխատութիւնը՝ մենք համոզուած ենք, որ նա մեծ ծառալութիւն կը մատուցանէ ոչ միայն մասնագէտ լեզուարաններին, այլ և մեր աղգալին դրացոցներին՝ հայ բարբառագիտութեան ծեռնարկի տեղ ծառալով, ուր որ այդ առարկալին կարեւորութիւն է տրում:

Երկու տարի առաջ լոյս տեսաւ Փարիզում Classification des dialectes arméniens par Adjarian. Մեր հրատարակութիւնը՝ նախ՝ բնագիր է, որից թարգմանել է ֆռանսերէն ինքը հեղինակը, երկրորդ՝ շատ տեղերում նա աւելի մանրամասն է մշակուած, և, վերջապէս՝ երրորդ՝ նա առաջ է բերում բոլոր բարբառներից նմուշներ, որոնք պակասում են ֆռանսիական հրատարակութեան մէջ:

Այս վերջինիս լոյս տեսնելու առիթով հրատարակուեցին մասնագիտական թերթերում շատ նպաստաւոր քննադատա-

\*.) Այս աշխատութիւնը՝ աւելի համառօտ ձևով՝ նախապէս ներկայացուած էր Թիֆլիսի «Նուկասեան Մրցանակաբաշխութեան» և մերժուած էր համածայն քննութեան, որ կատարել էր պ. Լևոն Գեանցեցեանը:

կաններ. դրանցից մենք աւելորդ չը համարեցինք մէջ բերել այս-  
տեղ երկուսը՝ իրուև ժամանակակից եւրոպական նշանաւոր լե-  
զուազէտների կարծիքներ՝ այն է պոօֆ. Մէկի և պոօֆ. Կառստին  
ֆուանսիական հրատարակութեան մասին նրանց ասածը, ի հարկէ,  
վերաբերում է լիովին պ. Անառեանի նոյն աշխատութեան և  
հայ բնագրին, մանաւանդ որ վերջինս երևան է դալիս ալժմ  
աւելի կատարելադորձուած ծեռով:

„Ներկայ աշխատութեան նպատակն է նոր հայերէն բարբառների դա-  
սաւորութիւնը, սահմանը և նկարագրութիւնը՝ իրանց բռնած տարածութեան  
և իրանց գլխաւոր լեզուարանական առանձնայատկութիւնների համաձայն: Նախ  
և առաջ՝ շատ յաջող կերպով բարբառները բաժանուած են երեք մեծ խմբերի.  
1. Ուժ ծիւղ, 2. Կը ծիւղ, 3. Ել ծիւղ: Այս բաժանումը ոիմնուած է սահ-  
մանական ներկայի կազմութեան վրա և յաջողապէս փոխանակում է մինչև  
ալժմ գործածուած բաժանումը (Արեւելսան և Արևմտեան հայերէն, այն է Ռու-  
սահայերէն և Տաճկահայերէն): Հեղինակը, որ հայ բարբառների վրա իր  
բազմաթիւ մենագրութիւններով գիտական աշխարհի մէջ պատուաւոր անուն  
շահած է արդէն, իր այս նոր գործի մէջ՝ առաջին անգամ լինելով՝ տալիս  
է ծիշտ գծնորով բոլոր նոր բարբառների պարզ ու ամփոփ պատկերը. Թէկ  
ուրուազծալին, սակայն ծայնաբանութեան ու ծևախօսութեան կողմից առանձին  
բարբառները բաւականաչափ բնորոշուած են, այնպէս, որ իւրաքանչիւրը բար-  
բառների ամբողջութեան մէջ տալիս է իր համայնապատկերը. Մասնաւոր  
շնորհակալութեան արժանի են նաև բարբառազիտական մատեն ագ ի տու-  
թիւնը և զրբին կցուած լեզուարանական քարտ է զը: Գիրքը, հակառակ իր  
համեստ ծաւալին, կոչուած է կարծես հիմնադիր լինել նոր հայ բարբառ-  
ների գիտութեան: Եւ երբ, ինչպէս յոյս ունինք, շուտով հայ բարբառազի-  
տութեան ընդարձակ դաշտը կը փալի իր կատարեալ ծաղկման մէջ, փոքր  
չի լինել բնաւ Ամառեանի՝ ծևով համեստ, ուկամամից զուրկ, բայց ծանապար-  
բաց անող այս աշխատութեան արժանիքը“ \*):

\* \* \*

„Պ. Ամառեանը իր ամբողջ կեանքը նուիրել է իր մայրենի լեզուի՝  
հայերէնի գիտական ուսումնասիրութեան. ամեն տեղ ուր առիթ է ունեցել  
բնակելու, նա օգուտ է քաղել բոլոր առիթներից հաւաքելու համար բար-  
բառապին երևութերը. այսպիսով նա կարողացել է արդէն հրատարակել զա-  
նազան բարբառների մասին բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, որոնք վկա-  
յում են իր դիտողական ծիրքը և լեզուարանական հմտութիւնը: Նա ունի

\*) I. Karst. Anz. 1—3 IF, XXVI, pp. 12—13,

նոլնպէս շատ անտիպ ուսումնասիրութիւններ, որոնք պիտի հրատարակուին եթէ հայթայթուին միջոցներ: Այս աշխատութիւնը, որը ֆուանսերէն լեզուվ ներկայացնում է գիտական աշխարհին, մէկ մասնաւոր բարբառի չի վերաբերում. դա հայ բարբառների բաժանման մասին մի փորձ է: Պր. Ածառեանը միակ անծն է աշխարհում, որ կարող էր գրել մի այսպիսի գիրք. նա անշուշտ միակն է, որ ծանօթ է նիւթի նզականապէս ցրուած մատնագիտութեան հետ. ապահովապէս նա միակն է, որ ունի անծնական դիտողութեանց այն պաշարը, որի հնտքը ամեն բուռէ երկում է այս Դասաւորութեան մէջ և առանց որոնց նա չպիտի մտածէր գրել այս գիրքը:

Պէտք չէ սպասել թէ այստեղ առաջին անգամից կը գտնենք լեզուաբանական ծիշտ ու մանրամասն, մէկ խօսքով վերջնական աշխարհագրութիւն: Կան ամբողջ ընդարձակ գաւառներ, որոնց մասին պր. Ածառեանը չունի դեռ գրենթէ ոչ մի տեղեկութիւն. և իր գրքի արժանիքներից մէկը հէնց այն է, որ նշանակում է այն մի քանի կէտերը՝ ուր անհրաժեշտ է կատարել քննութիւններ: Գրենթէ ոչ մի տեղ, ուսումնասիրութիւնը չի գնում մինչև խորը. և գլխաւոր նկարագրութիւններից մի քանից վերաբերում են արտակենտրոն բարբառների:—Սրդէն հայերէնը չէ գրաւում մէկ անընդմիջուած տարածութիւն. նոյնիսկ կենտրոնական մասում, որ ըստ պր. Ածառեանի բնիկ հայ է, և որտեղ՝ գրքին կրուած քարտէկի համեմատ կարելի է կարծել թէ հայերէնը գլխաւոր լեզուն է, թուրքերէնը գրենթէ ամենուրեք տերող լեզուն է կամ գոնչ հայերէնի հաւասար կարեոր, մանաւանդ ալժմ՝ Համիդեան վարչութեան կոտորածներից և մշտական ժնշումներից յետոյ: Տաճկաստանում չկայ ստոյդ վիճակագրութիւն. բայց Շուսաստանում յայտնի է, որ Թուրք և հայ ազգաբնակութիւնները հաւասարակցում են իրաք՝ հին զուտ հայկական նահանգների մէջ ամեն տեղ: Այս կենտրոնական շրջանից դուրս, Հայերը ցրուած են բազմալեզու ժողովուրդների մէջ:—Ինչ որ ալժմ կարելի էր անել, այդ է ստացուած արդիւնքները նշանակել, մատենագիտութիւնը տալ, իւրաքանչիւր գաւառական խմբերը բնորոշել և սրանով որոշ չափով սահմանագծել ապագայ քննութիւնները: Պր. Ածառեանի աշխատութիւնը կատարուած ուսումնասիրութեանց ամփոփումը չէ, այլ ամենից աւելի կատարելի քննութեանց ծրագիրը:

Առհասարակ նոր հայ բարբառները բաժանում են արևմտեան և արեւելեան. այս անկատուկ բառերի տեղ պր. Ածառեանը դնում է ում ծիւղ և կը ծիւղ աւելի յատկանշական և աւելի ծիշտ բառերը: Նա աւելացնում է նաև մի երրորդ՝ աւելի փոքր ծիւղ, որի գոյութիւնը ինքն է նկատել առաջին անգամ և որի ցուցումը միայն բաւական էր իր Դասաւորութեանը թիւնը դարձնելու իսկապէս բնորոշ մի գործ. այս է ել ծիւղը, որ բաղկացած է երկու բարբառներից Ուրմիոյ լծի շրջանում և մի բարբառից, որ խօսում է Բաթումի հարաւ-արևելքը:

Բոլոր նոր հայ բարբառները հին հայերէնի վերաբերութեամբ ներկայացնում են զուգահեռական նորմութութիւններ: Բայց թւում է թէ պահած չեն

որոշ ալնպիսի նշաններ, որոնք ցոյց տալին մեզ հին բնագրերում աւանդուած գրաբարի ժամանակակից բարբառները: Ամեն տեղ էլ հին բայական զրութիւնը քայլքայուած է և ամեն տեղ էլ վերապրում են միայն միենոյն ժները: Ամեն տեղ էլ գոյականների յոդնակիք կազմութիւնը միենոյն սկզբունքով է, որ տարբեր է դասական հայերէնից: Պ. Ածառեանը համառուի ուրուազգել է այս նորմութութիւնները իր ներածութեան մէջ. պէտք է նկատել այստեղ մի քանի ծախորդ մոռացումներ, մասնաւորապէս կրաւորականի նոր կազմութիւնը (-ուի լ): Անհնար էր, նոյնիսկ համառուակի, զծել ձևափոխութեանց պատմութիւնը: Որովհետև պատմական ուսումնասիրութիւնը դեռ նոր է սկսում. պր. Karst-ի գործը Կիլիկիոյ հայերէնի վրա՝ հիմնական աշխատութիւն է և դնում է հարցների մնագոյն մասը. բայց նա վերաբերում է միայն հայ աշխարհի մի փոքրիկ մասին: Միա շրջանների մասին, որոնցից չկան միջնադարնան բնագրեր, կարեոր է հաւաքնչ ինչ որ կարելի է գտնել ծեռագրերում. լուսանցքագրութիւններ, արտագրողների կողմից յաւելումներ և մանաւանդ արտագրողների սխալներ: Երբ կատարուի այս աշխատանքը, որ երիտասարդ հայագէտների գործն է, և երբ ունենանք բոլոր ներկայ զլխաւոր բարբառների քննութիւնը, այն ժամանակ կարելի է փոքրել կազմելու հայ լեզուի պատմութիւնը: Այս պատմութեան երեսն հանած խնդիրները առաջնակար նշանակութիւն ունին ընդհանուր լեզուաբանութեան համար:

Պր. Ածառեան այն մեծ արժանիքն ունի, որ ամեն կերպ աշխատում է այս ահազին գործի համար: Իր գիտական արժանիքը երկուում է իր հրատարակութեանց մէջ: Ես որ գիտեմ թէ ինչպիսի՞ կամք, պէտք է ասեմ ինչպիսի՞ հերոսութիւն ունեցաւ նա իր գիտական կրթութիւնը ծեռք բներելու համար, և թէ ինչպիսի՞ նիւթական ու բարոյական պալմանների մէջ առաջ տարա երկար տարիներ երբէք ցյոզնող յարատեսութեամբ իր քննութիւնները, որոնք քիչ քաջալերունցին, պարտք եմ համարում ասել այստեղ թէ ինչպիսի՞ հիացմունք ունիմ ես, հչ միայն իր գիտութեան, իր աշխատանքի հազուագիւտ կարողութեան, այլ և իր նկարագրի վրա<sup>ա)</sup> \*):

Գր. Խ.

20 Սեպտ. 1911 թ.

Սոսկուա,  
Հազարեան Հեմարան արևելեան լեզուաց.

\*) A. Meillet. Journal Asiatique, Paris 1909, mai-juin, pp. 558—560.

# ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ ՑԻՇԱՏԱԿԻՆ

## ՆԵՐԵՒԹՈՒԹԻՒՆ

- Հայ բարբառագիտութեան պատմութիւնը.
- Բարբառագիտական ուսումնակիրութեանց թերութիւնները.
- Մրագիր բարբառագիտական ուսումնամիրութեանց.
- Դիտական այբուբեն.
- Բարբառներն ուսումնասիրելու եղանակները.
- Ներկայ աշխատութեան կազմութիւնը.
- Նոր հայերէնի տարրերութիւնները հին հայերէնէն.
- Այժմական աարբերութիւններ.
- Բառական աարբերութիւններ.
- Համաձայնական աարբերութիւններ.

- Առաջին անձը որ հայ բարբառագիտութեամբ զբաղեր է, հոլանտացի հայագէտ Շրէօտէրն է, որ իր Thesaurus Linguae Armeniacae (տպ. Ամսողէրտամ 1711) աշխատասիրութեան մէջ առանձին հատուածով մը կը խօսի Կովկասի քանի մը հայ բարբառներու վրայ և կուտայ համառօտ նմոյշ մը Ագուլիսի և Զուղայի բարբառներով. իրմէ ետք կուգայ Շահան Զրպեա Եւդոկիացի հայագէտը. ասիկա իր ընդարձակ Քերականութեան մէջ (Grammaire de la langue arménienne, Paris 1823) կը յատկացնէ առանձին մաս մը հայ բարբառներուն, որոնց վրայ իր նախորդէն աւելի ընդարձակ ծանօթութիւններ կուտայ և մէկ քանիին ալ ընդհանուր ծրագիրը կ'ուրուազձէ. Երրորդ տեղը կը բռնէ բժիշկ Գէորգ Ախվէրդիսն, որ մասնաւոր սէր տածելով դէպի հայ բարբառագիտութիւնը, հրատարակեց նախ Սայեաթ-Նովայի ժողովրդական երգերը՝ Թիֆլիսի բարբառով (Մոսկուա 1852), կցելով անոր ընդարձակ ներածութիւն մը, ուր կը քննէ Թիֆլիսի բարբառը բաւական հմուտ ու մասնագէտ գրչով. Ախվէրդիսն մտադիր էր նաև ուրիշ բարբառագիտական ուսումնասիրութիւններու ձեռնարկել, բայց մահը վրայ հասնելով՝ խափանեց իր գեղեցիկ խորհուրդները.

- 1866-ին հրատարակուեցաւ Վիեննայի միաբան Հ. Ա. Այտընեանի Գննական Քերականութիւնը, ուր առաջին անգամ հեղինակը կուտայ հայ բարբառներու ընդհանուր յօրինուածական գասաւորութիւնը, թէև շատ անորոշ գծերով. Այտնիան չորս բարբառական ճիւղ կը հանչնայ.

1. Թուսասատան, Պարսկասատան և Հնդկասատան;
2. Տաճկահյաստան և Միջագետք;
3. Փոքր-Ասիա;
4. Աւստրօ-Հունգարիա (Թրանսիլվանիա, Առտեալ);

Հեղինակը կը խօսի այս չորս ճիշդերուն վրայ առանձին առանձին, կուտայ անոնց ընդհանուր նկարագիրը, ծանրանալով յատկապէս ձևաբանութեան վրայ, Զայնաբանական մասը նկատի առնուած չէ:

Միենոյն տարին հրատարակուեցաւ Պատկանեանի գերմանի բննութիւնը Ագուլեցոց բարբառին վրայ (Պերլին 1866), որուն յաջորդեց Petermann հայագէտին Թիֆլիսի բարբառին բննութիւնը (Պերլին 1867):

1869-ին Պատկանեան հրատարակեց իր ոռուսերէն աշխատութիւնը (Изслѣдованіе о діалектахъ армянскаго языка), որ 8 հայ բարբառներու նկարագիրը կուտայ համառօտ կերպով, հիմնուելով ձեռք ձգած խումբ մը գրաւոր ազգիւներու վրայ: Ասոր յաջորդեցին 1875-ին նոյն նեղինակին Մատերիալы для изучения армянскихъ нарѣчий աշխատութեան երկու հատորները, որոնց առաջինով Նոր-Նախիջևանի, իսկ երկրորդով Մուշի բարբառի ուսումնամիտութեան համար կուտայ ընդարձակ բնագրեր:

Պատկանեանի գործէն յետոյ բաւական ժամանակ հայ բարբառագիտութիւնը նոր ուսումնամիտութեամբ մը չհարստացաւ, մինչեւ որ 1883-ին Ագուլեցի լեզուարան Ս. Սարգսիանց հրատարակեց Ագուլիսի բարբառին մանրամասն քննութիւնը, որ բոլոր նախորդ աշխատութիւնները կը գերազանցէ, թէ իր ընդարձակութեամբ և թէ դիտական ճշտութեամբ: 1886-ին Լեհացի հայագէտ Յովհ. Հանուշ սկսաւ Լիհահայ բարբառին քննութիւնը. հրատարակեց երկու հատոր, որոնց մէջ կը բննէ լեհահայ բարբառին բառացանկը և ձայնաբանութիւնը. Հայագէտին մանով բարբառին մասցիալ մասերուն քննութիւնը կիսատ մնաց, Հանուշին յիշոյ ուսւ հայագէտ ՏՈՄСՈՒ հրատարակեց 1887-ին Ախալցիսյի և 1890-ին Թիֆլիսի բարբառին քննութիւնը:

1896 թուէն սկսեալ հայ բարբառագիտութիւնը նոր թափ մը կ'առնէ և ուսումնամիտութիւններու թիւը օր ըստ օրէ կ'աւելշնայ նոյն թուէն կը հիմնուի Լալայեանի խմբագրութեամբ Ազգագրական Հանդէսը, որ մինչեւ հիմայ կը շարունակէ և տուած է

գաւառական լեզուի բազմաթիւ նմոյշներ: Դարձեալ 1896-ին հայագէտ Մէլիք Ս. Դաւիթ-Բէգի գրչէն լոյս կը տեսնէ Մարաշի բարբառին շատ համառօտ քննութիւնը՝ նախ հայերէն (տես Ա. 1896) և յիսոյ ֆրանսերէն: 1897-ին լ. Մսերեան կը հայտարակէ Մշոյ բարբառին մանրամասն քննութիւնը: 1898, 1899 և 1901 թուերուն լոյս կը տեսնէ իմ բարբառագիտական ուսումնասիրութիւններուն շարքը (Ասլանբէգի, Սուչավայի, Ղարբաղի և Վանի բարբառաներուն քննութիւնը, վերջինը գերմաներէն լեզուով): Դարձեալ 1898 թուին կը հիմնուի Պօլսոյ Բիւշրակն ազգագրական թերթը՝ որ երեք տարի շարունակելով իր գոյութիւնը (1898-1900) կուտայ խիստ բազմաթիւ նմոյշներ զանազան գաւառներու հայ բարբառով, որոնցմէ շատը մինչև այն ժամանակ լսուած անզամ չէր: Եթէ Լալայեանի Ազգագրական Հանդէսն ալ բանած ըլլար Բիւրակնի ուղղութիւնը՝ հայ բարբառագիտութիւնը հիմայ նախանձելի վիճակ մը ունեցած պիտի ըլլար Բիւրակնի գոյութիւնը գժբախտաբար շատ երկար չտեղց ապացուցանելու համար թէ Հայերս զիտական թերթեր ապրեցնելու կարողութիւն չունինք գեռ:

1899-ին հրատարակուեցաւ Յ. Գաղանճեանի «Եւդոկիոյ Հայոց դաւառաբարբառը» արտատպուած Հանդէս Ամսօրեայէն: Նոյն թերթին մէջ 1900 թուէն սկսեալ կը հրատարակուի Արաբկիրի բարբառին ընդգրածակ քննութիւնը՝ Մէլիք Ս. Դաւիթ-Բէկի աշխատութեամբ, բայց քանի մը տարիէ ի վեր կիսատ կը մնայ գժբախտաբար:

Առանձին գլխով պէտք է յիշել հոս էմինեան Ազգագրական ժողովածուի խմբագրութիւնը, որ հիմնուեցաւ Մոսկովյայի Լազարեան ձեմարանին մէջ, հանգուցեալ բազմարդիւն հայագէտ Մ. էմինի կտակով: Ժողովածուն որ մինչև այժմ հրատարակուած բոլոր բարբառագիտական գործերուն մէջ ամէնէն պատկառելի հատորները ընծայած է, հրատարակած է մինչև այժմ 7 գիրք, որոնցմէ հինգը ամբողջապէս նուիրուած են հայ բարբառներուն:

Հայ բարբառագիտութիւն անծանօթ աշխատաւորներուն մէջ կը յիշուի Յ. Նազարեանց անուն մէկը՝ ասիկա Փորձ հանդէսին մէջ (Ետարի, թիւ 2, էջ 150—164) «Հայոց բարբառների մասին» վերնագրով յօդուած մը հրատարակեց և առաջարկեց լով 5 հատուած, կոչ ըրաւ հայ բանահաւաքներուն, որպէս զի ամէն մէկ գիրզի բարբառով թարգմանեն զանոնք և իրեն դրկեն:

Պարոնը անշուշտ երկար սպասած պիտի լլլայ անյօյս ապարդիւն Յիշենք վերջապէս գերմանացի հայադէտ Կարստ, որի կիլիկեան Թերականութեան մէջ (Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg 1901) կը խօսի Միջին գարու, յատկապէս եթիկիոյ հայերէնին վրայ, բայց բասերու և ձերու բացարութեան ժամանակ՝ ամէն անդամ ալ համեմատութեան կ'առնէ ներկայ ճայ բարբառները:

2. Խնչպէս կը տեսնուի, հայ բարբառագիտառութիւնը դեռ հարուստ չէ. հիմնական ու լիակատար ուսումնասիրութեանց թիւը չափաղանց քիչ է. հրատարակուած աշխատութիւններէն ու մանք թերի են ձայնաբանութեան կողմէ, ոմանք ձևախօսական մասը յապաւած են, և ընդհանրապէս բառերու տառադարձութեան մէջ պահանջուած գիտական ճշտութիւնը չունին: Օրինակի համար Արաբկիրի բարբառին քննութեան մէջ (ՀԱ. 1901, էջ 39) տեսէք թէ ինչ կ'ըսէ Մէջիք Ս. Գաւիթ-Բէզզ. «Սովորական արտասանութիւն ըսեղով՝ մենք կը հասկնանք հայերէնի արտասանութիւնը, լինի նա երեանի, Թիվլիզի, Ղարաբաղի թէ Վանի, Մուշի, Կարսոյ, Տիարպէքիրի կամ Արաբկիրի արտասանութիւնը: Այսինքն՝ մենք Արևմտեան և Արևելեան կոչուած արտասանութիւնը չենք ընդունած և չենք ալ ընդունիր երբեք: Որովհեան մննը մինչև օրս, քննած լինելով Վանի, Մուշի, Կարսոյ, Քարբերդի, Սեբաստիոյ, Տիարպէքիրի նահանգներուն բարբառներուն մեծ մասը, փորձով տեսած ենք. որ այսպիսի որոշողական անջրպետ մընդունելու բնաւ տեղի չկայ, այն լաւագոյն պատճառին համար որ բուն ժողովրդեան մէջ—որ միայն զաւառաբարբառին և արտասանութեան միակ աւանդապահն է՝ նոյն չափ Արաբատեան նահանգներու որչափ և Փոքր Հայտատանի մէջ—մի և միայն մէկ արտասանութիւն գոյութիւն ունի և այլն: Եւ այս ըսողը լեզուաբան մ'է:

Լեզուաբան մ'էր նաև Ս. Սարգսեան, որուն Ագուլեցոց բարբառին քննութիւնը ընտիր երկ մ'է. բայց տեսէք թէ ինչ կ'ըսուի հոս ալ (Մասն Բ, էջ 111). «Կ Ագուլեցոց բարբառում համարեա բոլոր գէպքերում՝ ինչ ձայնաւորից առաջ կամ յետոյ որ գըված էլ լինի՝ արտասանվում է կոշտ, միայն եթէ կից առաջ կայ ի կամ է կամ այնպիսի մի ա (Ց. է), որին նոյն բառի գրականական ձևում համապատասխանում է ի, այն ժամանակ այդ կարտասանվում է կակուղ՝ կյ»:

Բայց երբեմն կը պատահի որ մարդ շուարած կը մնայ թէ

այս ինչ ձեւ ինչպէս կարդայ. օրինակ էջ 39, տող 6 գրուած է մանեակ. հակառակի պէս այս բառին գլական ձեւ երկու է (մինակ կամ մենակ). ուրեմն ինչպէս կարդանք մոնուկ թէ մոնուկյե-ֆառք տանք ուրեմն ֆրանսերէնի և անգլիերէնի ուղղա-կրութիւնն.

Ըստածներէն կ'երեայ թէ հայ բարբառագիտական ուսումնա-սիրութեանց մէջ լաւագոյն համարուածներն անդամ թերի և պա-կառաւոր են:

3. Արակէսզի բարբառագիտական քննութիւն մը իր մէջ կու-տարեալ զործ մըլլայ, հարկ է որ պարունակէ հետեւեալ մասե-րը, չհաշուելով բնուած բարբառին վրայ արուելիք աշխար-հագրական ու վիճակագրական համառօտ աեղեկութիւնները:

Մասն Ա.—Զայնախօսութիւն (Phonetik). Այս մտսին մէջ պիտի պարզուի բնուած բարբառին ձայնական դրա թիւնը, այսինքն թէ ինչ ձայներ կամ հնչիւններ կը պարունակէ նոյն բարբառը, այս հնչիւններուն արտասանութեան եղանակը, անոնց գործածութեան տեղն ու քանակութիւնը, անոնց ծագումը, այ-սինքն թէ հայերէնի որ և որ ձայներէն կ'ածանցին անոնք:

Մասն Բ.—Զայնազանութիւն (Lautlehre). Հոս պիտի պար-զուին բարբառին բոլոր ձայնական օրէնքները. մի առ մի մէջ պիտի բերութիւն հայերէնի ձայնաւորները, երկրաբանները և բա-ղաձայնները, և համեմտատելով բարբառին ձևերուն հետ պիտի բնութիւնները կրած են նոյն բարբառին մէջ. Որովհետեւ ձայ-նաբանութիւնը լեզուալբանութեան ամէնէն կարեոր ճիւղն է, ուս-տի հարկ է որ այս գլուխը մանրամամն, ճիշտ ու ընդարձակ ըլլայ, հայերէնի ձայները պետք է որ բնութիւն իրենց ամէն մէկ դիրքով տառնձին, այն է բառին սկիզբը, մէջը կամ վերջը, ձայ-նաւորի կամ բաղաձայնի քով և կամ անկախ. Պէտք է նոյն-պէս որ մէջ բերուած օրինակները լիակատար ըլլան, որպէս զի օրէնքներուն ուժը և բացառութիւններու թիւը լաւ որոշուի:

Մասն Գ.—Զեւախօսութիւն (Morphologie). Ասիկա սովորա-կան բառով քերականութիւնն է, կամ աւելի ճիշտ՝ քերականու-թեան Ստուգաբառութիւն կոչուած մասը, Այս մասին մէջ ալ հարկ է որ բարբառին հորվումը, խոնարհումը, դերանունները, ասոնց կրած ձևափոխութիւնները և այլն հարկաւոր և կարելի մանրամամնութեամբ քննուին:

Մասն Դ.—Համաձայնութիւն, Ասիկա քերականութեան ան-

բաժան մասն է, որ ամէն լեզուի համար ալ անհրաժեշտ է. բայց մեր բարբառները գրական լեզուի սովորական համաձայնութենէն շեղած չըլլալով, այս մասին վրայ ծանրանալ կարեոր չէ:

Սակայն ամէն մէկ բարբառի ուսումնասիրութեան վերջը պէտք է դնել քննուած բարբառվ բաւական ընդարձակ նմոյշ մը՝ շարադրասութեան և համաձայնութեան օրէնքները, ինչպէս և նախորդ մասերով պարզուած կանոններուն գործադրութիւնը դրականապէս ցուցնելու համար: Լաւ կ'ըլլայ որ յիշեալ բնադիրը խօսակցական ըլլայ. ասով առիթ պիտի ըլլայ բայերուն զանազան ժամանակները, թիւերն ու գէմքերը երեան հանելու:

Ասոնք են ահա բարբառագիտական ուսումնասիրութենէ մը պահանջուած այն մասերը, որ գործը կատարեալ պիտի ընծայեն գիտութեան առջեւ: Հիմայ հարկ է քննել նաև այն հանգամանքները՝ որով աշխատութիւնը գիտականօրէն ճիշտ ու ամբողջական պիտի ըլլայ:

4. Գիտական ճշտութեան համար ամէն բանէ առաջ պէտք է գիտական ուղղագրութիւն. այսինքն զործածել այնպիսի այրուբն մը՝ որ ներկայացնէր քննելի բարբառին բոլոր ձայնական նրբութիւնները: Այս բանին համար եւրոպացի լեզուաբանները հնարած են բազմաթիւ ու բազմազան տառեր՝ երկարութեան կամ սղութիւն, բաց կամ գոց հնչուելու, միաձայնաւոր կամ երկբարբառային, շեշտեալ կամ անշեշտ, պարզ կամ ոնզային, թթուուն կամ խուռ, շնչաւոր կամ անշունչ և այլն արտասանութեան համար: Լաւ կ'ըլլայ անշուշտ բարբառաբննութեանց մէջ փոխ առնել յիշեալ եւրոպական այրուբնը, բայց մեր ազգային նախանձախնդրութիւնը, մեր տպարաններուն աղքատութիւնը, զիխաւորապէս աչքի անվարժութիւնը այս ցանկալի կէտին գործադրութիւնը՝ թոյլ չեն աար: Ուստի պէտք է որ ունենանք հայերէն տառերով գիտական այրուբն մը:

Մեր խօսքը հարկէ գիտական ուղղագրութեան համար է և բնաւ կապ չունի գրական և ընթացիկ լեզուի ուղղագրութեան հետ:

Գիտական ուղղագրութեան համար պահանջուած պայմաններն են:

1. Ամէն ձայն պէտք է նշանակուի միայն մէկ զրով:

2. Ամէն գիր պէտք է ունենայ միայն մէկ հնչիւն:

Օրինակի համար, չ ձայնը՝ միակ և առանձին ձայն մըն է. ուստի զայն երկու կամ աւելի գրերով (անգլ. ch, ֆրանս. tch,

գերմ. tsch) նշանակելը առաջին պայմանին հակառակ է: Օ միակ և առանձին ձայն մըն է. ասիկա մէյ մը օ, մէյ մը աս, մէյ մը ես նշանակելը դարձեալ առաջին պայմանին հակառակ է: Նոյնպէս՝ օրինակի համար հայ. յ տառը՝ բառին սկիզբը հ, մէջը յ, իսկ վերջը անձայն համարելը երկրորդ պայմանին հակառակ է: Գիտական ուղղագրութիւնը կը պահանջէ որ չ միայն մէկ գրով նշանակուի (ինչպէս է հայերէնը կամ եւրոպական գիտական այբուբենի Ը ձեր), օ ձայնը գրուի միայն պարզագոյն օ նշանով, յ տառը ունենայ միայն մէկ հնչում (ըստ մեզ յ) և այլն:

Աւելորդ է ըսել թէ չկարդացուող տառեր երբեք գոյութիւն ունենալու չին:

Արդ՝ որովհետև հայերէնի 38 տառերը՝ չեն կընար նշանակել բոլոր բարբառային ձայները, մանաւանդ որ ասոնք ըստ արևելեան և արևմտեան արտասանութեան, նաև բառերուն մէջ իրենց առած դիրքին համեմատ տարբեր հնչիւններ կ'առնեն, ուստի պէտք է որ անոնց նշանակութիւնը միանգամ ընդ միշտ որոշուի և ասիկա մնայ որոշ ու հաստատուն՝ ամէն տեղ ու ամէն դիրքի մէջ:

Գիտականորէն հաստատուած է թէ մեր երկու գրական լեզուներուն մէջ արևելեանն է՝ որ հայ տառերուն հնչումը Ե գարու արտասանութեամբ կը պահէ և օտար բառերու հին հայ տառադարձութեան ալ համաձայն կուգայ: Այս պատճառով մեր ըուրա պայթուցիկ տառերուն հնչումը պէտք է ընդունիլ ըստ արեւելեանին՝ այսպէս:

$\rho$ = b	$\eta$ = p	$\psi$ = p'
$q$ = g	$\zeta$ = k	$\varrho$ = k'
$\eta$ = d	$\pi$ = t	$\theta$ = t'
$\delta$ = j	$\delta$ = c	$g$ = c
$\varrho$ = j	$\delta$ = c	$\zeta$ = c

Ասոնց մէջ առաջին սիւնակը արևմտեանին մէջ երկրորդին տեղն է: Երկրորդ սիւնակին ձայները արևմտեանին մէջ գոյութիւն չունենալով՝ բացատրելը գժուար է. միայն պէտք է շեշտել որ արևմտեան ընթերցողը համազօր գրուած թ, կ, թ և այլն ձևերէն չխարուի: Այս եւրոպական ձայները կ'արտասանուին հայերէնէն աւելի ուժով, այսպէս որ արևմտեան հայը դանոնց փ, ք, թ, ց, չ կ'ընդունի: Սակայն հոռ ուժը չէ միայն որ նկատի

կ'առնուի, այլ և թրթռութերու բացակայութիւնը կոմ ձայնին իւլութիւնը, որ թէ հայոն և թէ եւրոպական համագորներուն մէջ նոյն է:

Թէ արևելեան և թէ արևմտեան արտասանութեան մէջ նոյն արժեքն ունենալով՝ առանձին նկատողութեան առիթ չեն տար հետևեալ տառերը:

ա է ը ի օ  
ա ե ա օ

զ ժ շ ս  
զ ի շ ս

լ մ ն ր վ ֆ  
լ մ ն ր վ ֆ  
ի դ հ  
չ գ հ

Սակայն ե, յ, ո, և տառերը շատ խառնակ վիճակ մ'ունին, ե տառը բառին սկիզբը կ'արժէ յε, բառին մէջ օ, բառավերջը չի գտնուիր. սակայն յե կրկին ձայներու խառնուրդ մը ըլլալով՝ պէտք չէ որ մէկ տառով նշանակուի. նոյնպէս է ձայնը արդէն է տառով նշանակուած ըլլալով՝ պէտք չէ որ երկրորդ անգամ ե տառով նշանակուի. ըսել է թէ ե տառին գոյութիւնը աւելորդ է. Ուրեմն պէտք է գրել էրէկ = еրէկ, յէրէկ = յերէկ և այլն:

Յ տառը՝ ինչպէս վերը ըսինք, բառին սկիզբը կը կարդացուի ի, մէջը յ, ծայրը անձայն է. այսպիսի զանազանութիւն գիտական ուղղագրութեան հակառակ է. ի ձայնին համար արդէն հ տառն ունենալով՝ պէտք չէ որ յ տառին ալ նոյն հնչումը տանք. երկրորդ՝ տառ մը անձայն թողուլ, հետեւարար աւելորդ տեղը գրել՝ բնաւ տեղի չկայ: Քանի որ այս երկու պարագաները կը շնջուին, յ տառին համար կը մնայ մէկ իրական արժէք, այն է յ ձայնը. և այսպէս ալ կարդալու է թէ սկիզբը, թէ մէջը և թէ վիրջը. օր. յիս = yes, յէս = yes, հայ = hay, ալայ = alay. և այլն. Յ տառին գործաֆութիւնը ե դարուն այսպէս և այս ձայնով միայն էր:

Ո տառը կը կարդացուի բառին սկիզբը նօ, մէջը օ, ծայրը չի գտնուիր. նօ ըլլալով կրկին ձայն իրաւունք չունինք մէկ տառով գրելու. Յ ձայնին համար արդէն օ տառը կայ. այսէք կը

հհուեի թէ ո տասն ալ աւելորդ է։ Պէտք է գրել օսկի՝ վօսկի—voski.

Ի տասը կը կարդացուի ճշտիւ վ, այն տարբերութեամբ միայն որ բասին սկիզբը չկրնար գրուիր չենք կրնար գրել օրինակի համար ըրա—վրայ։ Որովհետեւ մէկ ձայնի համար երկու նշան ունենալ չենք կրնար, երկրորդ՝ որովհետեւ և տառը բառին սկիզբը գրելու իրաւունք չունինք, և երկրորդ՝ որովհետեւ և տառը ու, իւ երկրարառներուն մէջ ալ մուտք ունի, ուստի և տառին ալ գոյաթիւնը աւելորդ է։ Պէտք է գրել հավ, թարավօր, ցագարար փի։ գրելու հաւ, թագասոր, ցաւագար։

Այսպէս կը ճշտուի ու կը հաստատուի հայերէն այբուբենին գիտական արժէքը։

Բայց մեր բարբառները ունին նաև այնպիսի նոր ձայներ՝ որ հայ այբուբենով կարելի չէ բացատրել և տառնց համար հարկ է հնարել նոր ձեեր։

Նոր ձեեր հնարելու ժամանակ ի նկատի պիտի ունենանք երկու հանգամանք. 1. Տպարանական յարմարութիւններ, այսինքն հասարել ըստ կարելոյն պարզ ձեեր, որոնք գեղարդուեատականութենէ հեռու չըլլան և հայ այբուբենին գծագրութեան ոճին յարմար գան։ 2. Հնարուած տառերը որդէն ինքնին կարենան յիշեցնել ձայնը, ուրիշ խօսքով բոլորովին նոր ձեեր չստեղծել, այլ եղածը նշանով մը կամ ուրիշ ձեափոխութեամբ մը զանազանել։

Հայ բարբառներու մէջ ամէնէն շատ պատահող նոր ձայները հետեւեալներն են.

Ա (ա և է ձայներուն միջին ձայնը, օրինակ Ղըբ. «բան» բառին մէջ): Այս ձայնը Սարգսեան նշանակած է ա (վրան երկու կէտով), Ս. Մէլիք-Դաւիթ բէտ ա (վրան կլոր նշանով). այս երկոքն ալ անյարմար են. նախ՝ որովհետեւ նշաններ ինչքան ըիշ գործածուին՝ այնքան լաւ կըլլայ, երկրորդ՝ որովհետեւ այս ձեռվ նոր տառ մը ձուլել հարկ կըլլայ, երրորդ՝ փորձը ցոյց կուտայ որ նշանները գժուար կը մասն մեր տառերուն վրայ և լրինց բարակութեան պատճառաւ շուտ կը կոտրին. չորրորդ՝ որովհետեւ եթէ հարկ ըլլայ շեշտ գնել նոյն ձայնին վրայ՝ երկու երկք նշան իրարու քով գիրտուած պիտի ըլլան։ Ասոր համար ամէնէն յարմար կը համարեմ շըջուած աւը, զոր առաջին ան-

գամ մտածեր և գործադրել են բողոքական միսիոնարները։ Այս ձեին յարմարութիւնը այն է որ նշան չունի, նոր տառ ձուլելու պէտք չըլլար, կրնայ վրան կամ քովը շեշտ ընդունիլ։

ie (Մշեցոց, Վանեցոց, Կարնոյ գիւղացոց մէջ գործածուած ձայն մը, որ կրնանք արտայայտել իէ խումբին արագ հնչմամբ, կը գոնուի օր. մեր, ծեր բառերուն մէջ). ըստ այսմ կը կարծինք թէ յարմար է նշանակել մեր և տառով, որով թէ նոյն ձայնին իսկական աղբիւրը նշանակած և թէ նոր ձայն մը հնարիէ ազատած կըլլանք։

Աօ (նոյն գաւառականներուն մէջ գործածուած ձայն մը, ուօ խումբին արագ արտասանութիւնն է և կը զանուի օրինակ ախ, զող և այլն բառերուն մէջ), Ասիկա ըստ նախորդին և միւնյն պատճառաբանութիւնը պէտք է նշանակել ու։

Եհ, ցհ, ծհ, յի, յի. այս ձայները կը գտնուին շատ հայ բարբառներու մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ աւելի ընդարձակ, ը, զ, դ, ջ ձայններուն շնչառուներն են։ Զանոնք նշանակելու համար յարմարագոյն ձեն է վերջիններուն վրայ աւելցնել փըշիկ մը, այսպէս թ', զ', դ', ձ', ջ'։

’ ասիկա երկար հագագ մ'է, որ Կարնոյ, Մշոյ, Ալաշկերտի և ուրիշ տեղերու հայերը կը գործածեն բառին սկիզբը յ տառին տեղ. օր. Յակոս կամ Յարութիւն բարին արտասանութիւնն ժամանակ։ Որովհետեւ ասիկա, տեսակ մը յ է, յարմար կը համարեմ նշանակել յ տառով (յ մէջն գիծ մը անցած), Ասիկա թէկ նոր նշան մ'է, բայց նոր ձուլելու պէտք չկայ, որովհետեւ կը ձևանայ յ տառը շրջելով։

Միակ նշանը որ անխուսափելի է ձուլել՝ փոքրիկ յ ձեն է. ասիկա խիստ մեծ գործածութիւն մը ունի, որովհետեւ պիտի ծառայէ ոչ միայն կազմելու համար այ, էյ, իյ, օյ, երկբարբառները, այլ և զյ, կյ, թյ, նյ, քմականները։

Թանի մը բարբառներու մէջ կը պատահի ա կիսաձայնը. Աւստրիոյ հայերը ունին աս, օս, ես, իւ, ևս եւ երկբարբառները. բուլով ասոնք նշանակելու համար պէտք է գործածել ւ տառը. որով աս=ա կամ սա, աւ=աս, օւ=օս, էւ=ես, եւ=ևս և այլն։

Ամէնէն աւելի անյարմար ձեերն են էօ, իւ, ու (օ, Ա, Ա). ասոնց համար կընայինք առաջարկել միացեալ էօ, իւ, ու ձեերը,

բայց անդորժնական զտնելով զանոնք՝ կսախպուխնք հին ոճը շարունակել առ այժմ։

Այս բոլորէն դուրս քանի մը ուրիշ սակաւադէպ ձայներ առ կան, զորոնք պիտի տեսնենք իրենց տեղը։

5. Բարբառ մը ուսումնասիրութիւնը համար չորս հղանակ կայ։

ա. Ուսումնասիրողը տեղացի ըլլալով՝ իրրե մայրենի լողութիւն կաէ և կուսումնասիրէ բարբառը։

բ. Ուսումնասիրողը օտար մէկ և բարբառին քննութիւնը կը կատարէ տեղին վրայ։

գ. Ուսումնասիրողը իր քննութիւնը կընէ օտար զտնատի մը մէջ՝ միանալով այնպիսի անձի մը կամ անձերու հետ, որոնք իրրե մայրենի լողութիւնն ոոյն բարբառը։

դ. Ուսումնասիրողը իր քննութիւնը կը կատարէ գրանոր աղրիւրներու վրայէն։

Ասոնցմէ առաջինը ամէնէն ցանկալի հղանակն է. երկրութիւնը զը զրիթէ նոյնչափ լաւ, երբորդը նուազ լաւ, իսկ չորրորդը բանի մը պէտք չէ, եթէ մանաւանդ գրողը գիտական ուղղագիրութեան տեղեակ չէ։

Սակայն ամէն պարագայի մէջ ալ պէտք է որ ուսումնասիրողը ինդուաբանական գիտութեան ծանօթ ու փորձուած մէկն լլայ։

Ի՞նչպէս պէտք է կատարել բարբառի մը քննութիւնը։

Ամէնէն հիմնական բանը բառաբանն է, Ամէն բարբառ հարեք տարբերէ կը բաղկանայ։

ա. Բնիկ բառեր, այսինքն այն բառերը՝ որ հին հայերէնի ալ հասարակաց են. ինչ, ջուր, հաց, գինի։

բ. Գատառական բառեր. ասոնք այն հայերէն բառերն են՝ որ գրաբարի մէջ կը պահպէն և սովորաբար նոր կազմուած ձևեր են. ինչ, ականակոյր «մութ խաւար». բաշքու «դիւահար». հրուկ «սապոնի կտոր» և այլն։

գ. Օտար բառեր. ասոնք զանազան լեզուներէ նոր փոխառնուած բառերն են. օր. սամավար, յօրդան և այլն։

Բարբառի մը ուսումնասիրութեան համար ամէնէն աւելի կարեւոր առաջին. խումբն է, որովհետեւ ունենալով անոնց հնագոյն ձևերը հին հայերէնի մէջ՝ կայ հաստատուն եղը մը ձայնաբանական օրէնքները երեւան հանելու համար Ուսումնասիրողը

նախ պէտք է կազմէ ասոնց լիակատար հաւաքածուն։ Ասոր ալ միակ միջոցն է ձեռք աւնել հայերէն բառարան մը և տնոր իւրաքանչիւր բառին դէմ նշանակել բարբառին ձեզ, հետը նաև հուվման ու խոնարհման եղանակը։ Ուրիշ խօսքով կազմէլ հայերէնէ ի բարբառ բառարան մը։ Հայերէն բառերէն տասնեւոհ հազարաւորներ բարբառներուն մէջ ջնջուած ըլլալով՝ այս աշխատութիւնը շատ սոսկալի պէտք չէ երեայ, թէկ կը խոստովանինք որ այնու ամենայնիւ գծուար է ու ծանրը։ Սակայն ասիկա է միակ միջոցը, և ուսումնասիրողը միմիթարուի պիտի միայն այն գիտակցութեամբ՝ որ բարբառին ձայնախօսութիւնը, ձայնաբանութիւնը և քերականութիւնը կազմելու ժամանակ պիտի արտադրէ կատարեալ գործ մը, որովհետև պիտի կարողանայ ցոյց տալ մեղի բոլոր ձայնական օրէնքները, անոնց բոլոր օրինակները և բոլոր բացառութիւնները, նոյնպէս բոլոր քերականական կանոնները, անոնց բացառութիւնները և այլն։

Բարբառապիտութեան վրայ մեր այս ընդհանուր ակնարկէն ու ծրագրէն յեառյ անցնինք մասնաւորելու մեր խօսքը ներկայ աշխատութեան վրայ։

6. Ներկայ աշխատութեանս նպատակն է հայ բարբառներու ընդհանուր դասաւորութիւնը։ Բոլոր հայ բարբառներու թիւը գրած ենք 31, որոնցմէ ումանք ունին նաև ենթարբառաներ։ Կարեսը համարած ենք նաև ամէն մէկ բարբառով ու ենթարբարբառով մէջ բերել նմոյշ մը՝ անոնց լեզուարանական դրութիւնը գործնականովէս ցոյց տալու համար։ Այս նմոյշներէն անոնք որ իմ ձեսքովս հաւաքուած են՝ գիտական ուղղագրութեամբ են, իսկ անոնք որ աւնուած են ուրիշ աղբիւրներէ, առհասարակ գիտական ճշտութիւն չունին։ Այս մասին իւրաքանչիւրին առակ ծանօթութեամբ յիշուած է։

Իրաց այն վիճակին մէջ՝ երբ նոյն 31 բարբառներէն շատերը գեռ գիտութեան առջև անծանօթ կը մնան կամ չնչին ու աննշանակ քնակրով մը միայն յայտնի են, այսպիսի աշխատութիւն մը գեռ վաղաժամ էր։ Սակայն հոս ինձ օգնութեան հասն իմ սեփական աշխատութիւններու։

1892 թուականին սկսած եմ առաջին անգամ բարբառագիտական ուսումնասիրութեան՝ կազմելով նախ Պօլսոյ բարբառին համառօտ քննութիւնը։ 1898-ին հրատարակեցի Քննութիւն Աս-

լանրէզի բարբառին հաստորիկը, աշխատակցութեամբ Ասլանբէզ-  
յի ընկերոջ մը՝ պր. Աւելքսան Նալբանդեանի, Այս գրուածքը՝  
իրրե առաջին փորձ՝ ուներ իր թերութիւնները՝ վերը զծուած  
ծրագրին ահասկէտով. Սակայն Բիւրակն թերթին մէջ (1900,  
էջ 609—613) ոմ Մուշեղ Վարդ. քննողասելով զայն՝ կը գտնէ  
ծայրէ ի ծայր սիսաւ. Աւելորդ համարած եմ պատասխանել անոր  
դատափակառութեանց, ոչ միայն որովհետեւ զրուածքին անվայիլ  
ոճը անահղի կը գտնէի, այլ և անոր մէջ ձայնախօսութիւնն ու  
ձայնարանութիւնը իրար խառնելէն; բաց է-ի կամ գոց է-ի ինչ  
ըլլալ չփոխնալէն են կը տեսնուէր թէ լիզուաբանական հասկա-  
ցողութիւնէ իսպառ զուրկ է: Այս առթիւ Ասլանբէզէն ստացայ  
թուզթ մը՝ որ կը յայտնէր թէ խումբ մը պարոններ պատրաս-  
տուած էին հրապարակաւ գատապարտելու քննադատու, սակայն  
անոր ազգիցիկ զիրքէն վախնալով՝ ստիպուած են միայն նոյն  
համակով բաւականանալու:

Ասլանբէզի բարբառին քննութենէն յիսոյ Վենեաթիկի Բազ-  
մալէպ թերթին մէջ սկսայ հրատարակել Մուչավայի բարբառին  
քննութիւնը՝ որ պատրաստեր էի Սուչավացի քահանայ Տէր Կա-  
րապիտ Կայսարյանի տշխատակցութեամբ: Սակայն տեղի ունե-  
ցած բազմաթիւ տառասխանները և արտապութեան բացակայու-  
թիւնը պատճառ եղան հրատարակութենէս հրաժարելու և դործը  
կիսատ թողելու:

Երբորդ քննութիւնս եղաւ Դարաբաղի բարբառ՝ որ պատ-  
րաստեցի Արժ. Խաչիկ Վրդ. Դաղեանի, Շնորհ. Եսայի սարկ. Մ.  
Բարայիանի (այժմ Զաւէն վրդ.) և Պր. Աւետիս Տէր Յարութիւն-  
եանի աշխատակցութեամբ: Աշխատառութիւնս կազմուած է այն  
ծրագրով, որ պարզած ենք վերը:

Ասոնցմէ զատ ունիմ բազմաթիւ ուրիշ անտիպ ուսումնա-  
սիրութիւններ՝ որոնք են, Ագուլիսի, Զէյթունի, Թիֆլիսի, Խար-  
բերդի, Կարսոյ, Համբէնի, Մարտազյի, Մշոյ, Նոր-Եախիջևանի,  
Ոզմեցց, Պօլսոյ, Ռոտոսթոյի, Վանի և Տիգրանակերտի բարբառ-  
ներուն քննութիւնը. Այլևայլ տեղեկութիւններ հաւաքած եմ ու-  
րիշ շատ բարբառներու վրայ, կամ անձամբ իմ բազմաթիւ ճամ-  
բորդութեանց ժամանակ (Պօլիս, Ատափազար, Ասման, Տրա-  
պիզոն, Բարերդ, Կարին, Փարիզ, Թիֆլիս, Եջմիածին, Երևան,  
Դիլիջան, Շուշի, Թաւրիզ, Բագու, Բաթում, Նոր-Բայազիդ, Նոր-

Նորիջնան, Թուտոսթօ) և կամ գաղթականներու միջոցով, Շատոնց մատքրութիւն ունէի կազմիլու հայ բարբառներու լիտատար քարտէսը, ուր մինչի խակ ամէն մէկ գիւղի տեղը որոշուէր բարբառական խմբին մէջ, Ֆրանսացիք ահա նոր ամբողջացուցին Ֆրանսայի լեզուարանական աթլատի մը հրատարակութիւնը, որուն ձեռնարկած էին քանի մը տարիէ ի վեր, Ամբողջը կը ձևացնէ 1750 բարտէսներու ժողովածու մը, ուր ամէն մէկ բառ նշանակուած է թէ ինչ ձև առած է ամբողջ Ֆրանսայի զանազան կողմերը: Այս տեսակ խոշոր ձեռնարկութիւններ մինք մեր երազին մէջ ալ չպիտի տեսնենք, Բայց լեզուարանական պարզ քարտէս մը կարելի էր կազմել:

Այս նպատակով 1907 թուի յունիսին սկսայ ճամբորդութեան: Նոյն ժամանակ այցելեցի Նորմանայագիտ գաւառին 31 հայ գիւղերը, բացի քաղաքէն՝ ուր տարի մը մնացի: Որոշեցի ամէն մէկ գիւղի գիրքը բարբառագիտական գասաւորութեան մէջ և ամէն մէկ գիւղէն ասի նմոյշ մը, ինչպէս որ պիտի տեսնենք դործիս մէջ, Նոյն ճամբորդութեանց շաբթը շարունակել և լրացնել մտազիր եմ յաջորդ տարիներս, որչափ կեանքս ու կարութիւնս կը ներին:

Ահա այս ուսումնասիրութիւններն եղան՝ որ ինձ թոյլ աըմբն կազմելու ներկայ հատորս, որուն նպատակը, ինչպէս ըստինը վերը, հայ բարբառներու գասաւորութիւնն է, անսնց բանած տառածութիւնը, սահմանները, ընդհանուրը յատկութիւնները, ճայնախօսութեան, ճայնաբանութեան և ձեախօսութեան համառու ուրուագիծը և այն յատկանշական գծերը՝ որով բարբառ մը կը տարիերի միւս բարբառներէն: Գրուածքիս կցուած է հայ լեզուարանական քարտէս մը. հոս նշանակուած են մի միայն այն քաղաքները կամ գիւղերը՝ ուր հայեր կան, և առանձին գյոյններով ու սահմանազծերով որոշուած է անոնց խօսած լեզուն ու բարբառը, կը խստավանինք թէ շատ պականեր կան լրացնելու, շատ անորոշ կետեր կան ճշտելու և շատ սխալներ կան ուղղելու: Մեր գիրքը ամէնէն առաջ պիտի ցուցնէ թէ որ մասերը կտրօտ են ուսումնասիրութեան և թէ ուր պէտք է ուղղել բանահարքները ու շատ անորոշ կետեր կան ճշտելու և շատ սխալներ կան ուղղելու:

7. Յուն աշխատութեանս անցնելէ առաջ կարելու կը համա-

բհմ այս ներածութեան մէջ բացատրել այն տարբերութիւնները, որոնցմով նոր հայերէնը կը զանազանի հին հայերենէն, Որովհետեւ այս տարբերութիւնները հասարակաց են գրեթէ մեր բուլը բարբառներուն, ուստի այս կերպով խնայած պիտի ըլլանք մեր աշխատութիւնը, և պարտաւոր չպիտի ըլլանք ամէն անգամ կրկնել նոյնը՝ իւրաքանչիւր բարբառի քննութեան՝ ժամանակի

նոր հայերէնը հին հայերէնէն զանազանող տարբերութիւնները կը բաժնուին չորս տեսակի. 1) Զայնական տարբերութիւններ, 2) Բառական տարբերութիւններ, 3) Զեւախօսական տարբերութիւններ և 4) Համածայնական տարբերութիւններ.

### Ա. ԶԱՅՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Հին հայերէնը կը պարունակէր հետեւալ 46 ձայները. 1

7 ձայնաւոր. ա, ե, ը, ի, ո, ու.

9 երկրաբառ. այ, աւ, եա, եւ, եայ, եաւ, իւ, ոյ, ուա.

30 բաղաձայն. ը պէ փ

դ տ թ

գ կ ք

ծ ծ ց

չ ճ չ

յ ը ռ լ ղ ւ վ մ ն

զ ժ ս շ

խ հ

Այս ձայնական դրութեան մէջ նոր հայերէնը մտցուցած է հետեւալ փոփոխութիւնները.

1. Հին հայերէնը գիտէր զանազանել ե և է ձայները, որոնց տարբերութիւնը սակայն մեզ յայտնի չէ. նոր հայերէնը այս երկու ձայներէն մէկը ջնջած է, այնպէս որ բազմաթիւ բարբառներու, ինչպէս և գրական լեզուին մէջ այս երկու ձայները վերածուած են մէկի, որ կը նշանակինք է: Բարբառներէն ոմանք (ինչ. Կարին, Մուշ, Վան, Սուշալա և այլն) շեշտեալ վանկին մէջ կը զանազանեն երկու տեսակ է. գրաբարի է ձայնը կը պահն է, իսկ ե ձայնին կուտան երկրաբառային ե հնչինը: Միւս ոչ շեշտեալ վանկերուն մէջ գրաբարի թէ ե և թէ է ձայները հաշւասարպէս կը հնչուին է: Երկու գրական լեզուներն ալ (ուրիշ բանի մը բարբառներու նման) գիտեն զանազանել բառասկզբէ ե և է ձայները, ուր ե կը հնչուի յէ, իսկ է կը հնչուի է:

2. Զայնաւորներու շարքին մէջ նոր բարբառները աւելցուացած են քանի մը նոր ձայնիր, որոնց գլխաւորներն են ո, էօ, իւ, զրական լեզուն ընդունած չէ առոնք. բայց էօ, իւ ձայնները կը գործածուին յաճախ օտար բառերու կամ անուններու մէջ. ինչ մէջ թիւրք, Հօմին Սիւ. ո բնաւ չի գործածուիր զրական լեզուին մէջ:

3. Նոր հայերէնը առ հասարակ երկրարբառներ չ'ընդունիր. այնպէս որ զրաբարի երկրարբառային հորուսաց զրութիւնը ամբողջապէս կազմալուծուելով՝ ասած հկած են անոնցմէ պարզ ձայնաւորներ կամ ձայնաւոր + բաղաձայն խումբեր, Թանի. մը բարբառներ կան միայն՝ որոնք նոր երկրարբառներ ստեղծած են. Գրական լեզուն առհասարակ երկրարբառներուն հին գրութիւն ձեւ պահած է, բայց անոնց տուած է այնպիսի արտասանութիւն մը՝ որ երբեմն զրաբարին կը համապատասխանէ, երբեմն ներկայ բարբառներուն և երբեմն ալ հչ մէկին և ոչ միւսին. Ահա ասոնց ձևափոխութեան համառօտ պատկերը.

գրաբար	բարբառներ	զրակ. լեզու
այ	ա, է	այ
աւ	օ, էօ	օ
նա	է, ի	յա
եւ	էվ, իվ	էվ
եսյ	—	յա
եաւ	էվ, իվ	էվ
իւ	ու, իւ	իւ, յու, յիւ
ոյ	ու, իւ	ոյ
ուաւ	վա	վա

4. Գրաբարի առ երկրարբառը վերածուելով օ, ներկայ լեզուին մէջ յառաջ եկած է երկու տեսակ օ. (1. օ < գրք. ո և 2. օ < գրք. աւ), Բարբառներէն անոնք՝ որ եւ և է զանազանութիւնը գիտեն, հսու ալ ստեղծած են երկրարբառային ձայն մը՝ ո (կարգառու) և շեշտաել վանկի մէջ կը զանազանին գրք. ո > ո, իսկ գրք. աւ > օ: Գրական լեզուն այս զանազանութիւնը չի գիտեր. իրեն համար ո և օ նոյն հաշիւնն ունին և երկրարբառային ո հընչումը զրական լեզուին մէջ գործ չունի. Գրականը կը զանազանէ, միայն բառակղբի ո և օ (ճիշտ ինչպէս եւ է), որոնցմէ առաջինը կը հնչէ վօ, երկրորդը օւ:

5. Հին հայերէնը կը ճանչնար երեք աստիճանի պայթուցիկ բաղաձայններ (թրթուռն, խուլ և թաւ), թաւ բաղաձայններու խումբը գրեթէ տմէն տեղ անփոփոխ պահուած է. սակայն թրթուռն և խուլ բաղաձայններու խումբը բազմաթիւ բարբառներու մէջ իրենց գրեթե գոխած կամ փոխանակած են. Մանրամասնութիւնները պիտի տեսնենք գործիս ընթացքին մէջ՝ իւրաքանչիւր բարբառի վրայ խօսուած ժամանակի Բարբառներէն բանի մը հաստը կը ներկայացնեն պայթուցիկներու բոլորովին նոր խումբ մը, որ կընանք կոչել շնչաւոր թրթուռն բաղաձայններ. աստիք են թ', գ', դ', ջ', որոնք եւրոպական այբուբենով կը նշանակուին Եհ, ցհ, ճհ և այլն, և կը ծագին գրաբարի թ, զ, դ, ջ ձայններէն Արևելեան գրական լեզուն առնասարակ պահած է բաղաձայններու հին հնչումը, բայց արևմտեան գրականը թրթուռն պայթուցիկները վերածած է թաւի, իսկ խուլերը վերածած է թրթուռնի Հմմտ. իմ ձայնախօսական տախտակներս  
Les explosives de l'ancien arménien, Paris 1899.

6. Միւս բաղաձայններուն մէջ ամէնէն աւելի փոփոխութիւն կրած են յ և ղ, որոնց հնչումը բոլորովին փոխուած է. յ՝ որ հնապէս ամէն տեղ յ ձայնն ունէր, բառին սկիզբը՝ գրեթէ բուրը բարբառներու մէջ ալ ինկած է, ունաց մէջ դարձած է յ, իսկ գրական լեզուին մէջ վերածուած է հ. ղ՝ որ հնապէս տեսակ մը հաստ լ էր, թէ գրականին և թէ բոլոր բարբառներուն մէջ՝ առանց բացառութեան ստացած է ծանօթ կոկորդային հնչումը:

7. Հին հայերէնին անծանօթ էր ֆ ձայնը. նոր բարբառները ստեղծած են այս ձայնը կամ օտար բառերու փոխառութեամբ և կամ բնիկ հայ ձայնաշրջութեամբ. Դրական լեզուն կը գործածէ միմիայն օտար բառերու տառապարձութեան մէջ:

8. Մեր բարբառներէն շատերուն մէջ, յատկապէս անոնց՝ որ ծանօթ են արևմտեան ճիւղ անունով, բազմավանկ բառի մը աւ ձայնը՝ եթէ առաջին կամ վերջին վանկին մէջ չէ, կ'իյնայ. Այս ձայնափոխութիւնը շատ պարզ կերպով կ'երեւայ բառերու հոլովման մէջ. օր. բերան, կ'ըլլայ սեռ. բերնի, բաց. բերնէ, գործ. բերնով.՝ բաղաբք՝ կըլլայ սեռ. բաղքի, բաց. բաղքէ, գործ. բաղքով. Այսպէս են նաև հատնիլ < հատունիլ, հարսնիք < հարսնիլ են, Այս առթիւ կը պատահի շատ անգամ որ երկու բա-



դաճայններ իրար պատահին և ասով նոր ձայնափոխութիւններ յառաջ գան. ինչ. անցամիել > անցնիլ > անիլ, ճանաչել > ճանշնալ > ճաշնալ, \* կոճակել > կոճկել > կօժկել և այլն.

9. Քանի մը բառեր կը ցուցնեն ը ձայնի տեղափոխութիւն մը՝ որ հասարակաց է բոլոր բարբառներուն. այսպէս են կարմունչ, կարպետ գրաբարի կամուրջ, կապերտ բառերուն դէմ. հմտա. նաև Ղրբ. փիրփէտ, Վն, սէրսուփ «մոքոր» փխ. փիփերդ և \*սեսորը ձեւերուն. Այս օրէնքին վրայ տես M. Grammont, Mel. ling. F. de Saussure, էջ 241 ելջ.

10. Շատ տեղ՝ բառի մը վերջին վանկին մէջ՝ բաղաձայնէ առաջ և ձայնաւորէ անմիջապէս յետոյ կը գտնենք ն ոնդականի յաւելում. ինչ. մենք < մեք, կանանչ < կանաչ, կարմունչ < կամուրջ, ճանանչ < ճանաչ, անոնք < \*անոք = նորա. Առող մէջ ն ձայնին յաւելումը նախավանկի ոնդականին (մ, ն) ազդեցութեամբ է. Բայերուն անկատար և կատարեալ յոդն. առաջին դէմքին մէջ նոյն յաւելումը ներկային նմանողութեամբ է. ինչ. կուտենք, կուտէինք, կերանք, իսկ քինթ < քիթ և նման բառերու մէջ ն ձայնին յաւելումը անծանօթ ձայնական օրէնքի մը արգիւնք է.

11. Գրբ. ասել և անել բայերուն դէմ նոր բարբառներուն մէջ սովորաբար կը գտնենք ասել, անել (արևելեան ճիւղ), ըսել, ընել (արևեմտեան ճիւղ). և այս ձեռվ ալ անցած են գրական լեզուին.

### Բ. ԲԱՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒԻՆՆԵՐ

Նոր լեզուի բառարանը շատ փոխած է. հին հայերէնի պատկանող բառերէն ամենամիծ մաս մը ջնջուած է նոր բարբառներուն մէջ, կամ կը ներկայանայ նոր նշանակութեամբ. Այս վերջիններուն հաւաքումն ու քննութիւնը շատ հետաքրքիր պիտի ըլլար նշանակութեանց զարգացման պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար. Նոր բարբառները հնարած են նաև բազմաթիւ բառեր, որոնք ծանօթ են զաւառական բառեր անունով և դոյութիւն չունին դրաբանի մէջ. իմ ընդարձակ Գաւառական բառարանիս մէջ (ամստիպ) այս բառերուն թիւը 30,000 է. Երկու գրական լիզուները ստեղծած են բազմոթիւ նոր բառեր, որ նոյնպէս չկան գրաբարի մէջ. ինչ. շոգենու, հեռախօս և Ասոնց ալ լիսակատար հաւաքածոն կը պակսի դիու.

Այն բառերը՝ որոնք հասարակաց են թէ գրաբարին և թէ նոր բարբառներուն, շատ անդամ կրած են այնպիսի ձայնափոխութիւններ՝ որ դիւրին չէ սովորական ձայնական օրէնքներով բացատրել Շատ տեղ կը պատահինք այնպիսի այլափոխեալ բառերու. որ անոնց նախնական ձեւ ճանչնալ բաւական դժուար է. օր. Մոկաց գաւառականով իսա՞ փխ. հետ (ընդ, միասին), Զէյթունի բարբառով բայցո՞ փխ. գրք. պատաւ. Համշէնի բարբառով օնլումիք փխ. գրք. անանուխի. Այսպիսի բառերու թիւը շատ խոշոր չէ:

Մեր բարբառներն ունին նաև բազմաթիւ օտար բառեր՝ որոնք փոխ առնուած են գրացի լեզուներէ. այս փոխառութեանց որակն ու քանակը կը զանազանի փոխառու բարբառներու դիրքին համեմատ Փոխառու լեզուներու մէջ առաջին տեղը կը բանէ թուրքերէնը՝ որ իր զանազան ճիւղերով (օսմաներէն, Ատրպատականի թուրքերէն, թաթարերէն) ահագին ազդեցութիւն գործած է մեր բոլոր բարբառներուն վրայ՝ առանց բացառութեան թուրքերէնէ փոխառեալ բառերուն թիւը Պօլսի բարբառին մէջ 4200 է. բուն Հայաստանի բարբառները այս թուին մօտաւորապէս կէսը միայն ունին (տես Աճառեան, թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը հայերէնի մէջ, Մոսկուա—Վղրշպտ. 1902),

Թուրքերէնէ յետոյ կուգան քիւրտերէնը, վրացերէնը, ուսուհերէնը և իստալիւրէնը:

Թիւրաերէնէ փոխառեալ բառերը որոնց թիւը դեռ անյայտ է, կը գտնուին Մուշի, Վանի և Տիգրանակերտի բարբառներուն մէջ. Վրացերէնէ փոխառեալ բառերը կը գտնուին Թիֆլիսի և Արդուինի բարբառներուն մէջ. Մուսերէնէ փոխառեալ բառերը՝ որոնց թիւը 600 է իմ հաւաքածոյին մէջ (անտիպ), կը գտնուին բոլոր ուսահայ բարբառներու մէջ. Նոր-Նախիջևանի բարբառին մէջ ասոնք հազարներու կը հասնին. Խտակերէնէ փոխառեալ բառերը կը գտնուին միայն Պօլսի բարբառին մէջ, երբեմն ալ շըրջակայ տեղերը. Կան նաև ոււմաներէնէ, լեհերէնէ և հունգարերէնէ փոխառեալ բառեր, որոնք կը գտնուին միայն ԱւստրօՀունգարիոյ բարբառին մէջ:

Գրական լեզուն այս բառական տարբերութիւններէն և ոչ մէկը կ'ընդունի. հին հայերէնի ուղղագրութիւնը դրեթէ ամէն տեղ վերականգնուած է (կան հազուագիւտ բացառութիւններ՝

ինչ. ալ, էլ փոխ. այլ): Գաւառական բառերը առհասարակ ու միկ լիզուին մէջ մացած են և նորերս միայն փափաք կայ զրական լիզուին մէջ մտցնելու: Օտար բառերը սկզբունքով մերժուած են մեր երկու գրական լիզուներուն մէջ. միայն արեւեան հայերէնն է՝ որ ևրոպական գիտական փոխառութեանց վրայ աւելի թոյլտու հայեացք մը ունի\*):

Այսպէս ուրիմի կրնանք ըսել թէ հին հայերէնի և նոր զըրական լիզուներուն մէջ բառական տարրերութիւն չկայ. մեր բառարանը բոլորովին գրաբար է և շատ կը տարրերի բուն ժողովրդի խօսակցական լիզուէն: Ասոր համար է որ հասարակ ժողովուրդը մեր գրական լիզուն կը կոչէ զրաբար:

#### Գ. ԶԵՒԱԽՈՍԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թէ բարբառներուն և թէ գրական լիզուներուն մէջ ձեռախօսական տարրերութիւնները շատ խոշոր են: Այս տարրերութեանց նպատակն է լիզուի պարզութիւնը. հանգիտութեան օրէնքով լիզուի ամէնէն սովորական ու կանոնաւոր ձեերը ընդհանրացած և երկրորդական կանոններն ու բացառութիւնները չնշուած են:

1. Գրաբարի հոլովակ մը՝ որուն ծայրայիշ խառնակութիւնը մեծամեծ գուարութեանց պատճառ կը դառնար, աշխարհաբարերի մէջ վերածուած է կատարեալ պարզութեան: հին հայերէնի բաղմաթիւ բուններէն միայն մէկն է պահուած. եղակի սեռականարականը կ'առնէ ի և բացառականը կ'առնէ է: (ասոնք յատուկ էին գրաբարի ի և ա բուններուն): Գործիականը կ'առնէ ովկ' որ յատուկ էր գրաբարի ո բուննին Յոգնակին բոլորովին նոր կազմութիւն ունի, մինչդեռ հին հայերէնը իր յոգնակի հոլովները կը կազմէ ք, ց, ս մասնիկներով, որոնք ըստ բունի և ըստ հոլովման կը փոփոխուին, ընդհակառակը նոր հայերէնը ունի երկու նոր յոգնակերտ մասնիկ՝ որոնք ամէն պարագայի մէջ ալ անփոփոխ կը մնան. այն է՝ եր՝ միավանկ բառերու համար և ներ՝ բաղմավանկ բառերու համար. (այս ձեերու բացատրութեան համար տես Karst, H'st. Gram. d. Killik. arm. էջ 169 և յջ. Peder-

\*.) Տէր-Ղազարեան, Հանրամատչելի բառարան օտարազգի բառերի, Թիֆլիս 1908, հաւաքած է այս ուսումնական փոխառութիւնները. անոնց թիւը յիշեալ աշխատութեան մէջ 1500 է:

sen, KZ 39,465 և յշ.): Եղակիին հոլովական մասնիկները պարզապէս կը կցուին յիշեալ յոգնակերտ մասնիկներուն վրայ, առանց նոր ձևափոխութիւնց. միայն սեռաբ. հոլովաձևն է՝ որ յոգնակիին մէջ կ'առնէ ու մասնիկը՝ որ եղակիին մէջ շատ քիչ բառերու միայն յատուկ է:

Ահա այս է հոլովման եղանակը նոր բարբառներէն մեծագոյն մասին և արևմտեան գրական լիգուին մէջ Քանի մը ուրիշ բարբառներու և արևելեան գրականին մէջ կան փոքրիկ տարրերութիւններ. ասոնց մէջ բացառականը կը կազմուի նոր մասնիկով մը (՞ից), յոգնակի սեռաբ. հոլովը կը կազմուի եղակիին նման՝ ի մասնիկով և հետեւաբար աւելի հանգիտութեամբ (analogie) բան նախորդներուն մէջ:

Պէտք է աւելցնել նաև թէ ի, յ, զ նախդիրները՝ որոնք կը կցուէին զբարարի զանազան հոլովներուն (հայցական, բացառական, ներգոյական, նախդիրի հայցական, պատմական և պարառական), ջնջուած են նոր լեզուին մէջ. Քանի մը բարբառներ և արեւելեան գրական լեզուն ներգոյականը կը կազմին ում՝ մասնիկով:

Ահաւասիկ երկու գրական լեզուներու հոլովման համեմատական տախոսակը.

Արևմտեան լիգու Արևելեան լիգու<sup>1</sup>  
Եղանակը Եղանակը

Ո.	-եր	-եր	-եր	-եր
Ա. Տ.	-ի	-երու	-ներու	-ի
Հ.	(ուղղականին պէս)	(ուղղ. կամ տրակ.)		
Բ.	-է	-երէ	-ից	-երից
Գ.	-ով	-երով	-ով	-երով
Ն.	(չունի)		-ում	-երում

2. Հին հայերէնը ունէր ն որոշիչ յօդը, բայց ասիկա ընդհանուր և կանոնաւոր գործածութիւն մը չունէր. ձայնական բարեշրջութիւնը նոր լեզուին մէջ յառաջ բերաւ երկու ձե, մէկը ն որ յատկացուեցաւ ձայնաւորայանդ բառերուն, և միւսը լ՝ որ յատկացուեցաւ բաղաձայնայանդ բառերուն: Ասկէ զատ ստեղծուեցաւ յօդի ընդհանուր և կատարեալ գործածութիւն, ճիշտ այն ձեռվ՝ ինչպէս են նոր եւրոպական լեզուները (Փրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն և այլն):

Յ. Հին հայերէնի գերանուններէն քանի մը հատը կորսուած է նոր լիզուին մէջ, միւսները պահած են իրենց հին ձևը, առաջն բացառական, գործիական և ներգոյական հորթակերը՝ հեռանալով իրենց նախկին վիճակէն, կը կազմուին զոյականներու ոճով և -է, -ից, -ով, -ում՝ մասնիկներով, որոնք հս հչ թէ ուղղականին, այլ տրականին վրայ կ'առելցուին:

4. Բոլոր նախադրութիւնները դարձած են յետադրութիւն, ոչ մէկ նախդիր գոյութիւն ունի նոր լիզուին մէջ:

5. Բայի խոնարհման լրած ձևափոխութիւնը շատ աւելի մեծ է. նախ և առաջ ջնջուած է չորրորդ լծորդութիւնը (-ում) և նոր հայերէնը կը ճանչնայ միայն երեք լծորդութիւն: Հին հայերէնի վեց բայական ձևերէն (ներկայ, անկատար, կատարեալ, ապառնի, հրամայական և ստորադասական) միայն կատարեալը և հրամայականը կը պահեն իրենց հին կազմութիւնը: Ներկան ու անկատարը ստացած են երեք նոր կազմութիւն, որոնց վրայ պիտի խօսինք բիչ յետոյ: Ապառնին բաղադրեալ ձև ունի և կը կազմուի նոյնպէս երեք նոր ձևով՝ զանազան բարբառներու մէջ: Կը մասնիկով, պիտի մասնիկով և կամ ապառնի գերբայի և էական բայի յարադրութեամբ: Հին հայերէնի սահմանական ներկան դարձած է ստորադասական ներկայ:

Գրաբարի մէջ շատ խառնակ էր կրասորականի կազմութիւնը, ուր երբեմն ալ հասարակ բայեր ստեղծուելով՝ իմաստի շփոթութիւն կը յառաջանար: Նոր հայերէնը այս բարդութեան տեղ հնարեց շատ հասարակ ձև մը -ովիլ, որով բալոր կրաւորականները մէկ լծորդութեան տակ մտան:

Հին հայերէնի բացասականը չափաղանց պարզ կազմութիւն ունի. և պէտք էր կարծիլ թէ գոնէ ասիկայ զերծ կը մնայ ընդհանուր կերպարանափոխութիւնէն: Բայց որովհետեւ բայերումը ամբողջապէս ձևափոխուած էր, ուստի բնական է որ բացասականն ալ պիտի հետեւէր այս վերջին ձևափոխութեան:

Անցողականի մասնիկը (-եցուցանել) իր շատ երկարութեան պատճառաւ կրճատուած է և դարձած է ցնիլ, ցուցել և այլն:

Աւելցնինք նաև թէ նոր հայերէնը ստեղծած է շատ մը նոր բարդ ժամանակներ, որոնք հին լիզուին մէջ գոյութիւն չունին:

## Դ. ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Նոր հայերէնի բարբառները համաձայնութեան կողմէ մեծապէս կը տարբերին հին հայերէնէն Գրական լեզուն՝ որ ուրիշ պարագաներու մէջ շատ բան վերականգնած է հինին համեմատ, այս պարագային լիովին կը հետեւի բարբառներուն, որոնցմէ հաղիւ երբեմն կը շեղի, այս ալ գրական բարձր սեռերու մէջ:

1. Հին հայերէնը սովորաբար բայց խօսքին սկիզբը կամ խնդիրներէն առաջ կը դնէ. նոր հայերէնը բնդկառակը կ'աշխատի զայն ամէնէն վերջը ձգեւ Օր. Նմուտ նոյ և որդիք նորա ի տապանն—նոյ և անոր որդիները տապան մտան: Զի՞նչ արարից վառն որդույ իմոյ—Տղուս համար ի՞նչ ընեմ: Լո՛ք, որդինակ, իրատու հօր քո—Տղաս, հօրդ իրատը մտիկ ըրէ:

2. Հին հայերէնը յատկացուցիչը յիտոյ, յատկացեալը առաջ կը դնէ. նոր հայերէնը ճիշտ հակառակը յատկացուցիչը առաջ և յատկացեալը յիտոյ կը դնէ: Օր. Զեղբայրն Յովհաննու—Օյաննէսին ախրարը:

3. Աժականները հին հայերէնի մէջ կրնան գոյականէն թէ առաջ դրուիլ և թէ յիտոյ, յիտոյ դրուելով կը համաձայնին գոյականին հետ թէ թուով և թէ հոլովով, առաջ դրուելով սովորաբար անհամաձայն կը մնան: Որովհետև վերջինը պարզագոյն ձև մ'է, առաջ նոր հայերէնը իր ածականները գոյականներէն միշտ առաջ կը դնէ:

4. Ցուցական և սոտացական ածականները հակառակ՝ նախորդին՝ սովորաբար գոյականէն վերջը կը դրուին և կը համաձայնին: Նոր հայերէնի մէջ ճիշտ հակառակ՝ գոյականէն առաջ կը դրուին և չին համաձայնիր: Օր. Տուն իմ—իմ տունս. Այս այս—այս մարդը. Հօր իմում—իմ հօրս:

5. Նախադրութիւնները հին հայերէնի մէջ գոյականէն անպատճառ առաջ կը դրուին. նոր հայերէնին մէջ անպատճառ վերջը կը դրուին, ասով նոր լեզուին մէջ նախադրութիւն բառը իմաստ չունի, որովհետև յիտարգութիւն կայ միայն: Օր. Առաջի հօր իմոյ—հօրս առջեւ: Ընդ սեղանով քով—սեղանիդ տակը:

Այս տարբերութիւնները առանձին առանձին առնելով՝ գուցէ այնչափ ծանր չթուին մեղի. բայց երբ նկատենք անոնց ամբողջութիւնը և աշխարհաբար նտիսադասութեան մը շարադասու-

թիւնը համեմատենք գրաբարի հետ, զարմացած պիտի մասնք այն հսկայ տարբերութեան վըայ՝ որ երկու լեզուները իրարմէ կը բաժնէ»:

Եւ իրօք մինչդեռ հին հայերէնը՝ աղատ շարադասութեան մէջ ընդունելով հանդերձ հին հնդեւրոսպական լեզուներու շարադասութիւնը, վերլուծական շարադասութեան մէջ լիովին կը հետեւ նոր եւրոպական լեզուներու, օր, ֆրանսերէնի շարադասութեան, ընդհակառակը նոր հայերէնը գուրեկ է շարադասութեան այս աղատութենէն և իր բառերու հաստատուն շարբը կը դնէ ճիշտ թուրքերէն շարադասութեան ձևով և հակառակ եւրոպականին:

Ահաւասիկ երկու նախադասութիւն հին և նոր հայերէնով համեմատուած ֆրանսերէնի և թուրքերէնի հետ:

1. Գրաբ. Տեսի զթոչունն որ երգէր ի վերայ ծառոյն.

Ֆրանս. J'ai vu l'oiseau qui chantait sur l'arbre.

Աշխ. Մասին վրայ երգող թոչունը տեսայ.

Թրք. Աղաջըն իւսթիւնդէ էօթէօն քուշու գէօրդիւմ.

2. Գրաբ. Թերթք գրոց Լեոնի՝ որդուոյ զրացւոյ իմոյ.

Ֆրանս. Les feuilles des livres de Léon fils de mon voisin.

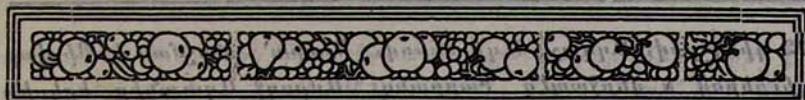
Աշխ. Դրացիիս տղուն Լեոնին գլւերուն թերթիրը.

Թրք. Թօնշումուն օղու Լէվօնըն քիթարլարընըն յափրաքլարը:

Ամէն ինչ կը կատարուի ճիշտ այնպէս, որ կարծիս թէ նոր հայերէնի շարադասութիւնը թուրքերէնի վրայ կազապարուած է: Այս հետաքննելի ինսդրի մասին տես Pedersen, KZ 32,472,

Հրաշեայ Անտեան.





Հ կը ու 000,001 ուն ցաշի ելայաւ

## ՀԱՅՈՑ ԲՆԱԿԱՑ ՏԵՂԵՐԸ

Հայոց հայրենիք Հայաստանը՝ ինչպէս դիտենք, բաժնուած  
է այսօր երեք պետութեանց մէջտեղ. մեծագոյն բաժինը Օսման-  
ցոց ձեռքն է (հին Հայաստանի 15 նահանգներէն 7-ը. Բարձր  
Հայք, Զորբորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճայք,  
Վասովուբական), ասկէ քիչ մը փոքր բաժինը Ռուսաց ձեռքն է  
(Արցախ, Սիւնիք, Ուսի, Գուգարք, Տայք և Այրարատ). իսկ փոք-  
րագոյն մասը Պարսից ձեռքն է (Փայտակարան և Պարսկահայք).  
Հայութեան մեծագոյն մասը դեռ այսօր ալ կը զտնուի իր  
հայրենիքին մէջ. բայց իր հայրենիքէն գուրս տարածուած է  
նաև բազմաթիւ ուրիշ երկիրներու մէջ՝ հետեւեալ կերպով.

Ա. Հիւսիսային գաղթականուկան դիմ.  
1) Վրաստան. հայոց բնակած մեծագոյն քաղաքը Թիֆլիսն  
է իր արջականիրով. բայց հայերը յրուած են նաև Վրաստանի  
միւս քաղաքները, ինչպէս Թիֆլիսի նահանգին մէջ Գորի, Սըղ-  
նալի, Թելաւ, Դաւշէթ, Թիծնէթի. Բութայիսի նահանգին մէջ  
Քութայիս, Փոթի, Շորապանիի երկու գիւղերը, Լեշխում պաւո-  
ռին Լայլաշ գիւղը, Ռաշին գտնափի Օնի գիւղը, Բաթում, Արգ-  
ուին, Արտանուշ, Շաւշէթ, Սոխում, Զերնօմօրեան նահանգին  
մէջ Նովոռոսիյսկ, Անափա և ամբողջ Սև ծովին եղերքները  
Ար շրջանին հայութիւնը մօտ 200,000 է.

2) Աղուանք. այս երկրին բնիկ ժղովուրդը նախապէս հայ յութեան մէջ, յետոյ ալ մասամբ մահմետականութեան մէջ ձուլ ու ած է. այնպէս որ այսօդ երկրին բնիկ տարրը հայ կամ թուրք է. Հայոց բնակած քաղաքներն են՝ Բագու, Շամախի՝ 23 գիւղերով, Գեօքչայ՝ 20 գիւղերով, Նուխի՝ 42 գիւղերով, Զաքաթալա-

12 գիւղերով, Աղդաշ՝ 6 գիւղերով, Դուրս՝ Խաչմաս և Քիլլար գիւղերով և վերջապէս Դարբանդ. Ամբողջ Աղուանից երկրին հայութիւնը մօտ 150,000 հոգի է:

3) Հիւսիսային նովկաստ. հոս հայերը կը ներկայացնեն զանազան տեղերէ եկած գաղթականներու խառնուրդ մը. կը բնակին Դաղստանի շրջանին մէջ՝ Պետրովսկ, Թէմիր-Խան-Շուրա, Զիր-Խուրթ, Խլկարթի. Թէրեհեան շրջանին մէջ՝ Ղլար, Մողլոկ, Վաղիկաւագ. Ստաւրապովի նահանգին մէջ՝ Ստաւրապով, Մաշա կամ Ս. Խաչ. Կուրանիան շրջանին մէջ՝ Արմաւիր, Եկատերինուպոլսար, Բատուլբաշու, Եյսկ, Կովկաս, Լարին, Մայկով և Թէմիրեկ. ընդ ամէնը 28,835 հոգի:

4) Թաթարիստան (Վոլգայէն մինչև Ովկիանոսը), ոյս շրջանին մէջ հայերը հաստատուած են գլխաւորապէս Աստրախան քաղաքը. Այսց վերջին ժամանակներս տարածուեցան նաև շատ հեռուները, ինչպէս՝ Յարիցին, Սարատով, Սամարա, Սիզուն, Սիմբիրսկ, Պենզա, Բալաշով, Ուրիպէնօ, Դուրովկա, Կամիշին, Կրասնավորսկ, Զիրիլ, Զաքիչլար, Ղըզլ-Արվագ, Ասխարադ, Արթո, Կախկա, Դուլակ, Մերվ, Զարջոյ, Պետրո-Ալէքսանդրովսկ, Սամարզանդ, Բուխարա, Զիտղիյն, Զիրնահօ, Գոլոդնայտ Ստէպ, Կատաղուրգան, Զիզաք, Խոչենդ, Նոր-Մարգելան, Կոկանդ, Ասդիժան, Օզ, Նամանղան, Թաշքէնդ, Առուս, Թիւրքիստան քաղաքը, Պետրովսկ, և Սիպկիրիսկան բազմաթիւ կայարանները. Բովանդակ Թաթարիստանի հայոց թիւն է 16,000.

5). Խորիմ. Ժամանակաւ կը ներկայացնէր մեծ հայութիւն, բայց 1779-ի գաղթականութեամբ շատերը ցրուեցան. այժմ թիւրակզիին հայաբնակ քաղաքներն են՝ Թէոդոսիա, Կերչ, Ալուշտա, Եալթա, Սևաստոպոլ, Եւպատորիա, Պերեկոպ, Օր կամ Արմեանսկ, Սիմֆերոպոլ, Բաղչէստարայ, Խարասուրավար և Հին Խըրիմ, Խրիմի գաղթականները հաստատուած են՝ Նոր-Նախիջևան և իր 5 գիւղերը՝ զորոնք իրենք հիմնեցին. ասկէ ալ տարածուեցան Ռոստով, Մէլիտոպոլ, Բերդիանսկ, Ազով, Նովո-Զերքսար, Նորայսք, Դնիպր, Թագանրօսկ, Եկատերինասրաւ և ուրիշ տեղեր. Այս շրջանին հայութիւնը մինչև 35,000 հոգի կ'ըլլէ:

6) Ոտուիա. հոս հայերը շատ սակաւաթիւ են. ընդհանուր գումարը հաղարէն ալ պակաս է. մեծ մասամբ ուսանողներ և

զինուրներ են. բնիկ կտմ հաստատուած տարրը խիստ քիչ է. կը գտնուին գլխաւորապէս Մռոկուա, Պիտիրուրպ, Խարկով, Վառընէժ և այլն:

7) Նեհասուսներ. ժամանակաւ ունէր մեծ հայութիւն թէ Աւստրիական և թէ Ռուսական բաժնին մէջ. վիրջին բաժնին մէջ հրմայ հայ չկայ. իսկ Աւստրիական բաժնին մէջ գլխաւոր հայուրնակ տեղն է Գութի կամ Դութիր, խիստ սակաւաթիւ հայեր կը գտնուին նաև Լէմպէրկ և այլուրու Գութիի հայերը ընդ ամէնը 100 տուն են:

8) Ռումինիա. հայոց բնակած քաղաքներն են՝ Ֆօքշան, Պորիչ, Պոթուշան, Ետաշ, Թրկուրնա, Կալաց, Պրայլա, Պարտու, Ռուման, Բոստանյա, Սուլինա, Թուլչա, Պապատաղ, Բթեշտ, Ճուրճէվո, Բլուշափ և այլն: Հայ գաղթականութիւնը երկու որոշ տարրերէ կազմուած է. հին գաղթականներ կամ բնիկներ և նոր գաղթականներ, որոնք տաճկահայոց կոտորածներէն հաք Տաճկաստանի զանազան կողմերէն անցան հոստ Երկութիւն գումարը կ'ըլլայ 14,000, որմէ 4000-ը վիրջին գաղթականներն են:

9) Բեսարաբիա. հոս գտնուած սակաւաթիւ հայութիւնը կը բնակի Թիչնա, Աքքերման, Խօթուն, Բէլցի, Բէնդէր, Խսմայիլ, Հնչեշտ, որոնց հետ պէտք է միացնել Քերսոնի նահանգին մէջ գտնուած հայերը (Օդեսա և Գրիբուրուպոլիս):

10) Աւստրօ-Հունգարիա. այն է Պութովինա, Թրանսիլվանիա, Հունգարիա և բուն Աւստրիա: Պութովինայի հայերը կը բնակին գլխաւորապէս Սուչավա, Զերնովիցա և Սիրեթ քաղաքներն են՝ Կեռլա Հայտպաղաք, Պաշպալով կամ Եղիսաբեթուպոլիս, Ճուրճով, Սիրվիզ, Պուշով կամ Թրոնշթատ, Սակաւաթիւ հայեր ցրուած են նաև Հունգարիոյ զանազան կողմերը՝ մինչև Բէշթա և Վիէննա: Այս շրջանի հայոց ընդհանուր գումարն է 15,000:

Բ. Հարաւային-արևելեան գաղթականական գիծ:

1) Ասորեստան. հայեր կան միայն Մուսուլ, Թէրքիւք, Պաղտատ, Պասրա և Սուլզուշուք, ընդ ամէնը 1400 հոգի:

2) Պարսկաստան. այս երկրի հայերը բաժնուած են երկու անջատ թեմերու, Աարպատական և բուն Պարպակաստան: Ասորպատականի թեմին մէջ կը մտնեն ոչ միայն Խոյ, Մակու, Սալմաստ, Ռւբմիա և Ղարաբաղ, որոնք բուն Հայաստանի գաւառ-

ներն են, այլ և Թաւրիդ, Մուժումբար, Մարաղա, Քիւրախտան, և Արտապիլ, Բոշ Պարսկաստանի հայաբնակ քաղաքներն են՝ Նոր-Ջուղա՝ իր 80 գիւղերով, Թեհրան՝ իր 6 գիւղերով, Ղաղվին, Ռաշտ, Էնդէլի, Համատան, Շաւարին, Շիրազ, Պուշիռ և այլն, Բավանդակ պարսկահայոց թիւն է 66,000, որմէ 25,000-ը կը պատկանի Պարսկահայաստանի:

3) Հնդկաստան. այժմ ունի 700 հոգի հայ բնակիչ, որոնք կը բնակին Կալկաթա, Մատրաս, Պոմպայ և Տաքքա քաղաքները:

4) Պիրմանիս. ընդ ամէնը 252 հայ, որմէ 193 հոգի Ռանիկունի մէջ կը բնակի:

5) Շավալա կղզի. կայ 170 հայ, որոնք կը բնակին Պաթմալիւար, Առապայա, Ախնկափուռ, Ամարտանկ և այլն:

Գ. Հարաւային-արևմտեան գաղթականական գիծ:

1) Կիլիկիա. Ռուբինեան թագաւորութեան ժամանակէն՝ հայացաւ, հիմայ հայոց բնակած գլխաւոր քաղաքներն են՝ Սիս, Հաճին, Զէյթուն, Ատանա, Թարսուս, Մէրսին, Մսիս, Մարաշը որոնք ունին ընդ ամէնը 190,000 հայ:

2) Կիլիլոս. հիմայ ունի 562 հայ բնակիչ, որոնք կը պատուին միծ մասամբ Նիկոսիա մայլաքաղաքին մէջ, միւսները կը բնակին Լառնաքա, Լիմասոլ, Բաֆոս, Ս. Մակար, Թամակուսուա և այլն:

3) Ասորիք եւ Լիբանան. ասոր հիւսիսային մասը՝ իրեն Կիլիկիոյ սահմանակից՝ կը պարունակէ բաւական ստուար հաշութեն, բայց քանի հարաւ կիշնենք, հայոց թիւը այնչափ կը պակսիր հայոց ընդհանուր թիւն է 36,000 հոգի, որոնք կը բնակին Այնթաղ, Անթաքիա, Հալէպ, Պէյրութ, Շամ և Լոթարեիս քաղաքները. Այնթապ ունի 6 գիւղ, Անտիոք 18 գիւղ, Հաւէպ 12 գիւղ, ասոնց մէջ նշանաւոր են Անտիոքի Սուետիա, Քէսապ, Արամոյ և Հալէպի Քիլիս, Պէլան և Ճիւրի Շղաւր գիւղերը:

4) Պաղեստին. ունի 730 հայ, որոնք կը բնակին Երաւանէմ, Եափա, Բեթղեհեմ և Ռէմլէ:

5) Եղիպտոս. ունի մօտ 10,000 հայ, որոնք կը բնակին Վիխաւորապէս Աղէքսանդրիա և Գաճիրէտ Սակաւթիւ հայեր կան նաև Թարապուլաս, Եթովպիա, Քափլանտիա և Թրանտիա:

Դ. Արևմտեան գաղթականական գիծ.

1) Փոքր-Ասիս կամ Անատոլի. կը տարածուի Հայաստանի արևմտեան սահմաններէն մինչև Արշիպեղասոս և Մարմարա, իր մէջ պարունակելով նաև Փոքր-Հայքը, որ խիստ հայտշատ ըլլ-ջան մը կը կտողմէ, Փոքր-Ասիոյ գլխաւոր հայաքնակ քաղաքներն են՝ արևելքէն դէպի արևմուտը դիմելով՝ Ուսփա, Մալաթիա, Տիվրիկ, Ակն, Արարեկիր, Շատին-Գարանիսար, Կիւրին, Տարէն-տէ, Հիւսնիմանսուր կամ Ատիեաման, Տրապիզոն, Կիւմիշիսանէ, Կիրասոն, Օրսու, Սերաստիա, Եւլոսիիա, Ամասիա, Մարսուան, Ամասոն, Կեսարիա, Եսզզա-ա, Էնկիւրի, Դոնիա, Դասթամունի, Քէօթանիա, Աֆիօն-Գարանիսար, Իզմիր, Այալն, Մանիսա, Պրու-սա, Պիլէճիկ, Պալլբէսէր, Պանարմա, Նիկոմիդիա և Ատափազար, Շրջանիս վիճակագրութիւնը գեռ անսույց է:

2) Պօլիս, Վասփարի երկու եզրեքներուն վրայ փռուած գիւղիրով միասին 45 թաղ և 180,000 հայ բնակչութեամբ. կոսորտածներէն առաջ կար 250,000 հայ, որոնցմէ 60,000 գաղթական. առանք իրենց երկիրները զրկուելով՝ Պօլայ հայոց թիւը զգալի կերպով իջաւ. Հիմայ նորէն կը քարձրանայ:

3) Յունաստան. ունի 200 հոգի հայ, որոնք կը բնակին զիմանորապէս Աթէնքի մէջ:

4) Կրետէ, զրիթէ նոյնչափ հայ ունի Գանափիոյ մէջ:

5) Եւրոպական Թուրքիա. հայաքնակ քաղաքներն են՝ Ագրիանուպոլիս, Բուստոթօ, Մալփարա, Սիլիվրի, Զօրլու, Կէլիպօ-լու և Սէլանիկ.

6) Պալլարիա. ունի 15,000 հայ, որոնք կը բնակին հանեալ քաղաքները. Վասնա, Բուսանուք. Շումլա, Սիլիստրէ, Առփիա, Թոնօվա, Մազկրատ, Վիտին, Տապրիչ, Տէլի-Օրման, Ֆիլիպ-պէ, Պուրկաս, Թաթար-Պազարճը, Սիլին, Էսմազոլի, Էսկի-Զագրա, Խասքով, Այթօռ, Քարնապատ, Մթուալա:

7) Փրանզա. կայ 1000-է աւելի հայ, որոնք կը բնակին Փարիզ և Մարսիլիա, մասամբ ալ նանսի, Մոնքէլիէ և այնու.

8) Անգլիա. հոս Փրանսիոյ չափ հայութիւն չկայ. հայա-ընակ քաղաքներն են՝ Լօնտօն և Մանչէսթր:

9) Միացեալ Նահանգներ. 40,000-էն աւելի հայութիւն ուշնի, որոնք կը բնակին զիմանորապէս Ուսթըր, Նիւ-Եօլք, Փրո-վիտէնս, Ֆրէկնօ, Պութօն և ուշից շատ քաղաքներ:

Սակաւաթիւ հայեր կը գտնուին նաև խալիքա, Զուիցիրիքա, Գելձիքա, Հոլանտա և Գերմանիքա, սրոնք գեռ գաղութներ չեն կազմած և անոնց մէջ բնակող հայերը ժամանակաւոր պանդուխոներ են միայն:

Դաղթական հայոց գումարը 1 միլիոնէն աւելի է:

2.

### ՕՅՐԱԽՈՍ ՀՅԵՐԸ

Հայերէնը, թէե հայութիան ամենամեծ մասին խօսած լիցուն է, բայց հայոցմէ շատերը մոռցած են զայն և տիրող աղեկերու աղղեցութեամբ՝ իւրացուցած են օտար լեզուներ: Օտարախօս հայերը գլխաւորապէս կը գտնուին Հայաստանի և Փոքր Հայոց ստհմանէն դուրս՝ զանալուն օտար երկիրներու մէջ սակայն բուն Հայաստանի ծայրագաւառներուն մէջ ալ կան տեղեր, ուր հայերէնը օտար լեզուներուն տեղի առւած է: Ընդհակառակ կը ամբողջ զաղթական հայերն ալ մոռցած չեն հայերէնը, և շատ անդեր, ինչպէս նոր-Զուզա, Աստրախան, Գմիևսիա, Նիկոմիդիա, Պոլիս, Սուչավա և այլն կը խօսին աւելի մաքուր հայերէն բարբառներ, քան թէ բուն Հայաստանի հայերէն ումանք:

Սակայն շեշտելու է այն հանգամանքը որ ամէն տեղ առ հայը (նոյն իսկ բուն Հայաստանի մէջ), եթէ իր մայրենի լեզուն կրասնցուցած չէ, առ նուազն երկու լեզու գիտէ. հայերէնի հասթուրքերէն կամ քրդերէն կամ պարսկերէն և կամ ուռարէն: Իգական սեռն է որ այս մասին կը կտղայ և ստհմասրակ տեսլի հաւոտարիմ է իր մայրենի լեզուին, քան արական ուռը: Հայոց այս երկլեզութիւնը՝ որ յառաջացած է իրեն բնակակից և թուով գրեթէ հաւասար օտար ժաղովուրդներէն, մեծ աղղեցութիւն ունիցած է և ունի հայերէն լեզուի վրայ:

Օտարախօս հայոց իւրացուցած լեզուները հետեւալներն են:

Ա. Թուրքերէն՝ իր երկու մեծ բարբառներով, այն է՝ արեմտեսան թուրքերէն կամ օւմաներէն և արեւելիան թուրքերէն կամ Աղբագայճանի: Այս լեզուն տարածուած է 1. գրեթէ տմբողջ Արևմտեան Փոքր-Ասիոյ մէջ՝ սկսիալ Թառթամունիի քովերէն մինչև Զիլէ, ասկէ հարաւ մինչև Կեսարիա և Կեսարիայէն հայուարեկելք: Սիսի ու Այնթապի վրայով մինչև Եփրատ: Այս սահմանագծէն արեւետար մինչև Մարմարայի, Արշակունյաց և

Սակաւաթիւ հայեր կը գտնուին նաև խալիքա, Զուիցիրիքա, Գելձիքա, Հոլանտա և Գերմանիքա, սրոնք գեռ գաղութներ չեն կազմած և անոնց մէջ բնակող հայերը ժամանակաւոր պանդուխոներ են միայն:

Դաղթական հայոց գումարը 1 միլիոնէն աւելի է:

2.

### ՕՅՐԱԽՈՍ ՀՅԵՐԸ

Հայերէնը, թէե հայութիան ամենամեծ մասին խօսած լիցուն է, բայց հայոցմէ շատերը մոռցած են զայն և տիրող աղեկերու աղղեցութեամբ՝ իւրացուցած են օտար լեզուներ: Օտարախօս հայերը գլխաւորապէս կը գտնուին Հայաստանի և Փոքր Հայոց ստհմանէն դուրս՝ զանալուն օտար երկիրներու մէջ ստկայն բուն Հայաստանի ծայրագաւառներուն մէջ ալ կան տեղեր, ուր հայերէնը օտար լեզուներուն տեղի առւած է: Ընդհակառակ կը ամբողջ զաղթական հայերն ալ մոռցած չեն հայերէնը, և շատ անդեր, ինչպէս նոր-Զուզա, Աստրախան, Գմիևսիա, Նիկոմիդիա, Պոլիս, Սուչավա և այլն կը խօսին աւելի մաքուր հայերէն բարբառներ, քան թէ բուն Հայաստանի հայերէն ումանք:

Սակայն շեշտելու է այն հանգամանքը որ ամէն տեղ առ հայը (նոյն իսկ բուն Հայաստանի մէջ), եթէ իր մայրենի լեզուն կրասնցուցած չէ, առ նուազն երկու լեզու գիտէ. հայերէնի հասթուրքերէն կամ քրդերէն կամ պարսկերէն և կամ ուռարէն: Իգական սեռն է որ այս մասին կը կտղայ և ստհմասրակ տեսլի հաւոսարիմ է իր մայրենի լեզուին, քան արական ուռը: Հայոց այս երկլեզութիւնը՝ որ յառաջացած է իրեն բնակակից և թուով գրեթէ հաւասար օտար ժաղովուրդներէն, մեծ աղղեցութիւն ունիցած է և ունի հայերէն լեզուի վրայ:

Օտարախօս հայոց իւրացուցած լեզուները հետեւալներն են:

Ա. Թուրքերէն՝ իր երկու մեծ բարբառներով, այն է՝ արհմտեան թուրքերէն կամ օւմաններէն և արևելեան թուրքերէն կամ Աղբագայճանի: Այս լեզուն տարածուած է 1. գրեթէ տմբողջ Արևմտեան Փոքր-Ասիոյ մէջ՝ սկսիալ Թաոթամունիի քովերէն մինչև Զիլէ, ասկէ հարաւ մինչև Կեսարիա և Կեսարիայէն հայուարեկելք: Սիսի ու Այնթապի վրայով մինչև Եփրատ: Այս սահմանագծէն արեմուտքը մինչև Մարմարայի, Արշակունյաց և

Միջերկրականի ծովեղերքները կտնուած բոլոր հայերը տաճկախոս են: Բացասաւթիւն կը կազմին միայն Պօլոյ, Նիկոմիդիոյ և Զմբանիոյ շրջանին հայերը, նոյնպէս Էնկիւրիի և Այտքանի գիւղերէն մէկ քանի հատը, որոնք են: Սթանօզ, Նալլիսան, Սիլիկիսար, Էսոէմիզ և Պուրաւր: Լսած եմ թէ եօղղատի գիւղերէն մէկ քանին ալ հայախօս են, բայց անոնց անոնները յայտնի չեն ինձ: 2. Փոքր Հայոց մէջ Նիքսար՝ Եւգոնիոյ հիւսիսային արևելեան կողմը, որ թրքախօս հայոց կղզեակ մը կը նիկայացնէ և արդիւնք է տեղացի քազմաթիւ: Թուրք տարրին դաղանային քարքարսութիւն: 3. Դիսլոռո կղզին: ասոր հին գողթականութիւնը թրքախօս է, բայց նոր գաղթականութիւնը հայախօս է: 4. Թրքախօս հայոց շրջան մ' է նմանապէս Եւրոպական Թուրքիա, Պուլզարիտ և Արևելեան Ռումէլի՝ սկսիալ Մարմարայի միւս երեսն Բացասաւթիւն կը կազմեն միայն Ռուսութօ և Մալկարա: Միւս հայաբնակ քաղաքները՝ ինչպէս Կէլիփոլու, Սիլիվրի, Չօրլու, Էրէյլի, Չաթալճա, Աղրիտնուպօլիս, Տիմիթորա, Կիւմելճինա և Տէտէ-Աղամ թրքախօս են: Պուլզարիոյ և Արևելեան Ռումէլիի հին գաղթականութիւնը ամբողջովին թրքախօս էր, բայց վերջին տաճկահայ կոտորածներէն յիտոյ հոն ապատանող բազմաթիւ հայերը պատճառ եղան վերականգնելու մոռցուած հայերէնը, ի հարկէ միայն այն քաղաքներուն մէջ ու տնոնք տեղաւորուեցան մեծ քաղմութեամբ, ինչպէս Ֆիլիպպէ, Պուրկաս, Վառնա, Թրնովա, Ռուսճուք են: Միւս շաղաքները՝ ինչպէս Սիլիստրէ, Բաղկաստ, Շումլա, Պլիվէն, Այթոս, Քարնապատ, Եռմազօլի, Էսկի-Չաղըրա, Մասքով են կը մնան թրքախօս: 5. Ռումանիոյ հայաբնակ քաղաքներէն անոնք որ նախապէս Պուլզարիայէն գաղթեր են, ինչպէս Պապատաղ, Թուլչա, Սուլինա: Հոս ալ կոտորածներէն փախած հայերը վերակենդանացուցին հայերէնը, ինչպէս Կոլտացի, Բպրայիլի և Քչոսմէնճէի մէջ: 6. Բեստրաբիս, Նոխոպէս Ռումանիոյ պատկանելուն համար տաճկախօս է, ինչպէս Խսմայիլ Բելցի, Բէզուգէր, Քիշնև, Աքքիրման նոյնպէս Բիսարբիացի հայոց գաղթավայրերը՝ ինչպէս Գրիգորուպօլիս, Օդիսա ու Քիրսոն թրքախօս են: 7. Տքապիզոնի արևելեան կողմը՝ Լազիստանի մէջ գտնուած այն հայերը՝ որ թուրքիրու կամ լազերու մէջ ցրուած են: 8. Ախալքալաքի արևմտեան կողմի գիւղերէն չորսը՝ որոնք են Բաւ-

րա, Խուլգումա, Կարտիկամ և Տուրս, Թրքախօս են: 9. Օլբիի շրջանին մէջ Օլբեէն 45 վերստ հեռաւ գտնուած Կարկոս գիւղը (25 տոն) թրքախօս է: 10. Ուրմիոյ լճին հարաւային ափերը, յատկապէս Սովուշը լազի և Միանդարի կամ մէկ բառով Պարսկական Քիւրտիստանի սահաւաթիւ հայութիւնը թրքախօս է:

Ինչպէս կը տեսնուի, թրքախօս հայութիւնը ստուար թիւ մը կը կազմէ. բայց բարեխտաբար այս թիւը օրէ օր պակտ սելու վրայ է. ամբողջ Անատոլուի գլխաւոր քաղաքներուն, ինչպէս Պրուսայի, Կիսարիայի, Եղողատի նոր սերունդը՝ շնորհիւ գալրոցներու և Պօլիս պանդխտելու՝ արդէն հայտիս գարձած է. Կիպրոսի, Արևելիան Ռումէլիի և Պուլզարիոյ հայութեան մեծ մասը հայտիս գարձաւ նոր գաղթականներուն շնարհիւ: Օսմանիան կառավարութիւնը՝ թէն ժամանակին բանի միջոցներ գործադրեր է հայերէնը չնշելու և Թուրքիրէնը տիրող լիզու գարձանելու համար (ինչպէս օրինակ կըսուի թէ Անատոլուի մէջ հայերէն խօսող հայոց լիզուն կտրել տուած են փաշանները), բայց ներկայապէս այդ տեսակ միջոցներու դիմելու ոչ մտադրութիւն և ոչ կարողաւթիւն ունի: Բիսարաբիոյ մէջ թուրքերէնի տեղ ուուսերէնն է որ կը տարածուի հիմայ տրդէն բոլոր ժազովուրդը ուուսերէն պիտէ և թուրքերէնը բոլորովին վիճնալու համար կարճ ժամանակ մը միայն բաւական է:

Բ. Վրացերէն, այս լիզուն կը խօսուի գրեթէ բոլոր վրահայոց մէջ, բացառութիւն կը կազմեն Թիֆլիսը և Սկ ծովի հզերքի քաղաքները, ինչպէս Բաթում, Փօթի, Սոխում և այլն: Վրացախօս են Սղնախի, Թելաւի, Գորիի, Թութայիսի և շրջակայ տեղերու հայերը. Ախալքալաքի գիւղերէն երկուքը՝ Վարդաւ և Խզաբուրանոյնպէս վրացախօս են: Վաղիկաւկազի հայերը միծաւ մասամբ վրաստանէն գաղթած ըլլարվ՝ նոյնպէս վրացախօս են:

Գ. Պարսկարէն. կը խօսուի շատ փոքր սահմանի մը մէջ, այն է Շամախիի մօա Մադրասա և Ղուրայի մօա Քիլվար և Խաչմաս գիւղերուն մէջ: Մակար վրդ, Բարխսւղարիանց և Մեօրուղ և պա. Մմբատեան իրենց անդապրութեանց մէջ այս գիւղերուն լիզուն կոչած են լահճերէն և թաթերէն անուններով. բայց ոյս տեսակ անուններով շփոթելու պէտք չկայ, որպէսիտէ յիշեալ լիզուն պարսկերէնի շատ մաքուր և գիւրահասկանալի բարբառ մ' է:

Դ. Զերքէզերէն. կը խօսուի միմիայն Արմաւիրի մէջ որ Քուրանեան շրջանին մէջ հայաբնակ դիւդ մ' է: Արմաւիրի հայրը զաղթեցին Զերքէզիստանէն և հիմնեցին այս դիւդը 1830 թուրին:

Ե. Ջրատիրէն. հարաւային Հայաստանի մէջ շատ տարածած լեզու մ' է, բայց մայրենի լեզու գարձած է վորքը ասմանի մը մէջ. այն է՝ Ակադեմի դիւդերը, Բաղէշի կուսակալութեան մէջ Խարզան և Շիրվան գաւառակները, Տիգրանակերտի կուսակալութեան մէջ Մուֆարդին կամ Ալիվան, Պէէրիէ, Պուտոն գաւառակները, Կիլիկիոյ մէջ Մամոստ (հին Մամուստ), ընդ ամէնը 100 դիւդէ աւելի:

Զ. Արարերէն. մայրենի լեզու գարձած է Միւրիայ, Պաշտամինի, Միջակետքի և Ասորեստանի հայոց մէջ. Հալէպի, Դամասկոսի, Պէրլութի, Մէրտինի, Մուսուլի, Քէրքիւրի և Հայյաստանի մէջ ալ Սպերդի հայերը արաբախօս են:

Է. Ռումաններէն. մայրենի լեզու գարձած է սումանահայ զաղթականութեան մեծագոյն մասին մէջ և մաս մ'ալ Պալքովինայի հայութեան մէջ. միայն Ռումանիոյ արևելեան ծովհերեայ մտուրը մինչև Կալաց թրքախօն՝ կամ նոր հայ զաղթականներու շնորհիւ հայախօս են:

Ծ. Լիճերէն. տարածուած է զրեթէ բոլոր լեհահայոց մէջ, բացի Գութերէն, որ հայախօս է: Լիճաստանի հայերը արդէն աղգովին կրուուած կընան համարուիլ:

Թ. Հունգարերէն. իբրև մայրենի լեզու կը խօսուի բովանդակ Հունգարիոյ և Թրանսիլվանիոյ մէջ ցրտած հայերու մէջ, բացի Սամոշույվար կամ Հայաքաղաք և Կեռլա կամ Եղիսաբեթուպոլիս բաղաքներէն, որոնք հայախօս են:

Ժ. Անգլիերէն. կը խօսուի հնդկահայ զաղթականութեան մէջ, մինչեւ Անգլիոյ հայերը ատկաւին նոր դազութ մ' ըլլութ' հայախօս են:

Այս բոլոր լեզուներուն տարածութիւնն ու սահմանները ճշտութեամբ նշանակուած են գրքիս վերջը դրուած քարտէդին մէջ:

Այս բոլոր լեզուներուն տարածութիւնն ու սահմանները ճշտութեամբ նշանակուած են գրքիս վերջը դրուած քարտէդին մէջ:

## ՀԱՅԵՐԵՆ ԲՅԱՐԲԱՌՈՆԵՐՈՒ ԵՐԵՇ ԱՆԻՊԵՐԸ

Առասարակ մեր մէջ հայերէն բարբառները երկու ճիւղի կը բաժնեն. Արեւելեան կամ Ռուսահայ բարբառներ և Արեւմոտեան կամ Տաճկահայ բարբառներ: Այս անուններն ըստ իս սիալ և անյարմար են, թէև ամէն տեղ ընդունուած ու տարածուած: Արեւելեան կամ արեւմտեան կոչումը սիալ է այն պատճառաւ՝ որ այսպէս կոչուած բարբառներէն շատերը կը գտնուին երկայնութեան միենոյն աստիճաններուն վրայ և իրարու հետ համեմատելով արեւելք կամ արեւմուտք չեն իյնար: Օրինակի համար վանայ բարբառն ու Պայազիտի ենթարարառը երկուքն ալ կը գտնուին երկայնութեան 44-րդ աստիճանին վրայ, բայց առաջինը կոչուած է արեւմտեան բարբառ, իսկ երկրորդը՝ արեւելեան: Աւելի զարմանալի պարագաներ ալ կան. օրինակի համար Արթվինը շատ աւելի արեւմուտք է՝ քան թէ Ախալքալաքն ու Ալէքսանդրապոլը, բայց վերի բաժոնմունքով Արթվինը կը կոչուի արեւելեան բարբառ, մինչդեռ Ախալքալաք և Ալէքսանդրապոլ արեւմտեան գաւառականներ կը համարուին:

Ռուսահայ և տաճկահայ բարբառնոր յորշորշումը աւելի տարօրինակ է և իրականութեան լիովին անհամապատասխան: Ռուսիոյ մէջ գտնուած հայոցմէ շատերը կը խօսին տաճկահայ բարբառներ, ինչպէս որ Տաճկաստանի հայոցմէ ոմանք ալ կը խօսին ռուսահայ բարբառներ: Օրինակի համար Ռուսիոյ մէջ Նոր-Նախիջեան, Խրիմի թերակղզին, Սոխում, Բաթում, Ախալքալաք, Ախալցխա, Ալէքսանդրապոլ, Կարս և Նոր-Բայազիդի գիւղերը տաճկահայ բարբառներ կը խօսին. նոյնպէս Տաճկաստանի մէջ Պայազիդ, Պուրտուր, Էօսէմիջ ռուսահայ բարբառներ կը խօսին. Ասկէ զատ Պարսկահայ, Պուլկարահայ, Ռումանահայ, Եգիպտահայ, Ամերիկահայ գաղթականութիւնները անտես կը մնան և Ռուսահայ կամ Տաճկահայ անունին տակ առնուած են անյարմար կերպով:

Կ'առաջարկեմ հոս ուրիշ նոր անուն՝ որ ոչ միայն յիշեալ անպատեհութիւնները կը ջնջէ, այլ և սա առաւելութիւնն ունի որ իր մէջ կը կը բարբառներու տիսակը որոշող գլխաւոր յատկանիշը. այն է՝

Ա. Ում ճիւղ. այս անունով կը հասկնանք արեելեան կամ ուսւահայ կոչուած բարբառներուն ամբողջութիւնը։

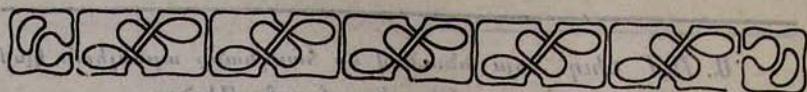
Բ. Կը ճիւղ. այս անունով կը հասկնանք արեմտեան կամ տաճկահայ կոչուած բարբառներուն ամբողջութիւնը։

Ում ճիւղին պատկանող բարբառներուն մէջ ներգոյական հոլովը, ինչպէս և ներկայ ու անկատար ժամանակները կը շինուին ում մասնիկով. ասիկա նոյն բարբառներուն հիմնական յատկանիշն է, ուստի և նոյն անունով կընան կոչուիլ. իսկ կը ճիւղին պատկանող բարբառները ներգոյական հոլով չունին, ում մասնիկը չեն ճանչնար և ներկայ ու անկատար ժամանակները կը կազմեն կը մասնիկով. ասիկա ալ իրենց հիմնական յատկանիշն է, ուստի և նոյն անունով կոչեցինք։

Բայց այս երկութէն զուրս կայ նաև երրորդ ճիւղ մը, որուն պատկանող բարբառները ոչ ում ունին և ոչ կը. այլ ներկայ ու անկատար ժամանակները կը կազմեն անորոշ գերբայի կամ անհերեւյթի միջոցով և եմ՝ էական բային յարադրութեամբ։ Մեր մէջ բարբառներու այս ճիւղը առհասարակ զանազանուած չէ և կը կցուի Ում ճիւղին։ Մենք կ'առաջարկենք հոս Ել ճիւղ անունը։

Տարակոյս չկայ որ մեր այս բաժանումը և նոր անուանակոչութիւնը կը պատկանին միայն բարբառներուն և գործ չունին գրական լեզուներուն հետ։ Ասոնց համար արեելեան ու արեմտեան կամ ուսւահայ և տաճկահայ կոչումները գեռ բաւկան յարմար կը հնչեն, որովհետեւ առաջինին կեդրոնը Թիֆլիսն է, իսկ երկրորդինը՝ Պօլիս։





Խաք Համակենու պատման ու Խուսանաւար արքու ու Ա  
Մաքուսարքու ինձ Հայութական բանցուար ուրբան  
ամէջ չը պատմանեան պատման ու Խուսան ու Խուսան պատման  
մաքուսարք մաքուսարք մաքուսան պատման Խուսան  
չը բայ պատման մաքուսան խուսան ու պատման ու պատման  
ամէջ ինչու մաքուսան պատման ու պատման մաքուսարք  
մաքուսան պատման ու պատման մաքուսարք մաքուսարք մաքուսարք  
մաքուսարք մաքուսարք մաքուսարք մաքուսարք մաքուսարք մաքուսարք  
Ա.

## Ո հ Մ Ռ ի հ Կ

### Առ ճիւղն ունի 7 բարբառ.

1. Երկանի բարբառ.
2. Տիղիսի բարբառ.
3. Ղարաբաղի բարբառ.
4. Շամախի բարբառ.
5. Աստրախանի բարբառ.
6. Զուղայի բարբառ.
7. Ագուլիսի բարբառ.

**ԾԱՆՕԹ.**—Եւրոպական dialecte բառին գէմ մեր մէջ կը գործածուին բար-  
բառ, զատառարթառ և զատառական բառերը. Որովհեակ զիտական լեզուին  
մէջ ամէն բառ որոց ըլլարու է, ուստի մենք ալ որոշենք նախ այս բառերուն  
դրդածութիւնը: Զատառարթառան խորթ ու սիտլ բառ մ' է. Խորթ է՝ նախ  
իր երկարութեան և յիսոյ այն պատճառաւ որ բարբառ ձեին վրայ նոր բան  
մը չաւելցնենք սիալ է՝ որովհեակ շարքաւը շաւոտի նետ կապ չունի և կը բ-  
այ հչ թէ ամբողջ շաւոտի մը, այլ և լոկ գիւղի մը կամ քաղաքի մը մէջ խոս-  
ուիլ: Օքինակի համար՝ Ալեքսէնէ բարբառը ամբողջ շաւոտի մը մէջ չի տա-  
շածուիթ, այլ գիւղերու փոքր շըշանակի մը մէջ. նոյնպէս Պոլսոյ բարբառը  
ամբողջ կաւառ մը չի ըսներ, այլ Պոլսի քաղաքը միայն: Ըստ այսմ նախինտ-  
րելի է սարբառ՝ աւելի կարճ ու կանոնաւոր ձեւը:

Բարբառ մը կընայ ունենալ իրմէ քիչ մը տարբերող երկրորդական ճիւ-  
ղեր, որոնք եւրոպական բառով կը կոչուին sous-dialecte. տասը տեղ հայերէն  
կը գործածենք ենթաբարբառա:

Ենթաբարբառն ալ նոյնպէս կը պարսնակէ զանազան խմբակներ, ո-  
րոնք ֆրանս. բառով կը կոչուին parler: Մենք ասոր գէմ կը գործածենք զա-  
տառական: Այս բառը կը գործածենք նաև այն պարագային, երբ տեղի մը խօ-  
սակ լեզուն որոց չէ թէ որ աստիճանին կը զատականի, և կամ երբ բարբառ-  
ներու, ենթաբարբառներու և զաւառականներու ընդհանուր թուռմ մը կայ.  
ուրիշ խօսով զատառական նաև ոչ-զատական լեզուի ընդհանուր իմաստն ունի:

## 1. ԵՐԵՒԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Երևանի բարբառը կը խօսուի Երևան քաղաքին և շրջակայ գաւառներուն մէջ, յատկապէս Երևանի, էջմիածնի և Նոր-Բա յազիտի գաւառները: Հարաւային կողմէն կը տարսծուի մինչև Թաւրիդ՝ Ատրպատականի մայրաքաղաքը, արևմուաքէն Կաղզուան, հարաւային-արևմտեան կողմէն կը մտնէ Տաճկաստան և կը հասնի մինչև Պայտպիտ, հիւսիսային և հարաւային կողմերէն կը շփուի Կարսոյ և Ղարաբաղի բարբառներուն հիտ՝ որոնք իր այս երկու սահմանները կը գծին: Երևանի բարբառը հիւսիսային կողմերը երկու կզկեակներ ալ կը ձևացնէ, մէկը Բորչալուի գաւառին մէջ (Շուշաւէր, Շամշադին, Լոռի և շրջականները) և երկրորդը Թիֆլիզի Հաւլաբար թաղը՝ որ Երևանի գաղթականութիւն մ' է:

Բացի հիմնական բարբառէն, Երևանի բարբառը երեք են-թարաբառ ունի, որոնք հն.

1. Պայազիտի ենթաբարբառով՝ Տաճկահայաստանի մէջ. ասոր մէկ դադութն է նոր. Բայազէտ քաղաքը՝ Սևանայ լճին եղիրըը, իր շրջակայ տառը հայաբնակ գիւղերով. ասոնք հն՝ Օրդակլու. Նորագուզ, Ղըլազ, Փաշաքէնդիր, Թեօստ-Մահմադ, Ղուլալի, Քեարիմքենդ, Դալիդարգաշ, Քիւզաջըլ և Բաշքէնդ: Յիշեալ շրջանը բոլորովին նոյն բարբառը կո խօսի: Ինչ որ Պայազիտի մէջ:

2. Աստավատի ենթաքարբառը. կը խոսուի Հին Զուղայի մօտ Աստավատ գիւղին մէջ և շրջակալորու:

3. Թաւրիզի ենթաքարբառը՝ Ատրպատականի մէջ, Թաւրիզի հայ գաղթականութիւնը երկու թաղ կը բռնէ՝ Ղալա և Լիւլա: Լիւլացիք՝ որ աւելի բազմաթիւ են և Ղարաղղաղէն նոր գաղթած, կը խօսին Ղարաղղաղի հնթաքարբառը, իսկ Ղալացիք՝ որ Թաւրիզի հայութեան կէսէն քիչ մը պակաս են և բնիկ կը համարուին, կը խօսին յիշեա, հնթաքարբառը:

Երեանի բարբառը շատ մաքուր և գրական լեզուին խիստ մօտիկ բարբառ մ' է և հիթէ ի նկատի ունենանք միայն Ում Ճիւղին բարբառները, ամէնէն մաքուրն է: Եւ ահա իր այս մաքուրնեան և իր ընդարձակ ծաւալին համար է որ ծառայած է իրուհին Ռուսահայ գրական լեզուին կազմութեան համար:

Երևանի բարբառին ձայնական պրոթիւնը կը պարունակէ հետեւալ ճնշիւնները.

Զայնաւորներ. ա, է, ր, ի, օ, ո,

Ի՞նչպէս առհասարակ հայ բարբառներու մէջ, նոյնպէս հոռերկբարբառներ գոյութիւն չունին, հին հայերէնի երկբարբառները վերածուած են կամ պարզ ձայնաւորներու (ինչպէս հայր > հէր և կամ բաղաձայնէ մը և ձայնաւորէ մը բաղկացած խումբերու. ինչ. Աստուած > Աստված):

Այս ցուցակէն կ'երեայ որ Երևանի բարբառը զբիթէ անփոփոխ պահած է հին հայերէնի ձայնական հարստութիւնը, Զայնաւորներուն մէջ ի—է և ո—օ շփոթուած են իրարու հետ, երկուքն ալ հաւասարապէս վերածուելով է և օ. Ուրիշ բարբառներու մէջ յաճախ երեցած էօ, իւ ձայները հստ գոյութիւն չունին, Բազաձայններուն մէջէն ջնջուած է միայն և, բայց աւելցած է ֆ ձայնը, որուն վրայ տես քիչ մը վարր:

Երևանի բարբառին յատուկ ձայնական փոփոխութեանց մէջ նկատեիր են հետեւեանիրը.

## 1. Զայնաւորներուն մէջ՝

Հայ ե՛ միավանկ բառերուն սկիզբը դարձած է յէ, բայց բազմավանկներուն սկիզբը, ինչպէս և առհասարակ ամէն բառի մէջ դարձած է է։ Զանազան բարբառներու մէջ պատահած ի կամ գրական լեզուին մէջ բազմավանկ բառերուն սկիզբը պատահած յէ ձայնը գոյութիւն չունի։ Օր յէս' հս, էկէլ ա՛ եկեալ է, է՛թալ՝ երթալ, էփէլ՝ սփել, երազ՝ երազ, մէծ՝ միծ, գէրէզման՝ գերեզման և այլն։

Հայ. ո՞ նախորդին հակառակ և գրական լեզուին համաձայն՝ թէ միավանկ և թէ բազմավանկ բառերու սկիզբը կը դառնայ վօ, իսկ բառի մէջ օ: Օր. վօսա՝ ոսպ, վօսկի՝ ոսկի, վօտք՝ ոտք, կօտօրէլ՝ կոտորել (ջարդել), մօռանեալ մռանալ և այլն:

## 2. ԵՐԿՐԱՐՔԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷջ՝

Հայ. այ > Երև. է. օրինակ՝ իէր՝ հայր, մէր՝ մայր, սէլ՝ սայր, լէն՝ լայն, ծէր՝ ծայր, փէտ՝ փայտ են: Բառերուն վերջը դանուած յիշեալ այ ձայնը կը դառնայա. օր. փէսաւ՝ փեսայ, էրէխաւ՝ երախայ, տրդաւ՝ տղայ. սակայն երբոր բառն ստանայ ն յօդը կամ յոգնակիր զ նշանը, այ բառամէջը մասնելով՝ դարձակալ է-ի կը վերածուի. ինչ. փէսէն, էրէխէն, տրդէն՝ փեսայն, երախայն, տղայն, փէսէք, էրէխէք, տրդէք՝ փեսայք, երախայք, տղայք:

Հայ. ոյ > Երև. ի. օրինակ՝ լիս՝ լոյս, թիր՝ թոյր, զրից՝ զրոյց (խօսակցութիւն), ականակիր՝ \*ականակոյր (աչք կուրացնող խաւար, սաստիկ մութ զիշեր), նոյնը կը պատահի նաև ածանցմանց մէջ՝ ոյ երկրարքառէն յառաջացած ու-ի համար. կիրանալ՝ կուրանալ, կիտէլ՝ կուտել (զիզիլ):

Հայ. իւ > Երև. ի. օրինակ՝ հարիր՝ հարիւր, ծին՝ ծիւն, սին՝ սիւն, արին՝ արիւն, ալիր՝ ալիւր են:

3. Բաղաձայններուն մէջ պատահած փոփոխութիւնները հետեւաներն են.

Խօսինք նախ կին հայերէնի ը, պ, փ—զ, կ, ը և ան եռատիճան խումբերուն վրայ: Ասոնք նոր հայ բարբառներուն մէջ շատ տեսակ փոփոխութիւնց ենթարկուած են: Եթէ բնդունինք որ հին հայերէնի ը, զ, դ, ծ ձայները կատարեալ թրթուն ձայներ էին, ճիշտ այսօրուան Փրանսական (բայց ոչ զերմանական) օ, ց, օ թրթուն ձայներուն նման, ուրիշն ընդունելու ենք թէ պահուած են իիստ քիչ տեղ: Ասոնցմէ մէկն է Երևանի բարբառը:

Պ, կ, տ, ծ, Շ ձայները նոյնպէս շատ փոփոխութեանց ենթարկուած են: Մինչդեռ կը ճիւղին պատկանող բարբառներէն շատերուն մէջ դարձած են թրթուն բաղաձայններուն նման ընկերացած են կոկորդի սեղմումով, Երևանի բարբառն մէջ չունին այդպիսի սեղմում և կը հնչուին պարզ ու մաքուր, Փրանսական (բայց ոչ զերմանական) օ, կ, տ ձայներուն նման, անոնց հաւասար խլութեամբ, բայց պակաս ուժգնութեամբ:

Փ, ը, թ, ց, չ ձայները բոլոր բարբառներուն մէջ միատեսակ հնչում ունին և հետևաբար պէտք չունին առանձին նկարագրութեան:

Միւս բաղաձայններուն մէջ նկատելի փոփոխութիւնները հնտեւալներն են.

1. Հայ. հ' բառին սկիզբը, բայց միայն ո ձայնէն առաջ կը դառնայ ֆ. օր. ֆօթի՝ հոգի, ֆօղ՝ հող, ֆօտ՝ հոտ, ֆօրթ՝ հորթ (որթ), ֆօրա՝ հորս (որս). Ասկէ կ'երեւայ որ ֆ ձայնը՝ մինչդեռ միւս բարբառներուն մէջ առ հասարակ օտար ձայն մ'է և միայն օտար բառերու մէջ կը գտնուի, ընդհակառակը երեւանի բարբառին մէջ ներքին, հարազատ և բնուկան ձայնափոխութեամբ յառաջացած հնչիւն մ' է.

2. Հայ. իր ձայնը բառին սկիզբը՝ ո ձայնէն առաջ տարանմանութեան (dissimilation) օրէնքով կը գտնայ հ. օր. հարկադ, հարդակ, հարդոկ, խաղող, Սյու երկոյթը ուրիշ բարբառներու մէջ չ'երեւար:

3. Հայ. որ ձայնը քանի մը բառերու վերջը անհետ կը կորսուի. այս բառերն են լստէ՝ այստեղ, լստէ՝ այդաեղ, լնտէ՝ այստեղ, վօրտէ՝ նրտեղ (մւր). Սակայն առանձին տեղ բառը այս փոփոխութեան ենթարկուած չէ,

4. Հայ. որ ձայնը ն-էն առաջ նմանողութեան (assimilation) օրէնքով դարձած է ն. օր. գէննին՝ գետնին, հէննա՝ հետն (միասին), յէննա՝ \*յետն (յետոյ, ետքը), յէննոց՝ \*յետնոց (ետեւէն, ետքէն). Թաւրիզի հնթաբարբառին մէջ մաննոց՝ մտտնոց, մաննիկ՝ մատանի (մտտնիկ), մինչև իսկ ոռոսկէնէ փոխառեալ պօննոց՝ ՊՈԴԽՈԾ (մատուցարտն). Ծն > նու ձայնափոխութեան օրէնքը աւելի ընդհանուր է Ղարաբաղի և Խարբերդի բարբառներուն մէջ:

5. Հայ. ը ինկած է շշական ձայններէ տառաջ. բայց ասիկա ընդհանուր երկոյթ մ' է գրեթէ մեր բոլոր բարբառներուն մէջ. օր. ժամանակ (երկբաշարժ), լուս՝ ի գուրս, դուրս, նէս՝ ի ներքս, ներս, խաշէլ՝ խարշել, էժան՝ արժան. Ասոնցմէ դարս ունինք նաև էթալ՝ երթալ:

Շեշտի կողմէ Երևանի բարբառը խոշոր նորութիւն մը ունի. Մինչդեռ հին հայերէնը և կը ճիւղին բոլոր բարբառները առանց բացառութեան՝ շեշտը վերջավանկին վրայ կը դնեն, երևանի բարբառը վերջընթեր վանկին վրայ կը շեշտէ: Շեշտադրութեան այս ձեւ աւելի ուժեղ չափով գոյութիւն ունի նաև Ղարաբաղի, Ագուլիսի և Տփղիսի բարբառներուն մէջ և կ'երեւայ

թէ ամրող Ում ճիւղին հասարակաց է։ Ուրիշ աեղ (Քննութ. Ղարաբաղի բարբ. էջ 185) ցոյց տուած ենք թէ շեշտադրութեան այս հղանակը ձեացած է. Կովկասեան լիզուներու ազդեցութեամբ և հետեարար հիւսիսէն ծագելով՝ հետզետէ աւելի հարաւ տառածուած է։

Երեանի բարբառը հօթը հոլով ունի։ Սեռոկանը կը կազմուի ի մասնիկով և այն յատկութիւնն ունի որ բնաւ յօդ չ'առներ. և ասով կը տարբերի տրականէն. ինչ. Կարապետի գիրքը, Կարապետին տվի։ Հայցական հոլովին համար Երեանի բարբառը, ինչպէս Ում ճիւղին պատկանող միւս բոլոր բարբառները, կը զանագանէ շնչաւոր և անշունչ առարկաներու Շնչաւոր առարկաներու հայցական հոլովը տրականին ձեն ունի, իսկ անշունչ առարկաներուն հայցականը նոյն է ուղղականին հետ. կատվին բապանէց. գիրքը տուր. Միւս հոլովներուն յատուկ մասնիկներն են՝ ից բացառականի համար, օվ գործիականի համար և ում՝ ներգոյականի համար։ Յոդնակին կը կազմուի էլը. կամ նէր մասնիկով, առաջինը միավանկ բառերու, իսկ երկրորդը բազմավանկներու համար։ Սեռոկանատրականի մասնիկը յոդնակիրն մէջ ալ ի կը մետյ, հակառակ ուրիշ բազմաթիւ բարբառներու, որոնք եղակիին մէջ ի, բայց յոդնակիրն մէջ ու ունին. ինչ. հացէրի, տնէրի, հացէրին, տնէրին։ Դերանուններուն մէջ նկատելի են հետեւալ հոլովումները։

Ո.	Էս	Էդ	Էն	Էստոնք	Էտօնք	Էնդօնք
Ա.	Էստուր	Էտուր	Էնդուր	Էստոնց	Էտօնց	Էնդօնց
	Ըստուր	Ըտուր	Ընդուր	Ըստօնց	Ըտօնց	Ընդօնց
Բ.	Էստուց	Էտուց	Էնդուց	Էստօնցից	Էտօնցից	Էնդօնցից
	Ըստուց	Ըտուց	Ընդուց	Ըստօնցից	Ըտօնցից	Ընդօնցից
Գ.	Էստօվ	Էտօվ	Էնդօվ	Էստօնցօվ	Էտօնցօվ	Էնդօնցօվ
	Ըստօվ	Ըտօվ	Ընդօվ	Ըստօնցօվ	Ըտօնցօվ	Ընդօնցօվ

Դերանուանական ձևերէն մէկ քանի հատը էլ շաղկապին քով իրենց ի կամ է ձայնը ը-ի կը վերածեն. ինչ ըս էլ՝ փխ. յէս էլ, մըկ էլ՝ փխ. մէկ էլ, մըն էլ՝ փխ. մին էլ. ընծ էլ՝ փխ. ինծ էլ, մընք էլ՝ փխ. մէնք էլ։

Բայերը հիմնական փոփոխութեան ենթարկուած են. նախ չորս լծորդութիւններէն երկուքը ջնջուած են՝ իլ և ուշ վերջառութիւնները վերածուելով ել և ըստ այսմ խոնարհուելով ա-

ուային լեռնդութեան համաձայն Հին Հայելէնի ներկան վերածուածէ քաղաքնեալ ում ձեի, իսկ կը մասնիկը կը գործածուի ապառնիին մէջ իբրէ օրինակ կը դնենք սիրեմ բային խոնարհումը:

### Ներկայ

սիրում էմ կամ սիրըմ էմ  
սիրում էս սիրըմ էս  
սիրում ա սիրըմ ա  
սիրում էնք սիրըմ էնք  
սիրում էք սիրըմ էք  
սիրում էն սիրըմ էն

### Գերակատար

սիրէլ ի  
սիրէլ իր  
սիրէլ էր  
սիրէլ ինք  
սիրէլ իք  
սիրէլ ին

### Անկատար

սիրում ի կամ սիրըմ ի  
սիրում իր սիրըմ իր  
սիրում էր սիրըմ էր  
սիրում ինք սիրըմ ինք  
սիրում իք սիրըմ իք  
սիրում ին սիրըմ ին

### Ապառնի

կը սիրէմ  
կը սիրէս  
կը սիրի  
կը սիրէնք  
կը սիրէք  
կը սիրէն

### Կատարեալ

սիրէցի  
սիրէցիր  
սիրէց  
սիրէցինք  
սիրէցիք  
սիրէցին

կը սիրի  
կը սիրիր  
կը սիրէր  
կը սիրինք  
կը սիրիք  
կը սիրին

### Յարակատար

սիրէլ էս  
սիրէլ էս  
սիրէլ ա  
սիրէլ էնք  
սիրէլ էք  
սիրէլ էն

### Պարտաւորական

պտի սիրէմ կամ սիրիլ պտիմ  
պտի սիրէս սիրիլ պտիս  
պտի սիրի սիրիլ պտի  
պտի սիրէնք սիրիլ պտինք  
պտի սիրէք սիրիլ պտիք  
պտի սիրէն սիրիլ պտին

Պարմ. անցեալ

Ստորադ.

պտի սիրի կամ սիրիլ պտի	սիրէմ
պտի սիրիր	սիրիլ պտիր
պտի սիրէր	սիրիլ պտէր
պտի սիրինք	սիրիլ պտինք
պտի սիրիք	սիրիլ պտիք
պտի սիրին	սիրիլ պտին

Հրամ.

Անգ.

սի'րի, սի'րա	սիրի
մի' սիրի, մի' սիրա, մի սիրիլ,	սիրիր
սիրէր, սիրէցէր,	սիրէր
մէ'ր սիրիլ, սի'րիլ մր.	սիրինք
	սիրիք
	սիրին

## Դերբայներ

անորոշ. սիրէլ  
ներկայ սիրէլօն  
անցեալ սիրէլ սիրէ.

Այսպէս կը խոնարհուի նաև իլ լծորդութիւնը, ինչ խօսում էմ, խօսում ի, խօսէցի, խօսի, խօսա ևն նոկ ալ լծորդութիւնը հին հայերէնի ոճը կը պահէ կատարեալի մէջ և այլուր. ինչ. հազլմ էմ, հազլմ ի, հազացի, հազացէլ էմ, հազա ևն բայերու խոնարհման մէջ հետեւեալ նկատելի հանգամանք ները կան.

1. Էական բային ներկայ եղակի երերդ դէմքն է առ և ըստ այսմ բոլոր բայերուն յիշեալ դէմքը նոյն ձեռվ է. օր. սիրում ա, բէրում ա, ատում ա, խօսում ա, զրից ա անում ևն.

2. Անկատարի մէջ է ձայնը՝ ուր որ ի-ին քով է, ջնջուած է. օր. սիրում ի, բէրում իր, (դու) կը սիրիր, բայց (նա) կը սիրէր:

3. Պարտաւորականին մէջ պիտի ձեւ համառօտուած գարձու է պտի, ինչպէս որ ուրիշ բարբառներու մէջ ալ կը պատահի.

4. Պարտաւորականին երկրորդ ձեին մէջ պտի կը խոնարհուի և բայն է որ անորոշ կը թայ, մինչդեռ առաջին ձեին

մէջ բայն է որ կը խոհարհուի և պտի կը մնայ անփոփոխ Երկրորդ ձեր ուրիշ տեղ հաղուացիւտ է. կը ճիւղին բարրառներուն մէջ բնաւ գոյութիւն չունի.

5. Հրամայականի երկրորդ ձեր, որ ա վերջաւորութիւնն ունի, յատուկ է էջմիածնի շրջանին. օր. ուզա՛, վառա՛, լցրա՛, աղանձա՛. շալակա՛ են. մինչդեռ բուն Երեանի բարբառը կը գործածէ ուզի՛, վառի՛, լցրու են.

6. Ո՛Ե՛ք սիրիլ կամ ասոր հակադիրը սիրիլ մէք (ուր բային յողնակի նշանը մասնիկին անցած է), գործածական է նաև Ղարաբաղի բարբառին մէջ.

7. Ներկայ գերբայի օն ձեր, ինչ. սիրէլօն փխ. սիրելով, ասէլօն փխ. ասելով, էթալօն փխ. երթալով, ուրիշ տեղ բոլորվին անգործածական է:

8. Անցեալ գերբայի ձեն է սիրէլ <սիրեալ. ինչ. սիրէլ էմ, թէրէլ էմ և այլն. այս ձեր կը գործածուի երբ օժանդակը վերջն է գրուած բայց երբ ասած անցնի, վերջատառ լ կրճատուելով գերբայր կը դառնայ սիրէ, թէրէ և այլն. ինչ. յէս էմ սիրէ, էն ա թէրէ, սիրտ ա արէ էկէ:

9. Միավանկ բայերան ներկայի և անկատարի բունը կը կազմուի իս մասնիկով, փոխանակ ումէի. ինչ. զալիս էմ, տալիս էմ, լալիս էմ զալիս ի, տալիս ի, լալիս ի. Բայց երբ օժանդակը բայց առաջնէն առաջ անցնի, վերջատառ ս կը ջնջուի. ինչ. յէս էմ զալի, իսի՞ և լալի, չէս տալի:

10. Բայց սական ձեւ բայն մէջ բացատկան մասնիկը կրնայ դրուի ր ուն ու է սատչ և թէ վերջը օր չէ՛մ ուզում կամ ուզում չէ՛մ. չի՛ ուզում կամ ուզում չի, չէ՛մ ուզիլ կամ ուզիլ չէ՛մ, շակիլ շիլ կամ սիլ շիլ վօշ ան.

Պայազիտի ենթաբարբառին զիսաւոր յատկանիշներն են հետևեալիները.

1. Մինչդեռ Երեանի բարբառը ե և ո ձայները միացուցած է և օ ձայներուն հետ, Պայազիտի ենթաբարբառը կը զանազանէ զանազան երկբարբառային արտասանութեամբ. ինչ. մենք, ընդունց (կարդա իրը մի էնք, ընդունց), Ասկէ զատ աւելցուած է նաև ո ձայնաւորը:

2. Բ, Գ, Ղ, Ծ բաղաձայնները կը հնչուին բ՛, գ՛, ղ՛, ծ՛, ձ՛,

3. Հ ձայնը դարձած է իս գրեթէ առանց բացառութեան. օր խայ՝ հայ, խաց՝ հաց, խէր՝ հայք, պախել՝ պահել, ալս՝ ան (երկիւղ), իմ՝ խօր խարսնիսին խննդ խավ խատավ՝ իմ հօր հարսանիքին հինգ հաւ հատաւ (սատկեցաւ):

4. Զայնաւորով վերջացող բառերուն վրայ դիմորոշ յօղը կը կրկնուի. օր. կատունը՝ փխ. կատուն, մեղոնը՝ փխ. մեղուն, ծինը՝ ձին ևն:

5. Միավանկ բայերուն ներկային և անկատարին բունը փոխանակ իս մասնիկն ստանալու, կառնէ ում՝ ընդհանուր կանոնին համաձայն, այսպէս՝ գւաղում ա, տալում ա, լսում ա:

6. Այն պարագաներուն՝ երբ երեանի բարբառը օժանդակ բայց նախադաս կը դնէ, Պայտղիտի ենթաբարբառը զայն թէ առաջ և թէ վերջը կը դնէ, որով օժանդակի կրկնութիւն առաջ կուգոյ. ինչ. յնս եմ ուզում եմ, շեմ քանում ես, չի ուզում ա, չենք ուզում ենք, չի՞ր ուզում իր, չէր խօսում էր ևն:

7. Անցեալ գերբայը կը ճիւղին բարբառներուն նման կը յանգի եր. օր. ասեր ա, տարեր ա, էկեր եմ, բայց օժանդակը առաջ անցած ժամանակ էն ա տարէ, շեմ էկէ ևն:

8. Անցեալ գերբայը կը կազմուի նաև ուկ մասնիկով բայց միայն կրաւորական և չէզոք բայերուն համար. ինչ. պառկուկ, գրուկ, լվացուկ, խերկուկ ա (հերկեալ է) ևն:

Աստապատի ենթաբարբառին գլխաւոր յատկանիշներն են.

1. Զայնաւորներու և բաղդատյներու հարազատ հնչում:

2. Հ ձայնը իս գարձած չէ:

3. Զայնաւորները շեշտէ առաջ երբիմ կ'իյնան. ինչ ըիշ կունք երեկոյ, զրէզման՝ գերեզման, վարված՝ հաւաքուած ևն:

4. Բացառականը կը կազմուի թէ է և թէ ից մասնէ կներով:

5. Եսկան բայի ներկան ամրողնովին կը խոնարհուի ա ձայնաւորով. ամ, աս, ա, անք, աք, ան:

6. Կատարեալը կ'ստանայ մ վերջաւորութիւնը. ինչ. տէսամ, զնացիմ, էկում:

Ասոնցմէ կը տեսնուի թէ Աստապատի ենթաբարբառը երեւանի, Ղարաբաղի և Զսւղայի բարբառներուն մէջտեղը կը բռնէ. առաջին երկու յատկանիշները երեանին կը պատկանին, երրորդը Ղարաբաղին, միւս երեք յատկանիշները զայն կը նոյնացնեն

Զուղայի բարբառին հետո Բայց մենք չուզեցինք կցել այս վերջինին, որովհետև Զուղայի բարբառին հիմնական յատկանիշը՝ այն է ներկայի ման բանը (զնաման ամ) կը պակսի Աստապատի ենթաբարբառին մէջ, իսկ է-ով բացառական, մ-ով կատարեալ և ա ձայնաւորով էական բայ՝ ուրիշ դաւառականներու մէջ ալ կան (Ղարաբաղ, Շամախի, Թաւրիզ):

Թաւրիզի ենթաբարբառին զլիաւոր յատկանիշներն են.

1. Հ ձայնին խ-ի վերածումը՝ Պայտպիտի ենթաբարբառին նման: Բայց վերջինիս ե և ո ձայները զոյութիւն չունին Թաւրիզի ենթաբարբառին մէջ, Շատ տեղ կը պատմի ո ձայնը. ինչ բոլիս («ամուսինա նշանակութեամբ»), տոմի՝ դահ (ծերացած անասուն) են:

2. Ուա երկրարբառը դարձած է իվա. այսպէս են՝ չիվան՝ չուան, շիվար՝ շուար. ուրիշ օրինակ չկայ:

3. Բ, գ, դ, ջ թրթռուն ձայները դարձած են խուլ պ, կ, տ, ծ, ճ. այս հիմնական փոփոխութիւնը յիշեալ ենթաբարբառը կը մօտեցնէ Ուրմի-Մարաղայի և Վանի բարբառներուն:

4. Ջի և ծու բառերը որոշեալ յօդ տոնելու ժամանակ կը ւան ծիյը, ծովը:

5. Բայերուն կատարեալ ժամանակը ներկային նմանողութեամբ կ' առնէ մ', ինչպէս է Ուրմի-Մարաղայի, Խոյի և Զուղայի բարբառներուն մէջ, օք. ասամ՝ ասացի, պացամ՝ բացի, տրվամ՝ տուի, ետու, տէսամ՝ տեսայ, կնացիմ՝ գնացի են:

6. Անցեալ գերբայը կը կազմուի եր մասնիկով ինչպէս Պայտպիտի ենթաբարբառին մէջ. խասէր ա՝ հասեալ է. Էն ա ասէ՝ նա է ըսեր, Վերջատառ ը-ի անկման հետաքրքիր օրինակ մ'է Թաւրիզի ենթաբարբառին մէջ թուրքերէնէ փոխառեալ ախը (այլուր ախըր «բայց») ձեւ:

7. Գնալ և մնալ բայերուն կատարեալ եղակի երրորդ դէմքին մէջ ն ձայնը կը կրկնուի. կը նաց, մշննաց. Բայց միւս դէմքերն անփոփոխ կը մնան:

Երևանի բարբառը՝ հակառակ իր կարեռութեան, ինչպէս և իր երեք ենթաբարբառները դեռ ուսումնասիրուած չեն: Սակայն հրատարակուած են այս բարբառով շատ գրուածներ, որոնք

նոյն ուսումնասիրութեան համար առատ նիւթ կրնան մատակարարել Այս դրուածքներուն մէջէն կը յիշենք բանի մը գլուխորները:

1. Երեանի բարբառով.

Խաչառուք Աբովիանի երկերը. Մոսկուա, 1897:

Տ. Նաւասարդեանցի Հայ ժողով. հէքիաթ. հաւաքածուն:

Ա. Աբեղեան—Սասնայ ծոեր. Ազգ. Հանդ., թ. էջ 117—143:

Ե. Լալայեան—Բորչալուի գաւառի բանաւոր գրականութիւնը. Ազգ. Հանդ. ժԱ. էջ 33—124.

2. Պայազիտի ենթաբարբառով.

Մ. Փիլոյեան—Կորած Մարգարիտ. Տիմիս, 1880:

Տ. Նաւասարդեան—Հայ ժող. հէքիաթ. Ե. էջ 79—80:

3. Աստապատի ենթաբարբառով.

Մ. Աբեղեան—Ոգիներ, տիս Տ. Նաւասարդեանցի Հէքիաթ-ներու հաւաքածուն, հատ. Ե. էջ 24—35:

Մ. Աբեղեան—Առածներ, անդ էջ 76—88:

Գ. Շիրմազանեան—Իմ նշանածը Արագն ա. Կոռոնկ 1861, էջ 266—282.

4. Թուրիզի ենթաբարբառով.

Գ. Շիրմազանեան—Ազգային հարստանիք. Կոռոնկ, 1861, էջ 426—440:

5. Լոռիի գաւառականով.

Գ. Քուչարեանց—Լոռու գլւղական կեանքից պատկերներ. Փորձ, Դ. № 4, յաւել. էջ 1—12.

Ե. Ղազարեան—Ետպ'աստ. Թիֆլիս, 1904.

Տ. Նաւասարդեան—Հայ ժող. հէքիաթներ. Ե. էջ 32—78:

### Նմոցներ

1. Երեանի բարբառով \*)

Հարս ու կէսուք էն ըլնում. զրանք բօլ սիսէո էն ունէնում: Էղ հարսը շատ սիսէոսկէր ա ըլնում: Ասու իրան օրը սիսէոր գօղանում էր, տանում թաքուն էփում ուսում: Մին, Էրկու, հինգ, տա՛սը, օրէն մի օրը կէսուքը վարավուրդ ա անում, տէնում իրանց սիսէոի տօպրակը կէսքն ա ընկէ:—Կազկա, ասում ա ինքն իրան, էս մէր հարսի ըսնէօն ա:

\*) Տ. Նաւասարդեանցի Հայ ժող. հէք., Ե. էջ 43.

Թէ կէսուրը սատանա էր, հարսն էլ պակաս չէր նրանից. ալրիալը ֆանմում ա, վօր կէսուրզ զիսի ա ընկէ: — ի՞նչ անէմ; ի՞նչ շանէմ, ասում ա, վօր ինծ վրա սայիշ չը տանի:

— Օքէն մի օրը տունն ավլէլիս մի հատ սիսէո ա գլունում, վէր ա ունում, տանում կէսորը շանց տալի, ասում:

— Ընթիկ ոնի, թնթիկ ոնի, կատվի նման դիշիկ ոնի, նա՛նի, յա՛րաք էս ի՞նչ ա:

Կէսուրն էս վօր լսում ա, ինքն իրան ասում ա.

— Փօղն իմ զիսին, վօ՞նց ի էս խէղճ հարսի մէղը վէր ունում. նա ըսկի չի էլ իմանում սիսէոն ի՞նչ ա ի՞նչ չի. ո՞ւր մաս թէ գողանա:

### 2. Նոր-Բայազէտի հնթաբարբառով

— Էտ ի՞նչ ա, խա՛րսէ, խպարտցեր ես, բարեվ էլ չես տալում ես. յօ՛լրտ ծանդրցեր ա:

— Վա՛յ լոոոէ, դ՛ո՞ւ ես, չրթոյմ՞նէցի:

— Է ի՞մալ ես, դ՛ո՞ր ես էթում ես, հո՞ւստ ես գալում ես:

— Գա՞սցեր ի խէռանցըս տոնն. ընդոնց կշտից եմ գալում եմ:

— Լսա ասին խէրըտ խիվանդ ա. մկա ի՞մալ ա:

— Քա՛ էնի շուտուց խիվանդ ա, իս թոգոտ չէ. իմ խէրը հոլու խէրվոնէ խիվանդ ա: Էնէնց պառկուի ա:

— Ե՛, խաս (հաց) կէրե՞ր ես. հէտա (ահաւաղիկ) վրս-կին էլ կասվ, հարի իրերով էթանիք մեր տունը խաց ուտենք:

— Զէ, չեմ կանա, բան կա, պտի էթամ գա՞իրքորին տէնամ:

### 3. Ամտապատի հնթաբարբառով \*)

Հօրմածիկ Մարդումէնց Փօղօսը կասէր. «Մին ամառ յէս կալ իմ անում. կալս լրասահօքի Տէր-Աքրահամէնց բախչի տակին էր: Մին քշէր, կալումը թնէլ ամ. մին քիշ էլ ցուրտ էր. կալս յէտ էր ընկէլ. աշունքանում էր. առավտաղէմ վէր կացամ, տէնամ լունակալուս ա. լրանակը հէնց ա թէքվէլ ա Մասսա ղօլը՝ շոշօղուս ա. քառին էլ ցուրտ ցուրտ վշում ա: Մին էլ տէնամ՝ հրէսիկանկ մին քանի գէլ, մին սիւրու շարունք աղաքնին ան արէլ, ճրվճրվացնէլէն, քուացնէլէն Զայի դոլին քշում բէրում ան, վօր տանէն դպա գէտը, գէտը լցնէն,

\*) Անդ, էջ 34.

խէխտէն, յա ոտէն: Են շարունքը ընէնց մին ճշվճրվոմ ին, հարայ տալիս, վօր մարթի շանը զարզանդում էր: Հտէնց ճրվճրվացնէլէն քշում ին, վօր լուսալուս էր, ժամնարը ժամէրը տրվավ, մին էլ տէնամ էլ զադ ըլ կա. լուսնակն էլ սարի քամակն ա մնեում»:

#### 4. Թաւրիդի Ենթաբարբառով\*)

Մինք վեց քուր ինք, համա ախավէր չոնկինք. խէրս էլ խօ քյասըր մարթ չէր, ողօրմի իրան, քյաթիսոդա էր: Մէ խէտ (մէկ անգամ) էլավ կըննաց էջմիածին ովսու, վօր Աստված իրան մէ տղա տա: Էնդէղըմը իմ խօրս մէ քանի մասոնք ին տրվէ, խէրս էլ իրան ովսու սարէր էր, ընդօնք էլ վէրցէր էր ճանապար էր ընգէ: Հուլու թորպիզ չը խասած մէզի կրէր էր քի մէ օր առաջ էկէր Մորունդ, մէնք էլ մէր մէ քանի էլօվ զիւնօվ էլանք կնացինք, խէտնէրս էլ մէ խատ վօխչար տարանք. ճէնց վօր խէրս էկավ սախ-սալամաթ խասավ, վօտի տակը մէ մատսադ արանք: Ես խէտ վէրցանք էկանք թորպիզ, մէ մատսադ էլ բառէ արանք, իզմմէն տէրտէրնէրին խաց տվանք:

Սօրա (յիսոյ) էտ մասոնքնէրը տրանք մէ կութու մէշ, տարանք մէր բալախանէն, տակը մէ թումիզ շօր քըցանք, կութին տրանք թախչէն, իրէսին էլ մէ թօզ (շղարշ) քաշանք, էս խէտ հոր (ամէն մի) քշէ (գիշեր) էթըմ ինք աղօթք ինք անըմ, մում ինք վառըմ, մէր սպարէկանէրից էլ ուզօղը կալիս էր տիսու էր անըմ:

Էլ ինչ ասէմ, այ բալիս, էս խէտ հոր շափաթ քսու տակի շօրը տանըմ՝ ինք լվանըմ ինք, պէրըմ ինք քըցըմ՝ ինք տակը:

Հտունց լնցավ մէ տարի, մէրս էլլը մէ սիսչիկ պէրավի համա խէրս էլ ըսկի զադ չարսավ, մասոնքնէրը էլ յէտ ըլ զորկավ, ասավ «կավ չէնի վօր մասոնքնէրը յէտ քղըրկէմ: Անտված ինչ վօր տալիս ա՝ թօղ տա, իրան կամքն ա»:

Իլլ ըսուց լնցավ մէ իննգ վեց տարի. Էտ վասիկ քուր, վօր վէրէն ովսու ին արէ, այ բալէս, վօչ էր էլէ, մէ կէծակ էր, շատ էր շարութուն անըմ, մէրս էլ խօ ընդուք ըսկի չէր ովսում, աշկի կրօղն էր: Մէ օր էնրան ծէծավ, էնրան ուշունց

\*) Գրի առաւ օր. Ստբւանիկ Մէլիք-Բարձաշանեան:

տվավ էտ ախճկան, վօր լափ հալից ընկավ. խէղճ խօրս էլ լափ կուսամորգ (պրո. գշտամիո) արավ մէրս. «Ճու հէ՞ր կնացիր ուստ արար, հէ՞ր Լսէնց փիս ախճիկ էլավ», Խէրս էլ ռակի չէր խօսրմ: Էս խէտ մովթնը ընգավ. ամառ էր, մէնիր էլ հրմէնանքս հայաթը մնիք ըընըմ: մէկ էլ տէսանք բիրդան մէ զըրընգօց էկավ. Էն սահաթին հըմէնանքս զարնանք, նըստանիք ասանիք «քա՛, կող ա էկէ, մօրս սանդուղը պացէր ա»: ՄՌէկ էլ տէսանք մէ պլազմալի զադ տուս էկավ մէր բալախանից, էկավ մէր բաղամի ծառի վէրօվք ընցավ կըննաց: ՄՇնք էլ ասանիք. «քա՛, մօրս վիզանօցն էր, կողը թալավ, վօր սօրա էթա վէրցնի»: Խէրս էլավ վօր էթա մէր կօնահնէրին զարնացնի, տէսավ հըմէնն լլ զարթուն էն. Էն պլազմալի զադն էլ տէսէր էն: Էս խէտ խէրս մէ քան տըղէրքի խէտ էկավ, կըննաց բալախանէն, հոր տէղը ման էկան, լսկի զադ շը ըթան: Էս խէտ էկ մէ էս թէխը (այս կողմը, ասդին), տէսան մասունքի կութին պլազմէր ա, մէշի մասունքը շը կա: Էս խէտ խէրս մէզի կանչավ, ասավ. «Էն պլազմալի զադը հէնց մասունքն էր վօր թուավ», մօրս ասավ. «Էնքան էսօր էն ախճկան ուշոնց տվար, վօր մասունքը թուավ»:

Հտուց մէ քւնի վախտ սօրա խէրս էտ պանը կրով (գրից) էշմիյածինի տէրտէլնէրին. տէրտէլնէրն էլընդէլից կրան (գրեցին) թի «Էտ մասունքնէրը ըտէղից թուէր էն էկէր էն ըստէ, հուլբոթ ծէր տունը լալ մաքար չէն պախէ»: Սօրա խէրս իմացավ վօր էն օրը մէրս էնքան էն քրօշս ծէծավ ուշոնց տվավ վօր, ընծի էլ էնքան ասավ հէ՞ր կնացիր ուստ արար, հէնց էտինց խօսէրի համար մասունքնէրս թուան:

Էտ պանէրից սօրա էլ մէր տանը խէր բարաքյաթը կտրըվավ. խէրս քանի մընրմէ էր՝ խարաք էր էլընմ. ըտուց սօրս խէղճ խէրս չօրս տարի ասլրավ, համա վա՛յ էն ապրէլուն. քյառըբացավավ. պանից ընգավ. մըննաց տունը. կուսամորգ էլավ մէուավ: Հէնց վօր խէրս մէուավ, սէր ծօվ տունը խանխարաք էլավ:

5. Լոռիի գաւառականով \*)

— Հը՛, Համբարձում ապէր, ասում ես ամէն ուտելեղէնի

\*) Տես Փորձ, 1880 ապրիլ յաւել. էջ 5—8: Ուղղագրութիւնը գիտական ճշուակիւն չունի:

ու խմելողէնի էժանութին ա էլի. քաս բանը մնաց շորէղէնի վրա. էդ հարաթ որ թանգ կըլի էլի. քու ապրանքն ա, կը թանգացնես, որ մեր հացն ու եղն էժան գնով առնուս ու քու փթած ապրանքը մեզ վրա սաղացնես Դուն ու քու Աստոծը, Համբարձում ջան, գրուստ չեմ ասում:

— Ե՛ն, Միքել բիձէն ես, էլի սկ ու սիպատակ չես հարցնում:

— Հը՛, զնդոյիկ Ասլօ, թնչ ես վէրի ծէրին բազմվել. առ էդ քու տեղն ա, որ բռնել ես:

— Տօ, քոս շուն, քեզանից էլ պակս մարդ եմ, որ քու զլիին իմ նստած. էդ քու դառդակ կարկածը չի վեր ունում հա. իմ բոյին բաւնիցը երկար, իմ շորերը քու շորերիցն նոր, ու իմ չիփիի ճիպուտը էրկու քու չիփիսի չափ: Մի ասա տէնսւնք, թնչ ս պակս նստած տեղիս գօրա:

— Ըստ ինչդ ա պակս, շատ քիչ բան ա պակս. ծալդ ա պակս, ծալդ. թէ բէզամաղ չես ըլիլ՝ կոկօշդ դառդակ ա, իմեք չի ունիս, իմելք. երկար բոյդ ու չիփիի ճիպուտը ինչներուս ա պէտքը: Ամա, աղպէր, գրուստն էլ ասած վէրի ծէրին նստօղի ամէն բանը պէտք ա թամամ ըլի: Թող ամէն մարդ իրան տեղը բռնէ ոնց որ իրան պատիւն կուզէ:

— Ո՞նց ջոգինք պատւաւոր մարդկերանցն, բիձա Միքել:

— Ես ըլիմ իմ Աստոծը, օրէնքն էն ա, ում կնիկը սիրուն ա՝ թող նա վէրի ծէրին նստի. ում կնիկը գէշ ա, նրա տեղը դռան տակն ա:

— Թող ըթէնց ըլի, լաւ ասիր, բիձա ջան. էս սհաթին ասած պէտք ա գլուխ բերենք:

— Տօ, էդ սարսաղ Միօին թնչ էք լսում. գրա էդ գոնչ զլիիցն խէլօք բան դուրս կը գմայ. շաշ շաշ դուս ա տալի էլի:

— Հը ծուռտիկ շէդք, բանդ խարաբ ա հա, դռան տակին էլ տեղ չի ունիս: Վեր կաց, շուտ արա կորիր տեղիցդ:

— Հալա մի էս զնդոյիկ Ասլօին ու ծուռտիկ Շէդօին քաշ տուէք իրանց տաք տեղից ներքե, որ մի տեղը իստակուի, յիտոյ կը տեսնենք թէ թնչ ենք վայ տալի դրանց շաշ դլիսին:

## 2. ԹԻՖԼԻՍԻ ԲԱՐԲԱԴ

Թիֆլիսի բարբառը ներկայապէս կը խօսուի միայն Թիֆլիս քաղաքին մէջ. բայց կրնայ կարծուիլ որ նախապէս տարածուած ըլլար ամբողջ Վրաստանի մէջ, Վրացերէնը տակաւ առ տակաւ զրաւեց անոր սահմանները: Այսօր ալ Թիֆլիսի բարբառը հետզհետէ կորսուելու վրայ է, նուաճուելով մէկ կողմէն վրացերէնի և ոռուսիրէնի և միւս կողմէ զրական հայ լեզուի տարածմամբ:

Թիֆլիսի բարբառին ձայնական գրութիւնը կը պարունակէ ճիշտ այն ձայները՝ որ կը գտնուին Երկանի բարբառին մէջ. կը պակսի միայն վ ձայնը, բայց աւելցոծ է զ՝ Զայնաւորներուն մէջ էօ, իւ գոյութիւն չունին, ինչպէս և Երկանի բարբառին մէջ. Բ, զ, դ, ծ, ջ, բաղաձայնները կ'արտասանուին լիակատար թրթոռն կերպով, մինչև անդամ շատ աւելի թրթոռն հնչումով քան Երեսնի բարբառին մէջ, իրեն ֆրանսական Ե, Յ, Ճ, Հին հայերէնի պէտք, կ, տ, ծ, Շ ձայները հոս ալպահած են իրենց կտարեալ խլութիւնը, բայց վրացական համտպատասխան բաղաձայններուն ազդեցութեամբ՝ ընկերուցած են կոկորդի սեղմումով՝ զոր դժուար կընայ մոռնալ Թիֆլիսեցին և որ խիստ բնուրոշ գոյն մը կուտայ նոյն բաղաձայններուն. Փ, ք, թ, ց, չ բոլորովին պարզ և ուժիղ են. Վ՝ ձայնը գոյութիւն չունինալով այս բարբառին մէջ, բոլոր օտար բառերու այս ձայնը կը դառնայ վի. ինչ. Հ՝ տիպահուէ, արաք. զահնա, փալչ՝ պարսկ. ՏԱ (գուշակութիւն, գրացութիւն), սուլվիա՝ պարսկ. *sufra* (սեղանի սփոսոց) են. Ղ՝ բոլոր վրացական ձայն մէկ և կը ներկայացնէ վրացի այբուբենին շ ձեւը. կը հնչուի իրըն խիստ կոկորդական դ, նման արաբական զ ձայնին. ինչ. վուրդ'անց՝ որ տեղէն, էսղ'անց՝ այս տեղէն են:

Ի՞նչպէս կը տեսնուի, Թիֆլիսի բարբառը գրեթէ անփոփոխ պահած է հին հայերէնի ձայնական հարստութիւնը: Բայց ասիկա

վրացերէն լեզուի ազգիցութեան կը պարտինք, այնպէս որ բար-  
րասին բալոր ձայներն ալ վրացական ձայներու արտասահնու-  
թեան դրամը կը կրին Յատկապէս ալ, կը տ, ծ, ճ ձայներուն  
կոկորդային հնչումը վրացի է, դ' ձայնը, ինչպէս վիտենք, զաւտ  
վրացերէնէ փոխառութիւն մ'է. ֆ անոր համար գոյութիւն չու-  
նի այս բարբառին մէջ, որովհետեւ վրացերէնի մէջ ալ կը պակսի.  
այսպէս հն նաև էօ, իւ, ու ձայները:

Թիվլիսի բարբառին ձայնական փոփոխութեանց մէջ, քիչ  
թէ շատ ընդհանուր և բարբառին յատկանշական գէպքերը հե-  
տեւալիներն են:

Հայ. Ե միավանկ բառերու սկիզբը գարձած է յի. օր. յիս-  
ես, յիփէ երբ, յիզր՝ եպն. ասոր համեմատ նաև յիթ՝ եղ (իւղ):  
Բազմավանկ բառերուն սկիզբը գարձած է է. օր. Ե՛րկամծ՝ եր-  
կաթ, Ե՛րէս՝ երհս, Ե՛րկու՝ երկու, Ե՛րազ՝ երազ, Երէ՛խաւ՝ երա-  
խայ, Ե՛րզինք՝ երկինք: Բառին վերջին վանկին մէջ, այսինքն  
շեշտի տակ ե եղած է ի. օր. տիղ՝ տեղ, զիշիլ՝ գիշեր, թիզ՝  
թեզ, միղը՝ մեղը, միրմ՝ մերմ. բայց նախորդ վանկերուն մէջ,  
այսինքն շեշտին առաջ՝ է. օր. տէ՛մկիլ՝ տեսանել բէ՛րիլ՝ բերել են:

Հայ. Ո թէ միավանկ և թէ բազմավանկ բառերու սկիզբը  
կը դառնայ վու. օր. վուրի՛ որբ, վի՛րմի՛ որդի, վուր՝ օր,  
վուտ՝ ոտք, վո՛ւնչիչ՝ ոչինչ, վերջին վանկին մէջ, այսինքն շեշ-  
տի տակ, կը դառնայ ու. օր. գործ՝ գործ, վուր՝ փոք, նուռ՝  
նոս, չորս՝ չորս, ծուց՝ ծոց, նուր՝ նոր: Միւս վանկերուն մէջ  
կը մնայ օ. օր. բօ՛րիլ՝ բորիկ, բօրիսնիլ՝ բորբոսիլ, զօ՛վիլ՝ գո-  
վիլ են:

Հայ Ո > Տփ. ու. օր. լուս՝ լոյս, բուր՝ բոյր, անուշ՝ ա-  
նոյշ, գունք՝ գոյն(ք):

Հայ. իւ > Տփ. ու. օր. ա՛րուն՝ արիւն, ա՛լուր՝ ալիւր, հա՛-  
րուր՝ հարիւր, հո՛ւսած՝ հիւսած, հուր՝ հիւր, ծուն՝ ծիւն, ճուխ՝  
ճիւղ:

Բազածայններու երեք ասորինները թէև առհասարակ  
իրենց հին ձայնը պահած են, բայց տեղ տեղ շփոթուած են իրա-  
բու հետ. յիշենք այս բացասիկ գէպքերէն քանի մը հատը. ինչ.  
զիթնիլ՝ գտանել, բազ՝ բակ, արէ՛զազ՝ արեգակ, Ե՛րզինք՝ եր-  
կինք, Ե՛րզիր՝ երկիր, զի՛ղիմ՝ գիտեմ, նիղ՝ հետ (քնդ), մէ՛ծրիլ՝  
մեծարել, զէ՛ղին՝ գետին, զուրծ՝ գործ են:

Ն անգականէն յետոյ ընդհանուր օրէնքով բարոր խուլ բազաձայնները գարձած են թրթուռն. ինչ. տնօղիլ՝ տնկել, անզամն՝ տկանջ, անողիլ՝ անտէր, նընզիլ՝ ընկեր, կնզար կնոջ, կնկան, թէև ուղղականն ունի կնիլի կինու

Ի՞նեւ ձայնը Թիֆլիսի բարբառին մէջ սկզբնական ն մըն ալ կ'ստանայ. ինչ. նընզիլ՝ ընկեր, նընզիլ, ընկուպենի, նընզնիլ՝ անկաննել (ընկնիլ):

Հ ձայնը անփոփոխ կը մնայ. բայց իս գարձած է միայն խուլ՝ հող և օխնիլ՝ օրէննել բառերուն մէջ:

Շեշտը վերջին վանկէն փոխադրուած է վերջընթեր վանկին վրայ, ինչպէս է նաև երեանի բարբառին մէջ:

Թիֆլիսի բարբառը կը ճանչնայ հօթը հոլով, որոնք ձեռվ ու կազմութեամբ ասհասարակ նոյն են երեանի հոլովներուն հետ Ահա Թիֆլիսի հիմնական տարբերութիւնները:—Բացառական հոլովը կը կազմուի էմէ, էմէն ժամնիկով. ինչ. զրէմէն, տնէմէն, մանէմէն՝ փի, երեւ զրից, տնից, մանից: Յոզնակի ուղղականը կը կազմուի իր, նիր ժամնիկներով, բայց միւս հոլովները կը պահեն է ձայնը՝ ձայնական օրէնքներուն համեմատ: Յոզնակի սեռականը հակառակ ուղղականին՝ կ'ստանայ ու մասնիկը՝ նման կը ճիւղին բարբառներուն:

Ահա պիվլ՝ գև բառին հոլովման պատկերը.

Ո (է).	ղիվ	ղիվիր
Ս.	ղիվի	ղիվէրու
Տ (է).	ղիվի, ղիվին	ղիվէրու(ն)
Բց.	ղիվէմէն	ղիվէրէմէն
Գրծ.	ղիվօվ	ղիվէրօվ
Ներգ.	ղիվում	ղիվէրում

Դերանուններուն հոլովումներն են.

### Եղակի

Ո.	յիս	իւր	նաս
Ս.	իւր	րու	նրս
Տ. է.	ինօի	ըիզ	նրան
Բ.	ինօմէն	ըիզմէն	նրամէն
Գ.	ինօմօվ	ըիզմօվ	նրանօվ
Ն.	ինօ(ա)նում	ըիզ(ա)նում	նրանում

## Յոդնակի

Ո.	մինք	դուք	նրանք
Ս.	միք	օիք	նրանց
Տ. Հ.	միզ	օիզ	նրանց
Բ.	միզմէն	օիզմէն	նրանցմէն
Գ.	միզմօվ	օիզմօվ	նրանցօվ
Ն.	միզ(ա)նում	օիզ(ա)նում	նրանցում

## Եղակի

Ո.	էս	էտ	էն
Ս. Տ.	էստու	էտու	էնդրւ
Բ.	էստումէն	էտումէն	էնդրումէն
Գ.	էստով	էտով	էնդրօվ
Ն.	էստում	էտում	էնդրում

## Յոդնակի

Ո.	էստոնք	էտոնք	էնդոնք
Ս. Տ.	էստոնց	էտոնց	էնդրոնց
Բ.	էստոնցմէն	էտոնցմէն	էնդրոնցմէն
Գ.	էստոնցօվ	էտոնցօվ	էնդրոնցօվ
Ն.	էստոնցում	էտոնցում	էնդրոնցում

## Ո. ինքը

Ո.	ինքը	իրանք
Ս.	իր(ա)	իրանց
Տ. Հ.	իրան	իրանց
Բ.	իրմէն	իրանցմէն
Գ.	իրմօվ	իրանցօվ
Ն.	իրանում	իրանցում

Բայերը կը կազմուին Երեանի խոնարհման ձեռվ, միայն պահանջուած ձայնական փոփոխութիւններով. այսպէս օրինակ էտական բային ներկային բոլոր գէմքերը (բացի երրորդէն) և կամ է ձայնաւորը կը փոխեն ի և ըստ այսմ ալ բոլոր բայերուն բունը կ'ըլլայ -ում իմ, -ում իս ևն վերջաւորութեամբ. Երեանի բարբառին՝ նման՝ միավանկ բայերը կ'ստանան իս մասնիկը. ինչ, տա՛լիս իմ, զա՛լիս իմ, լա՛լիս իմ:

Անկատարին մէջ է ձայնը չի կրճատուիր. հին հայերէնին համաձայն կ'ըսուի էի, էիր, էր, էինք, էիթ, էին և ըստ այսմ ալ խօսում էի, ասում էի ևն:

Ապառնիվ մասնիկն է կու փխ. ըսելու կը. ինչ. կու սիրիմ, կու բէրիմ՝ ևն. Զայնաւորով սկսող բայերու առջև այս մասնիկը երբեմն կը կրնատուի կը դառնայ կը բայց շատ անգամ ալ ան-փոփոխ կը մնայ. ինչ. կէնամ, կէրթամ, կունէնամ, բայց, կու առնիմ, կու ազատիմ, կու ալզմիմ՝ կու երիմ, կու իմա-նամ ևն. Ուզել բային քով կը վերածուի թրթուն զ. զոգիմ, զոգիս, զոգէի. այսպէս է և զորամ, զորաս կու դամ, կու դաս ևն. Ածել անել ասել բայերուն քով կու մատնիկը միո-նալով անոնց նախատաս ա-ին հնո՞յ յառաջ կը բերէ կո ձայնը, այսպէս՝ կօծիմ, կօնիմ, կօծէի, կօնէի, կօսէի ևն.

Անցեալ գերբայր իլ վերջաւորութիւնն ունի, որով յարա-կատար, գերակատար ու բացասական ձեւերն ալ կը ըլլոն՝ սիրիլ իմ՝ սիրիլ էի. բայց երբ օժանդակը գերբայէն նախադաս ըլլայ՝ տառը վերջատառը կը կորսուի. ինչ. չիմ սիրի, յիս իմ՝ բէրի ևն. Հոս կը դնենք սիրիլ բային ամենէն ա.ելի գործածական ձեւերը.

Ներկ.	Անկ.	Կու.	Յարակ.	Գերակ.
սիրում իմ՝ սիրում՝ էի	սիրէցի	սիրիլ իմ՝ սիրիլ էի	սիրում իս	սիրում էի
սիրում իս՝ սիրում՝ էիր	սիրէցիր	սիրիլ իս սիրիլ էիր	սիրում է	սիրիլ էր
սիրում՝ է՝ սիրում՝ էր	սիրից	սիրիլ է սիրիլ էր	սիրում՝ ինք	սիրիլ էինք
սիրում՝ ինք՝ սիրում՝ էինք	սիրէցինք	սիրիլ ինք սիրիլ էինք	սիրում՝ իր	սիրիլ էր
սիրում՝ իր՝ սիրում՝ էիր	սիրէցիր	սիրիլ իր սիրիլ էր	սիրում՝ ին	սիրիլ էն
սիրում՝ ին՝ սիրում՝ էին	սիրէցին	սիրիլ ին սիրիլ էն		

Ապառնի	Անց. ապառ.	Պարտ. ներկ.
կու սիրիմ՝	կու սիրէի	պիտի սիրիմ՝ կամ պիտիմ՝ սիրի
կու սիրիս	կու սիրէիր	պիտի սիրիս պիտիս սիրի
կու սիրէ՝	կու սիրէր	պիտի սիրէ՝ պիտի սիրի
կու սիրինք՝	կու սիրէինք	պիտի սիրինք սիրի
կու սիրիր՝	կու սիրէիր	պիտի սիրիր պիտի սիրի
կու սիրին՝	կու սիրէին	պիտի սիրին պիտին սիրի

Պարտ. անցեալ	Պարտ. գերակ.
պիտի սիրէի՝ կամ պիտիէ սիրի	պիտի սիրիլ էի
պիտի սիրէիր	պիտի սիրիլ էիր
պիտի սիրէր	պիտի սիրիլ էր
պիտի սիրէինք	պիտի սիրիլ էինք
պիտի սիրէիք	պիտի սիրիլ էիք
պիտի սիրէին	պիտի սիրիլ էին

Հրամ.	Սա.	Ներկ.	Սա.	անց.	Դիբրայներ
սիրէ՛	սիրիմ'	սիրէի	անորուշ.	սիրիլ	
սիրէցէր	սիրիս	սիրէիր	ներկայ	սիրօղ	
մի՛ սիրի	սիրէ՛	սիրէր	անցեալ	սիրած,	սիրիլ, սիրի
մի՛ սիրէր	սիրինթ	սիրէինթ	տպառ.	սիրէլու,	սիրէլացու
	սիրիր	սիրէիր			
	սիրին	սիրէին			

Միւս լծորգութիւնները մեծագոյն մասամբ ասոր կը հետեւին. ներկան, անկատարը և ապառնին են միւնոյն ոճով են. Միայն կատարեալն ու հրամայտկանն է, որ տառնձին կազմութիւն ունին համաձայն դրաբարին, այսպէս՝

իւ—ապրէցա, ապրէցար, ապրէցալ, ապրէցանք, ապրէցաք,  
ապլէցան.

նիւ—հասա, հասար, հասալ են.

ուլ—մնացի, մնացիր, մնաց, մնացինք, մնացիք, մնացին.

նաւ—հիռացա, հիռացար, հիռացալ են:

Հրամայտկանի համար՝

իւ—ապրի, ապրէցէք, մի՛ ապրի, մի՛ ապրէք.

նիւ—հաքի, հաքէք, մի՛ հաքնի, մի՛ հաքնէք.

ուլ—մնա, մնացէք, մի՛ մնա, մի՛ մնաք.

նաւ—հիռացի, հիռացէք, մի՛ հիռանա, մի՛ հիռանաք:

Թիֆլիսի բարբառին վրայ երեք ուսումնասիրութիւն եղած է մինչև այժմ. առաջինն է Դէսրդ Ախվէրգեանի ուսումնասիրութիւնը՝ իր հրամաբակած Սայհաթ-Նօվայի (Մոսկվա 1852) սկիզբը, էջ 1—41 և զրեթէ ամէն տաղի վրաջը զրուած ծանօթութեանց մէջ: Երլուրդն է Petermann հայագէտին գրածը՝ Über den Dialect der Armenier von Tifl's, Պերլին 1867: Երլուրդն է Tomson հայագէտին սուսերէն աշխատութիւնը՝ Գրամ. ժօղուածունեան համառութիւնը գերմաներէն թարգմանութեամբ հրամարակեց L. Patrùbány իր Sprachwissenschaftliche Abhandlungen թերթին մէջ, հա. Ա. էջ 289—302:

Ասոնցմէ զատ Թիֆլիսի բարբառով զրուած բաղմաթիւ աշխատութիւններ կան, միծ մասամբ կատակերգական դրուածներ. ասոնց մէջ կը լիշենք գլխաւորները.

Գէորգ Տէր-Ազէքսանցը կանաչ կեան—Թիֆլիսկց մատար կեանը (Հաւաքու-  
ծու Բանաւոր զրականութեան). Թիֆլիս, 1885:  
—Ռախավանացաւթեան ի Թէլէթ. Կառնկ, 1860, էջ 898—922,  
Գէորգ Ազգիսկեան—Մայեաթ-Նօվայ. Մոսկվա 1852,  
Գարբիէ Սահնակեանց Պէտք. Թիֆլիս, 1876,  
—Խաթաբալա. Թիֆլիս, 1881:  
—Բանկած օջախ. Թիֆլիս, 1882:  
—Ելի մէկ զան. Թիֆլիս, 1884:  
—Գիշերվայ սարբը Խէր է. Թիֆլիս, 1881:  
—Օնկան Պետրովիչը գմուխկումը:  
Երէցիսիսեան Գ.—Այլ ըեղ ոյին. Թիֆլիս, 1886:  
Եսայեան Յարութիւն—Սօնայի նշանդրէքը. Թիֆլիս, 1904:  
Պատկանեան Միքայէլ—Միջի մարդ կամ Մօցիքու. Թիֆլիս, 1859:  
Տէր-Գրիգորեան Միքայէլ Նինոյի նշնիլը:  
—Ղայ քի իմ վէչէր:  
—Պէտօյի տկնուր:  
—Պատահեցուն իրատ:  
—Ես էլ քի մօցիքլութիւն:  
Փուզիսեան Նիկողայս—Պալալ Ղազօն:  
Փանակէս—Գրականական երեկոյ. Թիֆլիս, 1886:  
Սորգիո—Ռուսատփելի. Ծնծու մորթի հագած մարդ. Կռունկ, 1860:  
Քափկըցի Դաբադ Ղազօն մասլատթը. Կռունկ: 1862, էջ 454—498:  
Դէօ Աւետիսով—Բաթկըցի Շաքար Մանուշակեանցի բարսվագրի չա-  
ղաբը. Կռունկ, 1862, էջ 135—152:

Ասոնցմէ զատ բազմոթիւ մանր մունք զաւեշական յօդ-  
ուածներ հրատարակուած են Թիֆլիսի թերթերուն, մանաւանդ  
Խաթարալայի և Հայելիի մէջ, զորուք աւելարդ համարիցինք յի-  
շել մանրաման:

### ՆՄՈՑՇՆԵՐ

#### Թիֆլիսի բարբառով

##### 1.

Պատկիրքը լ'ալամօկ քաշած, Թաճրըդ ուսնոյէ ունզ իս անում.  
Երէսիկ խալըն ծածկում է մազիքըդ, խափանզ իս անում.  
Բացվիւ իս կարմիր վարթի պէս, բըլլալի հիդ հանգ իս անում.  
Ակոէքըդ օսկումըն շաբած, պըլուշըդ մանազ իս անում:  
Երէսիկ նուր լուսնի նման՝ քանի կէհա՛ կու բոլըրվի.  
Դաստա մաղըդ նամ՝ չի ուզի, առանց հուսիւ կու ոլըրվի.  
Ենդու համա քու. աէննօղըն իր ճանփէմէն կու մօլլրվի.  
Յիփ մըտնում իս մէջլիսումըն, շանզ շուխի շաբանզ իս անում:

Երևարդ տէսնէլու դուքան քաղաք քախկօն, գիշ գիղի պէս.  
Մէսնօղըն քիզմէն կու աննէ անմանական գիզ, գիղի պէս.  
Յիմ տիզէմէք ժամ կալի, շրմշըխկում իս ջիզիղի պէս.  
Ինչ կ'օնիս սանելուր, բամնանչէն. գուքըդ ջնգուր, չանգիս անում.  
Ծուցիդ մէչըն վարթ, մանիշակ, որնբուլ ու սուսան իս շինի.  
Քու տէրըն բաղըն ինչ կ'օնէ, քու հուտըն ոչնան իս շինի.  
Քամին մէչըն անց է կէնում՝ մազիրըդ յէլքան իս շինի.  
Աշխարքըն ծօվ, գուն մէչըն նալ ման իս գալի, լանգ իս անում:

Սայհաթ-Նօվա (էջ 139):

2.

- Էտէնց էլ իր ասածի. «Հա ու չէ» չէ իմանում էլի;
- Բթխիխան իս չին կանա անի խէխմին. տէսնում իս չէ ուզում, զօռօվ բան կուլի՛:
- Զէնդ, ձէնդ, դիմի քու միզն է, Բարբարէ, վուր էնէնց ուայիմ է կանգնած:
- Վունց չէ, մէ իմ խիլքով է ապրում, մէկ էլ քու խիլքօվ:
- Յիս էլ էտ իմ ասում է, վուր ինչ ուզից հիզը գնացիր. ինչ ասավ հիզը բանի տվիր ու վիրչը բէրիր էն տիզը, վուր վունց հօրն է լսում, վունց մօրը:
- Թէ կի նա իր հօր վրա էլ ու մօր վրա էլ խէլօք է, յիս ինչ անիմ էտումը, քան:
- Ա՛յ, այ, էտէնց իս խօսում դիմի վուր իրան էլ իս գժվէցնում է:
- Դուն թէ գժվէցնում իս, թէ չէ յիս իսկի էլ չիմ գժվէցնում:
- Ի՞նչ, ի՞նչ... յիս իմ գժվէցնում. արի ու հիզը խօսի:
- Բաս ի՞նչ իս անում. ամալ աշքարա ասում է վուր չէ ուզում, դուն կի ուզում իս զօռօվ ուզիլ տա. ախար վժւր խէլօքը կու լսէ. հա գժվէցնիլ է ու գժվէցնիլ:
- Տօ, Ստէփան Դանէլիչը, Ստէփան Դանէլիչը, էն միլյօննէրու տէրը, ախչիկ ըլի տալի աղանչաքօվ պաղանտաքօվ, էն-ուալա փուզ ու բամնքօվ ու խէլօքը չուզէ: Տօ, հազիր ասիս թէ վժւր խէլօքը չի ուզի:
- Ի՞նչ անիմ. իս տէսնում իս վուր նրա ուշկ ու միտկը Անանին է:
- Յիս նրան Անանի կու շանց տամ. հալա մէ մուլափ տա:

է'սէնց էլ օ՛յին. մարթ ձիյէմէն վէր դա իշխն նսաբ. մարթ իսպու իսպիշէն թօղնէ գէղնի վրա գլորվի... Տէր ողբած Աստուծ... Ը'մ, Յագօր Սիմօնիչ, Էս էր ըու մտկումն էլի... Էնքան էկավ ու դնաց, Էսրան տարավ ու էրի (երիր), ինչըու աղունակի պէս էրէխիս խիլքէմէն արավ իստուկ: Բաս թէ յիս ըու տակիը թնացիր, Յագօր Սիմօնիչ, Էլ յիս մարթ չիմ ըլի, Էլ էս գդակը գլխիս դդակ չի ըլի... Էս ինչ բանիր մօդա էկավ, ախողէր, թէ յաղի (օտար) տանը յաղի տղէն տուն ու դուս անէ, ճաշ գնա, իրիկուն դնա, ախչկա հիդ սազ ու բազ (խօսակցիլ) անէ, կ'օփս նրա ըիշ ծու (հօրեղբայր) տղէն ըլի, ինչ է հարէվսիր ինք, կ'օսէ. հարէվսիր չդառան՝ ցալ դառան, յիրպնոց պատիժ էկան զլիխս էլի: Դուն էլ ամէն սահաթի էս ճաշ սարքէ նարնց համա, էս մուշ ըարէր (քաղցրաւենիք) մօդ տար, էս միքը առնուլ տու... Էս էիր ուզում էլի: Ասուում քիզ կու հարցնէ, քիզ, Բարբարէ, Սիւէկիլի դժվէցնօվլ բաշտան ջէր (առաջին անգամ) դուն իս:

— Ի՞նչ հանգն իս խօսում, ա մարթ. զուն վուր ճէր իս, իս մէր չիմ. դուն վուր ուզում իս Միխէլի լավութինը, յիս չիմ յուղում: Տէսնում իս իւր ասածն է: Ախար վրէն չտրանում իս, էս խիլքի տէրն է վուր վախէնա:

— Բարէմց ասա ձէսնէրուն էլ պաշ անիմ էլին

— Օ՛վ է տառում վուր ձէսին պաշ անիս, ամա ամնազ իս արի, աշխատանը իս քաշի, ուսում իս տվի, բէրիլ իս մարթ իս շինի. քա, թօղ ինչ քէփը տա էն անէ է, քիզ ինչ:

(Էլի մէկ զոհ, էջ 1-4):

### 3. ՀԱՐԱԲԱԴԻ ԲԱՐԲԱՌ

Նոր հայերէնի 31 բարբառներուն մէջ ամէնէն մեծը, ամէնէն ատարածուածը Դարարաղի բարբառն է: Իր սահմանները կը փուուին հիւսիսէն մինչև Կովկասի վերջին ծայրերը, ճարաւէն մինչև Թաւրիզ, արևելքէն մինչև Կասպից ծովին եղերքները, արևմուտքէն Սևանայ լիճը և Երևանի ու Կարսոյ բարբառներուն սահմանադիմը: Դարարաղի բարբառը այս սահմանէն գուրս շատ հոռու տեղեր ալ գացած է, Փոքր-Ասիոյ մէջ Զմիւռնիոյ և Այրենի քովերը հին հայ գալթականութիւն մը կայ, որ մէկ երկու գար առաջ Դարարաղէն հետանալով այս տեղերը հաստատուեր է: Թէս յիշեալ գալթականութիւն մեծագոյն մասը տաճկախօս գարձած է, բայց երկու տեղ՝ այն է Պուրառը և Էօտէմիշ դեռ իրենց մայրենի բարբառը անկորուստ կը պահնի: Դարարաղցիք՝ շատ աճուն, խիստ վաճառական, ճարպիկ, ընդունակ և ձեռներէց ոգիի տեր ժողովուրդ մ' ըլլալով՝ վերջին ժամանակներս Կասպից ծովան միւս երեսն ալ անցան ու Թուրքիստանի, Թութարիստանի և մինչև Մանջուրիոյ գանազան քաղաքները ցրուեցան, ինչպէս Երանակվորդակ, Ասմարզանդ, Թաշքէնդ ևն ևն: Բայց որովհետեւ ասոնք դեռ հաստատուն գաղթականութիւններ չեն, ուստի մեր սահմանին մէջ մտցուցած չենք:

Այսպէսով Դարբարակի բարբառին գրաւած գլխաւոր անդեմը հետեւալներն են. Շուշի, Գանձակ, Նուիր, Բագու, Դարբանդ, Շամախիի գիւղերը, Ազատափա, Դիլջան, Դարբաքիլսա, Ղազախի գաւառը, Բոլսիս-Խոչչն, Պարսկաստանի մէջ Դարտղակի ամբողջ գաւառը, Թաւրիդի հիւսիսային կողմը Մուժումբար հայաբնակ գիւղը, Թաւրիդի Լիլավա թաղը՝ որ Մուժումբարի և Դարագակի գաղթականութիւն մ'է, Տաճկառտանի մէջ ալ էօտէմիշ և Պուրտուր,

Այսչափ ընդարձակ տարածութիւն բռնող ըամբառ մը հարկաւ չէր կրնար մայր բարբառին միութիւնը պահպանել և բնականարար պիտի ունենար բազմաթիւ ենթաբարբառներ։ Բայց Ղարաբաղի բարբառը այսպէս չէ։ Բագու, Շամախիի գիւղերը,

Դարբանդ, Նուխի և իր զիւղերը, Բոլնիս-Խոչէն մեծ մասամբ նոյն են Շուշիցոց բարբառին հնա. Գանձակը անով միայն կը տարբերի մայր բարբառէն, որ կը պարունակէ աւելի մաքուր ձեր և ըստ այսով կը բոնէ Ղարբաղի և Երևանի բարբառներուն մէջաեղը: Զուտ ենթարբառառներ են Ղարբաղ և Ղաղախ, որոնց վրայ պիտի խօսինք վարը ասանձնապէս:

Ղարբաղի բարբառին ձայնական զբաթիւնը թէ ձայնաւորներու և թէ բազաձայններու կողմէ շատ հարուստ է, կը պարունակէ ընդ ամէնը 46 ձայն, որոնք են.

Ձայնաւորներ. ա, ո, է, ըէ, ի, օ, ու, էօ, իո.

Երկբարբառներ. էյ, օյ, ուա.

Բազաձայններ. բ, պ, փ, զ, կ, ր, զյ, կյ, րյ, դ, տ, թ, ժ, ծ, ց, ճ, չ, զ, ժ, ս, շ, դ, ն, նյ, յ, ր, ռ, լ, վ, մ, ն.

Երևանի և Թիֆլիսի բարբառներուն նման Ղարբաղի բարբառին մէջ ալ շեշտը փոխադրուած է վերջընթեր վանկին վրայ: Այս փոփոխութիւնը թէն յիշեալ երկու բարբառներուն մէջ ուրիշ ներքին փոփոխութեանց պատճառ չէ եղած, սակայն Ղարբաղի բարբառին մէջ առաջ բերած է ձայնաւորներու անկում: — ամէն ձայնաւոր որ կը զանուի շեշտէ առաջ կամ ը-ի կը վերածուի և կամ խսպան կ'անհետանայ: Օր. ըվլտա՛րան՝ աւետարան, ըղա՛շանք, ղա՛շանք՝ աղաչանք, նըվլկա՛տէյզյ՝ նաւակատիք, ըրըսպըշտօ՛թուն՝ երեսպաշտութիւն, սօր՝ այսօր, ցըցէ՛ռնակ՝ ծիծեռնակ, ծի՛լի՝ տծելի, յըղօ՛նէյզյ, ղօ՛նէյզյ՝ աղաւնի, ըի՛ւզի՛ երեկոյ են:

Բարբառիս ճօխ ձայնական փոփոխութեանց մէջ կը նշանակէնք հետեհալ կարևորները.

Ձայնաւորներու փոփոխութիւնը.

Հայ. ա > Ղըբ. ու. օր. թա՛նօրը՝ թանձր, պըցըբա՛նալ՝ բարձրանալ մընար, համալ են:

> ո. օր. նո՛թիւն ագի, նոնի՝ անդ, անդաստան, լուվ՝ լաւ, լու՛ծոկ՝ կայծակ, կյուրունք՝ գարուն են:

> է. օր. պէ՛րակ՝ բարակ, պէն՝ բան, պէ՛մբակ՝ բամբակ, տէ՛տրակ՝ տատրակ, ճէ՛ղաց՝ ջրաղաց, տէ՛րտակ՝ դատարկ, յէ՛լունէլ՝ յաղթել են:

Հայ. ե > Ղըբ. է. օր. հա՛նէլը՝ աներ, կյըրէ՛զման՝ գերիգման, ըրէ՛սուն՝ երեսուն, ծէոր՝ ձեռք, պէ՛րան՝ բերան են:

>ըէ. օր. ծրէզ՝ ձեզ, մըէք՝ մեր, մըէծծ՝ միծ, փըէսա՛ փեսայ, մըէննէլ՝ մեսաննել (այս պարագային Դարաբազի գիւղերէն մաս մը կը դնեն ը, ինչ, ծրզ, մըք, մըծ, փըսա, մըոնէլ են):

>յէ. այսպէս կը ըլլայ թէ միավանկ և թէ բազմավանկ բառներուն սկիզբը. ինչ, յէնծէ՛ եկեղեցի, յէ՛րզինքյ՝ երկինք, յէ՛զնը՝ եզն, յէ՛ս՝ ես են:

>ի. օր. թիլ թիւ ըրի՛քյնակ՝ արեգակ, ի՛վիլ՝ առ-աւել, այս փափոխութիւնը աեղի կունենայ յատկապէս այն բառերուն մէջ, ուր երկու յաջորդական և կը գտնուի. ինչ. շի՛րէվ՝ շերեփ, ցի՛րէկ՝ ցիրել, ի՛րէս՝ երես, ալ՛րէվ՝ աերի, ի՛րէք՝ երեք, թի՛թէլ՝ թիթէ են:

Հայ. է. >Դրբ. է. ինչ. լի՛ժնը՝ իէժ, էրյ՝ էզ, ա՛ղլի՛ս՝ աղուէս, էշ՝ էշ են:

>ըէ. ինչ. կըէս՝ կէս, կըէտ՝ կէտ:

>ի. ինչ. ափզ՝ գեզ ըրի՛շ շրէշ:

Հայ. ի. >Դրբ. ի. ինչ. ի՛ննը՝ ինն, լի՛յնը՝ լի, մի՛շիլ՝ ոչիւ կի՛նի՝ զինի, հի՛նչ՝ ինչ, սի՛սէննը՝ սիսենն են:

>է. ինչ. բէթ՝ բիթ, տարթ՝ տարի, յէ՛նծէ՛ եկեղեցի, տէ՛ղէն՝ գեղին, կյէ՛օրէ՝ գարի, լի՛ւիղի, նի՛նգյ՝ հինգ են:

>ըէ. ինչ. մի՛քը՝ մի, կա՛ղնիք՝ կազնի, ա՛մրէս՝ ամիս, մրէս՝ միս, ծրէ՛րան՝ ծիրան, սրէրտ՝ սիրտ են:

Հայ. ո. >Դրբ. օ. ինչ. մօ՛խէք՝ մօխիր, կօ՛րըէզ՝ կորիզ, ցօ՛րէն՝ ցորեան են:

>էօ (միայն ը, ո, ղ, խ ձայներուն քով). ինչ. նլլէօ՛րէլ՝ սլուկի, ծէօրը՝ ծոր, չէօրը՝ չորս, շըլէօր՝ սալոր, կյէօղ՝ գող կյէօրծ՝ գործ են:

>ու. ինչ. սո՛կրուն՝ տորոն, կո՛ւտէմնը՝ կոտեմն, կյուղա՛նալ, գողանալ, յէ՛ստուն՝ աղտոս, հա՛ղուղ՝ խաղող են:

>ըէ (միշտ վ ձայնէն յետոյ). ինչ. թթա՛վըէք՝ թագաւոր՝ շըլլինա՛վըէք՝ չնորհաւոր, սըլլէ՛րիլ՝ սովորի, վըէտ՝ հոտ, վըէր՝ հոր, վըէղ՝ հող են:

>վըէ (միավանկ թէ բազմավանկ բառերուն սկիզբը). ինչ. վըէրս՝ որս, վըէննիը՝ ոտն, վըէնծար՝ ոչխար, վըէսկըէն՝ ոսկոր, վըէռ՝ ոռ են:

Հայ. ու (ձայնաւորի քով) >Դրբ. վ. ինչ. ա՛ղլի՛ս՝ աղուէս թուալ՝ թուիլ, երեսլ են: Յաջորդական աւ-ին հետ կը կազմէ ուսի

երկրաբառով՝ հնահեալ երեք բառերուն մէջ. շուամ՝ չուան, թթուաշ՝ թթուաշ, թթուալ՝ թթուեալ. այս բառերը սակայն Շուշի ըստ ընդհանուր կանոնին կը հնչուին շրվան, թթվաշ, թթվալ.

Հայ. ու (բաղաձայնի քով)՝ > Ղրբ. օ. ինչ. շնի՛ շուն, թօթ՛ թութ, ծօթ՛ ծուխ, թթօ՛ թթու, նօ՛ռնը՛ նուռն, օ՛նիթ՛ ունիթ, րօ՛ռակ՛ քուսակ են.

> իւ. ինչ. կա՛տու՝ կտառ, կա՛րկուա՛ կարկուա, է՛րկու երկու, ըստա՛սունը՝ տրաստուք, ա՛նում՝ անուն, սմծուլ՝ տծուխ են.

> իւ. ինչ. ծի՛ւննը՝ ձուկն, ծիւ՛ ձու, ծիւր՝ ջուր, մի՛ լու, բարթիսննը՝ երգութիւն են.

> էօ. ինչ. նէօլ ոււ էօրվոթմա՛ տրրաթ, կյլըէօխ՝ գլուխ են երկբարբառներուն փսփոխութիւնը.

Հայ. այ > Ղրբ. է. ինչ. է. ձա այձ, լէն լայն, նէր՝ հայր, ա՛խպէր՝ եղբայր են.

> ա (միայն բառերուն ծայրը). ինչ. պէ՛կլա՛ բակլայ, յլրա՛ ի վերայ, տղա՛ տղայ, տուտանա՛ տատանայ են.

Հայ. առ՝ ձայնաւորի քով և բառին ծայրը դարձած է ավ, խել բաղաձայնի քով օ. ինչ. հավ՝ հաւ, հա՛վան կիշիալ՝ հաւանիր յլրդոնէյզյ՝ տղաւնի, նօթ՝ հաւթ են.

Հայ. եռ, եայ > Ղրբ. է. ինչ. ցօ՛րէն՝ ցորեան, շէմը՝ սեամ, կօ՛րէ (կամ կօ՛րա)՝ կրեայ են.

Հայ. եւ > Ղրբ. էվ. ինչ. թի՛թէվ՝ թեթե, ա՛րէվ՝ արե, նը՛վուր՝ ալիոր են.

Հայ. իւ > Ղրբ. իւ. ինչ. ծիւն՝ ձիւն, սիւն՝ սիւն, հորիսը հարիւր են.

> իւ (բառին ծայրը և ձայնաւորի քով). ինչ. պա՛տիվ՝ պատիւ, ա՛ռծիվ՝ արծիւ, նի՛վանդ՝ հիւանդ.

> էվ (բառին ծայրը). ինչ. կոէվ՝ կոխ, ցրէվ՝ ցրիւ.

Հայ. ոյ > Ղրբ. իւ. ինչ. պիւն՝ բոյն, րի՛ւպիւն՝ երեկոյ, կյու-պիւս՝ կուպոյ են.

Հայ. ով > Ղրբ. սվ. ինչ. խրա՛վէլ՝ խոլովիւ, կով՝ կով, ա՛ղավ, վրէ՛ղավ՝ աղով, փայտով են.

Բաղաձայնները Դարբասպի բարբառին մէջ ընդհանուր ձայնաշրջութիւնն ենթարկուած են. 1. Հին հայերէնի թրթոււն ծայները գարձած են բառեւ և միմիայն մ, ն, սնգականներուն

բող կը մնան անփոփոխ. 2. Հին հայերէնի խուլ ձայները մնացած են անփոփոխ, բայց նոյն անդականներէն յետոյ դարձած են թրթուռն, իսկ ը ձայնէն յետոյ գարձած են թու (sourde aspirée). օր. պէ՛րան՝ բիրան, պէ՛ն բան, տէ՛ս՛ներ՝ գուռն, ծէ՛ն՝ ձայն, ճէ՛ղաց՝ ջրաղաց, պէ՛մբակ՝ բամբակ, վլէրփ՝ որբ, ամք՝ տմպ, պիկրթ՝ բուրգ, արէնդ՝ տենդ, պրմբա՛սէ՛լ՝ բամբասեր, ա՛նդար՝ անտէր, տուլ՝ տէր են:

Հայ. զ, կ, ը կոկորդականները Դարաբաղի բարբառին մէջ տեղ տեղ իրենց պարզ հնչումը կը պահին, բայց տեղ տեղ ալ փափկանալով, վիրի կանոններուն համաձայն կը դառնան զյ, կյ, քյ: Նկատեի հանգամանք մ'է որ մինչդեռ զ ձայնը բառին սկիզբը կյ կը դառնայ, կ և նոյն պարագային չին փափկանար, բառավիրջի կ ձայնը ի ձայնաւորքն յետոյ կը դառնայ զյ, իսկ բառավիրջի ը ձայնը ի, ին, էն ձայններէն յետոյ կը դառնայ քյ. Նմանապէս նկն խումբը կը դառնայ նզնը, նգյնը, յնը, զյնը: Ահա տասնց օրինակները. կյա՛նը՝ գառն, կյիւ՛լ՝ գայլ, կյի՛նի՝ գինի, կյըվա՛զամ՝ գաւազան, նէնգյ՝ հինգ, կօժ՝ կուժ, կօ՛րըէ՛զ՝ կորիզ, ծա՛ղէզյ՝ ծաղիկ, կնըրէզյ՝ կնիկ, տէյզյ՝ տիկ, քա՛նը՝ քանի, կա՛րալ՝ կաքաւ, թրէրյ՝ թրիք, նրսա՛նէյնը՝ հարսանիք, ինըրյը՝ ինքն, առյնը, սօնզյնը, սծնզնը՝ սունկ, օ՛յնը, օ՛նզնը՝ ունկ, ծօ՛յնը, ծօ՛նզնը՝ ծունկ են:

Հայ. ն ձայնը բառին սկիզբը ո-էն առաջ և միայն գոյց վանակի մէջ կ'ըլլայ վ. օր. վլէղ՝ հող, վլէտ՝ հոտ, վլէր՝ հոր, բայց հի՛ւրի՝ հոդի:

Շատ բառերու սկիզբը Դարաբաղի բարբառը ն ձայնն աւելցուցած է, որ հին հայերէնի մէջ կը պակսի, այսպէս են հովլով, նիւր՝ ոյր, որոր, նօր՝ ուր, հոմնց՝ սոց (ինչպէս), հինչ՝ ինչ, հընզէր՝ ընկեր, հա՛մօթ՝ ամօթ, հո՛թիւ՝ ագի, հըլէ՛վուր՝ ալիոր, նրպա՛րաս՝ պարապ են: Ասոնք յատկապէս հետաքրքիր են անով՝ որ կը ներկայացնեն հայերէնի հնապոյն ձեր, այսպէս օրինակի համար ով, ոյր, ուր, ինչ ունէին նախապէս սկզբնական էա ձայնը, որ յետոյ ինկաւ. Դարաբաղի ն ձայնը ասոր շարունակութիւնն ըլլալու էր:

Դ. կամ իս ձայնը յաջորդական պայմուցիկ ձայներու հետ միանալով կը կաղմէ իս+ խուլ խմբեր. օր. ա՛խազիր՝ աղրիւր, պէխիլ՝ բողի, մէխսկ՝ մեղք, խէ՛խտէլ՝ խեղգեր, յէխտ՝ աղտ, թօխտ՝

թուղթ, յէ՛խօծէ՛ հկեղեցի, ա՛խճիգյ՝ տղջեկ, փա՛խճիշ՝ փախչիւ վլէ՛խճար՝ ոչխար են:

Հին հայերէնի ն յանգը՝ որ շատ բառերու ծայրը այսպէս սովորական է (ինչ, դուռն, ծուկն, մուկն, նուռն, կալծն, մատն, ոտն, սառն են) և որ զրեթէ մեր բոլոր բարբառներուն մէջ ան հետ ջնջուած է, Դարաբաղի բարբառին մէջ շատ անպատճ կ'ստանայ նը ձեր՝ կազմելով խիստ բնորս յատկանշական մը նոյն բարբառին համար, Այսպէս վերի բառերը Դարաբաղի բարբառին մէջ դարձած են՝ տէ՛օմնը, ծի՛մկնը, մօ՛կնը, նօ՛ռնը, կա՛թնը, մա՛ննը, վլէ՛ննը, սա՛ռնը են:

Բնորս է նայնպէս ո ձայնին ն-ի վերածուիլը յաջորդական ն-ի քով նմանողութեամբ. այսպէս են՝ վլէ՛ննը՝ ոտն, մա՛ննը՝ մատն, մննա՛նուց՝ մատ(ա)նոց, մննա՛շօշ՝ մատն(ա)շուրթն, մննէլ՝ մտ(ա)նել:

Վ ձայնը՝ որ նոր հայերէնի զրեթէ բոլոր բարբառներուն մէջ մուտք դարձած է, Թիֆլիսի բարբառին նման կը պակսի Դարաբաղի բարբառին մէջ, հոս ալ հին հայերէնի նման օտար բառու վ ձայնը դարձած է վ. օրինակ՝ փա՛րըիկ՝ fabrique (գործարան), փա՛միլ՝ տարրածական (ազգանուն), փոտ՝ փէս (տաճկական գդակ), փա՛յոն՝ բակու (կառք), փունտը՝ փանար (լապտեր) են:

Դարաբաղի բարբառին հոլովները նախորդ երկու բարբառներուն հետ նոյն են, հոս երեան եկած տարբերութիւնները հետեւալներն են. սեռականը կը կազմուի րէ (է, ի) մասնիկավ, բացառականը ա, ան մասնիկով, գործիսականը ալ մասնիկով, իսկ յոդնակին ըէր, նըէր, նէ մասնիկներով:

Եղ.

Յոգ.

Ո.	—	—
Ս. Տ.	-ըէ, -է, -ի	-է՛րի, -նէ՛րի
Բ.	-ա, -ան	-է՛րան, -նէ՛րան
Գ.	-ավ	-է՛րավ, -նէ՛րավ
Ն.	-ում	-է՛րում, -նէ՛րում

Հակառակ Երեսնի և Թիֆլիսի բարբառներուն՝ սեռականը հոս կրնայ ստանալ ն յօդը՝ երբ պէտք բլայ, սրով տրականէն գանազանութեան հետք մանգամ չի մնար՝ կը ճիւղին բարբառներուն պէս. օր. Թի՛նին պըէ՛լին՝ Յարութիւնին կնքահայրը, Կրիքօ՛րէն հոդը՝ Գրիգորին հայրը. Անորս գերբայները փոխա-

նակ ու ստանալու՝ ընդհանութ կանոնին համաձայն սեռականին մէջ կ'առնեն ի. ինչ ո՞նիս ըմէ՛լի՛ ինչ ունիս ըսելու, խօսէ՛լի մընար խօսելու համար:

Դոյականներուն գրեթէ լոլոր հոլովսերը մասնիկներէն առաջ կընան ներմուծել ան, նաև աւելորդ մասը. օր, հարվէնանա հօրաբոյրէն, հարվէնանավ հօրաբոյրով (հօրաբոյ հետ), հարվէնանամով հօրաբոյ մէջ են:

Դերանուններուն հոլովումը հետեւալ ձեռվ է.

Ո.	յէս	մունք	տիւ	տուք
Ս.	իմ	մըէր	քու	ծըէր
Տ. Հ.	ինձ	մըէզ	քէզ	ծըէզ
Բ.	ընձմանա	մըզմանա	քյըզմանա	ծըզմանա
Գ.	ընձմանավ	մըզմանավ	քյըզմանավ	ծըզմանավ
Ն.	ընձմանում	մըզմանում	քյըզմանում	ծըզմանում
Ո.	էն	ընդըհանք	նըհանք	ընդըրանք
Ս.	ընդըրա	ընդըհանց	նըհանց	ընդըրանց
Տ. Հ.	ընդըրան	ընդըհանց	նըհանց	ընդըրանց
Բ.	ընդըրանա	ընդըհանցան	նըհանցան	ընդըրանցան
Գ.	ընդըրանավ	ընդըհանցավ	նըհանցանավ	ընդըրանցավ
Ն.	ընդըրանում	ընդըհանցում	նըհանցանում	ընդըրանցում
Ո.	էս	ըստըհանք	ըստըրանք	սըհանք
Ս.	ըստըրա	ըստըհանց	ըստըրանց	սըհանց
Տ. Հ.	ըստըրան	ըստըհանց	ըստըրանց	սըհանց
Բ.	ըստըրանա	ըստըհանցան	ըստըրանցան	սըհանցան
Գ.	ըստըրանավ	ըստըհանցավ	ըստըրանցավ	սըհանցավ
Ն.	ըստըրանում	ըստըհանցում	ըստըրանցում	սըհանցում
Ո.	էտ	ըտըհանք	ըտըրանք	տըհանք
Ս.	ըտրա	ըտըհանց	ըտըրանց	տըհանց
Տ. Հ.	ըտրան	ըտըհանց	ըտըրանց	տըհանց
Բ.	ըտրանա	ըտըհանցան	ըտըրանցան	տըհանցան
Գ.	ըտրանավ	ըտըհանցավ	ըտըրանցավ	տըհանցավ
Ն.	ըտրանում	ըտըհանցում	ըտըրանցում	տըհանցում
Ո.	ինքյըն	իւրանք	հուր, հուվ	հնովէրք
Ս.Տ.Հ.	իւրան	իւրանց	հիւր	հնովէրց, հիւրանց

Բ. իւրանան իւրանցան հիւրանան հիւրանցան հուվէրցան  
Գ. իւրանավ իւրանցավ հիւրանավ հիւրանցավ հուվէրցավ  
Ն. իւրանում իւրանցում հիւրանում հիւրանցում հուվէրցում

Բայերու խոնարհումը կը ներկայացնէ մեղ քանի մը նորու-  
թիւններ. ներկային և անկատարին լուսը կը կազմուի ում, ըմ,  
առի, իս, աս մասնիկներով. առաջին երեքը կը պատկանին  
Խաչէնի գաւառին, իսկ վերջին երեքը գարանդա և Դիղակ գա-  
ւառներուն. այսպէս օր. սիրում ըմ, սիրվմ' ըմ; սիրամ' ըմ կոտ  
սիրիս ըմ; սիրէս ըմ, սիրաս ըմ (այս բոլորը միենոյն նշա-  
նակութիւնն ունին), Անկատարն ալ ասոր համեմտա կ'ըլլայ սի-  
րում' ի, սիրում' ի, սիրէս ի են. Ապասնին կը կազմուի կը մաս-  
նիկով, որ խուլ բաղաձայններու բով կը գառնայ ըը: Որոշեալ  
տպանին կը կազմուի ական և ացոր մասնիկներով. պիտի, պի-  
տիմ, պէտում' ա ձեերը կը կազմին պարտաւորական եղանակին  
զանազան ժամանակները: Ասկէ զատ կան նաև անմիջական և պատ-  
մական կոչուած ձեերը, որոնց, ինչպէս և նախորդ բոլոր ձեերուն  
պատկերը կը զնենք վասը, իրը օրինակ առնելով սիրեմ' բայլ-  
Ներկայ Հրամ.

սիրըմ ըմ	սիրէցէնը	սիրէ, սիրի
սիրըմ ըն	սիրէցէր	սիրէքյ, սիրէցէր
սիրըմ ա	սիրէցէն	սիրիլ մըէր, սիրիս վըէչ
սիրըմ ընք	Ալատ.	սիրիլ մըէքյ, սիրիքյ վըէչ
սիրըմ ըք	քը սիրիմ	Ստոր. ներկ,
սիրըմ ըն	քը սիրիս	սիրիմ
Անկատ.	քը սիրի	սիրիս
սիրըմ ի	քը սիրինքյ	սիրի
սիրըմ իր	քը սիրիքյ	սիրինքյ
սիրըմ ար	քը սիրին	սիրիքյ
սիրըմ ինք	Անց. ապատ.	սիրին
սիրըմ իքյ	քը սիրէի	Ստոր. անց.
սիրըմ ին	քը սիրէիր	սիրի
Կատար.	քը սիրար	սիրիր
սիրէցէ	քը սիրինքյ	սիրար
սիրէցէր	քը սիրիքյ	սիրինքյ
սիրից	քը սիրին	սիրիքյ

## Դերբայներ

Անորոշ—սիրիւ

Ներկայ—սիրող

Անց—սիրած, սիրալ

Ապա.—սիրըլական, սիրըլացուք

Ասոնցմէ դուրս կան բազմաթիւ բազմզրեալ ձևեր, որ կը կազմուին գերբայներով ու օժանդակներով։ Ահա ասոնց ցանկը.

## Սահմանական եղանակ

Յարակ.՝սիրալ ըմ, սիրած ըմ.

Գերակ.՝սիրալ ի, սիրած ի.

Որոշեալ ապաս.՝սիրըլական ըմ, սիրըլացուք ըմ.

Որոշեալ ապաս. անց.՝սիրըլական ի, սիրըլացուք ի

## Պատմական եղանակ

Ներկ.՝սիրըմ ըմ ըլուլ.

Անկ.՝սիրըմ ի ըլուլ.

Որոշ. ապ.՝սիրըլական ըմ ըլուլ, սիրըլացուք ըմ ըլուլ.

Որոշ. ապ. անց.՝սիրըլական ի ըլուլ, սիրըլացուք ի ըլուլ.

Յարակ.՝սիրած ըմ ըլուլ սիրալ ըմ ըլուլ.

Գերակ.՝սիրած ի ըլուլ, սիրալ ի ըլուլ.

## Պարտասորական եղանակ

Ներկ.՝պէտըմ ա սիրիմ.

Անկ.՝պէտըմ ա սիրի, պէտըմ ի սիրի.

Ապաս.՝սիրած պիտիմ.

Անց. ապաս.՝սիրած պիտի.

Պատմ. ներկ.՝սիրած պիտիմ ըլուլ.

Պատմ. անց.՝սիրած պիտի ըլուլ.

Որոշ. ապ.՝սիրըլական պիտիմ.

Որոշ. ապ. անց.՝սիրըլական պիտի:

## Սասակալան եղանակ

Ներկ.՝սիրած պիտի պիտիմ, սիրած պիտի պիտի ինիմ.

Անց.՝սիրած պիտի պիտի, սիրած պիտի պիտի ինի.

Ապ.՝սիրըլական պիտի պիտիմ, սիրըլական պիտի պիտի ինիմ.

Անց. ապ.՝սիրըլական պիտի պիտի, սիրըլական պիտի պիտի ինի.

## Անմիջական եղանակ

Ներկ.՝սիրէլավ ըմ.

Անկ.՝սիրէլավ ի.

Պատմ. ներկ.—սիրէլավ ըմ ըլուլ.

Պատմ. անց.—սիրէլավ ի ըլուլ.

Այս նկարագրութիւնը որ առևինք՝ կը պատկանի Դարարագի հիմնական բարբառին. իր հնթարաբանները՝ որոնք են Գանձակ, Ղաղախ և Ղարադաղ կը ներկայացնեն քիչ կամ շատ տարբերութիւններ. առոնք ուսումնասիրուած կամ զիստկան ճշութեամբ զրի առնուած չլինելով գեռ՝ անկարելի է ինձ տարբերութեանց հիմնական զծերը մանրամասն նշանակել. այլ կը բաւականանամ միայն իմ անցողակի ծանօթութեամբ օգտուիլ.

Գանձակի հնթարաբառը չափազանց մօտ է Ղարաբաղի մայր բարբառին, միայն թէ կը պարունակէ տնկէ տեելի մաքուը, այսինքն հին լիզուգին մօտիկ ձեերը Այսպէս բայերու խոնարհման մէջ էականին ըմ, ըս, ընը, ըր, ըն սկսումները տեղի չեն ունենար հոս, այլ կ'ըսուի էմ, էս, էնը մն. ի ձայնը ըէ-ի չի վերածուիր և կը մայ անփոփոխ. ինչ. վիզ՝ Գնձ, վիզ, Ղըր, վրէզ. տարի՝ Գնձ, տա՛րի, Ղըր, տա՛րէ. քիթ՝ Գնձ, րիթ, Ղըր, քէթ, չին հայերէնի ն վերջաւորութիւնը՝ որ Ղարաբաղի մէջ դարձած է նր, Գանձակի մէջ կ'ըլլայ ը. ինչ. ձուկն՝ Ղըր, ծի՛մկնը, Գնձ. ծո՛մկը են

Ղաղախի հնթարաբառը՝ ինչպէս կը տեսնուի հրատարակութեան տրուած գրութեանց մէջ, գեռ աւելի կը մօտենայ երեւանին. բացառականի մասնիկն է ից՝ փոխանակ Ղարաբաղի անձեին, անցեալ դերբայը կը վերջաւորի էլ մասնիկով և ոչ թէ ալ. օր. ևս հմ հղի՝ Ղըր. յէս ըմ ըլլու Ղզ. յէս էմ լէլ. անկեալ հմ՝ Ղըր. ընկալ ըմ, Ղզ. ընկէլ էմ: Սակայն շեշտէ առաջ ձայնաւորներու անկման հիմնական օրէնքը կը շաբունակուի. ինչ. կզնա՛նա՛ գաղանահաջ, ըէ՛խէր երեխայք, րշխա՛րիս ըրի՛սին (Ղըր. ըշխա՛րիս ըրի՛սին) աշխալհիս երեսին, սրվօրիլ՝ սովորիլ են: Պարտաւորականին պիտիմ, պիտիս ձեւ համառօռուած դարձած է դէմ; դէս, դէն. ինչ. ինչ դէմ սրվօրիլ, մէր ըէխէրն ինչ է՛օրնակ դէն վէ կալնիլ են:

Ղարադաղի հնթարաբառը ընդարձակ տարածութիւն մուռնի. կը բռնէ Ատրպատականի հիւսիսային կողմը՝ Ղարադաղի մեծ և հայաշատ գաւառը՝ որ հին Փայտակարանը կը համարուի: Ասկէ զատ նոյն հնթարաբառին կը պատկանին. Թաւրիզի մօտիկ Մուժումբար հայտբանկ գիւղը և Թաւրիզի կիլաւա թաղին

հայութիւնը՝ որ ձեացած է Ղարադաղի և Մուժումբարի հայ գաղթականներէնու Այս ենթարարբառը շատ մօտիկ է Ղարաբաղի բարբարին. շեշտի անդամութիւնը և անոր նախադաս ձայնաւորներու անկումը,  $\sigma > 0$ ,  $\zeta_0$ ,  $\sigma > 0$ , իւ ձայնափոխութիւնները, գրաբարի և յանդին նըր-ի վերածումը, անցեալ դերբայի ալ վերջաւորութիւնը՝ ասոնք բոլոր գործածական հնու Ղարադաղի բարբառը չգիտէ միայն հին հայերէնի թրթուն ձայները խուլի վերածել և զանոնք իրենց նախկին աստիճանով կը պահէ:

Ղարաբաղի բարբառը ուսումնասիրած է նախ Պատկանեան (Изслѣдованіе о діалектахъ армянскаго языка, 1869, էջ 55—73), քանի մը մանր տեղեկութիւններ կան Մ. Վ. Բարխուդարեանցի Պըլը-Պուլի և Կ. Մ. Շահնազարեանցի Դըլցէ կնանոց պըլնը Փէշակը աշխատութեանց մէջ, Վերջին անդամ մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը լոյս տեսաւ իմ աշխատութեամբ (Քննութիւն Ղարաբաղի բարբարին, Վաղարշապատ, 1901). Այս գրքիս վրայ հայագէտ Մէլլէ Կրատարակեց ընդարձակ մատենախօսական մը (Journal Asiatique թիրթին մէջ, 1902, էջ 561—571), ուր ի վեր կը հանէ Ղարաբաղի բարբարին ցայց տուած բոլոր հետաքրքիր և ընդհանուր ձայնաբանութեան համար կարեսը կէտերը:

Ղարաբաղի բարբառով գրուած աշխատութիւնները հետեւալիներն են.

1) Ղարաբաղի մայմ բարբառով.

Մակար Վ.ր. Բարխուդարեանց Պըլը-Պուլի, Թիֆլիս, 1883.

Ուսուայ Գէորգ Բարխուդարեանց Արազը տարին կտարի. Շուշի, 1883.

—Զոբանն ու նշանածը. Թիֆլիս, 1896.

—Բարյուտական տատներ. Թիֆլիս, 1898.

Շիրմազանեան Գ.—Ասրի-ըէգ և Գիւքի. Կոռնկ, 1862, էջ 896—930,

1863, էջ 113—137.

Կ. Մէլլէ-Շահնազարեան Զուզնուտ-ամբլա, 2 հատոր. Վաղարշապատ, 1907—08:

Տիգո—Ղալի աղմթներան պատկերներ. Ճպատը քօլտդ կտրի. Թիֆլիս, 1889:

Ե. Լալայեան—Փողովրդական երգեր (Քորիսի). Աղդ. Հանդ. Գ. էջ 261—270<sup>1</sup>—  
—Փողովրդական երգեր (Զանգեզուրի). Աղդ. Հանդ. Գ. էջ 113—116:

2) Ղազակի ենթարարբառով.

Տէր-Դաւթեան Գ. Փաստարանի մօտ (Վողըվի). Թիֆլիս, 1901:

Ճուղսւրեան Յ. Մուսացուած աշխարհ. Յ հո. Թիֆլիս, 1893—6:

ՃՈՂՈՎԱԾՈՒ Յ. — Աղքատի հալք:

— Գիւղի այրին:

3) Գանձակի ենթարրբառով,

Ե. Լուայեան — Բանաւոր զրականաթիւն. Ազգ. Հանդ., Զ., էջ 372—382:

Ս. Աւետիքեան — Սամիստրնի. Թիֆլիս, 1897:

— Նահատակ. Թիֆլիս, 1898:

4) Ղարաբաղի ենթարրբառով.

Դադարեան Յ. — Մանկական բեմ. Թիֆլիս, 1900:

Ս. Անդրեասիեն — Ասածներ. Բիւրակն, 1898, էջ 460—461:

### ՆՄՈՑՇՆԵՐ

#### 1) Ղարաբաղի բարբառով

— Պարի աճօղում, ապէքը, հըշ տըղմն ըս կյամ:

— Ըստուծէն պարին. Նէրըէ շէնան ըմ կյամ:

— Հինչու մըհար իր քէցալ ընդէկ:

— Պէն ծնի. քէցալ ի ըխճըկանըս ակը տամ:

— Խէ, ախճիկըս ընդէկ ըս հըզէ ըրմալ:

— Բա նուլու նօր ըս զիւզում. էրկու տըսնան (տարիէն) իվիւ ա վըէր նըրքը-Շընացէ մին մարթու-յ-ըմ տըզալ:

— Է՛, փըսէտ համան ըս ո, լո՞վ տըզա-յ-ա. ըխճըկանըս լո՞վ ա մըզայիտ կէնը՞մ:

— Խէ չի. Ըստուծանա շընուրհակալ ըմ. տօնը շէն, ա՛մ-բարը ցօրնավ լիդը, կյիւմը տըլարավ լիգը, վըէխճարը սիւ-րիւ-սիւրիւ կաղնած, ճօխտ ճօխտ ճըզընէն (ջրազացներ) պէնէ (կը բանի). ինքյն էլ լով թօ՛յավ քուսա՛թավ, վըէր յէ՛շըմ ըս ըէ՛վըս կյամ ա:

— Դէ վըէր ըտի-յ-ա (այլպէս է), լով ա. Աստուծ էլ իվիւ անէ:

#### 2) Ղարաղաղի ենթարրբառով \*)

Վանէսը նուրան կյանքըմը ժամ չը՛լալ գէցած. գինդու չըլալ խօսածիանքը հաղօթը հինչ ա: Գինցալ ա նուրան մին ծանօթից հրցրալ ա թա «իս մըտքը՛մըս գրամ ըմ, զօս խօսավանվըմ ու հաղօթվըմ հինչուք կարըն»: Էն ալ տառալ ա թա «հինչ ուր կա-րըս», կի գինըս ժամ, քահանան քի հինչ վօր կամի՛ գու ալ էն կամըս»: Վանէսը գինցալ ա ժամ, մասու ա, «Ա՛ դէր, ինձ խօս-

\*) Հազորդեց Ղարաղաղի ըր, Ս. Տէր-Մարտիրոսեան:

առվանցրու վոր պէտք ա հաղորթվումք Քահանան մսալ ա «վօրթի չօրի» կանէսն ալ մսալ ա «վօրթի չօրի» Քահանան մսալ ա «իրէսէդ խաչակընքի», մսի մէղա Աստծու» էն ալ մսալ ա «իրէսէդ խաչակընքի», մսի մէղա Աստծու» Քահանան մսալ ա «հինչ զուղէթուն վօր արած ըս՝ մսի», Վանէսն ալ մսալ ա «հինչ զուղէթուն վօր արած ըս՝ մսի», էն սհաթէն Վանէսը ձէ՛ոքը թաքուն տարալ ա դէ՛րէն ջուրը, սհաթը հանալ ա Քահանան տէ՛սալ ա վօր հինչ վօր ըսիլիս ա՝ էն ալ ըսիլիս, սկսալ ա Վանէսէ թակիւ Վանէսն ալ դէրէն ա թակալ Վանէսը փախալ ա ըուշան, մարթըը տէ՛սալ ըն, հրցրալ «Ա՛ մարթ, խէ՛յ-ըս փխչիլիս» ։ «Ախր խօստօվանված ըմ» ։ Բնդի իւալ գիդալիս վօր խօստօվանվօղը կը փախչի Յէտէն քահանան ձէ՛ոքը տարալ ա ջուրը՝ սհաթէն յէշիլու, տէ՛սալ ա վօր ջուրհեմը չի «Է՛յ անիծած, խօստօվանվէն թա՛հրը (թրք. կերպը) գիդալիս չի, սհաթս ալ զուղմցալ ա՝ տարալ» ։

### 3) Ղազախի ենթաքարեսոռով<sup>\*)</sup>

Երկու ախպէր էն լըմ, միի անըմը Կայան, մէկէլինը Արէլ Կայանը շատ օցի կծածն ա ըլլըմ, հօրը, մօրն ու ախպօրն ըսկի սիրէլիս չի ըլլըմ, Մը հէտ էրկու ախպէրն էլ ուզըմ էն Ասծուն մատաղ անէն։ Օց Կայանը ըռանչալար ա ըլլըմ, Արէլը չօքան։ Նրանք էլ մէջ պէս՝ չօփի ու ցավի ժմանակ Ասծուն միտնէրն էն քըցըմ ուզըմ էն մտղանա տալ... Ասծու օխնած Արէլը վօչխարը ըէրըմ ա դիւզըմը կըղնըցնըմ, ըրիսին խաչ քաշըմ ու վօչխարի միջից՝ սրտալի մի թուխը-սախար վօչխար ա ջոկըմ, ձէռաց վէ քըցըմ մօրթըմ, փէտ ու կրակ անըմ սկսըմ խրօվէլ։ Օց Կայանը, Ա՛ստօծ անըծի նրան, կալլ նօր քամած՝ յօրէնը կիտած ա ըլլըմ. սա վէր ա կալնըմ անսիրտ-անսիրտ յօրէնը խախալըմ, տակ ու զլուխը ըէրըմ մատաղանա տալի ու ինքն էլ փէտ ու կրակ անըմ իր առածը խրօվըմ։ Երկուսի կրակն էլ մի դիւզ տէղ ա ըլլըմ բացր յէրկնքի տակ։

Աստօծ մտիկ ա տալի տէնըմ, վօր Արէլը սրտօվ արվէց՝ նրա մատաղի կրակի ծուխը ծլի (ուղիղ) ա բացրանըմ, նրա մատաղն ընթունէլի ա անըմ։

<sup>\*)</sup> Հանած եմ ձուղուրեանի Մոռացուած աշխարհէն, հա. Ա, էջ 103—4. դժբախարքար դիտական ճշտութիւն չունի։

Պոթօղ-մոթօղ, տակ ու դլուիր տվօղ Կայանի վրա Աստվածարար շրանը ա ու նրա ցորէնի հասկէրն անընթաց, թէ ռթօղ քու ցորէնը մի հասկանի մնաց:

Կայանը տէնալով վօր Աստօծ Արէլի դօլը պլոհէց, մի օր՝ Արէլին՝ վօշխարի մէջ շվաքըմը խօրը քնած վախտը՝ վէր ա կալնըմ կօվըզիկը (սկ սուր քար), բուզը դուս ա կարըմ ու իրան չօմքախօվը կրկտմի կիսին տալի՝ դուզը շաղ ա տալի համ սպանըմ: Կայանն անողատիք չի մնըմ:—Աստօծ նրան շաշվացնըմ ա սարէրն ու հանդէրը քցըմ...

4) Դանձակի ենթարարառու (\*):

Մածոնն են մերել սրալի,  
Եար եմ փռնել սրտալի,  
Հով որ եարը եարէն հանի,  
Հոքին սըտանէն տանի:

Մատումս կայ մըտանի,  
Համ թառ ա համ ծիրանի,  
Արի քինանը դիւանը  
Հով սիրել ա, նա տանի:

Մեր վճխտրին եաթաղը,  
Դլիխս դնեմ փափախը.  
Զանդուրուկդ ետ քցես  
Ըրեսիս տայ շագաղը:

Մտիկ ըրէք էն դուշին,  
Վէտը տրէլ ա փուշին,  
Երսանի ընդիւր կի՞լի  
Թուշը տրել ա սրտին:

Զուրս կէծ ա, ջոր պիրէք,  
Սպըհանայ հիւն պիրէք,  
Տուն հաւասար թամամ են,  
Հարիր խոշը տուն պիրէք:

\*) Տես Աղդ. Հանդ. Զ, էջ 372 ևն: Ուղղազրութիւնը անփոփոխ պահած եմ, թէկ շատ անճիշտ:

Սաղին կոբին կիր կանեմ,  
Վենը կաց զինի բերեմ,  
Ես էս պիծի տեղաւու,  
Ցրուած խելքդ տոն պիրեմ:

Սրերի խինձը ինչ անի,  
Կաթնով բրինձը ինչ անի,  
Խրիւր սիրիլ ենք կանենք,  
Ուրբշի խօսք ու զրիցն ինչ անի:

Տիւ կազնել ես կիւթանիս,  
Շիրմըշը պիրանիս,  
Տիւ պարակ, մէջքդ պարակ,  
Դոլ քընամ ջէյրան ջանիդ:

5) Զանգեզուրի գաւառականով \*)

Դարուազին տոկը ստուալ ա  
Մատներս դալամ զարալ ա  
Թոխ եախաւոր, ըոզ չուխաւոր  
Օչս խելքս տարալ ա:  
Եկէք գնանք ծեր անենք,  
Խնձոր կծենք թոլ անենք,  
Հուր որ մին եար չունի՝  
Դլսին թխենք դէն անենք:  
Գեանջու քամին կալիս է,  
Դոները թըրըխկոլիս է,  
Հարիւր թիւման մըշտըլլի,  
Սիմօն եարը կալիս է:  
Վըրթիվերիս վաղան ա,  
Միջի մարդին կաղան ա,  
Միջի մարդը հանց անի,  
Խնձորկեցի կաղան ա:

\*) Տես Աղջ. Հանդ, Դ. էջ 115:

## 4. ՇԱՄԱԽԻՒ ԲԱՐԲԱՐ

Այս բարբառը կը խօսուի գլխաւորապէս Շամախի բաղարին մէջ և անոր մօտակայ քանի մը գիւղերը՝ մինչև Դուրս Մնացեալ գիւղերէն մեծ մասը Ղարաբաղէն, ոմանք ալ Խոյէն ու Սալմաստէն գաղթած ըլլալով, իրենց մայրէնի բարբառը կը զործածէն և այս շրջանին մէջ չեն մտնելու Բագուի մէջ ևս կայ Շամախիցի գաղութ մը՝ որ իր բարբառը կը զործածէ, բայց այս գաղութն ալ Ղարաբաղցոց խոշոր մհծամասնութեան մէջ հաւելու վրայ է: Բագուի մօտ կը գտնուի էրմէնի քեանդ (Հայոց գիւղ), որ մհծաւ մասամբ Շամախիցիներէ կը բաղկանայ և նոյն բարբառը կը խօսի:

Շամախի բարբառը կը կազմէ միջին օղակ մը Ղարաբաղի և Զուղայի բարբառներուն: Իր ձայնական գրութիւնը և ձայնաբանական փոփովութիւնները, ինչպէս և քիրականական շատ ձեեր բոլորովին նոյն են Ղարաբաղի բարբառին հետ: Այս պատճառով կարելի պիտի ըլլար գուցէ Շամախի բարբառը ինքնուրոյն բարբառ մը չհամարել և Ղարաբաղի բարբառին մէկ ենթաբարբառը կարծել. սակայն դիրանուններու այլագան ձեերը, ինչպէս և ներկային կազմութիւնը՝ որ բոլորովին տարբեր են անկէ, կ'սահիպեն մեղի ընդունիլ զայն իրբե անկախ բարբառ:

Շամախի բարբառին ձայնական գրութիւնը սոյն է Ղարաբաղի բարբառին հետ: Կը պակսին միայն երկրաբառները և ըէ ձայնը, Ֆ ձայնը առատօրէն գոյութիւն ունի հոս՝ փոխառեալ բառերու մէջ: Հյ ձայնը կը պակոի:

Հակառակ Ղարաբաղի բարբառին՝ շեշտը վերջավանկին վրայ է, Զայնաւորներու և երկրաբառներու փոփոխութեանց մէջ նկատելի են.

Ու >իւ. ինչ. տիւ դու, տիւա՝ դուրս, լիւղիւ լիզու:

Ոյ >իւ. ինչ. լիւ լոյս, զիւր՝ քոյր, կյուպիտ՝ կապոյտ:

Այ > ա, տ, է, ինչ. տս՝ այս, էրգան՝ երկայն, հէր՝ հայր, մէր՝ մայր:

Ի ձայնը երբեմն կը դառնայ լ. ինչ. սըրտ՝ սիրտ, մըտկ՝ միտք:

Ը ձայնը սովորաբար իր գոյութիւնը կը պահէ ծանր ձայնաւորներու քով. իսկ թեթև ձայնաւորներու քով կը դառնայ ի, օր. ախչի՛զի՝ աղջիկը, միտիգ անիկ՝ մտիկ անել վիզի՛զիս՝ վզիկը, ի՞նքի՝ ինքը ևն:

Շամախիի բարբառին յատուկ ձայնափոխութիւն մ'է աւ> օ՝ ո և օ ձայնաւորներէն առաջ, որ կակուղ ձայնաւորի քով կ'ըլլայ էօօ. ինչ. հարկօօր՝ հարկաւոր, կնքօօր՝ կնքաւոր, շընօօր՝ շնորհաւոր, առօօտ՝ առաւօտ, տնօօրվիլ՝ տնաւորուիլ, տոտնոգյէօօր՝ դանակաւոր ևն:

Շեշտէ առաջ ձայնաւորներու անկումը ընդհանուր կանոն չէ. բայց կան սակաւաթիւ պարագաներ. ինչ. ծընէխէլ՝ ջախջախիլ, ստանա՝ սատանայ, փիթամէլ՝ փաթաթել ևն. Այս պարագային ձայնաւորի անկմամբ յառաջացած ը ձայնը՝ երբեմն նմանողաբար կը վերածուի շեշտեալ վանկի ձայնաւորին. ինչ, արախսա՝ երախսայ, արախամէուն՝ երախայութիւն:

Թրթոռն պայթուցիկները կը դառնան խոռվ, և միայն ոնդականէ յետոյ կը պահէն իրենց աստիճանը. այս պարագային խոռվ պայթուցիկներն ալ կ'ըլլան թրթոռն. ինչ. կլօխ՝ գուխ, պէլլի՛ բերել, օձ՝ օձ, ծաղաց՝ ջրաղաց, անզօշ՝ ականջ, կինի՝ գինի, պղն՝ բան ևն:

Բառավերջի կ շատ անգամ կը դառնայ գ. ինչ. տախտագ, ախչիգ, կնիգ, ը ձայնը ջնջուած է տս թիշէ՝ այս գիշեր և վէ՛լլիլ (Հվեր ելել) բառերուն մէջ. նոյնպէս է և ցէք՝ ձեռք. Ընդհակառակը ը խստացած է հառուուն հարիւր բառին մէջ: Ձայնաւորով սկսող բառերու սկիզբը երբեմն կ'աւելնայ ՞ Տիշտ ինչպէս Հարաբաղի բարբառին մէջ. օր. հինչ, հօվ, հէփ, հոքի՝ ինչ, ով, երբ, ագի, Գրաբարի ն յանգը հոս ալ կը պահուի. ինչ. տո՛ռնը՝ դառն, ծի՛ւզի՛ ձուկն, մո՛ւկնը՝ մուկն, կա՛թնը՝ կաթն, նօ՛ռնը՝ նուռն, բայց մատ՝ մատն, վօտ՝ ոտն, հարս՝ հարսն:

Հոլովման մէջ նկատելի է բացառականի ան մասնիկը՝ որ Հարաբաղի բարբառին հետնոյն է. ինչ. տական՝ տակէն, տէղան՝ տեղէն, արախամէունան՝ երախայութենէն ևն. Հարաբաղի բար-

բառին նման հոս ալ կրնայ աւելնալ անա մասնիկը. ինչ կնզանս-  
անա կնոջմէս: Գործիականը կ'առնէ օվ մասնիկը. մինչդեռ  
Դարտարադի բարբառն ունի ավ. ինչ. Շմ. պէտրանով, Դրբ. պիրոտ-  
նավ՝ բերանով, Շմ. ցէրօվ, Դրբ. ծէ՛ռավ՝ ձեռքով: Ներգոյա-  
կանի մասնիկը ում, կրճատուելով կ'ըլլայ լմ, և ներգաշնակու-  
թեան օրէնքով իմ. ինչ. պղոնիմի՝ բանումը:

Յօդը ներգաշնակութեան օրէնքին համաձայն կ'ըլլայ ը կամ  
ի և ն. ինչ. ալ' բառ՝ սիրաը, մը՛տկը՝ միտը, ցէ՛թը, ձեռքը, ափ-  
չի՛զի՝ աղջիկը, ծո՛նի՛ ձայնը ևն նոյնը նաև ս, դ, և գիմորոշ-  
ներուն քով. ինչ. ծո՛նի՛ ձայնդ, սը՛րտը՝ սիրաս, մը՛տկը՝  
միտըս, պղոնիթ՝ բանդ: Ասոնց մէջ շնչաը վերջընթեր վանկին  
վրայ է. սիրականը՝ որ ձեռվ նոյն է, շնչառվ միայն կը դանազանի  
ասոնցմէ. օր. պղոնիթ՝ բանդ, պղոնի՛թ՝ բանիդ, սրտի՛զիս  
սրտիկս, սրտիզի՛ս՝ սրտիկիս ևն:

Դերանունները կը հորովին հետեւեալ ձեռվ.

Ո.	յէս	տիւ	նու
Ռ.	իմ	քու	նրա
Տ.	ինձ, ինձի	քէզ, քէզի	նրան
Բ.	ինձանա	քէզանա	նրանա
Գ.	ինձանով	քէզանօվ	նրանօվ
Ո.	մէք	տիւք	նրանք
Ռ.	մէք	ծէք	նրանց
Տ.	մէզ, մէզի	ծէզ, ծէզի	նրանց
Բ.	մէզանա	ծէզանա	նրանցանա
Գ.	մէզանօվ	ծէզանօվ	նրանցանօվ

Դերանունները ունին նաև ուրիշ հետաքրիր ձև մը՝ որ  
յատուկ է միայն այս բարբառին. ասիկա իկ մասնիկին յաւելումն  
է, որ թէկ ուրիշ բարբառներու և զրաբարի մէջ ալ կ'երեայ, բայց  
միայն այս, այդ ցուցականներուն վրայ և չի հոլովուիր. ինչ.  
իսիկ, իտիկ, ասիկա, ատիկա, այտրիկ, այսմիկ ևն: Բայց հոս  
իկ մասնիկը կը գրուի ես, դու, նա ևն դերանուններուն, անոնց  
բոլոր հոլովներուն վրայ և մինչև երեք անգամ կրնայ կրկնուիր  
Այսպէս՝ տիւ, տիւիգ, գիմորոշ յօդով՝ տիւի՛զիթ (գրբ, դուդ).  
տիւիզի՛զիթ, տիւիզիզի՛զիթ, յէս, յէսիգ, յէսի՛զիս, յէսիզի՛զիս,  
յէսիզիզի՛զիս, նաև, նաի՛զի, նահի՛զի, նրանըի՛զի, նրանըիզի-

զի՞զի ևս Միւս հոլովակուն մէջ՝ մասնիկը կը ներմուծուի բառին և հոլովական վերջառորութիւնն մէջտեղ, իսկ յոգնակիին մէջ կը պահանջէ նաև նէր մասնիկը. օր. թէզիզին, թէզիզիթ՝ քեզ, թէզանիզյուն՝ քեզմէ, թէզանիզյէօվ՝ քեզմով, իմի՛զիս՝ իմա, ինձիզիս, ինձիզին՝ ինձ, ինձանիզյուս, ինձանիզյուն՝ ինձմէ, ինձանիզյէօվ, ինձանիզյէօվիս՝ ինձմով, նրանի՛զի, նրանիզուն, նրանցանիզյուն, մէքնէրի՛զիս, մէքնէրիզիզի՛զիս՝ մենք, տիւքնէրիզիզի՛զիթ՝ դուք ևս նկ մասնիկը այնքան սովորական է Շամտիի բարբառին մէջ, որ կընայ գրեթէ ամէն բառի վրայ գրուիւ. օր. քու հօր տունի՛զի՝ հօրդ տունը, վիզի՛զիս՝ վզիկս ևս. Շամտիսցոց գերանուանական նորութիւններէն մէկն ալ է՝ թէզտի՛ քեզ համար, մէզտի՛ մեզ համար, ծէզտի՛ ծեզ համար, որոնց աւելի ընդարձակ ձեւերն են՝ թէզէտի, մէզէտի, ծէզէտի, և կը ծաղին թէզ հէտի, մէզ հէտի, ծէզ հէտի (Ղրբ. մըզ հէտէ, թյլզ հէ՛տէ, ծըզ հէ՛տէ) բառերէն:

Բայերու խոնարհման մէջ Շամտիի բարբառը երբեմն նոյն է՝ Ղարաբաղի բարբառին հետ, հրբեմն ալ անկէ հեռանալով կը մօտենայ Զուզայի բարբառին կական բայի ներկային մէջ ե ձայնը՝ ոնդականի քով կը գառնայ ա, այսպէս՝ ամ, էս, ա, անք, էք, ան. ըստ այսմ կը կաղմուի միւս բայերուն ներկան: Անկատարը նման է Ղարաբաղին: Անցեալ գերբալը կը վերջաւորի ալ. օր. կապալ, ընգալ ևն: Անորոշ գերբայը հոլովուած ժամանակ կ'ստանայ ի մասնիկը. ինչ, ասիլի, թիցիլի, մէոնէլի՛ վիս. ասելու, զցելու, միանելու: Անցողականի մասնէկն է ցու. ինչ. մօտացունամ, քուացունիլ, ուտացուրալ ա, հասացուրալ ամ, հանգացուրի, պլարցրացուրալ անք ևն, Կակու գ ձայնաւորներէ յետոյ ա ձայնը կը գառնայ ո. օր. անըմ ոմ՛ անում հմ, իլոլ՝ եղեալ, թիցող ու գցել է ևն:

Ահաւասիկ սիրեմ՝ բային կարեսը ժամանակները:

Ներկ.—սիրըմ ամ, սիրըմ էս, սիրըմ ա, սիրըմ անք, սիրըմ էք, սիրըմ ան:

Անկ.—սիրըմ ի, սիրըմ իր ևն:

Կատ.—սիրէցի ևն:

Յարակ.—սիրալ ամ, սիրալ էս, սիրալ ա, սիրալ անք, սիրալ էք, սիրալ ան:

Գերակ.—սիրալ ի, սիրալ իր ևն:

Ապառ. — սիրէլիւ տմ, սիրէլիւ էս, սիրէլիւ ա ևնս  
Անց. ապ. — սիրէլիւ ի, սիրէլիւ իր ևնս

Հըամ. — սիրի, մի սիրալ:

Ստոր. — սիրամ, սիրէս, սիրա, սիրանք, սիրէք, սիրան:

Անց. — սիրի, սիրիր ևնս

Դիրբայ. — սիրիլ, սիրիլան, սիրալ, սիրէլիւ

Շամախիի բարբառին վրայ մինչև այսօր որ և է ուսումնասիրութիւն գոյութիւն չունի: Թատերազգիր պր. Ա. Արէլեանի հետ պատրաստելու վրայ եմ Շամախիի բարբառին քննութիւնը, որմէ քաղած եմ վիրոյիշեալ տեղեկութիւնները: Այս բարբառով եղած հրատարակութիւններն ալ շատ սակաւաթիւ են: Ահաւասիկ անոնցմէ գլխաւորները:

Ա. Արէլեանց Մկիճի ապահարզանը (Փարս-գոզըվի): Բագու, 1899:

— Մկիճի հարսանիքը (պիես 1 գործ): Բագու, 1903:

Ա. Քարագաշ-Քաղցած փիսանիքը և Գէօդարշինի բալան. Բագու, 1898: Շիրվանզագէ—Նամաւ. Թիֆլիս, 1885: (Այս վէպին նիւթը Շամախիի մէջ տեղի ունեցած ըլլալով՝ հինակը շատ անզամ իր ներկայացուցած անձերուն բերանը կը դնէ տեղական բարբառը: Գրքին վերջն ալ կայ Շամախիցի բառերու և ձեւերու ցուցակ մը):

Մ. արքեպոս. Սմբատեան—Նկարագիր Ս. Սմեփաննոսի Վահաց Սաղեանի. Թիֆլիս, 1896. (Ասոր մէջ էջ 283—286 դրուած է Շամախիեցոց բարբառէն նմուշ մը):

## ՆՄՈՅՇ

### Շամախիի բարբառով\*)

Խէխճ ապէր, Ղուշըտ դղթուստն փախալ ա, մնացալ էս յէր վիլօվ: Ինձ հարցունէս, մէզայ Ասսու, ուզում ամ ասամ լափ տէզն ա: Մարթս պէտկանամ պտնի լով ֆիրիր անի: Ալշան լով պտուղ ա, համա գէ նրա չնասածը այնա մին զոհրմար, իւրիւշ պտն ո նրա հասածը. վօր տինիմ էս էրկու ազուիտ արաներմը հուպ տամ, շրախկօցը գյէօգն ո պացլանըմ: Տիւ ապէրս, ասա, ինքիտ մէծ հօրս յաշըմը, քինտցոլ էս մին կնիդյ էս առալ քի գոտը հոլոր հէրու չէ մէկալ տարի փայիզին տասնութումը տիրով: Իլիր Մկիճի պէս: Ինքիս քսանօխտ տարական,

\*) Տես Ա. Արէլեան, Մկիճի հարսանիքը, էջ 5—12 գիտական նշառութեամբ:

ախչիդ ոմ սիրուլ յէրէսնօխա տարական։ Դէ ուզօրթ ա, յէքուցվան օրը տնտնց կնիդի ոթոնց տղին կը թօղնի, քու Շիշտնիտ պէս հէրանց տուն կը վախչի Հոր պո՞նիս ոլ ոթոնց ու Մտօվ, խէլքօվ, խիտրութունօվ (սուս. խորամանկութեամբ), ջուվալ-լաղութեանօվ (թրք. չարամտութեամբ)։ Ու՞ պէրանս հախ առախ ա խօսըմ, համա ոը՞րաըս մըխկըտամ ա։ Քու հօր տունիդի բարբադ իլի. սէր։ Տիխիդիթ մին ոլոմոթ յավ էս։ Քէզի տէսնամ թի դորդտամահ, իլէս, սատկէս, տմկէս, չօրանաս, տիզ իլէս կպչէս դրսվարան, ո՞լ պուք չի կըտ։ Ա՞չի (թրք. այ մարդ) ոջոր խալթի չընդանք։ Տրանա տուաչ յէս ի սիրահարվօդնէրի վէրտ ծըծաղըմ, հիմիդ թի ինձ ոմ միտիդ անըմ, լավ ծէր արէվ, ծըծաղ թի չէ, խէխչս ա կյում ինձ, խէխչս Ախը Մկիճը հծվ, սէրը հօվ։ Մկիճը հօրդէ, Անթառանը հօրդէ։ Տէս, պո՞նի հօրդէ ա հասալ, թի Անթառանիս վէրտ շարաթբանք ալ ամ կիրուլ։ Անգօջ տիր, տէս հինչ սըրտի կանձ խօսկէր ա։

Մաղէրթ սէվ հիւլէօր հիւլէօր,

Պոօշնէրըտ կըլօր կըլօր։

Ժամի տոււնան լէն ուսէրիտ,

Մատաղ արա, ո՞ս Մկիճիտ։

Անթառանս հավ կը խաշի,

Հօրի մէշան ճիւր կը քաշի։

Հասա կոնէրը սըրտ կը մաշի,

Մատաղ կանի ոս Մկիճին։

Տափը սիպտոգ նախշ ունքէրիտ,

Շէկ մագէրօվ խէլունք կիխիտ,

Տէղին խունդի յէրդան վիզիտ,

Թօղ փըթաթվի ոս Մկիճիտ։

Ճակատըտ ա վօսկի հէյլի,

Ցէս Մէժլում ամ, տիւ մին Լէյլի,

Վօր քէզ հաղար սիրօգ իլի,

Ցէքըտ մէկնիր ոս Մկիճիտ։

Ցէս ծէր ըախչին ըադ ամ ասըմ.

Ցէկ քաշանք դամաղ ամ ասըմ.

Չորդորի պէս հաղ ամ ասըմ,

Ցէք մի ըիցիլ ոս Մկիճիտ։

## 5. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Այս բարբառը կը խօսուի գլխաւորապէս Աստրախան կամ Աժտէրլսան քաղաքին մէջ. իրեն կը հաղատակին նաև Հիւսիսային կովկասի զանազան կողմերը, երբ արևելիան գրականութեան առաջին ռահլիւրաները կուգէին գրական լեզու մը մշակել, նախապէս ընտրեցին Աստրախանի բարբառը՝ իրեն գրական լեզուի հիմնաքար. բայց յետոյ շուտով թողացին դայն և ձեռք առին երեանի բարբառը, որ հետզհետէ կոկուելով հաստա այսօրուան ձեխ:

Աստրախանի բարբառին վրայ չկայ որևէ ուսումնասիրութիւն. Միմիայն ՞. Պատկանեան իր աշխատութեան մէջ (Աչ- ժլեցուան, էջ 24) շատ համառօտ տեղեկութիւն մը ունի այս բարբառին վրայ, որ կը համարէ գրական լեզուին չափազանց մատիկ և հետեաբար անոր վրայ խօսիլն աւելրդ կը գտնէ.

Աստրախանի բարբառով հարատարակուած նմոյշներուն մէջ առաջիններն են Ռաֆայէլ Պտականեանի մէջ բերած հատուածները իր վէպերուն մէջ (տես Ռ. Պատկանեանի Երկասիրութիւնները. 1893, հատ. Բ. էջ 18—19, 23—24, 75, 76, 178—179, 183—186, 192—193, 210, 218—222 և 231—232). Առատ նիւթկայ Աստրախանի Լըարեր (1908—9) և Գործ թերթերուն մէջ, որոնք գժրախտաբար կատարեալ գիտական ճշտութիւն չունին:\*)

Դատելով այս հարատարակութեանց լեզուէն, կը տեսնենք որ Պտականեանի կարծիքը ճիշտ չէ: Աստրախանի բարբառը կը բռնէ Շամախիի և Երեանի բարբառներուն մէջտեղը, բայց այս երկուքն ալ տարբեր է: Բաղաձայնները կը հպատակին Շամախիի կամ Ղարաբաղի ձայնական օրէնքներուն, իսկ ձայնաւորները սո-

\*) Խորին շնորհակալութիւն Աստրախանցի Արժանապատիւ Տէր Գ. քն. Մկրտուանին, որ բարեհաճեցաւ հայթայթել ինձ Լըարերի թիւերէն անոնք որ Աստրախանի բարբառին լաւագոյն նմոյշները կը պարունակէին:

գորաբար Երեանի համաձայն են: Այսպէս՝ հին հայերէնի թրթռուն ձայները կը վիրածուին խուլի և միայն ոնդականներէ յետոյ կը մտան անփոփոխ. ինչ պարակ՝ բարակ, կլուխ՝ գլուխ, ճուր՝ ջուր, տինէլ՝ դնել, պուրթ՝ բուրդ, ծէն՝ ձայն, ծու՝ ձու, ինգ-նըմ՝ էմ՝ ընկնում եմ, կ'իյնամ: Զայնաւորներուն մէջ ո, իւ, էօ, ձայները կը պակսին. շեշտէ առաջ ձայնաւորի անկման օրէնքը գոյութիւն չունի: Զայնաւորներու և երկբարբառներու փոփոխութեանց մէջ նկատելի են. այդէ. ինչ. ծէն՝ ձայն, էն՝ այն, էն՝ լայն, նոյն իսկ վէրէ՝ վրայ, իւ, ոյ, ու >ու. ինչ, հարուր՝ հարիւր, լուս՝ լոյս, ծուզնը՝ ձուկ են:

Հողովումը նոյն է Երեանի բարբառին հետ. սեռ. ի, բաց. ից, գործ. օվ, ներգ. ըմ. ինչ, մօտից, կլիսից, տուսից՝ դրսէն. խօսքով, աշքով, մէշմլը, տէղըմ են: Պատկանեանի հատուածներուն մէջ բացառականը Դարբարապի ճեռլ ա, ան ձեն ունի, բայց ասիկա չի հաստատուիր միւսներուն մէջ: Մինչկ անդամ ից-ի փոխարէն քանի մը տեղ կը գտնեմ իծ մասնիկը. ինչ. պէրանիծ՝ բերանէն, կրէլիծ՝ գրելուց, գրելէ, տուսիծ՝ դրսից, դրսէն են. ց ձայնին այս ձեափոխութիւնը կը ցուցնէ նաև քասիքանօծ՝ աղքատանոց (թրք. քասիք՝ աղքատ բառէն):

Դերանունները գրեթէ բուրու Երեանի ճեռլ են. ինչ. յէս, տու, էն, ինծանից, մէզի, մէզանըմ, տրա, տրան, սրանք, տրանք, նրանք, սրանց, տրանց, տրանցից, էստուր, էստունք են: Հետաքրքրեր ճեռեր են էստուլնէրի՝ սոցա և ով բառին գոյականաձև կանոնաւոր հոլովները. ինչ. հօ՞վ, հօվի՞ց, հօվէ՞ր, հօվէրի՞ց, հօվէրի՞ց:

Բայերու խոնաքնման մէջ ներկային կազմութիւնը Երեանի բարբառին նման է. էականն է էմ, էս, ա, էնք, էք, էն. մասնին է ըմ, իս. ինչ. ասըմ՝ էմ, լըմ՝ էս, ինգնըմ՝ ա, կալիս էնք, լաց էք իլըմ, չէն լըմ: Դարբարապի ճեռլ կ'ըսուի կամ ա կամ կալիս ա, տամ ա կամ տալիս ա՝ կուգայ, կուտայ: Ու ձայնաւորը պարունակող բայերը կ'ստանան ում մասնիկը. ինչ. ուզում՝ էմ, ուզում՝ ա են:

Անկատարին մէջ է ձայնաւորը յաջորդական ի-ին քով կը դառնայ ի. ասկէ դատ թէ անկատարին և թէ կատարեալին եղակի առաջին դէմքը կ'ստանայ մ՝ մասնիկը՝ որ ներկային հանգիւութեամբ յառաջացած է. այսպէս՝ էականը՝ իիմ, իիր, էք,

իինք, իիք, իին, բացսսականը՝ չիմ, չիր, չէր, չինք, չիք, չին՝ կամ նաև տուանց փոփոխման՝ էիմ, էիր, էր, էինք, էիք, էին. բոնարհման մէջ ասըմ էիմ կամ ասըմ իիմ՝ կ'ըսէի, ինգնիմ, ինզնինք՝ իյնայի, իյնայինք, կը խաղայիմ, կէրթայիմ, կը պէրէիմ ևն. Ասոր պէս նաև կը տարեալը՝ ասամ՝ կամ ասացիմ՝ ըսի, էկամ, տվամ, ըթամ՝ գտայ, կնացիմ, պէրամ, կանշամ, սիրէցիմ, ատամ, տիրամ, հանամ, թօղամ՝ ևն.

Անցեալ գերբայը կը վերջաւորի էլ և ըստ այս կը կաղմուին յարակատարն ու գերակատարը. ինչ. սիրէլ ա, էկէլ էիմ, թթէլ էս, ինզէլ էն, չիմ լսէլ, ամանչէլ իիմ՝ ևն: «Լինել» բայն է միայն որ բաղաձայններու զանազանութեան համար՝ այս պարագային ունի էր մասնիկը. այսպէս՝ իլէր էն՝ եղեր ևն. իլէր ա՝ եղեր է, իլէրու ա՝ լինելու է ևն: Այս ձայնափոխութիւնը կը ցուցնէ նաև այլ շաղկապը՝ որ Աստրախանի բարբառին մէջ կը գործածուի թէ էլ և թէ էր ձեռվլ:

Անորու գերբային սեռականը Դարաբաղի նման կը կազմուի ի մասնիկով. ինչ. տնէլիք, խօսէլիք, կարէլիք՝ զնելու, խօսելու, կարելու:

## ՆՄՈՅՇ

### Աստրախանի բարբառով \*)

— Ագա Մոսկովից Լէքսէյ իվանինի տղան էր էկէլ Միշան. կընըմ էր Պետրովլծկա: Քշէրը էկաւ. գէ մեր տուն ցած էկավ. ա (Թուս. իսկ) առաւօտը իննը սահամթին պրօխօդը կընըմ ա: Դէս սաղ քշէր խօսանք, հօրը հարցըտամ. հէյ զիդի տարիներ. ինչ քէֆեր էինք արել...: Դէ, տա զի, Արտեմ վանին, տուաւոտը մին ծի վեր առնենք ստեղի հայի պաները շանց տուրտ:

Լաւ, ասամ:

Ո՞չ իիմ ասեր:

Առաւօտը բազաժը ըղըրգանք, ութին կէս կար, ծի վեր առանք, տուս էկանք: Սամի առաջինը պէրամ սրան Պետրոս-Պօղոսի ժամի խաչելութիւնի պատկերքը շանց տալիս Շատ հաւանաւ. ասըմ ա հովի՞ ծեռքաճուրն ա: Զեմ մանըմ, ասըմ էմ, Բաֆայէլինն ա, թէ նրա աշկերտինը: Տեսամ, որ շատ խորը խորը մտիկ ա անըմ՝ ուզամ փոքր պարծանալի: — ասըմ էմ, տա խօ

\*) Հանուած է Լըաբեր թերթէն (1909, թ. 19).

էսպէս չի իլէր տուած դուզ կտաւի վերէն ա քաշած իլէր. էտով մեր էրէսփոխներից մինը պանել ա՝ էրէսին լակ ա քսել տվել: Աղա էս խօսքու ասելը իմացամ, տա վերէս պաց չի ինգնիլ. քի ռայս ինչ վանդալութիւն ած: Տեսամ, որ շատ ա տաքանըմ՝ հանդարս վիշից քաշամ, ասըմ էմ իսլքար էս ինչ խաքար ա, փոքր հանդարատիր, ժամելին էնք, համ էր խառը վախտեր ա. ըիրդան պերանիծդ մի խօսի պաց կթողնես՝ ստակ կկորչենք:

Աղա տուանից տուս կալի վախտեն՝ սրա աչքին էլի մին զադ չի ինգնիլ. կայնաւ:

— Տա ինչ ա, ասըմ ա, էս տուոնի զյմանի պատը քերվել ա ինչ ա:

— Զէ, ասըմ էմ, ստեղ պան ա կրած. հոր թիվին քըցած ա ժամը, եփ օծած ա, հով ա օծել, հովիրի հետ: Կրելիծ էտով էր, ըսկվաների վերէն զարվարադ էն քսած իլէր: Դէ տարիներ էն անցկացել, աղա մարթ ա վիր ինգնըմ մեռնըմ, ինչ պան ա որ սա էր փչացած իլի: Էնա ինգնել ա փչանալի: վերչն էլ մին քանի հետ ժամը տուսիծ նորոքելի վախտեն տըրան էլ ըելիտ էն արել. այ, ասըմ էմ, մին հետ էր ըելիտ անեն՝ ստակ կրարաքարվի:

Աղա սա թագաղանիծ չի թընդըմիլ:

— Սա հնուղիւն ա, ասըմ ա, ինչպէս կարելի շյա ոնչըչացնել. սա ինչ խելը ա, ինչ հասկացողութիւն ա: Լաւ, ասըմ ա, էս ծիր քաղաքըմ մին դանա հասկացող մարթ չի կմյ, որ էս պատկերքի համար էր խօսէր. կս կրածի համար էր:

— Ստեղ ուժ ես ինքս տաքացամ. ներողութուն, ասըմ էմ, շատ իզուր էս մեղի էսպէս անպատիւ անըմ, հասկացող մարթ մեղանըմ ինչքան ուզիս. այ համեցէք մեր ժողովքները, թամաշա արա: Հէնց մեր տւանը ասըմ էմ, էնդուր համար ա քանդըվել, որ շատ հասկացողներ ունենք. դամդի էթէ կուզես՝ անհասկացող մարթ չի կայ, ոխչով հասկացող էն, էն պատկերքի պանը լսելը ըաշտ մունչուրի սպղիսկատիտծը են իլէր: նա կէսը ուժ լակ ա քսած իլէր, դէ թողել էն որ պըրծացնի. իսկ էս կրածը, այ մին էրկու տարի կիլի, որ խօսկ իլէր ա, շուտով կվճովի, թագաղանից կրել կտանք, կտանք, ասըմ էմ, ծին սպասըմ ա: Մին կերպ սրան դրօգ քցամ, տարած ախչիկերքի շկօլայի մօտ:

— Այ, ասըմ էմ, սա մեր շկօլան ա:

— Բէս, ասըմ ա, նուստի վըմիսկա ինչի ա:

— Քրէյով էնք տվել, ասըմ էմ, այ հոքաւոր տէրը կէայ՝ հուսումարանի պանը կպսծացնի՝ մենք էլի ես ստեղ կքաշվենք, լավ ըեմնտ կանենք, տուսից էլ ըելիտ կանենք. մին փոքր կէսատ մնացած պան կայ:

— Բէս սմ ինչ ա, հարցնըմ ա ինձտնից, հովի տունն ա:

— Մերն ա, ասըմ էմ. ուստիքանոծինը. քանի տարի եա ասել ա, աէտք ա բանդի, թազանը քցի, կործը կէսատ ա, մնացել հելէ:

— Բէս սա ինչ պան ա, ասըմ ա, կէսը ճուր, կէսը հող:

— Սա, ասըմ էմ, մեր կանավն ա, փորըմ էն, կէսատ ա: Ա տղայ, տա բիրդան ինձի չի ասթէլ — թի, տաս պաժալստա տուք ինքներդ էր կիսամտ էք, թէ թամամ խալիս էք, Մատաղ, ասըմ ա, ծեղի սկի թամամացրած, պրծացրած պան չունէք, որ տեսնենք:

— Ինչի՞ չէ, ասըմ էմ, այ կըտերինայի մատուռը. ստակ թամամացրած պրծացրած ա:

— Ինձադը<sup>8</sup>, ասըմ ա. նա ինչ պան ա:

— Մատուռ ա, ասըմ էմ, աղօթք անելի տեղ, չասօվնա. ուզում էս կնանք:

Ադա տա բիրդան ծիան շուռ չի տար, հարայ չի տար, ևլրեամը նա պարախօդ:

Պրօխոդ էկանք թէ չէ, սվիստոկը տըվան: Սա ինգաւ ոխչին թարիք անելի, թի Հաշտարխանի հայերի ոխչը պանը կէսատ ա. ծըծաղ պաց քըցան որ:

Ասըմ էմ ինչի՞ էս հոքիլու մեղք անըմ, քեղի խօ ասամ, որ պրծացրած պան էր ունենք:

— Հա, ասըմ ա, մին դանա չասօվնա ունեն պրծացրած. ինչպէս ա անըմը<sup>9</sup>:

— Կըտերնայի մատուռ:

Ինքըս էլ փոշմանամ: Ադա սաղ կայնած խալիս էսթայից էր էնթայից էր, եքքէ ծէնով ծըծաղ պաց չեն քըցիլ. կասես մին վեղըէ հէրման ճուր ածան վերէս: ինքըս էր չի հասկացամ, որ ինչպէս ընդեղիծ առւս էկամ, տուն էկամ: Մունչուրի էս սահաթը չէմ կարանըմ մոռանալի. որ միտքըս չի ընկնըմ, սալ վերէս ալավ ա տամ:

## 6. ԶՈՒՂԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

Այս բարբառին հայրենիքն է Զուղա (հիմայ Հին-Զուղա) կոչուած զիւղը՝ որ կը գտնուի Արաքսի ափին մօտ՝ Պարսկառուսական սահմանագլխուն վրայ: Հին ժամանակ Զուղան մեծ գերիադացեր է ազգային վաճառականութեան մէջ. Զուղայեցիք տարածուեր են մինչև Խտալիա և Հոլանտա և նոյն ասպարէզին մէջ միծ հարստութիւն գիտեր են: Շահարասի ժամանակ Արարատեան գաւառի բազմաթիւ հայ բնակչութեան նման Զուղայեցիք ալ ստիպուեցան թողու իրենց հայրենիքը և Սպահան քշուեցան: Հոս՝ քաղաքին հարաւային կողմը՝ հինեցին նոր-Զուղա արուարձանը, որ քիչ ժամանակէն շատ մեծցաւ ու հարստացաւ. ունեցաւ մինչև 25,000 հայ բնակիչ, իր բնակիչներէն մեծադոյն մասը անձսատուր եղաւ վաճառականութեան և հիմնեց քանի մը գաղութներ Հնդկաստանի, Պիրմանիոյ, Ճավայի և Սումաթրայի մէջ, Այս վերջին գաղութները հիմայ գրեթէ ոչնչացած են, իսկ սակաւաթիւ մնացորդներն ալ անգլիական գարձած են:

Զուղայի բարբառը կենդանի է գեռ Հին-Զուղայի, նոր-Զուղայի և Պարսկաստանի քանի մը քաղաքներուն մէջ, ինչպէս Շիրազ, Համադան, Բուշիլ, Թէհրան, Էնզէլի, Ղազվին, Ռէշտ են, որոնց մէջ նոր-Զուղայեցի գաղթականները հաստատուած են:

Զուղայցոց բարբառով գրուած ընդարձակ բնագիր մը կայ, որ է Պետրոս Դի Սարգիս Գիլանեցի ժամանակագրութիւնը Ասիկա տպուած է նախ կոռունկ Հանդէսին մէջ (1863 փետրվար, մարտ) և յիտոյ առանձին ալ հրատարակուած: Նորագոյն բարբառով գրուած յօդուածներ կարելի է գտնել նաև նոր-Զուղայի Լրաբեր տեղական թերթին մէջ, որ մինչև այսօր ալ կը հրատարակուի. բայց ասիկա ձեռքի տակ չունենալով՝ չիմ կրցած օգտուիլ անկէ:

Զուղայի բարբառը ուսումնասիրած է Պատկանեան իր

Իզլեցուանու աշխատութեան մէջ, էջ 76—103. ահա այս աշխատութենէն օպտուելով կը կազմինք մենք ալ Զուղայի բարբառին նկարագիրը:

Այս բարբառին ձայնական դրութիւնը համաձայն է Երևանի բարբառին, կամ աւելի ճիշտ խօսելով Թաւրիզի և թարբարբառին հետ, իր ձայնափոխութեանց հիմնական գիծն է հայերէնի հ ձայնին իւ-ի վերածուիլը. ինչ, հայ՝ խայ, հաց՝ խաց, հայր՝ խէր, շնորհաւոր՝ շընախավօր, ահ՝ ախ (երկիրու), Ձայնաւորով սկսող շատ բառեր իրենց սկիզբը ստացած են հ ձայնը. օր. հիմի՝ երբ, հէժժ մե՞ արժան, աժան, հառէջ՝ առաջ, հէրկար՝ երկար, հարակեալէմ՝ իրիկնադէմ ևն. Բառակզբի իւ ձայնը կը դանայ ու օր. ուղ՝ իւղ ուր՝ իւր Բացառական ոչ ձեզ դարձած է մօչ, այս հետաքրքիր ձեզ կազմուած է հետեւեալ կերպով. ոչ նախ ստացած է վօշ ձեզ՝ ինչպէս է նոր հայերէնի բազմաթիւ բարբառներուն մէջ, ասեկա յետոյ Ն ձայնին յաւելմամբ դարձած է վօնչ, ինչպէս որ այս վերջինը գործածական է Երևանի բարբառին մէջ, վօնչ բառին նախաձայն վ շրթնականը աղղուելով նոյն ն-էն, դարձած է շրթնական ոնդական մ-ի. որով առաջ եկած է մօնչ, ասկէ ալ սղմամբ մօչ: Զուղայի բարբառին մէջ երկու ձեերն ալ գործածական են, ինչ. Մօշինը կամ մօնչինը ոչինչ, մօշօվ՝ ոչ ոք, մօշում՝ ոչ մէկին ևն:

Գոյականներու հոլովման մէջ սեռական տրականի հոլովմանը կը կազմուի Ղարաբաղի բարբառին նման է կամ Երևանի բարբառին նման ի մասնիկով: Բացառականը կը շինուի է մասնիկով. բայց ու յանդող բառերուն նոյն հոլովը կ'առնէ ից, ուց մասնիկը. ինչ. Մոշին՝ ի տանէ, առվից՝ յառուէ, խօրուց՝ ի հոգւոյ: Գործիականի մասնիկն է ըստ սովորականին օվ, իսկ ներգոյականինը ում:

Յոզնակիին հոլովման վերջաւորութիւններն են, ուղ. էր, նէր, սեռ, տրակ, էրի, նէրի, էրօց, բացառ. էրէ, էրօցէ, գործ. էրօվ, նէրօվ, ներք, էրում, նէրում: Թանի մը պարագաներու մէջ կը գործածուին էր, անի, էրանի, նէրանի, արէնը մասնիկները՝ յողնակի շինուու համար. ինչ. Հոյուառանի՝ Ռուսք, գլուխնէրանի՝ գլուխք, ճէնէրանի՝ ձայնք, ուրիշանի՝ ուրիշներ, վօրսօղանի՝ որսողք, տէղարէնք՝ տեղեր, գէղարէնք՝ դիւղեր ևն:

Դերանուններուն հոլովումը Երևանի բարբառին հետ նոյն է,

ուստի աւելորդ կը համարենք մէջ քերել. կը տարբերին միայն բացառականները՝ որոնք կ'ստանան է մասնիկը, ինչ. ինձնէ՝ յինէն, ըէզնէ՝ ի քէն, մէզնէ, մէզանէ՝ ի մէնջ, ծէզնէ, ծէզանէ՝ ի ձէնջ, էստի՝ ի սմանէ, էստօնցմէ՝ ի սոցտնէ, սօրանէ՝ ի սմանէ, սօցանէ՝ ի սոցանէ: Հետաքրքիր ձեեր են ուրէնք՝ իւրեանք, ուրնէն՝ յիւրմէ, ուրէնց՝ իւրեանց, ուրցէնց՝ իւրեանց, դանցան՝ դոցա, սանցան՝ սոցա են:

Բայերու խոնարհման մէջ ամէնէն աւելի յատկանշական ձեերը հետևեաններն են.

1. Եմ էական բային ներկային բոլոր դէմքերը իրենց նախաձայն ձայնաւորը դարձուցած են ա. այսպէս՝ ամ, աս, ա, անք, ար, ան. ասիկա անշուշտ յառաջ հկած է ներկ. եղ. երրորդ դէմքին նմանողութեամբ, որ ինչպէս գիտենք, երևանի, Ղարաբաղի, Շամախիի, Աստրախանի և Ագուլսի բարբառներուն մէջ ա ձեն ունի:

2. Ասոր անկատարը կ'ըլլայ, Երեանի բարբառին պէս՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին.

3. Ամէն բայի սահմանական ներկային ու անկատարին բունը կը կազմուի ման (աման) մասնիկով. ինչ.

Գնամ—ներկ. զնաման ամ՝ անկ. զնաման ի

Տիսանեմ—ներկ. տէսման ամ՝ անկ. տէսման ի

Փախչիմ—ներկ. փախման ամ՝ անկ. փախման ի

Ահաւասիկ զնալ բային բոլոր հիմնական ժամանակները.

Ներկայ Պատար. Անց. ապառ. Ստոր. ներկ.

գնաման ամ	գնացի	կը գնի	գնամ
-----------	-------	--------	------

գնաման աս	գնացիր	կը գնիր	գնաս
-----------	--------	---------	------

գնաման ա	գնաց	կը գնէր	գնա
----------	------	---------	-----

գնաման անք	գնացինք	կը գնինք	գնանք
------------	---------	----------	-------

գնաման աք	գնացիք	կը գնիք	գնէք
-----------	--------	---------	------

գնաման ան	գնացին	կը գնին	գնան
-----------	--------	---------	------

Անկատ.

Ապառ.

Ստոր. անց.

գնաման ի	կը գնամ	Հրամ.	գնի
----------	---------	-------	-----

գնաման իր	կը գնաս	գնա	գնիր
-----------	---------	-----	------

գնաման էր	կը գնա	գնէք, գնացէք	գնէր
-----------	--------	--------------	------

գնաման ինք	կը գնանք	գնալ մի	գնինք
------------	----------	---------	-------

գնաման իք	կը գնէք	գնալ մէք	գնիք
-----------	---------	----------	------

գնաման ին	կը գնան	գնին	
-----------	---------	------	--

Թերթայներ  
Ասորու—գնալ  
Ներկ.—գնաման  
Ասց.—գնացէլ  
ՆՄՈՒՇ  
Քրտայի բարբառով (\*))

ՆՐՈՅՑ

1. ζωιμωρωνηρι Սահիջանի վորթի Հօվսէփն արէկ քաղաքու, ասաց թէ Համադանա մին ամիս ա վոր գուս ամ. յէս Համադան իրան՝ Բաղդադա մին իւայ յէկավ Համադան, ասաց թէ Ըստամբուլու շատ ջարախանս յէկավ Բաղդադ, ամա ասկար չէկավ, և ասկար կալէ ձէն էլ չկէր. Բաղդադա փաշէն վօր Ըստամբուլ ասկարին Գիլան գօն հիմացալ Բաղդադա բէրթըն ինչ քանդած տէկ վօր կէր՝ թամամին շինէլ արէտ, վօր Ըստամբուլ շատ ալ էր քաշում:

2. Վէրօ Հօվաէվին ասաց թէ յէս վօր յէկի Ղազլին, Ղազլինցիք ասում ին թէ մէր սարդարն տէղէս փախալ մէնք մնացինք անտէր, մէր ճարն ի՞նչպէս զընի. մէր ճարն էս ա վօր հէփ մէր ախն շատանա, վօր Աղվանն մէզ մօտկանա, պիտի վօր դրէնք Ըուէշտ՝ Ըուուստի սարդարին վէրա, վօր մէզ տիրութին առի և մէնք Ըուուստի դուշուդ առէնք.

Յ. Օգոստոսի շըումն շ շամախցի թուրք Թարվիզու շահ-  
հիցն շափար արէկ Ըուշտ վօր գնա Թիմիջանսա վէզրին կուշտն,  
և 2 շափարն ասէլ ան թէ՝ Վախոսանկ խանըն և Կախէթու վա-  
լի Մամատ Ղուլի խանըն խաշտէլ ան (հաշտուեր են) և միատէղ  
ուրէնց ասկարօֆն կնացէլ ան Հարէվան (Երևան): Հարէվանա  
լշտին 4 օսմանցու փաշա գընի ուրէնց ասկարօֆն. 4 փաշին խէտ  
կռիկ կը տան, վօր Օսմանցու ասկարէն շատ ջառթէլ ան,  
մացյալն փախէլ ա և մին փաշէն ուր ասկարօֆն մին դային  
տէղ ա՝ վօր կարէլ չէն գրիշմիշ լինեն:

4. Ձուղայէցի Վօհանէսի վօրթի Թօլոսն Օգոստոսի Յունի  
յէկավ Ըուէշտ. ասաց թէ յէս Արգորում էի՝ վօր խարար յէկավ  
թէ 4 փաշա գնացին Թիֆլիս առին և ընկէլ ան Վախտանգ խա-  
նին հէտանէն վօր բռնէն. Արգորում 3 օր դօնամա արարին և

<sup>4)</sup> Հանուած կուլնկէն, 1863, էջ 92—94:

Թօփէր գցէցին. հէտօ քանի օրէն հէտ խաբար արէկ՝ թէ վախտանկ խանն շատ ասկարօվ հէտ ա դառցել օսմանցուն վէրա. շատ ուժօվ շքաստա տվէր. և օսմանլիին ասկարն վօր փախէլ էր՝ 100-օվ 200-օվ հէտ ան գօլման Արզրում. վօր յէկինք Բայազիկն էլ տէսման ինք, վօր հէտ ին փախման: Թավրիզու վօր դաշիլ յէլանք՝ էլ էսպէս լսէցինք. և Վրաստանա շափար արէկ Թարվէզ՝ էլ էսպէս ասաց՝ վօր վէրէվում դրած ա:

5. Հուլիսի 28. Թիֆլիզէցի Խ զօր Հայոց դավակա ա, զօր կամուլիկ ա դասցէւ զօր Փռանկարզի կումանուն ովլման յէլէւ, զօր էս Հոսէվն Ըստահանա փախէլ էր, Համադանա վէրա արէկ Ըսէշտ, զօր Աղվանին Ըստահանա առուելն իւարիյաթ արար՝ թէ ինչաէս ան առէլ. Թիվը 1722 փէտրվարի 18. Ազլան Միրզէսի զօրթի Մամուլը խանըն 12,000 ասկարօվ Քրմանա վրա յէկալ. Ըստահանա վէրա, զօր էլ էս օր Ազլանն յէլէլ ա Վարզան դախիլ յէլէւ զօր մինչի Ըստահան 16 աղաջա, զօր է 80 վէրստ.

6. Արտապի սարդարն էլ էն օրն չսփար ա դարել Հսպահան շահին թէ Թալիսիլս Մամուդն ուր ասկարօֆն Հսպահանավէրա կալման, շուտով էտուր Ֆիքըն արաւ

7. Եահ Մամուղին գալն վօր կը լսի՝ թէ թակիին կալիս ա, հուզմ կասի ուր թէկարին՝ թէ վօրչանք օմարա, իան, թէկ, թէկարա, դուլ, դոչի կա՝ հազրվէն և թօփ և ջարախմանա հազրէցէք՝ որ բիսի դնէք Աղվանին դարձուն, վօր թողէք վօչ Աղվանն Հսպահան գօ. սօքա 18,000 մարթ և 24 թօփ կը հազրէն։

8. Եւ էն օբն մուսակի կազարկէն գէղարէնքն՝ 12,000 մարթ  
թվանկի կը բայօթէն կը բէրէն Հայուհան:

«իսկ Ներքու պայման ունենալու վեց օրուն մեջ մայթեր դիմում առցելի մարդունեած լրացր ու ունե խօսքին առց մասս թիւս կ'ը շնորհ ոչի պայման մայթերուն է ։ Եթե առանց խօս ունց մայթերան առցելի ոչի պայման մասս ունե խօ-002 խօ-001 մինչու ոչի արժեքան տառապան մէ ունե ոչի պայման ։ Ե-րան մեր պայման առանց առանց ունե ի գույքը աշխատանք ։ Առանց աշխատ ի գույքը

## 7. ԱԳՈՒԼԻՄԻ ԲԱՐԲԱՐ

Ազուլիսի բարբառը կը տարածուի Նախիջևանի մօտ փոքր սահմանի մը մէջ, որուն կերպոնն է Ազուլիս գիւղաքաղաքը. շրջակայ գիւղերն են Ծղնա, Հանդամէջ, Տանակերտ, Ռամիս, Դաշտ, Քաղաքի և այլն. ասոնք բոլորը նոյն բարբառին ճիւղերը կը ներկայացնեն:

Ագուլսի բարբառը այնպէս հեռացած է սովորական հայերէն լեզուէն, որ շրջակայ ժողովուրդները անոր մէջ օտար լեզու մը տեսնել ուղելով, կոչած են Զոկերէն, ինչպէս որ ժողովուրդն ալ կոչած են Զոկուրդ:

Զոկերէնի ձայնական գրութիւնը Երևանի բարբառն հետ նոյն է, աւելցուցած է միայն ո, իւ, Էօ ձայնաւորներն ու զ, կ, ը, բ/ բաղաձայները:

Իր ձայնական փոփոխութիւնները՝ որոնք այնպէս անձանաչեիր դարձուցած են լեզուն, հատկաներն են.

## Զայնաւորներուն մէջ.

Հայ. ա > Ազլ. ա. օր. օ՛րախ՝ ուրախ, հաղ՝ խաղ, ա՛զի՝  
ազի, ա՛կոսի՝ ազոս, աղ՝ աղ, ա՛ման՝ աման, ա՛մառ՝ ամառ,  
գյե՛պյաթ՝ գագաթ են.

» տ. օր. ըստ' ըստն՝ բերան, Ե՛նչտր՝ ոչխար, տ' լիւր՝ ալիւր, մ' ըիւն՝ արիւն, ըստ' ըստկ՝ բարակ, զյոյտ' ըստնք՝ գարուն ևն:

> օ (այսպէս միայն վերջավանկին մէջ). Մօրդ՝ մարդ, հօրս՝ հարսն, մօհ՝ մահ, ծրօգ՝ ծրագ, բայց ասոնց սեռական-ները կ'ըլլան մարդի, հարսի, մահի, նրագյի են:

Ե (սակաւաթիւ բառերու մէջ) ինչ. էխտ՝ աղա, է՛խտուտ՝  
աղտոսա, զյէ՛զյալթ՝ զապաթ, զյէ՛րի՝ գարի:

➤ էօ. օր. բէօրծ՝ բարձ, մէօմ՝ ժամ (եկեղեցի), բէօ՛ բահ, բէօծըլը՝ բարձր, բէօց՝ բաց, նէօլ՝ գնալ, դէ՛օննը՝ դառն ևն.

Վ յէօ. միայն յէօջ աջ:

> այ. ինչ. ա՛յսող՝ ասեղ, հըրա՛յնակ՝ երանի, ծա՛յլիկ՝ ծա-  
լել, հա՛յլիկ՝ հալել ևն:

> ու (անգական բաղաձայններէ առաջ միայն). ինչ. նմոնն  
նման, նշուն՝ նշան, վոնք՝ վանք, թո՛նձր՝ թոնձր, ծո՛նդրը  
ծանր ևն:

> իւ. ինչ. գյիկ՝ գալ, բիւն՝ բան, ղըգիւլ՝ ղգալ, ցըցո՛ն-  
նիկ՝ ծիծեռնակ, ծո՛րիւն՝ ծիսան ևն:

Հայ. ե > Ագլ. ո. ինչ. տ' ըկիւլ՝ երկու, վո՛րու՝ վրայ, փո՛-  
ստ՝ փեսայ, մո՛ռու՝ մեսեաւ, գյո՛տին՝ գետին, թո՛րուն՝ բե-  
րան, թո՛ռի՝ քեռի, ա՛յսող՝ ասեղ, գյո՛րուն՝ գերան ևն:

> ա. ինչ. ա՛րազ՝ երազ, ա՛կալ՝ եկեալ, ա՛րկաթ՝ երկաթ,  
ա՛կիքյ՝ եկէք, ա՛խազար՝ եղբայր, ա՛շկարտ՝ աշակերտ, արա՛ս-  
տոն՝ երեսուն ևն:

> ի. ինչ. միծ՝ մեծ, իս՝ ես, ի՛զեր՝ եղն, զիտ՝ զետ, ա՛նիր՝  
աներ, ա՛վիլ՝ աւել, բի՛րիլ՝ բերել, իր՝ երբ, ի՛րիս՝ երես, ի՛րիք՝  
երեք, ի՛փիլ՝ եփել, թի՛թիլ՝ թեթել ևն:

> է. ինչ. բէ՛ռնը՝ բեռն, ղէ՛ղին՝ ղեղին, է՛ղոնք՝ եղունգ,  
ծըմէ՛ռնը՝ ձմեռն, ծէռը՝ ձեռք ևն:

> էօ. ինչ. էօ՛րդիմ՝ երդում:

Հայ. է > Ագլ. է. ինչ. էշ՝ էշ, կէս՝ կէս, ծէթ՝ ձէթ:

> էյ. ինչ. ղէյզ՝ դէզ:

> ի. ինչ. ա՛ղվիս՝ աղուէս, ա՛նիծք՝ անէծք ևն:

> այ. ինչ. տայր՝ տէր, ըղնայտ՝ առնէտ, պայտք՝ պէտք:

> ա. ինչ. ազյ՝ էզ, մա՛ջը՝ մէջը:

Հայ. ի > Ագլ. ի. ինչ. կա՛րմիր՝ կարմիր, ա՛միս՝ ամիս, ա՛նիծ՝  
անիծ, ըրինծ՝ ըրինծ, գյէ՛րի՝ գարի, գյինի՝ դինի, իննա՛տն՝  
իննսուն, ծի՝ ծի ևն:

> էյ. ինչ. լէ՛յզիլ՝ լիզել:

> ույ. ինչ. մույն՝ մի(ն):

> ու. ինչ. ունչ՝ ինչ:

> այ. ինչ. մայս՝ միս, սա՛յրիլ՝ սիրել, թա՛յնը՝ թի, այնը՝  
ինն, ծա՛յծող՝ ծիծազ, կայր՝ կիր, նայն՝ հին, քայնթ՝ քիթ ևն:

> ո. ինչ. սո՛րիմ՝ սիրուն, տնծ՝ ինծ, տմ՝ իմ, ծո՛րիւն՝  
ծիրան, մոն՝ մին:

> ա. ինչ. սարտ՝ սիրտ, մայտք՝ միտք, հանգյ՝ հինգ, կղազ՝  
կորիզ:

Հայ. ո > Ագլ. օ. ինչ. կօպէ կոպէ  
 > ու. ինչ. հուտա հոտ, փուհի փոխ, ումներ ոտն, փուր փոր,  
 ուվ ով, ուշ ոչ, աթուր աթոռ, դրակ գաղ, ուակրո ուակր,  
 ուսպ ոսպ, ուրման որման  
 > իւ. ինչ. գյիղ գող, գյրլիտ վիլր գլխաւոր, հըլու վիլր  
 ալեսոր, բից բոց, գյիւզ գոդ, խընծիր խնձոր, իւոնլ որդն  
 > է. ինչ. փէրծիլ փործել, չէրի ջորի, հէզի հոգի, էիլի  
 շոր ոչխար, էշիլ ոչիլ  
 > ո. ինչ. գյուրծիլ գործել, գյուլ վիլ գովել, կյուտիլ  
 կոտեմն  
 > ա. ինչ. հաւտածնոտոծ, փաշիլ փոխել, թա՛նիլ թոռն,  
 մաշիր մոխիր, ա՛սկի ոսկի, ա՛րթուկ հորթ  
 Հայ ու > Ագլ. ու. ինչ. ուրիշ ուրիշ, անուն անուն, ա՛-  
 շումք աշունք, ա՛րմունք արմունք, ծուկնը ծուկն  
 > իւ. ինչ. դիւ գու, բիւրդ բուրդ, ունդիւնդ անդունդ,  
 գյրիւհ գրուխ, էօրդիւմ երդումն  
 > օ. ինչ. սօտ սուտ, ցօրտ ցուրտ, յօնս ուս, օլտ ուզտ,  
 օրախ ուրախ, օտիլ ուտել, ննիլ ունել թթօ թթու, թթնլ թուզ են  
 > է. ինչ. ծէյնը ծունկ  
 > է. ինչ. կէշտ կոշտ, էրբոթ ուրբաթ, կէլ տօլ կու-  
 տալ, կէժ կուժ, փէշ փուշ  
 երկբարբառներուն մէջ  
 Հայ. այ. > Ագլ. այ. ինչ. հայր հայր, մայր մայր, փայտ  
 փայտ, այծ այծ, ծայն ծայն, կայծուկ կայծակ են  
 > ա. ինչ. ատ այդ, ան այն, ալ այլ, կու  
 > է. միայն էզյի այդի  
 > իւ. միայն զյիկ գայլ  
 > ի. միայն լին լայն  
 Հայ. աւ > առլ. ինչ. ակոպ ագուաւ, ավագ աւագ, ծա՛-  
 րապ ծարաւ, կա՛րապ կարաւ  
 > օվ. ինչ. խօվ խաւ, հօվ հաւ, հօվան համա-  
 ձայն),  
 > օ. ինչ. իօվ իօվ, մօր մօր, հօր հօր, ըղօնի աղաւնի  
 > ու. ինչ. ա՛ղութք աղօթք, ամովթ ամօթ, խումիլ խո-  
 միլ, յունք յօնք

» ա (այսպէս կ'ըլլան նախորդ ձեւրէն ումանք՝ հոլովաւծ ժամանակ). ինչ խասքի խօսքի, յանքի յօնքին զբացով զայ հայ եւ Ազլ ով. օր, հըլլովիւր ալմորս մի ան ըստայի Նիվ. օր, անձրիվ անձրկ, արիվ արե, թիթիվ թեթե, ծիվ ձև

Հայ իւ Նպլ. իվ. ինչ, ա'րծիվ արծիւ, հաշիվ հաշիւ ևն Նիւ. ինչ տ'միւր ամուր, տ'րիւն արիւն, նորիւր հարսիւր, ծիւն ծիւն

Նիւ, այսպէս կ'ոլլայ թիւն վերջաւորութիւնը. ինչ կըլլօթիւն գողութիւն, թօջթիւն թողութիւն ևն այսպէս այսպէս Նպլ. ինչ կոյայվ կոյեւ

Հայ. ոյ Նպլ. իւ. ինչ ըիւթ բոյթ բառէն բայց Ագումսի բարբառին մէջ կը նշանակէ ընդհանրապէս «մատ». ըիւն բոյն, տ'նզյիւզ ընկոյզ վիւս լոյտ, ծիւլ ծոյլ, կյուպիւր կապոյտ ևն.

Հայ. ով Նպլ. օվ. ինչ ծով ծով Նպլ. ինչ կուվ կով Նպլ. ավ ինչ ծա՛վի ծովի, հոա՛վիլ խոսվիւ, սա՛վուր սօվոր

Շեշտը Դարաբաղի բարբառին նման վերջնթեր վանկին վրայ տեղափոխուած է և ասոր հետևանքսվ ըոլոր նախաշետ ձանաւորները ինկած են, ինչպէս որ վերի օրինակներէն կ'երեւայ

Բաղաձայնները Ագուլիսի բարբառին մէջ պահած հն իրենց բնիկ և հարազատ հնչումը՝ ամէն բարբառէ աւելի ճշտութեամբ. ինչպէս յայտնի է, նոր բարբառները, նոյն իսկ թիֆլիսի և Երեւանի բարբառները, ը ձայնէն յետոյ եկող թրթոռն բաղաձայնները վերածած են թաւի. օր. մարդթ մարդ, վուրթ վարդ. Ստեղայն Ագուլիսի բարբառը մինչեւ իսկ այս ընդհանուր օրէնքին առջև բացառութիւն կը կազմէ և նոյն բաղաձայնները իրենց հարազատ ձայնով կը պահպանէ. ինչ մօրդմարդ, վէօրդ վարդ, վլորդպիւր վարդավառ, իւոծ որձ, օրջ արջ ևն.

Բաղաձայններէն քանի մը հատը սակայն կը կրեն զանազան փոփոխութիւններ. ասոնք հն Հայ. զ ամէն տեղ կը դասնայ զյ, միայն օ ձայնէն յետոյ կը հնչուի զ. ըստ այսմ կ, ը ձայներն ալ տեղ տեղ կ'ըլլան կյ, ըյ:

Հայ. ի շատ տեղ կը վերածուի հ. ինչ ա՛նուռ ախոռ, զյը-

լիմ՝ գլուխ, հաղ՝ խաղ, հա՛ղուղ՝ խաղող, նէ՛ղիլ՝ խեղիլ՝ հոր՝ խոր, հէօրզնը՝ խուրձ, հոօվ՝ խռով, հուա՛վիլ՝ խռովիլ, հրոսու՝ խրատ, ծա՛հիլ՝ ծախել, ծօ՛հ ծռխ, կա՛հիլ՝ կախել կամ կոխել, մհա՛րակ՝ ճախարակ, մա՛րահ՝ մորել, նա՛հիլ՝ նախիր, սուհ՝ սոխ, քա՛շահ՝ քացախ, փա՛րահ՝ փարախ ևն:

Հայ. ս դարձած է հ. ա՛հիլ՝ ասկել բառին մէջ,

Հրամայականներուն և անցեալ գերբայններուն ց ձայնը դարձած է հ. ինչ. մոռ'նոլ ըմ՝ մոռացեալ ևմ, մոռ'հի մոռացիր ևն:

Հին հայերէնին ն վերջաւորութիւնը՝ ինչպէս Դարբարադի բարբառին մէջ, հոս ալ իր բնիկ ձեր պահերով՝ կը դառնայ նը.

ինչ. մօ՛կըլը՝ մուկն, նօ՛ռնը՝ նուռն, ուրմման՝ որթն, իւննը՝ որդն ևն:

Հորդման ժամանակ կը գործածուին հետեւեալ մասնիկները.

Սեսական—Տրականի հորդաձնէր կը շինուի առհասարտկ ի մասնիկով. յատուկ անումնները կ'առնեն ա մասնիկը, բայց հոթէ շեշտը վերջին վանկին վրայ իյնայ՝ այս ա ձայնը կը դառնայ էօ:

Հայցականը՝ ինչպէս երեսանի բարբառին մէջ նոյն է ուղղականին կամ տրականին հետ, նայելով թէ առարկան անշմւնչ է թէ շնչաւոր:

Բացառականը կ'առնէ երեսանի բարբառին նման ից մասսնիկը, թէև Դարբարադի բարբառն ունի ա, ան:

Գործիականի մասնիկն է շեշտէն յետոյ ավ, շեշտի տակ էօվ:

Ներգոյականը կ'առնէ անշեշտ ամ, շեշտեալ ում՝ մասնիկը:

Այս մասնիկներէն առաջ կրնայ երբեմն գըուիր հոն միջամասնիկը, որ կը համապատասխանէ Հայսարադի ան, անա մասնիկին, այնպէս որ կ'ունենանք բց. հոնից, զբժ. հոնով, ներդ. Շոնտով երկրորդական մասնիկները:

Ցողնակի ուղղականի մասնիկն է՝ ար (միավանկ բառերու համար), ք (ձայնաւորով վերջացող բառերու համար), նէր մատցիալ բառերուն համար), Միւս հոլովերը կը կազմուին այսպէս. Ս. Տր. (Ա)էրի, բաց. (Ա)էրից, գործ. (Ա)էրով, ներգ. (Ա)էրում. Դերտնուաններուն մէջ նկատելի ձեկին են հետեւեալները.

Ո. իս իս ողական գիւ

Ս. տմ քու

Տ. չ. տնձ քիզ

Բ. տնձտ'նից քիզտ'նից

Գ. տնձտ'նով քիզտ'նով

Ն. տնձտնոմ քիզտ'նոմ

յոդնակի

Ո. միքյ գիք

Ա. միր ձիր

Տ. Հ. միդ ձիդ

Բ. միզտ'նից ձիզտ'նից

Գ. միզտ'նով ձիզտ'նով

Ն. միզտ'նոմ ձիզտ'նոմ

Հայերէնի այս, այդ, այն և սա, դա, նա ձեւերը Ագուլիսի բարբառին մէջ գարձած են հօկ, դօկ, նօկ,—սօ, դօ, նօ,—աս, ատ, ան. ասոնց հոլովական ձեւրն են՝ Ուզ. աս, Սեռ. ատո՞ւր, Տր, ասոտո՞ւր, Բաց. աստուրա՞նից, Գրծ. աստուրա՞նավ, Ներդ. աստուրա՞նամ, Յոդ. Ուզ. ո՞ստիւր, Սեռ. աստուց ևնու Սօ ունի նաև զօ ձեւ. այս վերջինս կը գործածուի միայն շնչաւորներու համար, իսկ սօ թէ շնչաւորներու և թէ անշունչներու համար:

Ագուլիսի բարբառին մէջ շատ հետաքրքրական է բայերու խոնարհումը՝ մուտ գտած բազմաթիւ ձևափոխութեանց պատճառութիւնը. Հայերէնի չարս լծորդութիւններէն պահուած են միայն երկութը. այն է իլ և օլ: Օրինակի համար փոխանակ ըսելու ասել, հեռանալ, հազար, կըսուի պարզապէս ա'նիլ, հոդ'նիլ, հազզօլ, էական բայէն պահուած է միայն ներկայ ժամանակը. ինչ. ըմ, ըս, ա, ըը (թէ յոդ. առաջին և թէ յոդ. երկրորդ դէմքին համար), ըն. անկատարը ջնջուած է և անոր տեղ բալորովին նոր ձեւ մը հնարուած է, որ նէլ ըմ, նէլ ըս, նէլ ա, նէլ ըը (երկու դէմքի համար), նէլ ըն. Ասիկա՝ ինչպէս կը տեսնուի, գրաբարի եղեալ եմ՝ կամ լիալ եմ ձեն է սղուած և կրճատուած, որուն մէկ նման դործածութիւնը պիտի տեսնենք Սուչավայի բարբառին մէջ: Հստ այսմ Ագուլիսի բարբառին անկատարը բուն յարակատարն է:

Բայերուն սահմանական ներկային և անկատարին բունը կազմելու համար կը դրուի ում կամ ամ (ոմ) մասնիկը. առաջինը շեշտի տակ, իսկ երկրորդը անշեշտ. միավանկ բայերը կ'առնեն իս. ասկէ զատ՝ ձայնաւորով սկսող բայերը կ'առնեն Ն նախամասնիկը. անկատարը ներկային զբայ կտւելցնէ նէլ ձեւ: Օր.

## Ներկայ

կտրում ըմ	նահամ ըմ	հռտ'նոմ ըմ	տալիս ըմ
կտրում ըս	» ըս	» ըս	» ըս
կտրում ա	» ա	» ա	» ա
կտրում ըք	» ըք	» ըք	» ըք
կտրում ըք	» ըք	» ըք	» ըք
կտրում ըն	» ըն	» ըն	» ըն

## անլատար

կտրում ըմ նէլ—նահամ ըմ նէլ—հռտ'նոմ ըմ նէլ—տալիս ըմ նէլ			
» ըս նէլ	» ըս նէլ	» ըս նէլ	» ըս նէլ
» ա նէլ	» ա նէլ	» ա նէլ	» ա նէլ
» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ
» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ
» ըն նէլ	» ըն նէլ	» ըն նէլ	» ըն նէլ

Անցեալ կատարեալի ձեր ջնջուած է. Զոկերէնը կը փոխարինէ զայն յարակատարով կամ նոր ձեռով մը՝ որ նման է հին հայերէնի ներկային Օր.

## Ա ձե

կտրէլ ըմ	ահալ ըմ	հռտ'հոլ ըմ
կտրէլ ըս	» ըս	» ըս
կտրէլ ա	» ա	» ա
կտրէլ ըք	» ըք	» ըք
կտրէլ ըք	» ըք	» ըք
կտրէլ ըն	» ըն	» ըն

## Բ ձե

կտրէմ	ահամ	հռտ'հոմ
կտրէս	ահաս	հռտ'հոս
(չունի)	(չունի)	(չունի)
կտրէք	ահաք	հռտ'հոք
կտրէք	ահաք	հռտ'հոք
կտրէն	ահան	հռտ'հոն

Յարակատարի տեղ կը գործածուի անցեալ գերբային երկրորդ ձեր (ած մասնիկով). ասոր վրայ աւելցնելավ նէլ ծառ նօթ մասնիկը՝ կ'ստանանք գերակատարը։ Այսպէս՝

## Յարակատար

կարէծ ըմ	մհած ըմ	հոտ'հոծ ըմ
» ըս	» ըս	» ըս
» ա	» ա	» ա
» ըք	» ըք	» ըք
» ըք	» ըք	» ըք
» ըն	» ըն	» ըն

## Գերակատար

կարէծ ըմ նէլ	մհած ըմ նէլ	հոտ'հոծ ըմ նէլ
» ըս նէլ	» ըս նէլ	» ըս նէլ
» ա նէլ	» ա նէլ	» ա նէլ
» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ
» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ
» ըն նէլ	» ըն նէլ	» ըն նէլ

Ապառնին զուրկ է թէ կը և թէ պիտի մասնիկներէն. կը կազմուի անորոշ գերբայը խոնարհելով էական բային հիտ. օր.

կարիւ ըմ	մահիւ ըմ	հոտ'նալ ըմ
» ըս	» ըս	» ըս
» ա	» ա	» ա
» ըք	» ըք	» ըք
» ըք	» ըք	» ըք
» ըն	» ըն	» ըն

Անցեալ ապառնին կազմելու համար պէտք է ասոնց վրայ աւելցնել նէլ մասնիկը. ինչ. կտրիւլ ըմ նէլ նա'հիլ ըս նէլ, հոտ'նոլ ա նէլ են:

Հրամայականը կը կազմուի է, հի, ա մասնիկներով. ինչ. կտրէ՛, մոտ'հի, թա'կա. ասոնց արգելականը կը կազմուի անորոշ գերբայէն՝ վերջը դնելով մոտ արգելական մասնիկը, կընայ նաև անորոշին ծայրի և ձայնը շնչուիլ. Օր. կա'պի մոտ կամ կա'պիլ մոտ, նա'հի մոտ կամ նա'հիլ մոտ, հոտ'նի մոտ կամ հոտ'նիլ մոտ:

Ստորադասականնը միւս բարբառներուն հետ նման է. միայն ասոր անցեալը կը կազմուի նէլ մասնիկով. ինչ.

## Ներկայ

կարիմ	մհիմ	հոտ'նիմ
կտրիս	մհիս	հոտ'նիս

կտրի	մհի	հոտ'նի
կտրիք	մհիք	հոտ'նիք
կտրիք	մհիք	հոտ'նիք
կտրին	մհին	հոտ'նին

## Անցկալ

կտրիմ նէլ	մհիմ նէլ	հոտ'նիմ նէլ
կտրիս նէլ	մհիս նէլ	հոտ'նիս նէլ
կտրի նէլ	մհի նէլ	հոտ'նի նէլ
կտրիք նէլ	մհիք նէլ	հոտ'նիք նէլ
կտրիք նէլ	մհիք նէլ	հոտ'նիք նէլ
կտրին նէլ	մհին նէլ	հոտ'նին նէլ

Ագուլիսի բարբառին իրրե ենթարարառ մը կտրելի է համարել ծղնա գիւղը, ասիկա կը բանէ Ագուլիսի և Ղարաբաղի բարբառներուն մէջտեղը՝ մէյ մը մէկին և մէյ մը միւսին կողմը հակելով, իր բազաձայններուն կազմութիւնը բոլորովին նոյն է Ղարաբաղի բարբառին հոտ, հոս ալ թրթոռն ձայները դարձած են խուլ:

Ագուլիսի բարբառին վրայ երեք ուսումնասիրութիւններ եղած են, որուջինն է Պատկանեանի գերմաներէն գործը (Über den armenischen Dialect von Agulis, 1866). երկրորդը նոյն հեղինակին Իզլենդում աշխատութեան մէջ՝ էջ 27—55. երրորդն է Ա. Սարգսեանցի Ագուլիցոց բարբառը կամ Զօկերի լեզուն, Մոսկվա 1883, Ասիկա ամէնէն ընդարձակն ու հեղինակաւորն է, որովհետեւ հեղինակն ալ բուն ագուլիցի էր:

Ագուլիցոց բարբառով գրուած կտրները շատ բիչ են, ինձ ծանօթ են միայն:

Զարգարեանց Աւետիս—Գիւլը նէտն գուանան. Արտատ, 1877, էջ 461—462.

Շահնարաթեան Մարտ.—Երդ ագուլիցոց (կէս գրական լեզուով). Կոստնկ, 1862, էջ 163—166.

Ա. Սարգսեանց—Ագուլիցոց բարբառը, Բ մաս. էջ 5—72.

Վերջին ընդարձակ հաւաքածոյէն կը հանենք հետեւալ նմոյշները (էջ 39—42):

## ՆՄՈՅԵՆԵՐ

Ազուլիսի բարբառով

1.

Մույն օր մույն կայըլոցի ձիը էլոծ՝ գյէլիս ու 8աղնա. ձիը քշում ա նէլիս դիւզ կըրմընջնումը կայնամ. տիսնոմ ո՛ աստէղ ըսկի միծ մարդիքը չի կօն՝ մունոկը մույն քընա ըրթաք ըն հըփու քլոծ հաղ նարամ: Հայըլոցին ձինւն վորտն հպարտ հպարտ նըստէծ՝ ձորքորը դրէծ շընըքտակին՝ հրցանամ ա թո՛.

— Ա՛յ տղարքը, բուս ձիր ախսախկանէրը ըշտթղ ըն:

Տղարքը ջղօրը ըն տակիս թո՛.

— Նո՞հոծ ըն էքին հո՞չոտ պէրին տօն շընըքտակիտ:

Հայըլոցին մանդրվամ ա. համա հրդէօ ինքյն ա նիզոմ տնօղ տօ թղնոցցոց, նահնամ ա.

— Ա՛ղմւրդ ա օր աստէղ մաշկ ըն մանդրամ:

— Օշկըտ ալ չին հանում:

Հայըլոցին մայտք ա նարամ թոտ աստէղ օր ըրխարը աստի ըտզզոմթ (թբք. խորամանկ) ըն, բուս սրուց միծարը հնչպէս ըն նիւ. — քշում ա ձիը, յունց կալիս նէլիս:

2.

Ի՛րիք սոմ՛րիւն սկտ՛հոծ մարդիքը՝ ձինւ վա՛րտ նստէծ՝ նէլիս ըն նէլ ձընըքի ուստի ըն գյէլիս մույն գյէղըցն. նիզոմ ըն սրո անօղ տօն. նրուց մույնը նահնամ ա.

— Իս հաստագիլ ըմ օր դիւ ջա՛մուշ ըս:

— Աս գարմանամլի չի, — նահնամ ա գյէղոցոցին, իս հաստագիլ ըմ օր ձիր թամքարը ջէրիքը ըն:

— Հիմտը ըս ունչ ա. դէ հաստագա տիսնիքյ:

— Իս շօտ անքամ լսէծ ըմ օր՝ ունչ օր կօ ձինւ ընտն էշի մաշտէղը՝ նօ ջէրի ա:

Ալ ան մարդիքը վծընչ չին գըրտ՛հու ահին, հոտ՛հոն նո՞հուլ:

3.

Մույն օր մույն Ռըմոցի նէլիս ա օրտը, տիսնոմ ու մույն ձի մաէծ ու մաջը ըրըծո՛հոծ, մա մաջտէղոմն ալ վէր ընդէծ ստակած: Նէլիս ա մույն քանի մարդիքը հըվո՛քոմ բիշոմ օր արտին մաջիցը քաշին ձինւն ջո՛մդորը հանին: Մըտըկանամ ըն,

բոնդիրը կապամ ստակած ձիռւ տանէրիցը, մայտք նարամ՝ դիբի ուր յան քաշին օր վէօրը ջարդիլ ուչ խարաք էլի:

— Ա'կիբը գիբի աս յան քաշիքյ, նահամ ա մույնը Քաշամ ըն, քաշամ, տիսնոմ ըն՝ չէ, վէօրը խիլի (թրք. շատ) խարաք ա էլտլ:

— Չէ, ասմաս էլտլ չի. ակիբյ գիբի աս յան քաշիքյ.—նահամ ա մույն ուրիշը, Սկսում ըն քաշին թօզա (թրք. թազա նոր) ճընզփօվ. տիսնոմ ըն՝ չէ. ալ վէօրը խիլի տէղ ջարդան խարօք արալ:

— Ա'ստի ալ չի էլտլ—նահամ ա իրիքիմջի՞ն—ակիբյ հրէս աս զրա՛ղավ (թրք. եղերք) քաշիքյ: Քաշամ ըն, յիտ մտակյ նահամ ալ վէօրը ջարդած ըն խա՛րօք արած: Ալ սկսում ըն մույն ուրիշ տէղավ քաշամ: Ա'նքամ դէս ու դին ըն քաղատամ ջո՛մ-լործը արտին մաջին, մինչէվ օր կուհ տալիս, ջարդամ, խա՛րօք նահամ դիլի ծրտը:

## 4.

Դրկու ճանապարհօթ մույն հօվ ճնին նէլ ըտէլու, Մույնը ահալ ա մյուսին:

— Հօվ միզ հրաքյ չի. թուղ ուվ սո՛րիւն արազ ա տիսնիլ, նո ծափ: Աս ահուղը քիւն ո էլտլ. մյուսը կո՛րու ո հօվը: Առաջինը ըրթնահալ ա, սկսէլ պատմի:

— Զարմանալի արազ ըմ տո՛հու. տնձ հրէշտոկնէրը տմնամ ըն նէլ յէրգյինքը:

Հավավ կշտահածը ահալ ա:

— Իս ալ տո՛հում օր դիւ բընդրո՛նոմ ըս, ինքը ում մաշիս ահամ թու զօ յիտ չի դո՛ոնիլ, կո՛րու հօվը:

Հանե ո նույնիւ զայն ո տիւն գլուխ միւն ո մասն նույնիւ զայն ո նույն զին ո մուրջնիւն ան հուն ունցը զին ո հուն զի ո նույնիւ նույնիւնը լույսըն գանց միւն ո ունցը շաբանը ո նույնիւնը և ամբան ունցը ունցը ունցը միւն ո քայլան միւն



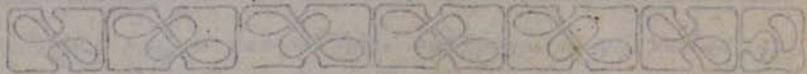
ԱՐԱՐԱՏԻ ՅՈՒՆԻ

Բ.

ԿԸ ԾԻՒՀԸ

ԿԸ ՃԻՎԸ ունի 21 բարբառ.

1. Կարնոյ բարբառ.
2. Մշոյ բարբառ.
3. Վանայ բարբառ.
4. Տիգրանակերտի բարբառ.
5. Խարթերդի և Երզնկայի բարբառ.
6. Շապին-Գարահիսարի բարբառ.
7. Տրապիզոնի բարբառ.
8. Համշէնի բարբառ.
9. Մալաթիոյ բարբառ.
10. Կիլիկիոյ բարբառ.
11. Սիւրիոյ բարբառ.
12. Արարկիրի բարբառ.
13. Ակնայ բարբառ.
14. Սիրաստիոյ բարբառ.
15. Եւգոկիոյ բարբառ.
16. Զմիւնիոյ բարբառ.
17. Նիկոմիդիոյ բարբառ.
18. Պոլոյ բարբառ.
19. Ռոտոսթօի բարբառ.
20. Խրիմի բարբառ.
21. Աւտրո-Հունգարիոյ բարբառ.



## 1. ԿՈՐՆՈՅ ԲՈՐԲՈՐ

Այս լայնատարած բարբառին կեղբանը կարինն է (տճկ. էր-ղրում). հարաւէն կը տարածուի մինչև Խնուսի մօտերը, բայց առանց այս աւանը մտնելու, արևմուտքէն կ'երթայ մինչև Երզնկա և Կիւմիշխանէ: Վերջին երկու ուստածանկական պատերազմներուն ժամանակ տեղի ունեցած խոշոր հայ գաղթականութիւնները այս բարբառին արևելեան և հիւսիսային սահմանները շատ հեռուները՝ մինչև Երևան և Թիֆլիս տարածեցին: Կովկասի քաղաքներէն չորսը՝ Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Ախալքալաք և Ախալցիսանոյներով լեցուեցան և այսօր այդ քաղաքներուն ամրող հայ բնակչութիւնը բոլորովին նոյն բարբառը կը խօսի ինչ որ Կարինի հայութիւնը:

Կարնոյ բարբառին ձայնական դրութիւնը հին հայերէնի հետ համեմատելով կը տեսնենք որ ձայնաւորները զրիթէ անփոփոխ պահուած են. այս բարբառը գիտէ զանազանի և է, ո և օ ձայները. աւելցուած է միայն ու չ'ո և իւ ձայները կը գտնուին այն բառերուն մէջ՝ որոնք թուրքերէնէ առնուած են. բնիկ հայ բառերուն մէջ զոյութիւն չունին բնաւ. մինչդեռ ուրիշ բարբառներու մէջ, օրինակ Ղարաբաղի, Ագուլիսի և նոյն իսկ Պօլսոյ բարբառին մէջ բնական ձայնափոխութիւնը յառաջացած ըլլալով՝ կը դանուին նաև բուն հայ բառերու մէջ:

Կարնոյ բարբառին ու ձայնն ալ օտար է և կը գտնուի գլխաւորապէս թուրքերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ: Բայց կան քանի մը հայերէն բառեր ալ, որոնց մէջ նոյն ձայնը կամ թուրքերէնի ազգեցութեամբ և կամ ձայնաբանական առանձին պայմաններու տակ՝ մուտք գտած է: Այս բառերն են. շոքոր՝ շաքար, մորմուկ՝ մորդակ (գերան), մորմոր՝ մարմարիսն, մոյէլ՝ մայել ոչխարի, կիրուկի՝ կիրակի: Առաջին երեքը թուրքե-

ըէնի մէջ ալ կը զործածուին և ասոր ազդեցութիւնը հաւանական է. բայց վերջի երեքը բնիկ հայ են:

Ո և ե ձայները՝ որոնք երկրաբառային ուօ, իէ ճնշումներն ունին և հայերէնի միջաձայն ո և ե ձայներէն կը յառաջաւնան, կը դանուին միայն գիւղացոց լեզուին մէջ. քաղաքացիք տանցմէ զուրկ են: Կովկասի գաղթականներէն ալ անոնք որ գիւղական ծագում ունին, նոյնպէս կը հնչեն ո և ե ձայները որոշ արտասանութեամբ, իուկ անոնք որ քաղաքացի են՝ զուրկ են նոյն ձայներէն:

Բաղաձայններուն մէջ խօսինք նաև ֆ ձայնին վրայ:

Փ ձայնը երկու ծագում ունի. մէյ մը կը զանուի օասար, այն է թուրքերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ և երկրորդ՝ ձևացած է հայերէնի մէջ՝ բնական ձայնափոխութեամբ: Այս վերջինն ալ երկու ճամբայ ունի. 1) Բառասկզբի հ ձայնը յաջորդական ո-ի բով կը դառնայ Փ. ինչ. Փոյլ՝ հող, Փոտ՝ հոտ, Փրը՝ հօր, Փու՝ հոս, Փոյլ՝ հոդ, Փոն՝ հոն, սակայն օ-ի բով այս փոփոխութիւնը տեղի չունենար, ինչպէս կը ցուցնէ հօր՝ հօր ձերւ նկատելի է որ այս ձայնափոխութիւնը յատակ է վիւղացոց լեզուին: քառ զարգացիք հ ձայնը անփոփոխ կը պահեն և ասոր պատճառն ալ հետեւեալն է: Ինչպէս վերը տեսանք, Փ ձայնին ծագման սլատ, ճառը ո-ի երկրաբառային ուօ արտասանութիւնն է, քանի որ օ-ի բով այսպիսի փոփոխութիւն տեղի չունենար: Արդ՝ քանի որ քաղաքացիք զուրկ են ո ձայնէն և դայն օ կը հնչեն, բնականաբար զուրկ պիտի ըլլան նաև այս տեսակ ֆ-էն:

2) Փ-ի ծագման երկրորդ ճամբան է վ ձայնը, որ խուլի վերածուելով կուտայ Փ. այսպէս են՝ հափսար՝ հաւասար, հափրիլ՝ հաւաքուիլ (տեղաւորուիլ), բ'օրֆէլ՝ բովել, հարաֆ՝ հարաւ, նժալ՝ նուալ:

Բաղաձայններու շաբքին մէջ, Կարնոյ բարբառը, ինչպէս և Մշոյ բարբառը, խոշոր նորութիւն մը մացուցած է:

Գիտենք որ հին հայերէնը կը զանազանէ Յ խումբ բաղաձայններ, Կարնոյ բարբառը ասոնց վրայ աւելցուցած է չորրորդ շաբք մ'ալ՝ միւսներէն բոլորովին տարբեր, զոր կրնանք կոչել թըրթումն շնչաւոր (sonore aspirée) և զորոնք կը նշանակինք թ', գ', դ', ջ', ծ', ջկ' ձկերով, եւրոպացի ձայնագէտներէն տռաջին անզամ Sievers նկատեր է թրթոռուն շնչաւորներու զոյութիւնը Աշտա-

բակի (Երևանի բարբառ) հնչման մէջ, բայց ոչ ոք ասոր վրայ ծանրացած չէր և հայերէնի մէջ չորս աստիճաններու գոյութիւնը նորութիւն մէր: Առաջին անգամ ևս առիթ ունեցայ փորձառական մեթոսով ուսումնասիրելու նոյն ձայները Փարիզի մէջ: Արբա Ռուսոլոյի ձայնագիտական մեքենաներով և Մշեցի, Սերաստացի ևն երիտասարդներու վրայ: Ասոր արդիւնքը հրատարակուած է ֆրանսերէն փոքր աշխատութեամբ մը, ուր կը ներկայանան հայերէնի չորս աստիճանի պայթուցիկ տառերը վեց գաւառական հնչմանց համաձայն (Պոլիս, Ասլանթէկ, Նուշի, Շուշի, Սերաստիա և Մուշ), ամփոփուած չորս լուսատիպ պատկերներու մէջ (ահս H. Adjarian, Les explosives de l'ancien arm. étud. dans les dialectes modernes, Paris, 1899):

Չորս աստիճան բաղաձայններու գոյութիւնը պարզեր եմ տարի մը յետոյ՝ Սուչավայի բարբառի ուսումնասիրութեանս մէջ (ահս Բազմավիպ, 1899, էջ 219—220). այնպէս որ այս իրուգութեան վրայ ծանրանալ այլ ևս աւելորդ համարելով՝ աւելի մանրամասնութեանց համար ընթերցողը կ'ուղարկենք նոյն աեղերը: Անցողակի ըսենք միայն որ թրթուուն շնչաւոր բաղաձայններու հնչումը կը մօտենայ թն, գն, դն, ջն հնչումներուն, որով ասոնք կերպապէս կը նոյնանան սանսկրիտի նի, նի, նի, յի բաղաձայններուն հետ:

Ահա ուրեմն կարնոյ բարբառին պայթուցիկ բաղաձայններուն ընդհանուր պատկերը.

Թրթոուն	Թրթոուն	շնչաւոր	խուլ	խուլ	շնչաւոր
sonore	sonore	asp.	sourde	sourde	asp.

բ	բ'	պ	պ
գ	գ'	կ	ք
է	դ	ա	թ
ձ	ձ'	ծ	ց
ջ	ջ'	ճ	չ

Թրթոուն շնչաւորներուն նման հնչում մ'ունի նաև կարնոյ բարբառին յատուկ յ ձայնը՝ որ Մշոյ բարբառին մէջ ալ կայ և զոր յարմար կը դատենք նշանակել յ ձեռվ: Այս ձայնը կը զըստնենք հին հայերէնի յ ձայնին դէմ, ինչ. յարովթ՝ Յարութիւն, յակօ՛ Յակոր ևն: Ասով յիշեալ բարբառը կունենայ երկու ակակ հագագային ձայն. յ, հոյ առաջ մասնաւութիւնը անհաջող է պահպան շնչաւոր առաջ մասնաւութիւնը անհաջող է պահպան:

Զայնական փոփոխութեանց կողմէ Կարնոյ բարբառը շատ հարուստ չէ, և վերիններէն յետոյ նշանակելու քիչ բան կը մնայ:

Ընդհանուր օրէնքով կը ճիւղին պատկանող բոլոր բարբառներուն մէջ բազմավանկ բառերու միջին վանկի ա ձայնաւորը կ'իյնայ կամ ը-ի կը վերածուի. օր, ճանաչել՝ կր. ճանչել, Պ. ճաշնալ, ճիւանդաս, կր. հիվընդրտ, Պ. հիվանդող կամ հիվնդող, բերանոյ՝ կր. բէրնի, Պ. բէրնի ևն Այս ընդհանուր օրէնքին վրայ այլուր չենք վերաբառնար:

Ե ձայնը միավանկ բառերու սկիզբը դարձած է յէ կամ յի (վերջինը գիւղացոցն է), բազմավանկ բառերու սկիզբը է, իսկ բառի մէջ է կամ ե. օր. յէզ՝ եզն, յէոք՝ եռք, յէս՝ ես, յէփ՝ երբ, յէփ՝ եփ, բայց էփէլ՝ եփել, էրազ՝ երազ, բէրէլ՝ բերել, մէծ՝ մէծ (գիւղերը մեծ) ևն:

Ո ձայնը կ'ըլլայ միավանկ բառերուն սկիզբը վօ, օ, կամ վո, բազմավանկ բառերու սկիզբը օ, բառի մէջ օ կամ ո (վո և ո ձեւերը գիւղացոցն են), օր. վօր՝ որ, օղօրմիլ՝ ողորմիլ, օրօնալ՝ որոնալ ևն: Ով բառն ունի տիպական վէվ ձեր:

Այ երկբարբառը կը դառնայ բաղաբացոց քով ա, գիւղացոց քով է: Կովկասի գաղթականներուն մէջ Ախալցխա ունի ա ձեռվ, իսկ Ալէբասնդրապոլ է ձեռվ: Օր. հայր՝ հար, հէր, փայտ՝ փատ, փէտ, մայր՝ մար, մէր, այծ՝ ած, էծ ևն:

Հայ. ոյ > կր. ու. ինչ. թուլ՝ թոյլ կապուտ՝ կապոյտ, լուս՝ լոյս:

Հայ. իւ > կր. ու. ինչ. ալուր՝ ալիւր, ալսրուր՝ աղբիւր, ձուն՝ ձիւն ևն:

Բաղաձայններուն մէջ հին հայերէնի խուլերն ու շնչաւոր խուլերը անփոփոխ կը մնան. թրթռունները կը դառնան տոհասարակ շնչաւոր թրթռուն, բայց ոնդականներէն յետոյ կը մնան անշունչ թրթռուն, օր. բ'ան՝ բան, բ'էրան՝ բերան, ձ'էոք՝ ձեռք, ինձի՝ ինձ, իսլնձօր՝ խնձոր, կատու՝ կատու, բ'ուրդ՝ բուրդ, թըթու՝ թթու ևն:

Տ ձայնը յաջորդական ը, ո, ն, ժ, ժ, ձայններուն քով գըտնուած ժամանակ՝ անոնց հետ կը նոյնանայ, միայն այս պարագային ը ձայնը կը վերածուի ո-ի և ժ-ի. օր. պառոէլ՝ պատկան, Պէռուս՝ Պետրոս, պաճճէլ՝ պաճճառ, պաճճէլ՝ պաճճառ:

Առնել բայց՝ որ ուրիշ տեղեր անել կամ ընել ձեհը ստացած է, ոս կ'ըլլայ էնէլ

Կարնոյ բարբառը, ինչպէս կը ճիւղին պատկանող միւս բոլոր բարբառները, շեշտը կը դնէ վերջին վանկին վրայ: Սակայն Կարնոյ շեշտը առանձնապէս բնորոշ առողջապահութիւն մը ունի, որ շատ ախորժելի տպաւորութիւն կը թողու: Ասոր գիտական բացառութիւնը կը դժուարիմ տալ բայց կը թուի թէ հետեւան է: Կարնոյ շեշտը միւս բարբառներուն շիշաչն աւելի բարձր է, հետեւարար անշեշտ վանկին ու շեշտեալ վանկին ասաթիմանաչափը աւելի մեծ է, մինոյն ժամանակ արտասանութիւնը աւելի հանդարտ և երկարցուցած ըլլալով՝ վայրէջքի ժամանակ ձայնը աւելի բազմաթիւ խաղերէ կ'անցնի և գրեթէ երգ մը կը ձեւացնէ:

Կը ճիւղին բոլոր բարբառներուն նման Կարնոյ բարբառը ունի 6 հոլով, որոնք են՝ Ռւղղական, Սեռական-տրական, Հայցական, Բացառական և Գործիական: Ներգոյականը կը պակսի: Սակայն Կարնոյ բարբառը կը տարբերի կը ճիւղին միւս բարբառներէն անող որ հայցականին մէջ ում ճիւղին նման կը զանազանէ շնչաւոր և անզունչ առարկաները, անշունչներուն հայցականը կ'ըլլայ ուղղականին նման, իսկ շնչաւորներունը արականին նման: օր. կատուին սրպանէցի, կօվին մօրթէցի են, Բացառականը ըստ սովորականին կը կազմուի էն մասնիկով, գործիականը օվ մասնիկով:

Յոգնակին ըստ սովորական կանոնի կը կազմուի էր կամ նէր մասնիկներով: բայց այս բարբառին մէջ կայ նաև էստան մասնիկը: Այս մասնիկը՝ որ իին հայերէնի ստան տեղական մասնիկին ձեափոխութիւնն է, կը կազմէ հաւաքական անուններ և կրնայ նոյնպէս ստանալ նէր մասնիկը: Օր. ը՝ անլէստան, ը՝ աղնէստան, մաստնէստան, էրդէստան, աղէստան, հարնէստան, վարտէստան, տարէստան կամ նաև ը՝ անլէստըննէր, ը՝ աղնէստըննէր են, որոնք կը նշանակեն բանալիներ, բաղանիքներ, մատնիներ, երդիքներ, աղիքներ, հարսեր, վարտիքներ և տարիներ: Ինչպէս օրինակներէն կը տեսնուի՝ այս մասնիկը կը գրուի միայն իթ յանգող բառերուն վրայ:

Յոգնակիին միւս հոլովները եղակիին նման են, բացի սեռար. հոլովաձևէն՝ որ կը ճիւղին բոլոր բարբառներուն մէջ կ'առնէ ու, օր. բաղարմէրու: Անո

Դերանուններուն մէջ պիտի նկատենք. յէս, մէնք, դու, դուք, աս, աղ, ան, ասոնք, ատօնք, անօնք, իսի, իտի, ինի, իսիկ, իտիկ, ինիկ, իսօնք, իտօնք, ինօնք ևն Առաջինները սովորական կանոններուն համաձայն ըլլալով՝ տառնձին նորութիւն չեն պարունակելու Վերջիններէն իսիկ, իտիկ, ինիկ անհոլով են, միւսները կը հոլովին հետեւեալ ձեռվ.

Ո.	իսի	իսօնք
Ս. Տ.	իսօր	իսօնց
Բ.	իսօրէն, իսօրմէն	իսօնցէն, իսօնցմէն
Գ.	իսօրօվ, իսօրմօվ	իսօնցով, իսօնցմօվ
Ո.	իտի	իտօնք
Ս. Տ.	իտօր	իտօնց
Բ.	իտօրէն, իտօրմէն	իտօնցէն, իտօնցմէն
Գ.	իտօրօվ, իտօրմօվ	իտօնցով, իտօնցմօվ
Ո.	ինի	ինօնք
Ս. Տ.	ինօր	ինօնց
Բ.	ինօրէն, ինօրմէն	ինօնցէն, ինօնցմէն
Գ.	ինօրօվ, ինօրմօվ	ինօնցով, ինօնցմօվ

Բայերուն կազմութիւնը շատ պարզ է. ում-ով կազմուած ժամանակները գոյութիւն չունին հոս, ինչպէս կը ճիւղին բուլը բարբառներուն մէջ: Սահմանական ներկան և անկատարը կը շինուին հին հայերէնի նման, միայն հոս կ'աւելինայ կը մասնիկը, որ կարնոյ բարբառին մէջ կը դրուի բայէն յետոյ:

Զայնաւորով սկսող բայերը սկիզբէն կ'ստանան նաև կ մասնիկը, ըլլիլ, ըլնիլ, ուզէլ ևն բայերը կտռնեն գ։ միավանկ բայերը կ'աւենեն կու, միայն գ'ամ բայը կուզէ գ'ու (բային նախաձայն գ'ին հետ նմանողութեամբ): Ահա ասոնց ամբողջական ձեհը.

Ներկայ	Անկատար
սիրէմ կը	սիրէի կը
սիրէս կը	սիրէիս կը
սիրէ կը	սիրէր կը
սիրէնք կը	սիրէինք կը
սիրէք կը	սիրէիք կը
սիրէն կը	սիրէին կը

կէնէմ կը	կէնէի կը
կէնէս կը	կէնէիր կը
կէնէ կը	կէնէր կը
կէնէնք կը	կէնէինք կը
կէնէիր կը	կէնէիք կը
կէնէն կը	կէնէին կը
գ'ընիմ կը	գ'ընէի կը
գ'ընիս կը	գ'ընէիր կը
գ'ընի կը	գ'ընէր կը
գ'ընինք կը	գ'ընէինք կը
գ'ընիր կը	գ'ընէիր կը
գ'ընին կը	գ'ընէին կը
կուլամ կը	կուլայի կը
կուլաս կը	կուլայիր կը
կուլա կը	կուլար կը
կուլանք կը	կուլայինք կը
կուլաք կը	կուլայիք կը
կուլան կը	կուլային կը
կուտամ կը	կուտայի կը
կուտաս կը	կուտայիր կը
կուտա կը	կուտար կը
կուտանք կը	կուտայինք կը
կուտաք կը	կուտայիք կը
կուտան կը	կուտային կը
գ'ուգ'ամ կը	գ'ուգ'այի կը
գ'ուգ'աս կը	գ'ուգ'այիր կը
գ'ուգ'ա կը	գ'ուգ'ար կը
գ'ուգ'անք կը	գ'ուգ'այինք կը
գ'ուգ'աք կը	գ'ուգ'այիք կը
գ'ուգ'ան կը	գ'ուգ'ային կը
գ'ուգ'ամ կը	գ'ուգ'այի կը
գ'ուգ'աս կը	գ'ուգ'այիր կը
գ'ուգ'ա կը	գ'ուգ'ար կը
գ'ուգ'անք կը	գ'ուգ'այինք կը
գ'ուգ'աք կը	գ'ուգ'այիք կը
գ'ուգ'ան կը	գ'ուգ'ային կը

ԵՐԲ ՔԱՆԻ Մը ՆԵՐԿԱՅ ՃԱԵՐ ԻՐԱՐՈՒ ԿԸ յաջորդեն, կը մասնիկը միայն վերջինին քով կը գրուի. օր. ճամփան քունը տանի գըյնի կը. զարմանան մնան կը. ասիկա կը զօրէ մինչև իսկ երբ բայց զանազան ուրիշ բառերով անջատուած մնայ. օր. արոն ըրտինք մնոնին կը. ՆԵՐԿԱՅԻՆ անմիջապէս յաջորդող օր (որ), ու

(4) ձեերուն քով կը մասնիկը սղուելով կը միանայ անոնց հետ և կը ձեացնէ կօր, կու ձեերը (իմա կ'օր, կ'ու). ինչ. կաշէն կօր (կը տեսնեն որ), բ'էրէ կու տանի կը (կը բերէ ու կը տանէ).

Անկատարին եղ. գ. դէմքին մէջ շատ անդամ է ձայնը կը դառնայ ի. օր. ունիր, զըլնիր են.

Ապառնիին ներկան և անցեալը կը կազմուին պիտի մասնիկով, որ կրնայ բայէն թէ առաջ և թէ վերջը գրուիւ. օր. սիրէմ պիտի, պիտի սիրէմ, սիրէի պիտի, պիտի սիրէի են.

Անցեալ գերբայը կ'առնէ էր մասնիկը, բայց երբ օժանդակէն յետոյ գրուի վերջաձայն ը կը չնշուի. օր. սիրէմ է, չէմ սիրէ, դ'ու էս բ'էրէ, ինիկ է բ'էրէ են.

Կարնոյ բարբառ՝ հակառակ իր ընդարձակ տարածութեան՝ չունի բազմաթիւ ենթաբարբառներ. Կարին, Ախալցիա, Կարս, Ախալքալաք, Ալէքսանդրապոլ և անոնց գիւղերը միևնույն բարբառը կը խօսին. բացառութիւն կը կազմէն միայն ե, է, ո, օ ձայները և այ երկբարբառին ա կամ է դառնալը. Ախալցիսցիք և Կարնիցիք կը գործածեն գ'ըլլի ձեւ, իսկ Ալէքսանդրապոլցիք կէղնի. Բայց ասոնք նոյն իսկ Կարնոյ քովի գիւղերուն մէջ աւ կը պատահին և առանձին որոշուական անջրափեա չեն կազմեր.

Կարնոյ բարբառին վրայ ոտսերէն փոքր ուսումնասիրութիւն մը միայն կայ. Տոմսոնъ, Лингвистическая изслѣдованія: Краткій очеркъ фонетики и морфологіи ахалцыхскаго говора, Բեդրսպուրկ 1887:

Նոյն բարբառով գրուած աշխատութիւններն են.

Ե. Լալայեանց—Զաւախքի բուրմուճք. Թիֆլիս 1892,

Զաւախեցի—Զաւախքի աղէալ. Թիֆլիս 1900,

Արամ Զարուկ—Բասենի ժողովրդ. Երգերը. Աղդ. Հանդ. Զ. էջ 383—390,

Ե. Լալայեան—Զաւախք. Նոյն Ա. էջ 327, 364 ևն.

Դպիք—Նարմանցիին երգերը. Արւակն, 1899, էջ 524—5,

Խօլայեանց Յովին—Առածներ Ալէքսանդրապոլց, Արլու. 1870—1, էջ 249—250, 283—4, 309—312.

Եւ.—Վաշեան. Նոր-Դար 1887, էջ 174—5:

Գեղամեանց Յ.—Խմ մանկական յիշողութիւններից. Փոքր, Բ. թիւ 2, էջ 269—296 (Ախալքալաքի).

Կարնոյ բարբառին ստորաբաժանումներն են՝ Բարերգի և Խոսարջուրի հնթաբարբառները:

Բարերդի ենթաբարբառին վրայ առանձին ուսումնասիրութիւն մը չկայ. չէ հասարակուած նոյն իսկ հասարակ բնագիր մը. Բիւրակն թերթին մէջ (1899, էջ 567) կայ Բարերդի առածներու փոքր հաւաքածոյ մը, բայց ասիկա գրական մշակութիւն կրած ըլլալով՝ չկրնար դժբախտաբար մեր պէտքը լրացնել Յ. Դարրինեան՝ Արևելքի մէջ (թիւ 6693, 6695, 6697 և 6699) ունի Բարերդի մասին «Գաւառաբարբառին զանձերը» վերնադրով յօդուած մը, բայց ասիկա ալ գաւառական բառերու սովորական ցուցակ մ'է: Սարիողուած եմ հետեարար բաւականանալ իմ անձնական սակաւ ինչ ծանօթութեամբս, որ քաղած եմ 1894 թուին՝ Բարերդ միօրեայ այցելութեանս ժամանակ և երկրորդ՝ Յ. Դարբինեանի այն տեղեկութիւններով՝ որ առաւ ինձ 1910 թուի ամառը՝ Պօլիս ճամբորդութեանս ժամանակ:

Բարերդի ենթաբարբառը գիտէ զանազանել բաղաձայններու երեք աստիճանները (թրթռուն շնչաւոր, թրթռուն և թաւ), սահմանական ներկան և անկատարը կազմելու համար կը գործածէ յետագաս կը մասնիկը Ո, ե կը շփոթուին օ, է ձայներուն հետ: Հ>ֆ ձայնափոխութիւնը գոյութիւն չունի: Հայցականը նոյն է միշտ ուղղականին հետ և շնչաւոր բառերու համար տրական սեռի խնդիր գոյութիւն չունի: Ասանձին նորութիւն մ'է Բարերդի մէջ ներկայ և անկատարի շարունակական ձեւ, որ կը կազմուի զէ, էր, ընդէ մասնիկներով: Վերջին յատկութիւնները, մանաւանդ էր մասնիկի գործածութիւնը, Բարերդի ենթաբարբառը կը ներկայացնին մեղ իրեւ միջն օղակ մը կարնոյ և Տրապիզոնի բարբառներուն մէջտեղ: Բարերդի դիւզերը աւելի հաւատարիմ են մայր բարբառին և գրեթէ կը նոյնանան կարին բաղաքին հետ:

Առանձին ենթաբարբառ մ'ալ կը կազմէ Խոտրջուրը, որուն բռնած դիրքը Համշէնի և Կարնոյ բարբառներուն մէջտեղ՝ զեռ բաւական պարզուած չէ ինձ համար: Խոտրջուրի բարբառով վերջերս հրատարակուեցան երկու բաւական ստուար հատորներ՝ Հ. Մ. Հաճեանի խմբագրութեամբ. ասոնք են՝ Երգեր, տոակներ, հանելուկներ... Խոտրջոյ, Տփիիս, 1904 և Հին աւանդական հէքիաթներ Խոտրջոյ, Վիեննա 1907: Առաջինը գրեթէ գրական լեզուով գրուած ըլլալով՝ ենթաբարբառին ուսումնասիրութեան

համար նպաստ մը չկրցաւ մատուցանել, իսկ երկրորդը ձեռքիս տակ ունեցած չեմ դեռ Յայտնի է միայն Առարջուրի հանրածնոթ մէկ յատկութիւնը, որ ը ձայնը կը վերածէ յ. ինչ. փօյլս՝ փորս, խօսույչույցի՝ խոտրջուրցի են:

### ՆՄՈՅՑՆԵՐ

#### ԿԱՐՆՈՅ ԲԱՐԲԱՐՈՎ

##### 1. Ախալքաղաքէն<sup>\*)</sup>

Սողօմօն իմաստունին կնիկը սուտ հիվանդ գ'ըսի հէթիմին սիրէ կը, իրէն մարթուն յախան ա կըպչի կը թը հաֆքէրու օսկըսնէրէն ինձի մէ ղօնախանա մ' պիտի շինէս, թէպուլնէրէն ա յօրդան դ'օշակ մ' սարքէս:

Սողօմօն իմաստունը կանչէ կը հաֆքէրուն, մօրթէ կ'ու օսկըստանքն ու թէպուլնէրը թօփի կէնէ, օր կնգանը ուղածը հազրըք, Աշխարք ինչքան հաֆք կա գ'ուգ'ա կը, սալթ քօն բ'ու փը չի գ'ա: Սողօմօնը անդայ զմրութին դրէկ կ'օր գ'ըտնի բ'էրէ: Անդայ զմրութը ող մ' ման գ'ուգ'ա, անջաղ անջաղ գ'ըտնի կը բ'ընի մ' մէչ, ինչքան կանչէ ճըվա կը՝ չի գ'ուս գ'ա. ահ կուտա՛ չի ըսի, խօսառմ կ'էնէ՝ չի ըսի: Խիլլասա բ'ընին առաջը կայնի սիրուն քարօզ մ' խօսի կը, ասիկ գ'էլլէ գ'ուս: Ախըր անդէր քարօզը քար կը ծակէ: Բ'ուգին օր գ'ուս կ'էլլէ: ասիկ քարօզը ծալէ՝ գ'ըրկէ կ'ու տանի կը Սողօմօն իմաստունին:

Սողօմօն իմաստունը հէրսօտի կը թը կանչէի կը ինչի՞ չէիր գ'ա: Բ'ուգ'բ'ուն կըսէ կը. «Չոթը ցրէի կը թը աշխըրքիս մէշ տղամարթն է շատ, թէ կնիկ մարթը՝ անդի ուշացաւ»:

— է՛, կըսէ Սողօմօն իմաստունը, իմացմր, վէրն է շատ:

Թը «կնիկ մարթը շատ է»:

— Ի՞նչըդ կըսէ Սողօմօն իմաստունը, տղամարթը շատ պիտի ըսի:

— Դօթ է, կըսէ բ'ուգ'բ'ուն, հրմի, յէս, կընգանիլ խօսքը անդաջ էնօղին ա կնիկմարթ ցըի. կնիկմարթ չի՞ անիկ օր կնգանը ձ'էռքը խաղալիք է գ'առէ. կնիկը մինողին տակը յովիսա (չոր խմորհղէն մը) լցէր սուտ հիվանդ է ձ'էվացէ ու հէթիմին սիրէ

<sup>\*)</sup> Հանուած է Ե. Լալայեանի Զաւախքի բուրմունքէն, էջ 44—45:

կը, մարթուն ա չարչըրէլու հըմար հաֆքէրուն օսկըոտանքէն դօնախանա գուղիս կ'ուղէ: Ի՞նչքան հափք պիսաի գ'ըտնէս ջ'արդէս օր անօնց օսկըոտանքէն դօնախանա կայնէցընէս:

— Խէլացի ըսաց, կըսէ Սողոմոն իմաստունը ինքնիրէն, յէս ա կնիկմարթ էմ օր կընդանս խօսքովը աշխըրքի հափքէրուն արունքը մտա: Արթղ բ'իտոտուն հափքէրուն բ'աց թօղնէ կը, օրը իրէք դուշ ա բ'ուբ'ր'ուին կապէ կը: Տէ.յ մ'օր հիմի ա օրը իրէք դուշ իրէնք իրէնք գ'ուղէնան բ'ուբ'բ'ուին տուաչը կայնին կը: Բ'ուբ'բ'ուն էրկուսը կուտէ, մէկը Աստղծուսիրուն աղատէ կը:

### 2. Բասենէն \*)

Կաղաչեմ ինձի լսէ,

Արի յարալսունքս սրբէ.

Դւանակըմ դ'ու ինձի տու,

Մէտել ըսէ մի մօրթէ:

Սարեր, ձ'օրեր ու ջ'ըրեր,

Մարմանդ վազօղ ախբ'ուրնիր,

Մէկ վեր էկցէք ու յիմացէք

Տէսէք թէ վէլ է էկեր,

Գ'էլը օչխըրին էկավ,

Զարկեց գ'եր դ'առին տարավ,

Հայի տղէն ինչդ չը լս՝

Յարը դիւշմանը տարավ:

Կոկոմս թօնմած մնաց,

Սիրալս կրակած մնաց,

Ի՞նչ էնիմ յիս ապրելը՝

Մաշքերըս լուս չմնաց:

Սել է յաշքէրըդ, կոռւնդ,

Ճէրմակ է սիրալդ, կոռւնդ,

Զ'ուխտ գ'ացիր մէնակ գ'ու գ'աս,

Ո՞ւը է յընդերըդ, կոռւնդ:

\*) Տես Աղդ. Հանդ. Զ. էջ 383 ևն.

Բաղի մէջը վարթ գ'ըլիի,  
Բաղի շաւնը սարթ գ'ըլիի,  
Շան ախճիկ, ուստւ խօսէ,  
Տալտա տեղ է, մարթ գ'ըլիի

Մէրըս ինձի բ'էրեր է,  
Նիշուն բ'ալուլ էրեր է,  
Նիշուն բ'ալուլ մէռնէի,  
Մօրսս մտքէն էլլէի:

Արմաի, դու յիս մէղավոր,  
Թէղի գուգան ուղավոր,  
Զէղնի էրթաս հէսու տեղ,  
Պագւիս կէղնիս լըռազիլ.

մասն առաջ պատճեն պատճեն  
մասն առաջ պատճեն պատճեն  
մասն առաջ պատճեն պատճեն

## 2. ՄՇՈՅ ԲԱՐԲԱՌ

Մշոյ բարբառը կը տարածուի Վանայ ծովին արևմտեան երեսը: Իր կեդրոնն է Մուշ քաղաքը. ասոր հիւսիսէն կը տարածուի մինչև Խնոսս և Ալաշկերտ, հարաւէն Բաղէշ, արեւելքէն կը հասնի մէկ կողմէն Մուկա և միւս կողմէն Տիւտին, արևմտաւրէն լճէ, Ճապաղջուր հնա Մշոյ բարբառին դրաւած տեղիրն են ուրիմ: Մուշ, Սասոն, Բաղէշ, Խիզան, Խլաթ, Արճէշ, Պուլանըխ, Մանազկերտ, Խնոսս և Ալաշկերտ: Վերջին երկու ոռուստածկան պատերազմներուն ժամանակ Մուշէն և Ալաշկերտէն երկու մեծ հայ գտղթականութիւն դուրս գալով՝ հաստատուեցաւ Երեանի նահանգը, այն է Ապարան (Ալէքսանդրապոլիս մօտ) և Նոր-Բայազիդի հարաւային կողմերը՝ Սևանայ լճին եղերքներուն վրայ: Վերջին շլջանին մէջ այսօր կայ 21 հայկական գլուղ՝ որոնք կը խօսին Մշոյ կամ Ալաշկերտի բարբառով: Այս գիւղերն են կարգով՝ Երանոս, Աղամիսան, Զորագեղ կամ Վալի աղալու, Ծակքար, Գեօլ, Թաղաքէնդ, Ներքին և Վերին Աղեաման, Ներքին և Ներքին Գուգաղպարա, Վերին և Ներքին Թեօլաղուան, Ներքին Ալուչալու, Գիտակրուլաղ, Զաղալու և Թիւսկիւլիւ: Խնուսցի գաղթականներու խումբ մ'ալ զնաց Ախալքալաք և անոր շրջակայքը հիմնեց Թորիա, Ուչմանս և Էշտիա գիւղերը. ասոնք ալ մինչև այսօր կը խօսին նոյն բարբառով:

Մշոյ բարբառին ձայնական դրութիւնը ձայնաւորներու կողմէ հարուստ չէ, ո, էօ, իւ ձայները կը պակսին և ասով յատկանշական գիծ մը կը կազմին զանազանելու համար Մշոյ բարբառը Վանայ բարբառէն, որ նոյն ձայնաւորները կը ճանչնայ: Մշոյ եւ ո ձայները շատ որոշ երկրաբառային արտասանութիւն մը ունին և կը ծագին հայերէնի շեշտեալ եւ ո ձայներէն: Ասանց շեշտի նոյն ձայները կը դառնան է, օ, միավանկ

բառերու սկիզբը յէ, վո, բազմավանկ բառերու սկիզբը է, օ, Հայերէնի ու ձայնաւորը և այ, ոյ, իւ երկրաբաները կը ներկայանան հոս պարզ ձայնաւորներով, այն է՝ ու > ու, այ > է, ոյ > ու, իւ > ու

Բաղաձայններու կողմէ ընդհակառակը շատ հարուստ է Մշոյ բարբառը. Կարոյ բարբառին պէս հոս ալ ստեղծուած է շնչաւոր թրթուուն բազմայններու խումբը, որով բարբառիս մէջ պայմանցիկ բաղաձայններու խումբը վերածուած է չորսի.

Բ	Բ'	Պ	Փ
Պ	Պ'	Կ	Ք
Պ	Պ'	Մ	Թ
Ճ	Ճ'	Ճ	Ճ
Ջ	Ջ'	Ճ	Ճ

Հին հայերէնի թրթուուն ձայնները բառին սկիզբը վերածուած են շնչաւոր թրթուունի. բառին մէջ դարձած են կամ խուլ և կամ մեացած են թրթուուն. Ն սնգականէն յետոյ միշա թըրթուուն ձայններ կը յաջորդեն Խուլերն ու թաւերը իրենց աստիճանը փոփոխած չեն սովորաբար Բացառութիւններ կան սակայն, ուր մինչեւ խակ թաւերը դարձած են խուլ. ինչ. աճկ՝ աչք, հայուտեն՝ հայութիւն են. ասոնց վրայ խօսիլ՝ մանրամասն ուսումնասիրութեան մը գործն է:

Կարնոյ բարբառին նման՝ Մուշն ալ ունի երկու տեսակ հազար, որոնք են չ և հ. ասոնց գործածութիւնը Կարնեցոց հետ նոյն է, բայց Մշոյ բարբառը սպորութիւն ունի ձայնաւորով սկսող բազմաթիւ բառերու սկիզբը և աւելցնել. ինչ. յէժան՝ աժան, յախոռ՝ տիռոյ, յախըռուր՝ աղբիւր, յըմէն՝ ամենայն, յամըրուր՝ ամուր, յանզան՝ անապան են:

Վանայ բարբառը չունենալով չէ շնչաւոր թրթուուն ձայններ և ոչ ալ չ հագագը, կ'ընձեսէ մեզի երկրորդ նշանաւոր միջոց մը՝ զանազաններու համար երկու բարբառները:

Հայերէնի հ ձայնը երկու տեսակ ձև առած է Մշոյ բարբառին մէջ. Մուշ, Մասոն, Պուլանըխ, Ալաշկերտ, Աղարան և Աեւանայ լճին եղերքի գիւղերէն վեցին մէջ կը գտնենք հ, մինչդեռ միւսները, (Բաղէշ, Խլաթ, Արճէշ և Արծկէ) կը գտարձնեն զայն լս-ի, ինչպէս է Վանայ բարբառին մէջ, Վերջին խումբը բանի մը

ուրիշ կէտերով ալ կը դանազանի Մշոյ բարբառէն, օրինակ՝ էական բային ա ձեւը (չէ գացեր ա, չէ բերեր ա, են) և զյ ձայնը (կուգյա են), որով կը մօտենայ Վանայ բարբառին: Ասկէ կը համեմ որ Մշոյ բարբառին տակ դնելու է Բաղէշի հնմաբարբառը՝ որուն կը հպատակին նաև Խլաթ, Արճէշ և Արծէկ: Դժբախտաբար միր ձեռքն ունեցած հատուածները չունին պէտք եղած գիտական ճշտութիւնը, հնմաբարբառիս առանձնայատկութիւնները որոշելու համար: Որչափ որ կրցանք հետեւցնիլ նոր-Բայազի շրջանի գիւղերէն՝ տարբերութիւնը միայն իւ ձայնին մէջ է, իսկ մնացեալ բոլոր կէտերոն մէջ երկու ճիւղերը համաձայն են իրարու նոր-Բայազիդի շրջանին մէջ Մշոյ ճիւղին պատկանող և ն ձայնն ունեցող գիւղերն են՝ Երանսոս, Աղամիսան, Զորագեղ, Գեօլ, Ն. և Վ., Աղեաման, իսկ իւ ունեցող գիւղերն են՝ Ծակքար, Ն. Կարանլըզ, Աւտալազալու, Ալիկըլի, Զոլախաչ, Ն. Գիւղալդարա, Վ., Գիւղալդարա, Վ. և Ն. Քեօլաղուան, Ն. Ալուչալու, Գետակբուլադ և Զաղալու: Միւսներուն վրայ կը խօսինք տւելի յատոյ:

Մշոյ բարբառին բերականութիւնը քանի մը հետաքրքիր հնութիւններ կը դարսունակէ:

1. Հայցականը հին հայերէնի նման կը կազմուի զ նախդիրով: օր, ըզ հաց՝ գիաց, ըզ մըր տուն՝ զմիր տուն են,

2. Նախդրի հայցականի ի, յ մասնիկը դեռ կը շտրունակուի: օր, շոր օրիկն ի մահուն. կէրթամ՝ յարտ,

3. Ստացական ածականներէն յետոյ գոյականին վրայ յօդ չի դրուիր: այսպէս է քրաբարի, և բոլոր եւրոպական լեզուներուն մէջ, բացի իտալերէնէ: Աշխարհաբարը կ'ըսէ մեր հացը, ծեր տունը, Ումի ճիւղին մէջ՝ իմ բարեկամը, քու ժողովուրդը, հմմտ, իտալ. il nostro pano, la vostra casa, il mio amico, il tuo podoio, բայց ֆրանս. notre pain, votre maison, mon ami, ton pereire են: Մշոյ բարբառն ալ կ'ըսէ մըր հաց՝ մեր հացը, մըր տուն՝ մեր տունը, գրաք. հսաց մեր, տուն մեր են:

4. Ստացական ածականները կրնան դրուիլ գոյականէն յետոյ: ասիկա հչ մէկ բարբառի մէջ կը գտնուի. բայց Մշոյիք գրաբարի նմանութեամբ կ'ըսէն՝ ծէռնէ մզի Շմեր ձեռքէն», բէքնէ քզի «քու բերնէդ», սիրտ ծըզի ուրար շուզա «ձեր սրտերը իրար չսիրէն», ծէռնէ ընծի «իմ ձեռքէն», ծէռնէ ծ'զի «ձեր ձեռքէն», լէզարանց, բուկ ուրանց «իրենց լեզուն, իրենց բուկը»:

5. Շատ նախադրութիւններ՝ որոնք ուրիշ բարբառներու մէջ յետագրութիւններ դարձած են, հոս իրենց բնիկ տեղը կը պահեն, երբեմն իրեւ մասնիկ. օր. վըր մըր տան՝ ի վերայ մերոյ տան, մեր տան վրայ, մըր մըր տան՝ ի միջի մեր տան, մեր տան մէջ, մըր ընծի՞ ինձ մօտ, մօտ ինձ, քանի՞ տարի առաջ ըզնէ ոքեղմէ քանի՞ տարի առաջ: Առանձնապէս հետաքրքիր է կոչական հոլովը՝ զոր Մշեցիք կը գործ ածեն մանաւանդ յատուկ անուններուն մէջ, օվերջաւորութեամբ. օր. քա՞րօ ով Յարութիւն, քակօ ով Յակոր, Մարօ ով Մարիամ, նաև լա՞օ ով լաճ (ով տղայ), մա՞մօ ով մամ, քորօ ով քոյր են:

Դերանուններուն մէջ նկատելու արժանի են հետեւալ ձեւերը. մըր՝ մեր, ծ'ըր՝ ձեր, մըզի՝ մեզ, մեզի, ծ'ըզի՝ ձեզ, ձեզի, ըլզի՝ քեզ, ըզմի, ըզմի՝ զմեզ, ըզբլզի, ըզբլզի՝ քեզ, մըզնէ՝ ի մէնջ, մեզմէ, ծ'ըզնէ՝ ի ձէնջ, ձեզմէ, իսա, իդա, ինա՝ այս, այդ, այն, էսսովվ, էնդով՝ սովաւ, նովաւ. վերջապէս քանի մը շատ սովորական ձեեր, ինչ. յօրի՞ էր, ինչնէ, լի՞ այլ (էլ, ալ), մկա՞ հիմակ, այժմ: Ստացական յօդերէն յիտոյ շատ անզամ կը գրուի ի մասնիկը. օր. ծի՛կը լավ ին, վրէ՛սի կիգւաս:

Բայերու խոնարհման մէջ հայերէնի և և է ձայները դարձած են ի. օր. ներկ. կը սիրիմ, կը տէսնիմ, կը սիրի, կը սիրին, ստոր. ասիմ, ուտիմ, ապառ. պիտի սիրիմ, պիտի քէ՛րիմ: յարակ. տէսեր իմ, տէսեր ինը, տէսեր իք են: Անկատարին մէջ է ձայնը, տեղ տեղ ալ ի ձայնը ինկած է. օր. կուզի՞ կուզէի, կը զ'ինք <\* կը զէշնք՝ կը զայինք են: Բայց որովհետեւ այս պատճառով ներկային եղակի երրորդ դէմքը և անկատարին եղակի տուածին դէմքը նորյն ձեին են յանգած, ուստի զանոնք չշփոթելու համար եղակիին տեղ յոզնակին կը գործածուի. օր. յես կուզէնք «ես կուզէի», մընք կուզէնք «մենք կուզէինք» են: Միւսներուն մէջ սա պարզ զանազանութիւնը կայ որ ներկային ձայնաւորն է ի, անկատարինը է. ինչ. ինք՝ ենք, էնք՝ էինք, կը ծէծին, կը ծէծէն, կը ջ'արդէն են:

Յարակատարին վրայ շատ անգամ էական բայց կը կրկնուի. օր. յօրի՞ իս դրեր իս, յէ՛րի իս էկեր իս. սոսիկա նոյն է Պայտազիտի ենթարարարին չչես դալում ես, մւը իս գնում ես և ձեւրուն հետ:

Հրամայականի թող ձեւ համառոտուած դարձած է թվի, նրբեմ ալ պարզապէս թ. ինչ. թիւ մնա, թիւ ասա, թիւ առնէ կամ թառնէ՛, թէրթա՛:

Միավանկ գալ, տալ, լալ բայերը դարձած են իգաւալ, իտալ, իլալ, ներկ. կիգաւամ, կիտամ, կիլամ ևն. Անցողականի հցուցանել ձեւ համառոտուած դարձած է ցու կամ ու. կը խոնարհուի իբրև չորրորդ լծորդութիւն, օր. կը հարցում, կը հարցուս, կը հարցու, կը հարցունք, կը հարցուք, կը հարցուն, կը հէրթըլվցում երդմնեցուցանեմ, կը վէրում, կը վէրուս, կը վէրու կը վերցնեմ, կը վերցնես, կը վերցնէ. ըն հա՛սու ոչ հասուցանեն. պտի մեր մալ փիտցուն, էրթան փիտցուն՝ մէր եզը պիտի սատկեցնեն, թնդ ստակեցնեն:

Անցեալ գերբայը կը կազմուի եր մասնիկով. բայց կրաւուրակերպ բայերու համար կը զործածուի նաև ուկ մասնիկը. օր. մէռուկ «մեռած», փիցուկ «ստակած», կոտրուկ «կոտրսւած», զ'յուկ «զրուած» են:

Մշոյ բարբառին վլայ ընդարձակ երկնատոր աւտոմետիք-բութիւն մը ունի Լ. Մշերիանց, Էտյուды по армянской диалектологии (Մոսկու 1897—9). Նոյնին համառոտութիւնը հրատարակուած է Փրանսերէն՝ նոյն իսկ հեղինակին ձեռքով. Notice sur la phonétique du dialecte arménien de Mouch (ահեա Actes du XI Congrès des Orientalistes, էջ 299—316), երկրորդ գերմաներէն՝ L. Patrubany-ի ձեռքով իր Sprachwissenschaftliche Abhandlungenթերթին մէջ, համ. Ա. էջ 271—288.

Զարմանալի է որ այս աշխատութեանց մէջ թրթուն բաղաձայններու երկու տարբեր խումբերը նկատի առնուած չեն. բան մը՝ որ շատ սովորական ականջ մ'անզամ պիտի կընար զանազանել փոքր մտադրութեամբ,

Մշոյ բարբառով գրուած զանազան աշխատութիւններն են:

1. Մշոյ բարբառով.

Պատկանելու—Материалы для изуч. арм. наречий, II. Мушский диал. Բեղուպուրկ 1875. (Նոյնը հերոպական տառապարձութեամբ հրատարակեց L. Patrubany իր Sprachwissenschaftliche Abhandlungenթերթին մէջ, I. 241—271).

2. Պ. Մուռանականց—Թրոց ու բրոց. Պոլիս 1874.

—Մանանայ. 1876.

7. Վ. Սրբուանձտեանց—Համով հոտով. Պոլիս.

—Հանդէս թռչնոց. Արե. Մամուլ 1884, էջ 389—392.

Արիստ. վ. Սեղբակեան—Քնար Մշեցոց և Վանեցոց. Վղրշպտ. 1874.

8. Ամրիկեանց—Մշու թռչուն օտար երկրում. Կռունկ 1862, էջ 386—390.

9. Դանիէկան—Պարերդ. անդ, պատաճներու աղօթք. Բիբակն, 1898, էջ 313—4.

X. — Յակօթ վախենակ կարելք. անդ, 1899, էջ 329—330.

Վ. Արտակ—Պարերդ. անդ, 1900, էջ 122—3.

Դ. Տ.—Կաղ եղը, անդ, էջ 618.

2. Պուլանըխի գաւառականով.

Բենսէ—Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ. Ազգ. հանդ, Ե. էջ 9—184, Զ

էջ 7—108.

Ս. Հայկունի—Ժողովրդական գրականութ. բնկորն. Արբա. 1896, 556—7.

—Սոյլամադ խանըմ էջ 557—560.

3. Ալաշկերտի գաւառականով.

Ս. Հայկունի—Ալաշկերտի հայոց առաջները. Արբա. 1894, էջ 200, 263—4.

Դ. Ք. Նժդէհեանց—Ալաշկերտի բանաւոր գրականութիւնից. Ազգ. Հանդ. Ե. 185—199, Է 437—505.

4. Ապարանի գաւառականով.

Գարեգին Սարկաւագ—Սասմայ ծոեր. Թիֆլիս 1892.

Բ. Խալաթեանց—Խրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ. Բարիդ 1901, էջ 24—44 և 74—76.

5. Նոր-Բայազէղի գիւղերու գաւառականով.

Սէնէքէրիմ Արծրունի—Նոր Պայտիսու գաղթական Մշեցոց նշան-գրէքն ու հարսանիքը. Կռունկ 1863, էջ 385—400.

6. Սասնոյ գաւառականով.

Մ. Մուրատեան—Սասնոց պարերդ. Բիբակն 1900, էջ 121—2.

—Հանելուկներ և պարերդ. անդ, էջ 470—1.

7. Բաղէջի ենթաբարբառով.

Բուխ-Կապօ—Պարերդ Ան. Բիբակն, 1898, էջ 309—301.

—Սիրաբանութիւն. անդ, էջ 651—2.

8. Խոյթի գաւառականով.

Զ. Կէնճեան—Հարսանեկան պարերդ. Բիբակն 1898, էջ 739—741.

9. Ասոնցմէ զատ Ս. Հայկունի երատարակած է 34 հէքիսթ-ներ՝ Արձէշի, Արծէկի, Պուլանըխի, Ապարանի, Պիթլիսի, Ալաշ-կերտի, Խաթի, Խնուսի գաւառականներով, էմինեան Ազգագրա-կան ժողովածուի մէջ, հա. Բ. Դ. և Ե. (1901—4), Ժողովրդական երդ մը Խնուսէն (անդ, Զ. էջ 101), Մանազկերտէն (Զ. էջ 139), Դժբախտաբար ասոնք գիտական ուղղագրութեամբ չեն:

## ՆՄՈՑԵՆԵՐ

Ա. ՄՇՈՑ ԲԱՐԲԱՐՈՎ (\*)

## 1. Մուշ բաղարի.

Սանասար նասուակ էր Սասուն, ուր պապու կըոքեր չըն թօղի օր ըզի արմիք ու յէլտվ խլատ էրեց ուր պապոն ու մամուն ու գնաց Բաղդագի Ռուպ պապ նըստուկ էր փանջարկն, աշավ օր ուր տղէն Սանասար կիգէք. ու ճանչցավ ու ասեց.

— Ե՛յ, մէսնիմ քզի մեծ կուաք. իմալ զքո մաստղ քաշիր բ'էրիր. ար յերէ է մանցի՝ զմզկէլ լէ կը քաշես բ'էրիս.

Մամ, չընթի խաչապաշտ էր, նստավ ուր տղէկներն ապու արսունը թափեց:

Պապ ասեց թուր ու սուր ու գնաց, կանչեց ու ասեց.

— Արի յէրթանք, վորթի, յէրկըրպաքութեն արա մեծ կըոքին, օր զքըզի մատղեմ Ասեց տղէն.

— Ար'օ, ըստ ճոչ կուոք շատ զօրավոր կուոք է. գ'իշեր լէ չըր թօղնե, օր մենք ընտեղ սրմթլրվենք. յար յերէ է մանցի՝ չուր մէկէլ մատղաղ լէ կը քաշէ ու կը բ'էրէ.

Առավ զտղէն ու մտան կոքառուն:

Տղէն պապուն ասեց.

— Ար'օ, չը գ'ու գ'ինաս օր մենք գ'ացյինք՝ մենք պոտիկ էինք. մենք զքո կոքի զօրութեն չընք գ'ինե. դէ, գ'ու կ'զի քո կըոքին յէրկըրպաքութեն առուր, իշեմ իմալ կիտաս, ուսնեմ:

Պապն ասեց. — Հմլա, լաօ, ու կղավ յէրկըրպաքութեն արվեց. Տղէն ասեց.

— Ար'օ, քո կուոք ինչ զօրավոր կուոք էր. օր գ'ու յեր'որ կզար, իմ աչքեր մթնեց, չտէսա իմալ էրէցիր: (Զընթի չնասավ օր առջի դրբին զարկէր. մալութի կօճկըներ չարձըկվավ): Ասեց. Ա. Ար'օ, ար'օ, իդա հաղ լէ յէրկըրպաքութեն էրէ, աշսնենք իմալ կէնես, օր յես լէ էնեմ:

Ու հեղմ լէ յեր'որ կճառ պապ, տղէն ասեց. «Յա՞՛ հացն ու գ'ինի, աէն կէնթանի»: ու զուրզ մի իջավ, ու զուր պապ խալիքէն յօթն գ'աղ գ'էտին վի իջաց, Առեց զզուրզն ու ինգան մէջ

(\*) Տես Պատկանով, Մատը. էջ 6—7,

կըոքէրուն, զլմէն լէ ջւարուեց, ու առավ զարծըթներ լցեց ուր մարտիթի փէշ ու բերեց տըվեց ուր մամուն ու ասեց.

— Մամօ, իդոնք էրէ քըզի զէնաթի.

Մամ լէ կաւ վըր քիթ ու բ'էրնին, յէրկրապարութեն էրեց, ու ասեց.

— Գոհանամ քէնէ յէրկնի ու յէրկրի ստէղծօկ. գ'ա օր զմը-զի աղաս էրէցիր էն զալլմի ձ'էնսէն.

Բէրեց զՄանասոր փսակեց, ու պապու տեղ գ'րեց վըր թախթին, Ընի ընդեղ մնաց. գ'առնանք Սբ'ամէլիքի վրէն.

## 2. Մշոյ Կառնեն գիւղի \*)

— Բ'արի լուս բի, ախալէր Թօմո,

— Վոյ Ասուու խէլն ու բ'արին, Բոք ջան,

— Ի՞մալ իս, ի՞նչ խէլ հարցում (հարցուցանեմ) վրէտ, վըր ձէրուտ,

— Սակ (սոզ) մնաս. Ասված բ'աշխէ ըզբու զավկըներ, ըմմէն լէ սախ ին. ըզբու ձ'եռք կը պագէին, նստի, ախալէր, նստի. բիչ մը մըղինք (խօսիլ), բ'ան մըսէ մժուլինք (մաիկ ընկլ), Ասված ձըս սիրիս. սզբու էն մէդ գ'ըլխու գ'ալիք նախլ էրէ,

— Հա տօ աղէկ միտկըս բ'էրիր. նստի ըսիմ!

— Արտք ասկրի տարին էր. իշով քարվընօվ զախիթա (պարէն) տարիի էնք ասկրին. էն գ'իէն օր էգանք, իմ յընկէրներ Բուլանընցի էն. ուրանց տուն գ'ացին. ևս մինադ յօլ ու ոէվան (ճանապարհուել) էզա ի Մուշ. յըրգուն էր հասա Սբէ-Սխիփանա տագ. էիէլյի քէւցի. լուսնյակ թամամ էլումձ էր. աստղըներ լէ զը վէլգըդէն. հաղ մ' լէ տէսնամ օր քուրթ մը յառջնիւ յէլտալ ու ջղարէ (սիկառ) մ' յուղեց. ևս լէ, գ'ու դինաս օր ջղարա չըմ

\*) Այս պատմութիւնը պատմեց ընկերս Տիգրան Դիմաքսեան՝ Փարիզ եղած ժամանակս և ևս գրի տախ. ինքը Մուշէն կէս ժամ հեռու գտնուած կառնեն զիւղէն էր. Պօլսոյ կնդրոնական վարժարանի նախկին աշակերտ, կոտորածին Փարիզ փախած, բարբառը իխստ հարազատ, պատմողը գիտական մեթոսին տեղեակ, ուստի պատմութիւնս կը ներկայացնէ իխստ ճշգրիտ զիտական ուղղագրութիւն մը. Սակայն էջմիածին եղած ժամանակս բաւական գիտակ Մշեցի անձէ մը իմացայ թէ կառնենցիք կը տարբերին քաղաքին արտասանութենէն թ, գ, դ ևն ձայներուն մէջ. Ասոր համար է թէրկն որ վարը քանի մը տեղ պ, կ, տ ևն ձայներուն դէմ ունինք թ, գ, դ ևն:

քաշի. լսի օր չըկա. քուրթ ըաշլից զօր ընել ու ձւեռք թալլից ջէրս օր ջղարա իշէ. ևս լէ ակցի մը սրդին զրդի, էրաի վրա դ'էղին յընգավ, ու հըմալ ճըլոցը հանեց օր սար ու ձւոր ձւէն ավեց, Հեղմ' լէ թինչ տէսնամ օր հինգ հօկի սիլալլիսօվ քրու աըգէն (քարի տակէն) գ'ուրս յէլան ու վրէս վզէցին. էլ զիցա օր մէռնէլու յա արթէլու սընաթն է, Աստըձու զօրուտէնօվ ժանդառդ լսանդալը կէր վրէս, զթեվս քշթէցի ու միջվընին յընգա, մէկ էրգու գ'էղին շըսձէցի, հրմա զօղորտն ըսիմ, ևս լէ քնիմ տէզօվ յարալու էղա. հմաս ախըրը ինչ էնիմ. մէկ մարտ հինգ մարտու ինչ կըռնու էնէ. վօր հասրլ (վերջապէս) զիս բ'ոնէցին, ձ'էռնէրս յէտեվս կապէցին, ու սար տարանս էլ ինչ օր իմ վրէն էգավ, քու վրէն միկա Ասսու. խէրն ու բ'արինս Հըրի լուց չարշըգէցին ու յըմնուց սօրա խուզէցին օր զիս սպանին Հըմա Աստըձուց էր, զընա մէռնէլուս վախտ չըր էգի. Զիս կանգըցին ուրբնցնէ իրեք շեք (քայլ) հէսուն ու զիսանջըներ հանէցին ու ուրանց նստած տէղէն սըրըթմանի (շեշտակի) իմ ճըռնէրուն բաշլէցին զըրկիլ. ու ևս արանց զօրով մսիս միճէն խանջալ հանէլով ուրանց կիդէնք (Հ կուտայինք, իմա կուտայի): Են աօնը մէկ լէ զթուր քաշից ու վրէս էկավ օր բգկ'լուխս կըդրէ. հրմա Աստըձուց էր, գ'իմացէն ըընի մ' հօկի քըրթէրէն քուացին. «Ճօ, գ'ուր վժին իք յօդ. ինչ կէնիք»: Քըրթէր լէ «Ճօ, էղէք նէճիր է լնդի ձէսպլներու»: ու մըր գ'ին էգան: յիրարու հետ խօսած վախտ մէկն գ'ըլուխս լուսնյակին գ'ասցուց ու քըրթէրէն հարցուց. «Եղուած տու ֆլա» ի կուրմանջի (Տղայ, դու հայ ևս թէ քուրդ):

- Եղ ֆլա մէ (ես հայ եմ),
- Տօ ախպէր գ'ու հայ իստ
- Հայ իմ խուրքանն
- Տօ զիդի բ'որնէք ըտոնք ըգհայ (կամ արագ խօսած ժամանակ՝ սայ) գը չարչըրին:

Հրաման աըլվեց յընկէրնէրուն ու ըզքըրթէր մէգիզ մէգիզ կարէցին, զթըլլիքներ տուան, ու ծէձէլով չարչըրկէլով ուրտնց գ'եղ տարան, մուղուուին թասլիմ' էրինս յէտակէն ընձի պատմէցին օր ուրանց կօվեր կօրիր էն, վընդլաւէլու յէլաձ էն, ու ուրանց ուսու էգաձ:

## 3. Պուլանիսիի \*)

Ճամփապան Աղէկ աղլապ (միշտ) իստա կէնէր (պատմի), կըսէր յէս ճամփայն էնք, էն մէկ օր իսկի մարթ չը մնաց մօտսի. հարրէս (ամէն ոք) զաղուն թօղեց իմ ումուզօվ (յուսով), գնաց ուր տունս յանդան գահ էր (ուշ ատեն էր). մէնակ նըստուկ էնք, յէս տէսա դ'օլ ու զուռնի ձէն էկավ, գւառնամ աչքիմ օր 10—20 կնիկ, հաքուկ-խփուկ պար բ'ոնած էն ու կը խողան Յէս տէսա կնիկ մ'էկավ մըտ ընծի, ըսից. «Աղէկ, յօրին իս նստի, յէլի խախցի»: Զարէս կտրավ, էլլա բ'ոնի պար ու խախցա. աչքիմ աչքիմ առ յա, իդա կնկա վրէն իմ քափօրքուր Ա-ի դալմէն է (զգեստ). յուշիկ մէ զշախուն հանէցի ջէրէս ու զլալմի մէկ փէշ կտրէցի. հըտ իմ կտրէլուն կնկաիք, աներկութ էզան:

Էն լուսուն գւացի քավօրօչ տուն. ըսի ըշտէ իդա գ'իշեր հըմլա հըմլա բ'ան մէ պատահրավ. մարթ չավորցավ. ըսի «Զաննըմ»: յօրին չըք ավորնա, բ'էրէք զքավօր բրօչ դալմէն սանք (ահսնանք). դալմէն օր բ'էրին օղորդ օր մէկ փէշ կտրուկ էր. իմ մօտու կտրը լէ այնի (ճիշտ) էդ դալմի կտօրէն էր:

## 4. Ալաշկերտի \*\*)

Քախէկի մի մէշ իրեք հատ քօսս կէղնին, էտոնց սօվօրուտին լէ էն էր օր յըմնօր գ'իկէն, ճամպնէրու վրէն կը կայնէն օր գ'էղածի—մէղածի լրասատ յիկէր, խապէն, էտոնք մախսուս կիշրաբուց հէռու կը կայնէն՝ օր գ'էղածիք գ'ինէն թէ ջօկ ջօկ մարթիկ ինս:

Ավուր մէկ գ'էղածի մի կօվ մի կիտա ուր տղին ու կըսա. — Լաօ, տար իտա կօվ քաղաք՝ ծախա. հըմա իրեք օսկուց պաշկաս չէղնի տաս. յընձի օր (ինչու որ) մեր կօվ համ խօրօս առ համ կաթնօվ:

Էտ տղէն էր, լուսուն շուտ առավ կօֆս ու գնաց. էտոնց իդարէն լէ զատի մած (մացած) էր էտ կօվ ինչ մի գնաց. ըռասատ էկավ յառճի քօսին, օր քախքից դ'ուս կայնէր էր:

— Օղորդ էղնի, գ'մը կէրտաս. հարծուց քօսէն,

\*) Տես Աղդ. հանդ. Զ. էջ 12:

\*\*) Տես էմինեան Աղդ. ժողով. Բ. էջ 337.

— Սաղ էզնիս. կէրտամ քաղաք, ըսեց. իմ պապ ընծի ճամպիր ա օր իտա կօվ տանիմ ծախիմ:

Քուէն կըսա. — Տօ, թմալ կօվ. էտի հօրտիկ ա. հայ, մըսի (մի ըսեր) կօվ, խորդ կը ծիծղան քու վրէն. թէ քզի միտք կածախէլու՝ յէսուուն խորուշ կիտամ:

— Ախագէր, գը՝ գէն գնաա. չը գ' ինսմ գ' ու իս ծուռ, չէ յէս իմ ծուռ իմ վլէն կը ծիծղաս, ըսեց ու քէլեց.

— Հա, հա, ըսեց քօմէն. չորի գ' ու չը տանիս քաղաք, չագւաընսա թէ էտի հօրտիկ ա:

### 5. Ապարանի \*)

Ժամանակօվ մէկ թաքավոր կէղնի, անուն Սէնէքէրիմ. Սէնէքէրիմին էրկու տղա կէղնի, մէկի անուն Սանսասար, մէկին Ասլիմէլիք. Սէնէքէրիմ ինք կասպաշա էր, աղէկնիր ասվածապաշ:

Խօշուն էրեց ու գ' նաց կրուսաղէմա վրէն կորիվ:

Յօթ տարի քամիքի բ'օլոր խօշուն չափընից նստավ:

Թանգուտեն ընկավ քախքի մէշ. թաքավորն ուր վազիր՝ դավրէշ խոլըդի էղան ու ընգան քախքի մէջ. էրկու պառվուուստ էկան, տէսան օր իրարու հետ կորիվ կէնին. հարցուցին թէ — յօրի՞ կը կովիք:

Մէկ պառավ վէրցուց թէ՝ Դավրէշ քարա, թանգուտեն ընդեր ա էրկիր, հացներսի խոլըդսիր ա. ընծի տղէ մ' ունէնք (ունէի), բ'էրէցի մօրթինք կէրանք. մկա էնի ուր տղէն չը'էրա մօրթինք ուտինք:

Վէրցուց թաքավոր ուր վազիրին ըսեց. — Մէր թաքավորուտեն իսկի մէկ թաքավօրուտենի չէ:

— Ըրա, ըսեց, թնչ էնինք, վազիրի:

— Յէտ գ' առնանք, նստինք մեր թախտի վրէն:

Ու ակսէցին խէր ու խէրյաթ էնել ու պատարաք էնել. պատարաքն օր էրէցին պրծան, հրէշտակնիր սրօվ, թրօվ իշ'ան Սէնէքէրիմի ասքարի մէջ, ու ջարթէցին, ու սպանէցին ու կոտրէցին:

\*) Տես Գարեգին Սարկաւագի Սասմայ ծոեր, էջ 14—15.

## 6. Մակազկերտի \*)

Հառավիլ, հառավիլ, յէշ, ով մարձ դիրձ  
 Հառավիլ, Մուսլո գոմէշ, մաս չէ մէրո քչ ան  
 ան պա խոյ, Զեռսի թալիմ Աստծու փէշ ով մէրո ով  
 Մզի ցորեն տա փէշըշէ,  
 Մակինք տանք միր ոէսի ըէշ,  
 Զէզնի ծախին ըօզ գոմէշ  
 Հէլէլ—մէլէլ շէլ կոտան,  
 Հատղներ, քշէր զէդ գութան,  
 Օրթա հասնինք բրէտան,  
 Հա մանիմ քզի, Շէկօ, Կոտան,  
 Տղմ Մանուկ քշա զէդ եղ,  
 Գութան բանի քանդի սէզ,  
 Յօրին էզնի զէզ զէզ,  
 Հա մէսնիմ Մանուկին ես,  
 Քշա կաւանդն ու Խնձօրօն,  
 Հանդա փոխդ բէրեց կարօն,  
 Մկա լծինք Շապազն ու Խէրոն,  
 Օր դիանա մզի ոէս Միթօն,  
 Տղէք, ձէն հանէք գութնէն,  
 Տաս տուն ա միր բնատէն,  
 Գութնի ակիր ճըռվըռան,  
 Ճըռվըռա, ձէնիդ խուրբան.  
 Հան, Խազօն, Զմօն էկան,  
 Բէրին մածնախառ թան,  
 Իդ հազսի կարձկինք գութան.  
 Հա բառիւ մըն, հառավիլ,  
 Մատազ ձպի գմըշտան,  
 Կլսեն հօտղնիր էթան,  
 Պաղպտղ ջրով աղէլ հօվցան,  
 Լվան, ղըլըռցոն, արծան,  
 Տավար էկալ քնուց լէլան,  
 Գութան լծին, խառզան ասան:

\*) Տես Էմին. Ազդ. Ժողով. Զ. էջ 139.

## (7. ԽՆՈՒԹԻ \*)

Կեղնի չեղնի իրիկմ ու կնիկ մի, ըգրանց լէ կեղնի տղէ մի. էդ տղէն լէ խոկի բան չգինա. նա կարդալ, նա սանաթ, էդ տղէն կը ծոի թաքավորի տղջկա վրէն, կըսէ ուր մամուն.

— Նանէ, գնա ընձի թաքավորի տղջիկ յուղէ;

— Տօ տղա, լաօ, քու պապ աղքատ, ալուր հացի կարօտ, մենք լիմալ էրթանք թաքավորի տղջիկ յուղինք. չէ, զմղի կը մօրթին, դու լէ սանաթ մի չգինաս օր ըսիմ, հան տղէս սանաթ մի գինա.

— Զէ նանէ, իլահի օր պտի էրթաս յուղիս.

Մըրկուն օր տղի պապ տուն էկավ, տղի մամ ըսեց. — Հմլա բան կա. քու տղէն կըսէ գացէք թաքավորի տղջիկ յուղէք.

Պապ կըսէ. — Տղա լաօ, խելքորի թռուցթր իս:

— Զէ, կեաթէ, կըսէ, պտի էրթաս յուղիս.

Չեղնիր տղի վրէն, էրթաս տղի պապ թաքավորի մօտ, թաքավոր կըսէ. — Ընչլք համար իս էկի:

— Թաքավոր ապրած, քու տղջիկ պտի տաս իմ տղին:

— Իմ տղջիկ լիմալ տամ քու տղին. քու տղէն սանաթ գինամ:

— Զէ, վոլա (արաբ. Վալլահ), չգինա:

— Դնա, զքու տղէն ըի տանամ:

## 8. Սասունի \*\*)

Խորոտիկ, օսկի գնտիկ,

Քու զալջիկ խասա ինծիկ,

Բարձր Մարաթիկ սարեր,

Ամուր կուլէն իւր քարեր,

Խըսլէթ էնէր իւր եարեր,

Հընչի թըր ըսինք զէտ բան,

Խնջնենք պաղչան ու սայրան,

Քաղինք դրինք խորլսթան,

Տարինք դրինք խորլսթան,

Եղաւ սև օձի նըման,

\*) Տես Էմին. Ազգ. ժղվ. Դ. էջ 93.

\*\*) Տես Բիւրակն, 1900, էջ 121—122.

Խարեց զԱղամ ու զԵւան,  
 Հանեց դրախտէն անարժան:  
 Ելաւ ուըր Հըլպու սարուն,  
 Կուլէր դաշուն ու զգարուն:  
 Բարձր Մարաթկի խաչեր,  
 Շուրջ ու բոլոր կանաչ էր.  
 Աշխարհք երկիր կ'աղաչէր,  
 Խըսմէթ ըներ սև աչեր:  
 Շունշանորդի օջլոսով,  
 Քու բան ի՞նչ էր մեր դքնով.  
 Կ'ելեմ ըսեմ մեծօրաց,  
 Խնջնին զարկուն խանջարով:  
 Զարկին խորունկ ու զարկին,  
 Սարէց ելաւ սև արուն:  
 Եարն էր գնաց ջուր մերուն,  
 Լցեց մէջ իւր կդերուն,  
 Թալեց ուըր իւր թևերուն,  
 Թափաւ ուըր իւր փօթերուն,  
 Լցուաւ մէջ իւր սօլերուն,  
 Շարի շամամ ծծերուն:  
 Երցու աղջիկ մեր դոկից.  
 Բուռ մը չամիչ կրկմից,  
 Պադ մը խարեց չտուեց:  
 Ես գացի Մշու գիմաց,  
 Տիսայ դռներ կիսաբաց.  
 Մտայ կ'առնէք թամէ հաց.  
 Անտէր շունէն մեացած  
 Բերան բացեց զիս խածնէր.  
 Ընծի ի՞նչ խածիլ պիտէր:  
 Ընծի զիրկ ծոցըը պիտէր:  
 Դիման Մշու գացեր իմ,  
 Լաշփէտ Մշէն բերեր իմ,  
 Զարկամ վրան թալեր իմ,  
 Նարի դռնէն ընցեր իմ,  
 Փէշտիմալ գօտէն փրցեր իմ,  
 Սև աչուըներ սրբեր իմ:

## 9. Խոյթի \*)

Ամպն էր երկինք հովլ անուշ,  
 Սիրականիս քունն անուշ,  
 Տարին տասներկու ամիս  
 Թումաւ ինձորն ի գօտիս,  
 Խնձորի կէս խածուկ էր,  
 Չորս քէօշէն արծթուկ էր.  
 Տանիմ իտամ ոսկերից,  
 Շինէ մատնիք ապրճան,  
 Տամ եարոջ  
 Իր քրոջ:  
 Ամպն էր երկինք հովլ անուշ  
 Եար խորոաիկ, պաքն անուշ:  
 Տօ, տղայ, տղայ, քօլսուղ  
 Մինչ երբ ընցնիս մեր դրնով,  
 Զարկինք քեզ ինանջար խորուն,  
 Ելնի քու կարմիր արուն,  
 Ամպն էր երկինք և այն.  
 Աղջիկ քու անուն ինչ է.  
 Աղջիկ քու անուն Շուշան,  
 Ելիր երթանք Մուրբ Նշան  
 Օսկի մատնի քեզ նշան,  
 Հարիբ ուզես՝ հազար կիտամ.  
 Ամպն էր երկինք և այն:  
 Կէս գիշերուն գուրս ելայ,  
 Մատղաշ ամպիկ մ'էր ելէր,  
 Դանդաղ ձնիկ մ'էր թալեր,  
 Բօկիկ հետիկ մ'էր գացէ.  
 Առա գհետիկն ու գացի,  
 Գացի կայնա գըլխընուն,  
 Վարդեր վըռուկ էր երընուն,  
 Երկու ծծի մէջ նշան կէր,  
 Չորսայ թէ զնշան պաքէք,

\*) Տես Բիւրակն, 1898, էջ 739.

Գլորա զընտան ինկայ,  
Կանչի Սուրբ ու Սրբօքէք,  
Մէկիկ չեկաւ երեան,  
Սուրբ Սարգիսն էր Խորուսան:

Բ. ԲԱՀԵԾԻ ԵՆԹԱԲԱՐԱԱՈՐՎ.

1. Բաղէշի \*)

— Այ տղա, ես քե, դու ձի:

Աղջիկն ու տղէն սիրեցին իրուր Աղջկա աչք ճանբախն է օր ուր ախրէր իդա, չտէմսա խավշիկ. իշկեց օր ախրէր զտաենց էկավ, ախջիկ յիմցուց խավշկաւ Դողուն առաւ աղվըզու ջան, էլավ, դնաց, էլման մտավ ջաղչի քարի տակ: Աղջիկէ ախրէրն էկավ, զատ էփէցին, կէրան, քնան չուր ի լուս Ախրէր կու կէլլի, էլի դնաց նէջիր. աղվէր էլման էկաւ աղջիկէ մօտ. ուտեն, խմեն, ըէյփ էրէցին ուրանց, Մէ ամիս, էրկու իրեք ընցավ մէջտիդ, աղրէր իշկեց օր քրոջ փոր օր զօր՝ օր զօր կուրի, օր պօր միզար կու բանձրնա:

— Թնրո, ասաց տղէն. էս տեղ մարդ չկա. էդ էլմալ բան ա. կիշկիմ քո մէզար օր պօր կու բանձրնա. թէ մարդ ունիս, զաղտուտ կու պէհիս, բեր էս տեղ, աշկարա պսակիմ քու վէրէն. հալալ իրիկ կնիկ էղէք, իսան օր կա՝ մէզաց վորդի ա:

— Հավա՞ր, աղրէր, դու էկա խօսք յի՞նչ խօսք ա ձի ասէցիր. ես իմ խօր անվան մօտէն չեմ ամչնար օր դու ձի էդ խօսք կասիս. ես էդ բան էրմղն իմ:

— Հավա, քնրո, էդ քո միզար յօրին կը բանձրնա:

— Տախտ կավիլի, նուան խատ մի դտա, թալէցի բէրանսի. էս տէղացէն փորս ուռաւ:

2. Արճէշի \*\*)

Ժամանակաց մէկին Հարճէշու մէջ Զիլանաձոր մէ մարդ մ'կիղի: էտ մարդ յէլավ առավ ուր բեռ, դնաց սարի միջու ջաղաջաղալու. հալա ջաղջի մօտ չը խասեր էր, ջաղջրպան դուս յէլավ, չուան եղնից պրծուց, բեռն խուրճու պէս թալեց ուր շալակ, տարավ ներս:

\*) Տես կմին. Աղդ. ժղվ. Դ. էջ 98.

\*\*) Տես կմին. Աղդ. ժղվ. Բ. էջ. 323.

Էդ մարդ օր էդ բան տեսավ, շատ վախէցավ, ասեց.

— Վալա, էսիկ ինձ էլ կոպանա, բեռն էլ կուտա, եզն էլ խետ. ապա ինչ էնիմ, Աստված, օր էնպէս ա, ևս պարի փախիմ:

Զաղջպան բեռան բերանը քակից, ցօրեն լցեց օղունի մէջ, իրիշկեց տէսավ օր բեռան տէր չէկավ, յէլալ դուս, տէսավ օր էն մարդ կը վախի, բուաց.

— Տօ աղբէր, մի վախի, արի արի:

Էն մարդն էլ ասաց.—Տօ վալլա, ևս բո դուվաթ տէսա, քեզնէ վախէցա, դու քու Աստված, բեռն էլ քեզի, եզն էլ քեզի, ինձի բան մ' ասիր, ևս թօդիմ էրթամ:

### 3. Արծկէի Առնջիրյա գիւղի \*)

Դավրիշ ձուկ մ' կը բերա, կուտա պառվուն պախ:

Պառավին էլ իրեք խատ աղջիկ կիղի:

— Պառավ, կասա, առ զիմ ձուկ, ամանաթ պախա:

Պառավ կասա.—Խա, կը պախիմ, ամանաթ օր կա՛ դըյամաթ ա:

— Պառավ, ասաց, յան էրկու, յան իրեք օրէն կուգյամ:

— Շուտ արի, օր անզյան դյաս, կը նեխի:

Դավրիշ տուեց ձուկ մըտ պառավ պախ, գնաց:

Պառավ ասաց.—Վէրցէք ձուկ, պախէք, չէղի զայ էնէք:

Էդա աղջիկներն ա, վէրցին էդ ձուկ պախէցին:

Աղջիկներ իշկէցին օր մ' էրկու օր դավրիշ չէկավ:

Քշեց չանք ամիս մ' էդ դավրիշ չէկավ:

Պառվու ջոջ աղջիկն ա, վէրցուց ուր քուրվլսոց:

— Աղջի, յէլի ձուկ բեր, ուտենք, պաս-ցամաք մէռանք:

— Աղջի, էսի ամանաթ ա, ամանաթ օր կա՛ դըյամաթ ա:

— Էլի, բեր, ուտենք, էնի մօցիր ա:

Էլան ձուկ բէրին, իրեռով էլ կէրան:

Պառավ խարար չէ աղջիկներ ձուկ կէրած էն:

— Մարէ, քու աղջիկ դարվիշի ձուկ կէրավ, ասաց պատի աղջիկ:

— Աղջի, ասաց, դու յօրին կէրար, մենք ինչ ջուղար պատ տանք:

\*) Տես էմին. աղդ. ժողով. Դ. էջ 202.

## 4. ԽՆԱՅԹԻ ՏԱՓԱՎԱՆՔ ԳԻՒՂԻ \*)

Թաքյավոր մ' կեղի, խետ մէկ լալէ մ' գէլին կէրթան կը պատօսեն. էղա թաքյավոր լէ ըսկի ավլաղ ու թավլաղ (որդիք) չունէր, կէրթան մէկ դավլէշի մ' ըռաստ կիւզյան Դավլէշ կասա.

— Թաքյավոր ապրած. ես գիտեմ դու ինչի շուռ կիւզյաս. տղէ մ' ապօվ շուռ կիւզյաս. արի քե մի ինձոր կուտամ, կէս դու կեր, կէս սովլթան թ՛ուտա. Աստված քի էրկու տղա կուտա. մէկ տղէն լէ խավլ էրա օր տաս ձի:

Թաքյավոր խավլ էրաց, էրավ գնաց ուր տուն. ինչ որ կէս ինք կէրավ, կէսն էտուր Սովլթանին: Ին ամիս, ին դան, ին դագլաց մնաց, թաքյավորի կնիկ պարկյավ, էրեր ջուխթ մ' տղա: Տղէք ջօցյան, էղան տաս տարէկան: Աւուր մէկ դավլէշն էկավ, տէսավ օր էրկու տղէն նոր կը խաղին. ասաց.

— Կա ու չկա, էսոնք իմ խնձորի տղէկներն են:

Կանչից զէն էրկու տղին. պստիկն չէկավ. ջոջն էրեր, ասաց.

— Արի, էրթանք, քյո խօր տուն տներ ձի շանց:

Տղէն ընդյավ առջէվ, տարավ, ասաց.—Էսա իմ խօր տուն աւ Դավլէշ մտավ ինե, տղի խօր տուն սալամլող կտպէցին առէչ, ասաց.—Թաքյավոր ապրած կէնա. դու քյո խօսաց տէրն ես, Ասաց.—Եսա, ես իմ խօսաց տէրն եմ: Բէրկոց զէրկու տղէն կայնէցուց դարվէշի առէջ, ասաց.—Վօր մէկ կը վէրուս, վէրցուս

## 5. Նոր-Բայազէտի գիւղերէն \*)

Երանոս գիւղի

(Գաղթած Ալաշկերտի Խաստուր գիւղէն)

Արի էթանք մեր արտ ջ'րինք. Խաչօ, գ'նա ջ'ուր բ'ի, արտ ջ'ըրինք, արտն ըռթընաւ: Էթանք չայիր, տէսնանք քաղէլու չէ: Գ'ացինք տէսանք քաղէլու չէր: Անձրեվ գ'ա, թըլս էրկընցու չայիր, էն վախտ կը քաղինք: Լաօ, դ'ու իս գ'ացէր իս կէրցուցէ չայիր: Հա, յէս իմ գ'ացէր իմ կէրցուցէ: Օխչար քում, չայիր

\*) Տես էմին. ազգ. ժողով. Բ. էջ 376.

\*) Նոր Բայազէտի գիւղերէն մէջ ըերուած նմոյշները զրի առած եմ անձամբ՝ 1907 թուի ամառնային ճամբորդութեանս ժամանակ:

քում. տհւրի, տանիմ մէկ լէ կէրցում. Օր դու չկէրցուս, ճպ կէրցու Հէրու շատ անձրեվ էկավ, արտերն շատ էրկընցան, դոն լէ չբ'ընից, հաց լէ չէղավ, շախտէն տարավ:

\* \* \*

Նիկոլա Թաքավոր, Ճավճավաց յէրանալ առավ էլլըկ էկավ Գյօքշէն, հաղար ութը հարիր քսանը ութ թվարն. մզի բ'էրեց էստեղ. Ալաշկէրուու Խաստութու բ'էրեց. իդա գ'եղ լէ արվից մզի. օխտ տարի թարինութեն տըվից, ձ'զի ասիմ օխտ տարով յէտ կապեց մզի խարջ ու խարաց: Տալիդա մօվրօվ կար. էկավ էլլըք պահից. Էտ խարջ կապեց մզիկ, յավալ կապեց մէ մանէթ, էրկու էրեց, իրիք, էտեվ չորս, էտեվ հինգ, էլավ չանքի հիմի տան գ'լուս տարէկան տըմնըչորս մանէթ վացցուն կապէկ. Էս սսհաթէս մենք արքունական խարջ կիտանք: Դւառնանք մէշէք. մէշէքն էրից պօշի (ռուս. մաքս), առավ միննէ (կամ նաև մզնէկ ի մէնջ) առարին հիցցուն. հիմի գ'արձավ փէտին, էրից մի մանէթ. ծօվէրէն լէ պօշի կառնէ հիմի մզնէ:

### Աղամիսան

- Քղի օր հօքի կէր՝ մկա գ'ու շուտ էր մէռէ:
- Օր քօ հօքի էզնի՝ ընչի՞ մզի կը չարչըրիս էդ դղար. մզի ջուր չս իտա, միր արտեր ջ'րինք:
- Մէսնիմ Ասծու դիմսին, օր ախպէր լավ ըլնէր՝ մէկ լէ ուրին կըստէղծէր. մկա գ'ու քու ախպօր քանդող իս:
- Դ'ու փիս մարթ իս. քօ հօրօխք'ըրտիք զրկիր իս, կօդորդեր իս. կայսիր իս կօրշնըվիս՝ գ'էղօվ էլ խարով չինք:
- Օր գ'ու լավ էղնէր քու ախպօրտոց հետ՝ քու բ'էրան կերյարա չէր ընդէ:
- Իմ չընդեր ա, քօն կ'ընդնի:
- Իսա գեղ, ինա գեղ, իմէն լէ ընձնէ հող կէնին. քի պէս դ'էվ մարթ հող չէնա:

### Զորագիլ

Ցէրկէն օր էկանք առաջ քառսունուչորս տուն էնք. հիմի դաֆիթին հարուր քսանը ութ տուն ինք. էտ հօղով չինք գյառնա կառավօրվինք. էզէր ինք մկա էրկու հարուր իծծուն

տուն. ապրուստ մի չէղնի. խարջ շատըցե, խարաջ լէ շատըցե. Թաքաղոր լէ ծով խլեր ա ձ՛էռնէ մզի. մզի փայ չկա. հարուր սէլ խոտ լէ կը կէրցու ձ՛ուկ առնող մուշտարի. բիրաղի (բոլոր) Յէրէվանու, Քյավառա կիգ'ան, յօթն ավուր ճամբախ կիգ'ան, խոտ կը կէրցուն, էն հօղի խարջ լէ մենք կիտանք, մացեր ինք հէսիր. Մէկ մէկ մարթ լէ թուրքիր կը գ'օղնան տանին սպանին, Մկօրսի սպանին մէ մարթ, էլ մի հարցու, Թաքաղոր զմմէն լէ բըթէրուն, հայէրուն փարա տըվեր է, մզի չի իտաւ. Հէրու անուն մեր գեղ հաց չէ էկե. տեղ սար է. մրսեր, ցուրա տարեր է. ժանդ լէ զարկեր է. սկի պտուղ չինք տէսեր ի, չինք ստացեր ի:

### Ծակրար

Մզի ծավճակ յէրանալը բէրեց էս գեղը. օխտը տարի խարջը չառավ. յէտօ դ'արձ'ավ առավ տարին մէ մանէթ, էրկու մանէթ, իրիք, չորս, խինդ մանէթ. մ'ա լէ կառնի 14 մանէթ տնական. Ծօվէրէն մզի զրկիր ի. ջ'ալջ'ընէրէն լէ կառնի փող, էրկու անգ'ամ, համ զլլլին, համ լախօդ. էլման մէշէնէրէն մզի զրկիր ի. մէկ փէտ մզի վրա էրիր ի խինդ մանէթ. խաց լէ չէկավ. բամին քաշեց. հմմի չինք կտոնա մըր աղէկներ պահինք. անձրել չի գ'ա. չօրութեն տվիր ի մը վրէն, Արազա ափնէրու թուրքեր էկած ին մը չայիրներ, մըր արտեր կէրցուցած ին. մզի նէղութեն կիտան. կիգ'ան մզի վրա, մըր չայիր կը կէրցուն, մզի զիվլօվ կը զանին:

### Գեօլ

Ահմէդ աղի գ'եղ մեր քյաֆշնի կից, Աթաշ՝ էլման քուրթի գ'եղ ա. մեր սար կը կէրցուն, մեր մալ կը գ'օղնան տանին հռւ կը վախէնանք. թվանք չունինք օր էրթանք կոիվ էնինք, զլնդոնց սպանինք, հռւ հռւ. Թուրքն օխտ ավուր ճամբախ կիգ'ա մեր մալի արօտ կը կէրցու. մեր պապական մոլոք՝ օր Ալաշէրտու էկէր ինք, մեր ձ՛էռնէն զլած ա. մկա մեր մալ կը փիտնա. մեր մալի խաթեր գ'ացեր ինք, առեր ինք. յօրէն հինդ կոիվ կէնինք. չընք իշխընա մօտէնանք. Թվանք օր էղնի՝ մենք ընդոնց սկի չընք հաշվի մարթ. հմա օր չկա... կը վախէնանք կը փախնինք. Տարէկան մզնէ տասը մալ զլին տանին. քսան հատ լէ օչխար

կը տանին: Հաց օր չունինք. ճժեր լէ անօթնէ օր մէկ կը մէռնին. լայլաջ ինք, Մեր ծովլ լէ մեր ձւկոնէն առած ա. մզի լէ փարա չկա օր գ'անգատ էնինք, Գրանգատ լէ էրեր ինք, չըն հասու (ոչ հասուցանեն): յէրէվլոնցին կիգ'ա մեր արտեր կը կէրցու. օր էրթանը ընդո՞ց տավրին լէ մօտէնանք՝ մզի կը զարկին կսպանին. ծովը մերն ա կըսին. էրկու վէլստ տեղ ծովուրէրնէն չուր էլնի վեր՝ մզի կը հասնի:

### Ն. Աղեաման

Յէս իդա տէղաց ախջ'իկն իմ. իդա տէղաց լէ հարսն իմ. իդա տեղ լէ կարբըվեր իմ. իմ անուն լէ Սանամ. օր էղեր իմ՝ Զաշանա տարվա ճիժն իմ. մկա լէ ծէրացեր իմ. էլ մկա չմ կառնա բ'անի գ'օրծի էղնի. մարթ պահ օր ընձի պահաս. էլ իմալ ապրիմ օր ինձ ապրուստ չէղնի՝ չուր օրիկն ի՛ մահուն: Մեր լէզուն էդմալ ա: Խմ մարթ վլը ընձի տըմնըհինդ տարի կէղնի օր մեծ ա: Դէ, յէս ինչ գ'ինամ օր գ'ալու ժամանակն չուրի Զաշանա կոփկ' ինչիլար կը քաշա. չմ գ'ինա: Իմալ օր ոուսն էկն Ալաշկերտ, հօնգուց օր բ'արձ'ած էկած իդա տեղ, յէս ինչ գ'ինամ ինչ խղար ժամանակ կը քաշա օր Զաշանա կոփկ' էղնի. մըտ (մօտ) ընձի յատնի չէ: Խո իմ գ'լօխ լէ չմ կապի էղա: Մէլքի լուսուն լէ մէռա: Թըխ իմ անուն լէ մնա ախշըրքի էրես, թէ լավ թէ վատ իմ անուն լէ թըխ մնա մըչ ախշըրքին:

\* \* \*

- Դ'ո՞ր կէրթաս:
- կէրթամ յարա:
- էն մարթ էն տղին կը խանչա. յօրի՞ կը խանչա. ինչ կըսա՝ ընձի թըխ ասա. էստէղն յէս կը լսիմ:

### Ներքին Կարանլուլ

(Գաղթած նահէնի Մանկասար գիւղէն)

- Օ'նօ, յնւստ գ'ուգ'աս, դ'ո՞ր կէրթաս:
- Տնէն կիգ'ամ:
- Օ'նօ, դ'ու կյտոնամ մեր խին խօսքէրօվ ասիս. թօխ էս պարօն գ'րի:

- Գոյէս խալիվօրցեր իմ. էլ չեմ կյառնա բ'ան ասեմ:  
 — Ընչիք չես կյառնա. հալա դ'ու շատ կապրիս  
 — Խօսքըս չընցնի. խարսի կուշտ խօսքըս չընցի. տղի  
 կուշտ չընցի. ժամանակս անց կէցեր ա. դո խօսքս օր տուն  
 չընցավ՝ գ'էղի մէջ էլ սկի չընցի. Մէ վախտ օր կէլոյնք տա-  
 նիս կը բուինք տողն, արի գ'աս», մէկի տեղ սաղ գ'եղ ժօղնըվին  
 կը գ'ինու Մկա իմ տղին էլ կանչեմ, կ'ասեմ մէ թաս ջուր տու,  
 էլ չի ուղա գ'ալ մըտ ընձիւ

### Աւալ աղալու

(Քաղթած Մանկասարի մօտիկ Քոփդուն գիւղէն)

Մենք Քօփդունա էկեր էնք էստեղ. նէզութէնի խամար էնք  
 էկե. դո էստեղ շէնլըք էնք շեքե: Մենք էկանք՝ Ավդալ աղան էր  
 էս գ'էղացի. բուրթ էլ ինք. էնի բօչեց գ'նաց. մենք իկանք  
 նստանք էստեղ, առու խանէցինք: Իմալ օր Մանկասարցու լէ-  
 զուն ա, էղմալ էլ դո մեր լէզուն ա: Մենք ու Մանկասարցիք  
 խնութ գ'ըրկից էնք: Գոյ ինոնք էմալ օր էնդեղ ին նստած, մենք  
 էլ էնդանց կշախ խետ էստեղն էնք նստած:

### Ալիկըլին

Մեր գ'էղացիք գ'նացինք նաշալնիկի մօտ, ասաց. գիվան  
 կուզեմ: Ելավ էկալ թալեց ճպօտի տակ, էտոր լավ ջ'արդ'ից. խոնջան  
 կըտրավ. օր կտրավ՝ խելքը գ'նաց. քթէն ինչպէջի ոլէս  
 արուն պլծավ, լէզեց. տէսանք օր խելքը գ'ացեր ա, խօղաթը-  
 թախ ուր առանք գ'ացինք յախբ'ուր. էդ յախբ'ուր գ'էմ ջ'ուր թա-  
 լինք վրէն. ջ'ուր գ'նաց գ'նաց, աչքեր բ'ացեց, սել սիվտակը  
 գ'էղնավ, նոր վէրցինք գ'րէցինք ձ'յանընէրու վրէն, առանք  
 էկանք գո մեր տուն: Տէր Մարգարն օրէնքեց, մնաց յօթն օր՝  
 ութն օր, գ'էրընդին գ'ըրեց վըր թէվին, գ'նաց թիար (քաղե-  
 լու). խզլարմամասի քաղեց, էրկու օր քաշեց, մըչ թիարին մէ-  
 ռավ: Մկա քէզնէ ու ձ'էզնէ կը խարցում. սուչ վիր կէղի:

\* \* \*

- է՛, գ'տս արի, գ'որ կէթաս. կայնէ յէս էլ գ'ամ:  
 — Վռազցեր իմ. յէս գո բ'ան ունիմ, կը վազիմ կէթամ.  
 էն տղէյներ գ'նացին. անգած չեն էնէ. էտօնց պիտի խասնիմ,  
 գ'ինամա:

## Գոլախաչ

(Գաղթած մեծ մասամբ Զիրոյի գիւղէն և Խամուրէն)

— Մէլքոն, խին բ'անէրուց զրուցա, վարժապետ թօղ գ'րա:  
— Տօ չմ գ'ինա ինչ պատմեմ. մեր պապեր էկած ին էս-  
տեղ. թուրք էր նստուկ. թուրքէրուն խանէցին տարան Մազրի  
մահալ, մենք մացինք էստեղ:

— յմւստ գ'աս:

— Տնէն:

— Էդ ողլուշաղի խետ ինչ կը զրուցիր:

— Սկի. կասի զի մէ փարչ Թօլաղուանա բ'էրած Մարգ'արի  
տուն, մկա կուզեմ՝ չի իտան. կասեմ յօրի՞ չս իտա. կասին ձ'զի  
պէտք ա, մէզի էլ պէտք ա: Դէ, էստոք գ'րա. էսքտն թօ՞լ ա:  
կուզես ուրիշ բ'ան էլ ասեմ: Մեր կանամփ խամող (անջուր) ա.  
Չուր կուզեմ, չն ի տա. Խաչօի մօտէն գ'նացի ուզէցի՛ չտվեց,  
քփրէց, ասաց չմ ի տա. յօրի՞ էս էկ վըր իմ ջ'րին:

## Նեղքին Գիւզալբարա

(Գաղթած Նահէնէն, Գուլասորէն, Ուլիքենդեն, Դումլուպուճաղէն և  
Լաթարիէն)

— Տղա, դ'մը կէրթաս. գ'նա զանչա խնամի Ավոյին դ'ա:

— Բ'արիրիկուն, խէր ա. ընչի՞ էս դանչէ, ինսամի:

— Էրթանք մեր տղին ախջ'իկ ուզենք:

— Ասված աջօղա:

էլան գ'նացին հարէվանի տուն:

— Բ'արի յիրիկուն, բ'արօվ էկաք. նստէք. խէր ա էս  
վախտ ձ'հր գ'ալ:

— Խէր ա, փառք Աստուծու. գ'ու ընձնից խարցու. էկիր  
էնք բ'արէկամութեն կը խնդ'րենք. ախջ'իկդ տու մեր տղին  
թէզնէ լավ մարդ: չենք կառնա գ'ըտնի:

— Դէ վօր էդմալ ա, ձ'հոգ բ'ե պաչիմ:

— Տղա, բուտովկէք գ'րէք, քէփ անենք:

## Վերին Գիւզալբարա

(Գաղթած Իրիցու գիւղէն, Վանքի գիւղէն, Թոռունէն, Մուսունէն և Արծափէն)

Փօղվեր ինք, ըսէցինք. արէք էրթանք զօգան. կէս մ'ըսին  
չենք իդ'ա, կէս մ'ըսին կիդ'անք. յէս լէ ինադ էրէցի, ըսի կէր-

թամ: Մկա կըսեմ թէ չէրթամ. մեր կընկըտիք լէ խայիլ չեն. կըսին մենք չկրնանք էրթանք, չընք էրթա սար բէր. չընք կառնա, հէռուն ա ճամբախ, օխչար կթինք ու բ'էրինք հա էդա տեղ: Մկա կըսեն. բ'արձ'ենք մեր տներ՝ էրթանք մեր զօղանատեղ. էն վախտ մզիկ ըռահամթ էկդնի. մէ ամիս էրկու կը մնանք էնդիս, էրկու ամսով յէտո կիջնենք կիդ'անք մեր գ'եղ:

Զաղալու

(Դաղթած Մշոյ Օնճալու գիւղէն)

Եէս ըսէցի. տէրաէր, արի էրթանք սար, քօլիկըմ ծածկա, մտնինք մէչ, վ'նը տեղ էրթանք. խէրու դ'ացինք նէրքի-Խարան-լուղի սար. էս տարի՝ գ'նը էրթանք: Տէրտէրն ասաց. արի, ըս տարի լէ էրթանք վէրի-Դօղալդարա. մէզի կըսեն էնտեղ խօվ ա. էն տէղաց մարթ լավ ա, աղէկ ա. մէր յէրկը մարթ ա. էնդոք լէ մէր յէրկրէն էն էկի, ինչքան չէղի մէր պատիվ կը պախմն, մէզի լավ աչքօվ կիշկին: Խոս լէ ատնօվ ա. կըսեն յէղ լէ շատ կէդնի: Մկա տէրտէր ընձի բ'էրեր ա էստեղ, ինք լէ թօրկն գ'ացի:

ԾԱՆՕԹ. Նոր Թայաղիդի մնացեալ գիւղերէն Վերին և Ներ-քին Քեօլաղաան, ն. Ալուչալու և Գետակրուլաղ կը պատկանին նոյնպէս Մշոյ ճիւղին. Քեօլաղուն զաղթած է նահէնչն, Օնճա-լուէն և Կրագոմէն, Ալուչալու գաղթած է Պայաղիտի Զախըր-Պէկ գիւղէն, Վանէն և Մակուէն, իսկ Գետակրուլաղիք Լաթարէն, Մուշէն և Խլաթէն, Երեբն ալ ունին իս փոխանակ հ ձայ-նին, լէ փի. ալ շաղկապին: Գործածական է ներկայի կիգ'ամ, կիգ'աս, կիգ'ան, կիտամ ևն ձեր. էական բային եղ. գ. դ. դէմքն է ա. տռաջին լծորդութիւնը կը վերջաւորի իլ (ինչ. կը իսմին ևն). բացառական հողովը կառնէ էն մասնիկը, բայց ից ձեն ալ գործածական է: Թիւսկիւլի գիւղը՝ որ գաղթած է Ար-ձէշի Գանձակ, Զիրաքլու և Մշոյ Հատկոն, Լէզ, Մալաքանդ գիւ-ղերէն՝ միւսներէն բաւական կը տարբերի անով որ Զուղայեցոց նման էականը ա ձայնաւորով կը բանեցնեն, ինչ. բ'էրեր ա, գ'ացած ան, արթանք երթանք. անիչ զատ ունի հ-ի տեղ իս, իսկ բացառականի մէջ էն և ից ձենքը: Մնացեալ կէաերուն մէջ նոյն են Մշեցոց վերջին ճիւղին ճետ:

### 3. ՎԱՆԱՑ ԲԱՐԲԱԴ

Վանայ բարբառը կը բռնէ Վանայ ծովին ամբողջ արևելիան երեսը. իր կեդրոնն է Վանայ մեծ քաղաքը՝ շրջակայ քաղմաթիւ հայ գիւղերով. կը տարածուի հիւսիսէն մինչև Տիատին՝ Պայտ զիտի արևմտիան կողմը, հարաւին Մոկս, Ողմի, Շատախ և Աղբակ կամ Պաշտալէ, արեկելքէն մինչև Պարսկաստանի սահմանը, իսկ արևմուտքէն կը քերէ Մշոյ բարբառին սահմանները. Ըստ այս Վանայ բարբառը (յատկապէս Մոկաց հնիթաբարբառը) հայ լեզուին հարաւային սահմանագիծն է, որմէ յիտոյ քրդախօս ու արտախօս հայերն են: Վերջններ ուուս-տաճկական պատիրազմին ժամանակ՝ Տիատինի հայոցմէ ստուար խումբ մը գողթեց Կովկաս, ուր Սևոնի ծովին հարաւային-արևելիան ափերուն մօտ շինեցին Բասարգեչար գիւղը, հիմակ նոյն շրջանին մէջ միծ և հալուստ աւտն մը՝ որ գրեթէ քաղաքի կերպարանք առար է:

Վանայ բարբառին ձայնական դրութիւնը կը պարունակէ 46 ձայն, որոնք կը բաժնուին հետեւեալ ձեռվ.

Զայնաւորներ (12)  $w, m, b, t, p, h, o, n, t_0, t_3, m, b$

Բաղաձայններ (34). *բ, պ, փ, գ, կ, ը, զ, զ, կ, ը, յ, դ, տ, թ, ծ, ծ, ց, չ, ե, չ, ը, յ, ը, ն, լ, մ, ն, վ, փ, գ, ժ, ա, շ, դ, ա, շ, դ, ի, հ, հ, յ,*

Զայնաւորներուն մէջ նկատելի են ե, ո, էծ. ասոցմէ առաջին երկուքը նոյն են Մշեցոց կամ Կարնոյ գիւղացցոց ե և ո ձայներուն հետ, բայց սուսնց չտի ծանր ու դանդաղ չեն, այլ աւելի արագ կարտասանուին, էծ կարտասանուի մօտաւորապէս էօը (օթ) խումբին նման, բայց աւելի արագ և կրնայ երկբարբառ ալ համարուիլ:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ ամէնէն նշանակելի պարագաներն են.

Հայ. ա > Վն. ա. (այս ձայնաւորը Վանոյ բարբառին մէջ՝ յատկապէս շեշտի տակ՝ կ'արտասանուի գոյց, գրեթէ անգլ. all բառին և ձայնաւորին պէս). շատ տեղ կը փոխուի ո, բայց առ սոր համար հաստատուն կանոն մը չկայ. ստոյգ է միայն որ վ ձայնէն յետոյ միշտ կը փոխուի ո, օր. վլոյն վախ, լվոլ, վլոլ լուանալ, ծովլոր՝ ձաւար, վլովել վագել, վլոյն վաղը, վլորու կյուո՛ վարագոյք, վլորտովետ՝ վարդապետ, վլորցը՝ վարձք ևն, մինչև իսկ Վլոն՝ Վան քաղաքին անունը՝ Խիստ սակաւաթիւ դէպքերու մէջ ա ձայնաւորը կը դառնայ նաև է, ե, յէ, ի, էօ, իւ, օ և. ասոնց հպատակող բառերը մէկ կամ մի քանի հատ են և բացառիկ ձայնական կանոններու արգիւնք:

Ե ձայնաւորը Վանայ բարբառին մէջ միավանկ բառերու սկիզբը կը դառնայ յե, բողմավանկ բառերու սկիզբը կրնայ դառնալ թէ յե և թէ է. ինչ յետուն՝ երեսուն, էրկաթ՝ երկաթ, կրկնակ և ունեցող բառերէն ոմանք կը պահանջենի. ինչ. իրեցյ երեք, իմիել եփել, իրես՝ երես, իրիկուն՝ երեկոյ, Վերջավանկի և ձայնաւորը կ'ըլլայ ե. ինչ. ինգյեր՝ ընկեր, ևն, Միջաձայն և կը դառնայ է կամ ե. ինչ, պէրան՝ բերան, կյետին՝ գետին. Վերջին ձայնափոխութիւնը յատկապէս Մշոյ բարբառին հակառակ է, ուր ե կամ ո ձայները ըստ Մսերեանի միմիայն վերջավանկին մէջ կընան գոյութիւն ունենալու

Ի ամէն դիրքով կ'ըլլայ է. միայն խիժ՝ խէժ և կիրակի՝ կիւրակէ բառերուն մէջ կը դառնայ ի:

Ի ձայնաւորը սովորաբար կը պահուի, բայց քանի մը բառերու մէջ կ'ըլլայ է, ինչպէս և ե, իւ. օր, ին՝ ինն, իսուն՝ յիսուն, գյօղվէնքյ՝ անկողին, ծեռու՝ ծիրտ, կըշեռյ՝ կըեռ, իւրիւշ՝ ուրիշ ևն:

Ո ձայնաւորը միավանկ բառերու սկիզբը կ'ըլլայ վլոյ բազմավանկ բառերու սկիզբը միծ մասամբ վլոյ քանի մը տեղ ալ օ. ինչ. վլին՝ ոխ, վրլ՝ ով, վլոց՝ որձ, վլսկի՝ ոսկի, վլուպէօվէրի՝ որբեայրի, օղօղել՝ ողողել, օղօրմել՝ ողորմիլ, Մէյմէկ օրինակ ալ ունինք ու, էօ ձայնափոխութեանց համար, ուսկոռ՝ ոսկը, էօլէօրել՝ ոլորել: Բառամէջի ո ձայնաւորը մեծագոյն մասամբ կ'ըլլայ ո թէ վերջին և թէ նախաւոր վանկերուն մէջ. բայց բաւական օրինակներ կան նաև օ, էօ, էօ, ու ձայնափոխութեանց համար. էօ ձեւ գոյութիւն ունի միայն վերջավանկի մէջ. Օր. իսա-

լիվոր՝ աւեռը, իսրմոր՝ խմոր, խող՝ հող, ցորէն՝ ցորեան, փունինդ՝ փոխինդ, պէծզ՝ բող, կյէծոծ՝ գործ, կյէծոտ՝ գորտ, ժօղվել՝ ժողովել, լօխկնալ՝ լողանալ, խօվիվ՝ հովիւ, ահյլէօր՝ արլոր, գյէօմէշ՝ գոմէշ, տուրուն՝ տորոն են:

Ու ձայնաւորը բաղաձայնէ առաջ՝ բառին սկիզբը կը դառնայ ու, բառին մէջ և վերջը ու, իւ, իսկ ձայնաւորէ առաջ միշտ վ. օր. ուղտ՝ ուղտ, ցուտտ՝ ցուրտ, պիսքյ՝ բուք, կյորիմն՝ գարուն, աթիւ դու, թիվթ՝ թութ, լէզիւ՝ լեզու, լիւ լու, լըվու կամ վըլտը՝ լուալ են:

Երկրաբառներուն մէջ կը նկատենք հետեհալ ձայնափոխութիւնները:

Այ՝ բաղաձայնի քով կը դառնայ է, բայց երբ յաջորդ վանկին մէջ ի ձայնաւորը գտնուի՝ այ երկրաբառն ալ ի կը դառնայ. ձայնաւորէ առաջ այ կը մնայ այ. իսկ բառավերջին կ'ըլլայ ա, որ հոլովման ժամանակ կը ջնջուի. Օր, իսկը՝ հայր, փէլք՝ փայլ թյէլել՝ քայլել, լէն՝ լայն, իկյի՝ այգի, իրիկ՝ այր, էրիկ, իրիցել՝ այրել, իսայլիկ՝ հայելի, կըլայելկ՝ կլայեկ, կասկարա՝ կասկարայ են:

Իւ՝ ձայնաւորէ առաջ և բառավերջին կըլլայ իվ. օր. իսիվանդ՝ հիւանդ, խօվիվ՝ հովիւ: Բաղաձայնէ առաջ իւ, ու, բանի մը տեղ ալ ի, ե, օ, ինչ. ովիր՝ ավեր, տիսպիր՝ ազբիւր, ուր՝ իւր, իսիրուն՝ հերին, խուս՝ հիւսն, նօղ՝ ճիւղ, կյեղ՝ գիւղ, օղիս՝ աղիւս են:

Ոյ՝ կը դառնայ ո, էծ, ու, երբեմն ալ օ, վի, վո (վերջիններուն համար մէյ մէկ օրինակ միայն կայ). ինչ. կապոտ՝ կապոյտ, նկոթ՝ ճկոյթ, պէծն՝ բոյն, ասովէծոտ՝ առույտ, կյէծն՝ գոյն, լէծոտ՝ լոյս, պատրուքյ՝ պատրոյդ, վորովկյուոտ՝ վարագոյր, խանգյօնց՝ հանգոյց, վիր՝ ոյր, որու, վոժ՝ ոյժ:

Բաղաձայններուն փոփոխութեան մէջ վանայ բարբառը նոյն է Ղարաբաղի բարբառին հետ. հոս ալ հին հայերէնի թրթռուն ձայները դարձած են խուլ, խուլերը կը մնան խուլ, թաւերը թաւ. ոնդականներէն յետոյ եկող թրթռուն և խուլ ձայները կ'ըլլան թըրթռուն. ը ձայնէն յետոյ թրթռուն բաղաձայնները կը վերածուին թաւի. Ասոցմէ զատ Վանայ բարբառը հ ձայնը կը վերածէ իւ. ը բաղաձայնը ծ, ծ, ց, ծ, չ, տ, թ, վ բաղաձայններուն քով կ'ըլլայ ո. ը բաղաձայնը յաջորդական ուրիշ բաղաձայնի քով կը վերածուի հյ. Ասոնց օրինակները վերը մէջ բերուածներէն տեսնուեցան:

Թրթոռուն շնչաւոր բաղաձայնները, ինչպէս գիտենք, Վանայ բարբառին մէջ գոյութիւն չունին:

Վանայ բարբառին հոլովումը Ումի ճիւղին նման է. բացառականը կը շինուի ից մասնիկով, հայցականը նման է տրականին՝ եթէ առարկան շնչաւոր է, իսկ նման է ուղղականին՝ եթէ առարկան անշունչ է: Ներգոյականը կը պակսի. Յոգնակին երեք տարբեր ձևեր ունի. միավանկ բառերը կ'աւանեն եր մասնիկը, բաղաձայնով վերջացող բազմավանկ բառերը կառնեն ներ մասնիկը, իսկ ձայնաւորով կամ ն ձայնով վերջացող բազմավանկ բառերը կ'առնեն հյտեր մասնիկը, որ ըստ ձայնական օրէնքներու: Կը ծագի նախաւոր ըտեր ձևեր մաէս: Օր. խաց—խացեր (հացեր), անեղ—անըղներ (աղեղունք), կյինի—կյինիյնտեր (գինիներ), մառան—մառանյնտեր (մառաններ) են:

Յոգնակին հոլովները հետեւեալ ձևով կը կազմուին.

Ո.	խացեր	անըղներ	կյինիյնտեր
Ա.Տ.Բ.	խացեր-աց	անըղներ-աց	կյինիյնտեր-աց
Գրծ.	խացեր-օվ	անըղներ-օվ	կյինիյնտեր-օվ

Վանայ բարբառը նշանաւոր է լ յօդին բացակայութեամբ. շատ անգամ կը տեսնենք թէ ինչպէս՝ նոյն իսկ ամէնէն կը թիւալ Վանեցին չի կրնար հայերէնի լ յօդին գործածութեան ընտելանալ. ու կ'ըսէ օրէնակի համար՝ «այս մարդ ու այն կին կուտեցան իրար հետ. մեր տուն մեծ է. Լանայ բաղաք գեղեցիկ է» են. կամ բնիկ բարբառով՝ ճիւր խամեղ ի «Ճուրը համեղ է». ըստ այսօմ ճիւր կը նշանակէ թէ «Ճուր» և թէ «Ճուրը»: Վանեցոց այս յատկութիւնը կը բացատրուի միմիայն բառավերջիկ լ արտասանելու անլընդունակութեամբ, ինչպէս էր նաև գրաբարը, որ բառերուն ծայրը լ չգիտէ. թէ ոչ՝ Վանեցիք յօդի գործածութեան տեղեակ են, քանի որ պէտք եղած պարագային ճշտութեամբ կը դնեն ն յօդը: Կ'երեայ թէ Վանայ բարբառը բառասկզբին ալ լ արտասանելու անլընդունակ է. և ասոր համար է որ ընկոյզ, ընկողին (*Հանկողին*), ընդ որ, \*ընքավոր (*Հնքաւոր*) ձևերը դարձած են գէծզ, զյօղլինք, դէծը, քավոր, իսկ ընկեր բառը Վանայ բարբառին մէջ դարձած է ինգյեր. այլուր լսած եմ պարզապէս գեր:

Դերանուններուն մէջ ճետաքրքրութիւն ներկայացնող ձեւները հետեւելներն են.

Ո.	յես	մենք	տիւ	տիւք
Ս.	իմ	մեր	բյո	ծեր
Հ.	ձի, ձիկ	մի	քյի	ծի
Բ.	ձիզնից	մեզնից	քյեզնից	ծեզնից
Գ.	ձիզնօվ	մեզնօվ	քյեզնօվ	ծեզնօվ
Ո.	զինք	ուրանք		
Ս.	ուր	ուրանց		
Հ.	ուր	ուրանց		
Բ.	ուրմից	ուրանցից		
Գ.	ուրմօվ	ուրանցմօվ		
Ո.	վով	վոր	վուրոնք	
Ս.	վիր	վուրու	վուրոնց	
Հ.	վիր	վոր	վուրոնք	
Բ.	վիրնից	վիրմից	վուրուց	վուրոնցից
Գ.	վիրնօվ	վիրմօվ	վուրնօվ	վուրոնցմօվ
Ո.	էս, էսա, էսիկ	էտ, էտա, էտիկ	էն, էնա, էնիկ	
Ս.	իսոր	իտոր	ինոր	
Բ.	իսորմից	իտորմից	ինորմից	
Գ.	իսորմօվ	իտորմօվ	ինորմօվ	
Ո.	իսոնք	իտոնք	ինոնք	
Ս.	իսոնց	իտոնց	ինոնց	
Բ.	իտոնցից	իտոնցից	ինոնցից	
Գ.	իտոնցմօվ	իտոնցմօվ	ինոնցմօվ	

Բայերու խոնարհումը մեծ ձեափոխութիւններ չի ներկայացներ. եղածները միայն ձայնական են. ներկայ ժամանակներուն ե ձայնը կը մնայ և միայն եղ. գ. դէմքն է որ կը փոխուի ի (առաջին լծորդութեան մէջ). անցեալ ժամանակներուն մէջ է և այ ձայները ուր որ ձայնաւորի կը պատահին՝ կը ջնջուին. ինչ կուզի՝ կուզի, կը խազի՝ կը հազի են.

Իբրև օրինակ կը դնենք ուզեմ բային խօնարհումը:

Ներկայ.	Գեղակ.	Ստոր.
Կուզեմ	ուզիր ի	ուզեմ
կուզես	» իր	ուզես
կուզի	» էր	ուզի
կուզնը	» ինքը	ուզենք
կուզէր	» իքը	ուզէր
կուզն	» են	ուզեն
Անկատար	Ապառ.	Անցեալ
կուզի	պիտի ուզեմ	ուզի
կուզիր	» ուզես	ուզիր
կուզէր	» ուզի	ուզէր
կուզինը	» ուզենք	ուզինք
կուզիքը	» ուզէքը	ուզիք
կուզին	» ուզեն	ուզին
Կատարեալ	Անց. ապ.	Դերբայներ
ուզիցի	պիտի ուզի	Անորոշ—ուզել
ուզիցիր	» ուզիր	Անց.—ուզած
ուզեց	» ուզէր	Անց.—ուզիր, ուզեր, ուզեց
ուզիցինը	» ուզինք	Ապառ.—ուզելիւ
ուզիցիքը	» ուզիքը	ուզիք
ուզիցին	» ուզին	ուզին
Յարակ.	Հրամ.	
ուզիր իմ	ուզի	
» ես	մուզե	
ուզիր ի	ուզէքը	
ուզիր ինքը	մէքը ուզե	
» էրը		
» են		
Կանայ բարբառը երեք ենթարբառ ունի. ասոնք են Տիա- տին, Մոկը և Ողմի:		
Տիատինի ենթարբառը ծանօթ է ինձ Նոր-Բայազէտ գա- ւառի Բասարգեչար գիւղէն, որ Տիատինի գաղութ մ'է և իր լեւ		

զուն անփոփոխ պահեր է ցարդ։ Այս ենթաբարեալ Վանայ բար-  
բառին հետ նոյն է հետեւալ կողմից։

1. Գ, կ, ը ձայները կը դառնայ զյ, կյ, ըյ. ինչ. ըյօ՝ քու,  
ըյընաց՝ գնաց, մենքյ՝ մենք, ընկյան՝ անկան, ինկան, առնենքյ՝  
առնենք, ըյեղի՝ քեզ, զյում՝ զոմ, ըյախցր՝ քաղցր, զրոցինքյ՝  
զրոցենք, ըյամակ՝ քամակ, էրյ՝ էք, կուզյաւ՝ կու գաս, զյան-  
զյատ՝ գանգատ, առանքյ՝ առինք, էթանըյ՝ երթանք, ղրինըյ՝  
ղրինք, տինըյ՝ տայինք, ըյամի՝ քամի։

2. Հ ձայնը կը դառնայ ին. ինչ. կը պախեն՝ կը պահեն,  
ճամբախ՝ ճանապարհ, խասավ՝ հասաւ, խետ՝ հետ, խով՝ հով։

3. Ն և ո ունին երկբարբառային հաչում. մեր՝ մեր, կով՝ կով։

4. Այ կըլլայ է. որով երբորդ լծորդութեան անցեալ ձե-  
ւերը կ'սատանան է. կուզէր՝ գայր, կէթէր՝ երթայր, պաի գյէր՝  
պիտի գար։

5. Անցեալին մէջ է ձայնաւարը ի-ի քով կը ջնջուի. տինըյ՝  
տայինք, կուզի՝ կու գայի, ին՝ էին, կէթին՝ կերթային։

6. Բացառականը կը կազմուի ից ձևով, բայց է ձևն ալ  
գործածական է. օր. վրեվին՝ վրայէն, իրեթից՝ երեքէն, բոնից՝  
բանէն, ըյախրէն՝ քաղաքէն, մտէս ըյացեր ա՝ մաքէս գացեր է.  
Ենթաբարբառին ներկայացուցած տարբերութիւնները Վա-  
նայ բարբառէն՝ հետեւալներն են։

1. Ու ձայնաւորը կը պահուի, մինչդեռ Վանայ մէջ կը դառ-  
նայ իւ. օր. լու, դրւ, նուռ, ծուռ ևն։

2. Ոյ երկբարբառը կըլլայ ու և ոչ թէ իւ ինչպէս Վանայ  
մէջ. օր. թուլ, լուս, չուլ՝ մինչեւ։

3. Թրթոռն բաղաձայնները կը մնան, մինչդեռ Վանայ բար-  
բառին մէջ խուլի կը վերածուին։

4. Էական բայլն ներկ՝ հզ. երբորդ գէմքն է ա, մինչդեռ  
Վանայ բարբառն ունի ի. ըստ այսմ կը կազմուի յարակատարն  
ու միւս բաղադրեալ ժամանակները. ինչ. ի՞նչ ա, էն ա, էդա  
տեղն ա, տեղ ա շինե, փիս ա ընկե, տուն ա քանդե, ըյըր-  
տներ ա, ըյացեր ա ևն։

Մոկաց ենթաբարբառը ծանօթ է զրականութեան մէջ բաղ-  
մաթիւն մոյշներով, որոնք դժբախտաբար դիտական ճշտութեամբ  
գրուած չեն։

Ենթարարբառիս հիմնական յատկութիւնն է ը ձայնը, որ այնպէս սակաւագէպ է ընդհակառակը Վանայ բարբառին մէջ: Բառավերջիկ ի ձայնաւորը, ինչպէս և բառամիջիկ ի ձայնաւորը անփառիր կը դառնան ը. ըստ այսմ սեռական-արական հոլովածիք, ինչպէս նաև բայերու ներկան կը շինուին այս ը ձայնով: Օր վարդը՝ վարդի, տարդ՝ տարի, տրդը՝ տրայի, կուզըմ՝ կուզիմ, լսըցը՝ ասացի, բռնըցըն՝ բռնեցին. խընգ խարըր տարը՝ հինգ հարիւր տարի: Ասոր համեմատ ալ ապառնի ժամանակին պիտի ճեռ կը համառաւուի և կը դառնայ տը, տ (վերջինը ձայնաւորի քով). տը բռնըմ՝ պիտի բռնեմ, տասըմ՝ պիտի ասեմ, տը տէք ճը՝ պիտի տաք ինձ:

Ինքնին հառկանալի է թէ բոլոր այս ը ձայները շեշտեալ են: Նոյնպէս ո (կամ օ) ձայնը՝ որ Վանայ բարբառին մէջ առհասարակ ո (կամ օ, էօ) ճեռ ունի, հոս կը դառնայ ու, նման թիվլիսի բարբառին. ինչ. ինծուրը՝ ինծուր, ինուրը՝ խօսք, փուքը՝ փուքը են:

Ոզմեցոց ենթարարբառը կը խօսուի Ոզմի կամ Օզում, Օվ, Հաւնտանք, Պաս, Փաստ, Մակնի գիւղերուն մէջ, որոնք մօտ 10,000 հաւ բնակիչ ունին: Ոզմի այս գիւղախմբին մհծադոյն աւանն է:

Ոզմիի ենթարարբառը կը զանազանի Վանայ բարբառէն՝ չորս նոր ձայներով, որոնք են չ, օ, էօ երկբարբառերը և դ՝ կոկորդականը. առաջինը կայ նաև Ղարաբաղի բարբառին մէջ, բայց հոս աւելի կարճ հնչում ունի և կը յառաջանայ ի ձայնէն. օր. թէյզ՝ թիզ, ինչյարը՝ խիզար (սղոց), ինամէյ՝ ինամի, կոէյլ՝ կոիւ, հաշէյվ՝ հաշիւ, ինչյլէյ՝ հայելի են: Օր կ'արտասանուի իբր օ՛ու (օւ) և կը յառաջանայ ու ճեւն. ինչ. ծ'օ՛լ ճու, մօվթ՝ մօվկ՝ մուկ, ինօմ՝ հում են: Ղ՝ վրացական Շ ձայնն է և կը պատահի լող՝ անալ՝ լողանալ և բ'իւղ՝ բողկ բառերուն մէջ, ուրիշ տեղ հանդիպած չեմ: Էօւ երկբարբառը կ'արտասանուի ինչպէս արագ հնչուած էօւ < օւ. գտած եմ միայն ծ'էօւկ՝ ճուկն բառին մէջ:

Ասոնցմէ զատ Ոզմիի ենթարարբառը կը ճանչնայ ը՝ զ՝ դ՝ օ՝ չ՝ թթթռուն շնչաւորները, որոնց կը վերածէ հայերէնի թթթռուն բաղաձայնները:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ տարբերութիւններ ըստ այսմ բաւական շատ են. ո կը գառնայ Մոկաց ենթաբարբառին նման ու. ինչ. խուփ՝ խոփ, խմոր, ծուց՝ ծոց, դժուկը՝ դժոխք, զյուրտ՝ զյուրտ, գյուրծ՝ գյործ, են. Բայց նոյն ձայնը կրնայ նաև օւ, էօ, իւ, օ ձերն ալ տանել. ինչ. բէջօրբէօս՝ բորբոն, բիհապէկ՝ բոպիկ, բէջօլօվ՝ բոլոր, սրդտուր՝ սիստոր են. իւ կը գառնայ օ, օւ, է. ինչ. խօս՝ հիւսն, օւսէյ՝ ձեան հիւս, խէջրօն՝ հերիւն, խարէր՝ հարիւր, օղէս՝ աղիւս, յէլօր՝ ալիւր են. Այ երկբարբառը կը գառնայ ոչ միայն է, այլ և ե. ինչ. հէզէ՛ այդի, յէ՛ծ՝ այծ, հէ՛ր՝ այր, քարայր, լին՝ լայն, խեր՝ հայր, մեր՝ մայր են. Զայնաւորով սկսող բասերուն սկիզբը շատ անգամ կը գրուի ն. ինչ. համուր՝ ամուր, հարբանք՝ աղբանք, հավի՛ աւելի, հափ՝ ափ (Ձրի), հէժան՝ արժան, հէրտում՝ երդում, հէրկում՝ երդում, հէրկօն՝ երեկոյ են.

Ոզմեցոց հոլովման մէջ նկատելի են, սեռականի և արականի ը, էլն մասնիկները. զործիականի մէջ ով, էօվ, յոզնակիի մէջ դ'իր. ինչ. տղէյթիլը՝ տղայք: Ահա հոլովական համառօտ պատկիր մը.

Ո.	խաց	խացիր
Ս.	խացը, խացէյն	խացիրու
Բ.	խացէն	խացիրէն
Գ.	խացով	խացիրով

Դիրանունները հետեւալներն են.

Ո.	իս	մինթ	դ'ու, դ'էօ, դ'իւ դ'էօր
Ս.	իմ	մի	ըյիւ
Տ.	ձէյ, ընձէյ, ձի, մի	քյի	ձ'ի, ձ'ը
Հ.	ձը, ըզձը	մի, զմի	քյի, ըզքյի
Բ.	ընձնէ	միզնէ, մինէ	քյինէ, քյիզնէ
Գ.	—	մինով, միզնով	քյինով ձ'ինով, ձ'իզնով
	խաձէյ	խամի	խաքյի խաձի

Ո.	ան	անօւնք, նարօնք
Ս.	անօւր, նանօւր	անօւնց, նանօւնց
Հ.	զանէկ	զանօւնք

Բ. անօմնէ  
Գ. անոփ, անօխէյտ

անօւնցմնէ

անօւնց խէյտ

Գործիականներուն ծայրի խա ձեզ՝ ինչպէս կուշակուի,  
նետ բատին ձևափոխութիւնն է: Ասոր համեմատ է նաև մօտ,  
որմէ կը կազմուին՝ մածէյ՝ ինձ մօտ, մամի՝ մեզ մօտ, մաքյի՝  
քեզ մօտ, մածէի ձեզ մօտ են:

Խոնարհման մէջ աեզի կ'ունենան ինչ ինչ փոփոխութիւն-  
ներ, որոնք համաձայն են ձայնական օրէնքներուն. այսպէս ներկան  
առաջին լծորդութեան մէջ կ'ասնէ ի ձայնաւորը, երկրորդ լծոր-  
դութեան մէջ էյ. անկատարին մէջ էի, այի ձայնախումբը կը  
դառնայ պարզապէս է. օր. կը բ'իրիմ, կը խօսէյմ, կը տանէյմ՝  
կը բերեմ, կը խօսիմ, կը տանիմ. կիլէ՝ կուլայի, կը բ'իրէ՝ կը  
բերէի. իս է՝ ես էի են, կատարեալը կ'առնէ էյ ձայնաւորը. ինչ.  
կանչըցէյ՝ կանչեցի, խազացէյ՝ հազացի, զրուցէցէյ՝ զրուցեցի  
են: Ապառնիին նշանն է տը. ինչ. տը բ'իրիմ՝ պիտի բերեմ, տը  
բ'իրէ՝ պիտի բերէի:

Ահաւասիկ ուզեմ՝ բային խոնարհումը.

Ներկայ Կատարեալ Դերակ.

կօւզիմ	օւզէցէյ	օւզիր է
կօւզիս	օւզէցէյր	օւզիր էր
կօւզի	օւզից	օւզիր էր
կօւզինք	օւզէցէյնք	օւզիր էնք
կօւզիք	օւզէցէյք	օւզիր էք
կօւզին	օւզէցէյն	օւզիր էն

Անկատար Յարակ. Ապառնի

կօւզէ	օւզիր իմ	տօւզիմ
կօւզէր	օւզիր իս	տօւզիս
կօւզէր	օւզիր ի	տօւզի
կօւզէնք	օւզիր ինք	տօւզինք
կօւզէք	օւզիր իք	տօւզիք
կօւզէն	օւզիր ին	տօւզին

Անցեալ	Սոոր.	Դերբայներ
տօւզէ	օւզիմ	Անորոշ—օւզիլ
տօւզէր	օւզիս	Անցեալ—օւզիր, օւզած
տօւզէր	օւզի	Ապառ—օւզիլիւ
տօւզէնք	օւզինք	
տօւզէք	օւզիք	
տօւզէն	օւզին	
Հրամ.	Անցեալ.	
օւզի	օւզէ	
մօւզի	օւզէր	
օւզէցէք	օւզէր	
մօւզէցէք	օւզէնք	
	օւզէք	
	օւզէն	

Վանայ բարբառին վրայ առաջին ուսումնակիրութեան փորձ մը կատարեց Գրիշ ոմն (տես Փորձ. Ա. թիւ 2, էջ 339—358): Գ. Վ. Սրուանձտեանի Մանանայ անուն աշխատութեան քննադատութեան առթիւ: Երկրորդ և վերջին գործն է իմ գերմաներէն աշխատութիւնն. Lautlehre des Van-Dialekts (տես Zeitschrift für armenische Philologie, I). ասիկա կը պարունակէ Վանայ բարբառին մանրամասն ձայնաբանութիւնը եւրոպական գիտական տառադարձութիւմը:

Վանայ բարբառով գրուած բնագիրները հետևեալներն են.

### 1. Վանայ բարբառով.

Արիստ. Վ. Տէր-Մարգսեան—Վանդուկս Վանցին. Գոլիս, 1875:

Արիստ. Վ. Անդրակեան—Քնար Մշեցոց և Վանեցոց. Վղրշպտ. 1874:

Գէորգ Շէրենց—Վանայ Սաղ. Թիֆլիս, Ա. 1885, թ. 1899:

Գ. Վ. Սրուանձտեանց—Գրոց ու բրոց. Գոլիս. 1874:

—Մանանայ. Գոլիս, 1876:

—Համով հոտով. Գոլիս:

Տիգրան Տէրոյեան—Երգարան. Պոսթոն. 1901, էջ 549—592:

Գրիշ—Վանդուկս Վանցին. (Մատենախ.), Փորձ. Ա. թ. 3, էջ 113—135:

### 2. Մոկաց ենթաբարբառով.

Դարեգին Սարկաւագ—Սասմայ ծռեր. Թիֆլիս. 1892, էջ 61—151:

Գ. Վ. Յովսէփեան—Խոստամ Զալ. Ազգ. Հանդ. է. էջ 205—254:

Բ. Խոլաթեանց—Երանի հերոսները. Պարփա, 1901, էջ 45—56.

Ա. Արեգեան—Թլուատ Դաւիթ. Թիֆլիս. 1902.

Մ. Արեգեան—Դաւիթ և Մհեր. Շուշի, 1889.

Հայ-Արմէն—Մոկաց երգեր. Արևել. մամուլ. 1890, էջ 177—179.

3. Ասանցմէ զատ Ս. Հայկունի հրատարակած է 34 էջ-

քիաթ Վանէն, Մոկսէն, Նորդուղէն, Շատախէն, և Ոզմիէն (տես էմին. Ազգագրական ժողով. Վ.ղրշալտ. հատ. Բ, Դ—Զ):

4. Թանի մը փոքր բսագիրներ ունի Բիւրակն թիրթը՝

Վանէն—1898, էջ 183, 459, 558, 583, 1899, էջ 15, 151.

Շատախէն—1898, էջ 558, 569.

Ոզմիէն—1899, էջ 20, 119 և 298.

### ՆՄՈՑՇՆԵՐ

#### 1. Վանայ բարբառով \*)

Էս քյանի տարի ի կուկյո ու կընցնի. Էս քյանի տարի ի մեր աչք քյո ճտմիսի վէրէն կը խալի. Էս քյանի տարի ի մեր սիոս քյե խամար կը մաշվի. Էս քյանի տարի ի քյո սիրուց կը մնանքյ կարօտ. Էհ, վժվ իմ յարալու սիոս պիրէր չիւմ քյո մօտ, վոր պոնիր տիսնիր ինոր ցավեր ու վէրքեր. Ահ, չտնձ հըմէն կսկծավոր յես հմ վիրավոր, չտնձ հըմէն խոօված յես հմ տրօված, իրիցած ու մրկած:

Թօղ կյորիւն կյո, էրկիր, սարերն ու տտշտեր կանաչ, կարմիր ու նարընջի զարտերի. ախ, յես ինչ անեմ ինոնքյ. յես մնացի անաէր ու կյերի. յես մնացի վոռպէօվէրի:

Թօղ ամըռովան պտուղներ խամնեն, միլաղներաց պէս շաբավին ու կաթիւկ անեն վեր կանաչ խոախին, լրմոր լրմոր լըզպորվին, յես ինչ անեմ ինոնքյ, կարօտ մնացինքյ. տիւ պէտք ես խամ տաս ինոնց ու խոտ տաս, հոմ ինոնց, հոմ ձիկ,

Թօղ խօջան ժօղվէ առծաթն ու վոսկին, ակն նպատվական, միւջաֆարներ անգյին, չտնտ ծով լիցուցի, չտնձ աշխըրքիս սարեր բարդի, թեղի ու սիխչի, ինոնքյ հըմէն առանց սիրու, առանց սուտի ինչին խամար ի. ահ, առանց քյի աստղվորիս մալն յես ինչ անեմ. Ահ, թէ յես քյե խամար մեռած եմ, չէլմ կասեմ, աշխըրքիս մալն յես ինչ անեմ:

\*) Հանած եմ Տէր-Շարբականցի Պանդուխտ Վանցիէն՝ էջ 52—55, լարձնելով իմ ուղղագրութեան:

ՄԵՆՔ ՃԻՌՔԵ ՄԱԼԻՆՔԵ ՃԻՌԱԳ, ԱՌԽԱ ԱՐԻՆՔԵ ԽԱՐԱԳ, ՎՈՐ ԽԱՏՐԱԳ ԱՍԼՐԻՆՔԵ, ԽԱՏՐԱԳ ՄԻՌՆԵՆՔԵ. Քյո սէր ալիր, իմ սիրտն ասիր ու մեր սիրու խօսք լսեց էրկինքյ, լսեց էրկիր. մենք ուխտ արինքյ, ու մէմէկու վէրէն խոկյի կու ախնքյ. ահ, ճղակտոր էլուվ մեր յէզունիկ սէր, ու ըյէօքյախան էլուվ մեր սիրա. ախ կարիր կսոցիր ու ինպյտը օտար էրկիր ու զատ մնացիր. ախ քյըոտինքյ կը թոփես, յես առտսունքյ. ախ մէօլրած ես, յես ըէզըրած, օրս ասալզորս կնոց, էլ զադ չմնաց: էնչոնք կանչնմ, սարեր լացուցեմ, յես առանց քյե սէրն թնչ անեմ, սիրտն թնչ անեմ, ուխտն թնչ անեմ, կյանքն թնչ անեմ:

Քյո ջուխտակ այվընիկ ծարյեր կուց կուց աստառնքյ կը թոփեն, կուլոն ու կասին. ՅՄեր խէլն ինչի չիրե, գէդէ մարէ, ապա յեփ պիտի կյու: Զի կը խասցուցեն, սիրտս կը դողեն. էլ ինոնց խապելու մոռֆոր չմնաց. ապէն ու պորիկամ տիւր արացին, ձի խասցունք կ'անեն ծեր մարթուց թնչ խորըոր կա, յմփ պիտի կյու. էլ խէրիքյ չէլով կարիրութան մէշ մնա. էլ խոկյիս էլուվ շատերաց սուտ խապելուց, յես ծեռքյից կնոցի: Տիւր արացին, ասքն ու խնամին յես թնչ անեմ առանց իմ ծէտկիկ ծարյերու աղին, յես թնչ անեմ զորացին, առանց իմ նաղէլի կարիրին. աշխար ձի մութի, վժէլ կիրիւկի վեր լաճերաց, կարիրիս մեռնեմ ուր ճամփըներաց:

Մեր տուն տեղ մեր ծեռքյից էլով. օտար խաֆքյու պէս մնացինք վեր չոր խըլի. վժէլ պիտի մեր նեղութեն տիմնա, մեղ օղօրմի. խեխճ ու անտէր մնացինքյ. քյեզնից տվել մարթ չունինքյ. թնչ կասես, սադ սադ մեռնթնքյ:

Խէրտ ու մէրա խալիվորցիր են, յես ինոնց զարդն չեմ կանա քյտշե. յես քյե քիչ կ'յըրիցի, ախ շատ իմացի. շոտ թօղ արե, էլ խէրիքյ ի. խէրիքյ ի տուն տոտէքյ, տոտտակ նստէքյ. իսկի չէ տարին քյանի մ' կուռուշ փարա ճամփէքյ. մենքյ էրթոնքյ մուրանքյ, պիրենքյ քյո տղէյնթը պախենքյ. էլ չենքյ կանա անել, ինչ վոր արինքյ՝ էն էլ խէրիքյ ի:

## 2. Տիատինի ենթաքարքառով

(Նոր-Թայազիդի Բասարգէչար գիւղէն)

Իմ խէր իմ ախպօր խէտ մէ օր առանց սէլ քյնացին (կամ քյացին) վոր ըիլուշ բերեն. քյամին կայնալ. շատ էլ քյամի էր.

ինչքյան սէլ բարցին, քյամին խըրցներ վէր տըվեց, քըցեց քյետին. չուր էնի կառնի կը դնի, քյամին վէր կուտաւ Խէրս յերսօտ էր. քյամու վրէն յէրսօտավ, խըրցներ վէր տըվեց տոեց. էս էլ քյեղ, էս էլ քյեղ, Փափախին էլ կը խանա կը զլոդկա կը քըցա դյետին. շորերն էլ վրէվէն խանեց քցեց. էս էլ քյեղ. խօ չէս ի քյա էս էլ պըծուս տանաս:

\* \* \*

Զատկի խլուտուն էր. էկան իմ ախչկէն ուզելու. խէրն էլ տաց իմ ախչիկ կուտամ քյօ տղին՝ ուրանք լավ ին. ուրանց բնութին լավ էր, ամա ըյասիք ին. Է՛, ուր կընկյան կը պախա ասինքյ տըվեցինքյ. ամա ախչկա սրտով չէր Մնաց վոր իմ տղէք գիտին (գիտցած ին) թէ իմ մարթ թռանաւ (հանաք, կատուկ) էրեր ուրանց խետ, թէ իմ ախչիկ կուտամ քյօ տղին. չին գիտցի վոր սրտանց էր տսեր էր, վոր յետ իմաշան թէ էս բռն օզորթ ա, ուզեցան ըրոչ թէ առի (արի) յետ դտոի, մի՛ առնի: Ախչիկ լէ վէրցրեց թէ յետ հարուտտ մարթու ախչիկ ըլնեմ, իմ ըրբւոր ախբ'րներու անուն ափեմ գյետին: Եհած յիխր'արներ կայնան թէ արի քյեղի յետ դարցուցինքյ, էլ չենքյ իտա էն տղին, լավ տղի կուտանքյ: Իւր ըիւր վէրցրեց թէ յեխր'ար ջանէ, չեղի դտունալ. իմ խօր անվանի ամօթ ա: Ուր անուն լէ Սօֆյան ա:

Մէ ամըսվա խարս էլավ. լավ խարսնիս էրէցինքյ. խարսնը-սէն մէ ամիս յետ մախացավ. իինդյ օր խիվլնդցավ մէռավի Յէս կանիծի կասի. բօնչէդ կապուկ մնա. խինչէդ քյամին տանա. սկի արժան չըլնես վոր դու ընէնց խօնար չիս էղե. կ'ասէր. մայրիկ ջանէ, ա՛ղէ ջանէ, յետ մկա մեռնիմ վոր քի՞չ լոս, էն վախտ կը մեռնիմ վոր օխաը ձեռքի շոր էնի, վոր դնես հառէչդ իմ խամար լոս:

Մկա իմ տան էրէմէք վրէն խաղ ա կաղած.

Յէս Սօփին եմ ծամավոր,

Դու Մանուկն իր խամավոր.

Ղօրթմա (ճիշտ որ) խամավոր աղա էր. ամա ըյասիք էր. ըյասիքին գինաս ինչ դղար պատվելի էնի, ինչքյան լավ զրուց, պատիվ չկա. քյասիք բռն մերժուկ ա:

Մկա կիւլոմ, օր իրեքյ խետ կիւլոմ. բա չմոմ իլո. էն շուրեր վոր կարի, վոչ խաբյավ. ինչ վոր կարի՝ կապուկ մնաց. մկա

կանիծեմ. Էն վախտ կանիծի. իմ լիզուն չորնէր. մկա չեմ անիր-  
ծի, յախու չեմ անիծեւ:

Քյօ դավին Էտ էր. կըսա արթանքյ արթանքյ. մկա պրծմլ\*):

### Յ. Մոկաց ենթաբարբառով \*\*)

Թաքյավուր մ' էր, իրիք տղա ունէր, իրիք ախչըկ. էսաց.  
— Իս կը միւնիմ, խափք գյա, գէլ գյա, առչ գյա, ախչկըտիր  
կըտէք (կուտաք), էսաց. իս ինչ կը միւնիմ, իմ իտիվէն չգէք՝  
էսաց. ինչ կը պսակվէք՝ մա ձի կընկափք չը քընէք՝ էսաց, ծառ  
մը կա մի (մինք ծառ մը ունինք), իրիք խնձուր կը բռնը. Հու-  
լիսի տասնըխնգին կը գյան, կը տանըն. չըն թուղնը տըսնանք  
ինչ խնձուր ի (անմահական խնձուր ի). ան ցածրի խնձուր մինծ  
տղըն, ան միչի խնձուր միչնիկ տղըն, ան վէրի խնձուրն էլ  
պզաը տղըն էսաց. յօթ օր իմ զիրիզման կը պախէք. գըշիր ճրաքն  
էլ չըք թուղնը ընցնը:

Խէր միսավ. աը տանին վիրուցին. էրկու միծ տղէք ասը-  
ցըն. — Խիտ էրթանք:

Փուքը էսաց. — Զընք էրթա:

— Ի՞նչըխ, մի խէր մէնսը, ասըցըն, մինք չէրթանք խիտ:  
Պզաիկ ախրէրն էլ առըն. զիւրովէն գնացըն խիտ:

Մինչիկ դիմէր պախըցըն, էկան, խրօխրէր նստավ թախտ,  
թաքյավուրութեն առց:

Փուքը ախրէր էսաց. — Զէ իս ձի ասըցը «չինք էրթա իտիվ»:  
Առչ իրի. նստավ խնամթռու. — Ձի մինծ քիւր աը տէք ձը,  
էսաց:

Էրկու մինծ ախրէր ասըցըն. — Մինք մի քիւր ինչըխ աը  
տանք առչին. չընք իտա. տանը տ'ոււէչ:

Պզտիկ ախրէրն էսաց. — Իմ խօր խուսք չէրի, կուշա կիրա.  
ան էլ չէնըմ, աը տամ տանը՝ (պիտի տամ տանի):

Մինծ քիւր առչ առըց տարավ:

\*.) Պատմեց Սոփիայի անբախտ մայրը՝ Ասիկ. գըլ առի 1907 թուի  
ամառնային ճամբարդութեանս ժամանակ Բասարգելարի մէջ:

\*\*) Տես էմին. Աղդ. ժողով. Դ. էջ 57:

## 4. Նորտուգէն \*)

Մէկ լավ տղէմ կէր. զինքն էր, ուր մէր. էլավ զնաց մէկ դեղ. տսաց.—Տէհամ մօ ուս, լընհմ վօրթկարտծ:

Գնաց, խնդրվավ, տսաց.—Զի անես վօրթկարտծ, շախվեմ:

Ասաց.—Այ տղա, դիւ կանմս վօրթիկներ շախես Ասաց.—Կանամ:

Ասաց.—Դէ, գնա վէռչէվ վօրթկներաց. կիրակնեց կիրակի քիւ խաց-մաց ժօղվի, վըմէն վօրթկի մէկ զիտր ցօրեն տամ ըիւ նախ:

Էլավ, գնաց վէռչէվ վօրթկներաց. էն վօրթիկ իշ կը գըռ-չըկէր, պասախ կէհէր, էն կըհէր. տղէն կըհէր կը տփէր, բիրէր մըչ վօրթկներաց. իշ կը մնէր դումահիք (հուկն), կը տփէր, չում կը խացնէր վօրթկներաց:

Էկտ լավով մէկ շարթվան մէչ խինք, վեց վօրթիկ սպանեց: Գէղական էլան, գնացին ոէսին ասին.

— Մենք էն վօրթկարտծ կապուլ չընք անի. մե վօրթկներ յըմեն սպանեց:

Մէլան մլուցին դիւս, գեղից խանին:

## 5. Շատախէն \*\*)

Մհեր Սասուն կը նստէր թաքյավոր,

Մըսրա Մէլիք Մըսըր կը նստէր թաքյավոր.

Մըսրա մէլիքի կնիկ ճիժ չունէր:

Մըսրա մէլիքի կնիկ իրան մէչ կը մտածի.

Մէլիքից իրավունք կառնի, կըսի.

—Զի ճիժ չունեմ, վոր Մըսըր թաքյավոր ընը:

Սերմս փոխեմ, տղէմ ընը, ընը Մըսրա Մէլիք.

Մըսըրա թաքյավորութուն կանգնի.

Ուր գյողիկ, լաշիկ կօղորկի Մհեր թաքյաւորի խամար.

Մհեր կը տիսնա գյողիկ, լաշիկ օղորկիր ի ուր խամար,

Հսիր ի.—«Վոր յէս գյողիկ, լաշիկ օղորկիր էմ.

Էն չգյա, քըն զիս շատ կնիկ իս:

Էն տեղ Մհեր իլ կըսի.

\*) Տես էմինեան Ազգ. ժողով. Թ. էջ 97.

\*\*) Տես էմին. Ազգ. ժող. Թ. էջ 369—370.

— Վար նա իսաքար էն տպիր ի, յէս տըհամ: Կնիկ կըսի. — Մարթ, մէհա. աղիկ բան չի քի խամար: Կըսի. — Կնիկ, յէս տըհամ. յէս չըհամ՝ յէս էլ ինու ցեղ կնիկ էմ. Ճարն ինչ ն. տըհամ. չըհամ՝ չընը, իլավ գնաց, էրկու գիշեր, յան իրեր գիշեր մօտը քնավ: Դարձավ էրի տուն:

Մըսրա-Մէլք զինք մեռավ: Ինը ամիս, ինը օր վոր թըմմավ, Աստված ինու աղէմ իտու:

#### 6. Ողմեցոց ենթաքարբառով \*)

Կընին չուրս մարթ, կիան լպուտութեն. կիան (կամ կիան) սարըմ գ'յըլօխ կը տէսնին վոր գ'յիւղ կը գ'յա. խէյնգչ խատ շարջար կը գ'յան. մօւ ջիւջ ընկիր ուր շաբը գ'էտին կը գ'ընի, մօւ կըսի. «Յէրի յէկէք ժօղվէք իսի բ'ոմ տ'ըսիմ (բան մը պիտի ըսիմ). ըշկի (նայէ) ձ'իւրէն (կարդալ ձ'իւրէն) խէյնգչ շարջար բէօրթ գ'յիւղեր կը գ'յան. մօւ մինք էլնինք ասօնց-մնէ թալնըլինք, ալ մի շաշխանէք վորէն ինք դ'րիր վիր մի թիւ-վէյն, Մօւ քյանի վոր իմ սիրտ կը տրախկա՝ շաշխանէն իս անօւնց ձ'հու չմէյտա (չեմ ի տար). մօւ զորկըցէք, վոր փախնէ՝ ուր կընկան ըյսֆէք վար ուր գ'ըլխոն յէղնէ:

\* \* \*

Օ'բըմ դօլմիւղիւր կկանչի. — Պէզօ, յարի, քյի բ'ոմ տըսիմ: Պօզօն կէլնի կիա (կերթայ), կըսի.

— Բ'ոտկօն (բարի երեկոյ), Կարապիտ աղա. ինչ կը խրա-մայիս:

Կըսի. — Հասօր բյիւ ջ'ուրէյն տըտաս, վորը բինրաշէյն խեծ-նի իս կծվակ (պիւղ մ'է):

Կըսի. — Զի, Կարապիտ աղա, իմ ջ'ուրէյն մարթիւ չմէյտա:

— Զի, տըտաս:

— Չմէյտա, վլալլահ, Կարապիտ աղա, մկա իմ վէյզ կտրիս ու իմ ջ'ուրէյն չմէյտա:

— Վորէն չսէյտա (չես ի տար), մահոռուզ (անիծած) պապ, ինչ անօւն կը դ'նիս օր չսէյտա. տղէյրդիր, գ'յացէք անօւր ջ'ուրէյն բ'իրէք:

\*) Դրի տոի անձամբ Փարիզի մէջ 1897 թ. Ողմեցի նորեկ գաղթականէ մը:

Տղեք կիան, ջուրեյն մըսրը՝ վըրվէն կը հարցըկին, կուրդ գ'էյն (կորդին «թամբ») կը գ'նին վրէն, կառնին կը բ'իրին, կկապին վար գ'ուան. կիան կըսին.—Կարապիտ աղա, ջուրեյն բ'իրիցէյնք!

Պօզօն կըսի. — Կարապիտ աղա, ջուրեյն տարմբու.

— Կը ասնէյմ ու քյիւ աչքն էլ կխանիմ:

— Է՛հ, աղէկ, Կարապիտ աղա, թիւ քյիւ խարար յէղնի:

Պօզօն կելնի կիա ցածր, կընկնի գ'էօս (դուրս), կիա կը կանչի.

— Պուղուս, յար' ըսիմ. գ'յըտիս, Կարապիտ աղէն զէօրէօվ մի (մեր) ջուրեյն տարավ յարի մի նակիր (զէնքեր) կապինք: (Շարունակութիւնը Պօզօն կը պատմէ):

Ճակիրը կապըցէյնք, գ'յացէյնք վոր քէօշըը՝ գ'ուան կանգնանք. կանշըցէյ. «Կարապիտ աղա, քյիւ գ'յըլօխ հէրտըսէն բ'ի\*): գ'էօս: Կարապիտ աղա, ջուրեյն տը տանէյս. մօւ ասացէյ, թը գ'իւ չտանէյս, քյիւ մէր անըծիմ, քյիւ յօթ պորտ անըծիմ: թը գ'իւ չտանէյս. դի յէրի տար: իս իմ ջ'իւրիւն հաֆսալը (սանձ) բ'ըննցէյ ու տարա կապըցէյ վր մարէյն: Կարապիտ աղա, մկա կտրէյճ իս, յէրի տար. ջուրէյնս տարա: Քյիւ քինքաշէյն վթըն ի, ասի անհուր, թիւ գ'յա՝ ան տանէ: Դ'էօ չէ, քյիւ քինքաշէյն չէ, ձ'ի յօթ իէր գ'յա՝ չկանէ տանէ: Վալլան իս մկա փսուն (փսուտիք) քյիւ փուրէն տիսանիմ: Դ'իւ գ'յըտիս իս վթըն իմ. մօւ իս հզմա Պօզօ տղէն իմ, գ'յըտիս»:

Մօւ իս տարա իմ ջ'ուրէյն, ալ մարթ հիմ յէրէվան չէկավ. չկախշցան (չ'ամարձակեցան): Մօւ Կարապիտ աղէն էլավ գ'նաց հիքմէթ, ասից. «Անս մարթ չմօւզի մանչ (մէջ) իմ գ'յեղէյն. նա մարթէյք մարթասպան ին. յա նա մարթէյկ տը միս գ'էօս, յա մինք ախանք»:

Մօւ իս էլա, ինչ կէր ձէյ, էլա կէր ձէյ թաղէյս մ ու լօփ մ' (կապերա). բ'որցը՝ վր իմ ջ'իւրիւն, ու խեծա իմ ջ'ուրէյն, ու շաշխանէն գ'րի վր իմ թիվէյն, ըսի. «Կարապիտ աղա, իս կիամ. թը գ'իւ խարէր խոկյով չգ'աս իմ հէռչիվ սա (թրք. իսէ եթէ), իս քյիւ մեռել անըծիմ. թը գ'իւ վորցը մարթ իս՝ մըչ

\*.) Բ'ի բեր. ըստ այսմ կ'ըսուի դ'ի՝ գիր, կի՝ կեր, մ'օտի՝ մի ուտեր. բ'ի դ'ի մա ծի, կի իսա ծի՝ բեր գիր ինձ մօտ, հետո կեր:

գյեղէյն բարագէթիւթիւն չվէմ (չի վայելեր). արի իմ հէռչիվ ու քի նշանց տամ»:

Մօլ էլա գւնացէյ մանչ իմ նայարնէրիւն. մօլ իմ նայարնիր ըսէյն ձէյ. վորէ էկար: Մօլ իս էլա գւացէյ Խլաթու յէրկէլր: Խլաթցէյք ուրանց կնէյկ հոլէօվ՝ կօւզէն վր ձէյ զօրրրթեն էնէն: Մօլ իս Հըզմըցէյ յէղնէյմ ու տառան Խլաթցօց էվալլահ էնիմ. մօլ իմ խէրէյն դարով չէ ըրած. ասը՝ իամ ասլանիր թղ զանըն, զգձը սպանըն աղէկ ի՝ բռնց Խլաթցէյք վոր վր ձը զօրբըթէն, տէնին:

#### 4. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԲՈՐԲԱՐ

Այս բարբառին կեղրոնական քաղաքն է Տիգրանակերտ (տակ. Տիյարակէքիր). Մոկաց ենթաբարբառին նման՝ ասիկա ալ հայերէնի հարաւային սահմանապահն է, որմէ աւելի հարաւ կը խօսուի քրդերէն ու արարերէն։ Հարաւային արևմտեան կողմէն կը տառածուի մինչև Ուրֆա կամ Եղեսիա, որուն մօտէն ալսիալ՝ Եփրատ գետը կը քաշէ բարբառին արևմտեան սահմանագիծը մինչև Արդղի և ասկէ ալ ուղիղ գծով մինչև Լճէ։ Հիւսիսային և արևելեան սահմանագիծը կը կազմէ Մշոյ բարբառը։ Հստ այս Տիգրանակերտի բարբառին գրաւած տեղերն են՝ բացի Տիգրանակերտ քաղաքէն՝ Հաղո, Հաղզո, Խիան, Սկերեկ, Եղեսիա և Լճէ. վերջինս բնիկ բրդախոս է, բայց բազմաթիւ են հոն Տիգրանակերտցի դաղթականները՝ որոնք նորոգեր են հայ բարբառը։

Տիգրանակերտի բարբառը դեռ ընաւ ուսումնասիրուած չէ:  
Նոյն բարբառով կամ իր միւս ճիւղերով հրատարակուած բնա-  
պիրներն ալ շատ աննշան բաներ են. տառնք են՝ առածներու,  
հանելուկներու և ժողովրդական օրհնէնքներու փոքրիկ ժողովա-  
ծուներ՝ Պօլսոյ Բիւրակն հանդէսին մէջ այսպէս՝ Տիգրանակեր-  
տէն՝ 1898, էջ 332, 377, 413, 445, 470, 569, 654 և 700, 1899,  
էջ 545 և 731, 1900, էջ 330, 450 և 677.—Խիանէն՝ 1898, էջ 301,  
493 և 701, 1899, էջ 650.՝ Հաղոքն՝ 1898, էջ 538, 1899, էջ 37,  
75, և 641.—Հաղոքն՝ 1899, էջ 805, 1900, էջ 263.—Ուռհայէն՝  
1900, էջ 331.—Սկերէէխն՝ 1900, էջ 331: Տիգրանակերտի բարբա-  
ռով նմոյշ մ'ալ ունի Արե. Մամուլ 1884, էջ 470—472, բայց հա-  
րազատ չէ:

1910 թուի ամառանային ճամբորդութեանս ժամանակ՝ Պօլսոյ մէջ ծանօթանալով նորհկ երկու Տիգրանակերտցիներու հետ (մին ուսուցիչ և միւսը բժշկական ուսանող), անոնց օգնութեամբ սկասաւ

կազմել Տիգրանակերտի բարբառին քննութիւնը, որմէ կը հանեմ հետեւեալ համառօտ ուրուազիծը:

Տիգրանակերտի բարբառը կը րոնէ Մշոյ և Մալաթիոյ բարբառներուն միջին տեղը. ձայնաւորներուն մէջ չափազանց առաջ է ու ձայնաւորը, իսկ էօ, իւ հաղիւ երբեմ կ'երեան օտար բառներու մէջ: Բաղաձայններուն մէջ Տիգրանակերտի բարբառը մինչև հիմայ տեսնուած բարբառներէն բոլորովին տարբեր զրութիւն մը կ'ընծայէ. հայերէնի երեք աստիճանի բաղաձայններէն կը մնան միայն երկուքը (թրթոռն և թաւ խումբերը). հայերէնի թրթոռն պայթուցիկները կը դառնան թաւ, խուլերը կը դառնան թրթոռն, իսկ թաւերը կը մնան. օր. փէրոնն բերան, փօրիգ՝ բոպիկ, թունոգ՝ դանակ են (Հաղղօյի ենթաբարառուն մէջ կը դառնաք թրթոռն շնչաւորներու խումբը՝ Մշոյ բարբառին նման, բայց հոս ձայնական օրէնքները քայլ մը առաջ երթալոր՝ խուլ ձայններն ալ կը վերածեն թրթոռն շնչաւոր. ինչ, գ'աննալի կանդնեցաւ, գ'նիկ՝ կնիկ, գ'եին՝ տեղ, գ'ուզէր՝ կուզէր):

Բաղաձայններուն մէջ աւելցած են՝ հ՛, ղ՛ և լ՝ ձայնները. առաջին երեքը փոխ առնուած են արաբերէնէ և կը դառնուին միայն արաբական բառերու մէջ. (՝ կը ներկայացնէ արար, այն տառը, ղ՛՝ արար. զաֆ և հ՛՝ արար. հա). օր. աղբարձ՝ արար. բարձ «կարիճ», «էօմը» արար. «օմր «կեանք», զաթար՝ արար. սարտ «ծոթրին», ղ՛ուլք՝ արար. զալ «կեղծ», հ՛ուլվո՞ արար. հալվա «հրուշակ», «ուննար» արար. «սոռնեց» ալսպէս նաև ղ՛ուլղ՛ուլ կկու: լ՝ կակուղ հնչմամբ լ ձայնն է, գրեթէ նման սուս. լի ձայնին և կը դառնուի բնիկ հայերէն բառերու մէջ. ինչ, ուլ՝ ուլ, զլուխ՝ գլուխ, փուլք՝ բոյլք, լ՛վոնտլ՝ լուանալ լօգնութլ՝ լուգանալ են: Վանայ բարբառին նման հոս ալ կը դառնենք կը, թյ ձայնները. ինչ. հորյո՞ հագայ, իքյոլ՝ գալ, ինքյովովով՝ կնքահայր, նաև դյ ձայնը՝ բույյուզ՝ պուտուկ բառին մէջ: Հաղղօյի ենթաբարառու ստեղծած է նոր կիսաձայն մ'ալ՝ որ բացի Մարադայէն՝ ուրիշ բարբառի մէջ չենք դառներ. ասիկա անգլիական ա ձայնն է, որուն ճիշտ համապատասխանն էր իին հայերէնի ւ ձեւ, ինչպէս որ կը տառադարձնենք. լըրէն՝ ի վերայ, լըր՝ որ. մինչեւ իսկ օտար լիզուէ փոխառեալ բառերու մէջ. ինչ, լախտ՝ արար. նազէ «ժամանակ»:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ յիշելու արժանի են հետեւ-

հաշները. աւ ձայնը ամենամեծ մասամբ կը դառնայ ու. այնպէս որ բարբառը լցուած է այս կոտրած հնչիւնով. Տիգրանակերտացին կը դժուարի հնչել աւ ձայնը՝ զոր կը պահէ միայն ու բաղաձայնին քով և քանի մը ուրիշ սակաւառէպ պարագաներու. օր. ուժի տրդութուն, բուլուզուն, սորգութոր, չողորց (Չբաղացը) ևն. բայց ախոռ, ամբառ, առշ (արու կատու), փուլվառ՝ բուրվառ, փառնալ՝ բառնալ են. Ո կը դառնայ ու. օր. նուր՝ նոր, փուր՝ փոր, փուռ՝ փոս, խուր՝ հոզ, սուխ՝ սոխ, չուր՝ չոր, չուրս՝ չորս. բայց հոլովման ժամանակ կը գտնինք փօրի, փօսի, խողու ևն, նոյն ձայնը միավանկ բառերու սկիզբը կուտայ վօ, վը, բազմավանկներու սկիզբը օ. ինչ. վօվ՝ ով, վըռ՝ ոռ, վլսավ՝ ոսպ, վըրփ՝ որր, վըրթ՝ հորթ, օզնիգ՝ ոզնի, օլրիլ՝ ոլրուել, օզգի՝ ոսկի, վօխչ՝ ողջ, օխչըննոր՝ ողջանաւ, օսքուռ՝ ոսկոր են: Ու կը մնայ սովորաբար ու. ինչ. շոն, խուլ, նուռ, ուխոր, ով, խոնդ են. բայց օ կ'ըլլայ թօն՝ դուռ բառին մէջ. Ն փերջավանկին մէջ կը դառնայ ի. օր. էրիս՝ երես, դիղ՝ տեղ, թիղ՝ դեղ, որիկ՝ արև, տսիղ՝ ասեղ, որ սակայն հոլովուած ժամանակ կը վերածուի է. էրէսի, թէղի ևն հառին սկիզբը նոյն ձայնը միավանկներու մէջ կ'ըլլայ յէ, բազմավանկներու մէջ է. ինչ. յէզ՝ հզն, յէս՝ հս, յէփ՝ երբ, էրէզ՝ երէկ, էրզոմթ՝ երկաթ ևն: Այ երկբարբառը կը դառնայ է. օր. էն՝ այն, էս՝ այս, փէր՝ փայտ, էքի՝ այգի, էրմիլ՝ այրիլ, զէծող՝ կայծակ ևն. Ու կ'ըլլայ ի, ու. ինչ որին՝ արին, հորին՝ հարիւր, ոլիք՝ ալիւր, սոմ՝ սիւն, ցուն՝ ձիւն: Ոյ կ'ըլլայ ու. ինչ. լուս՝ լոյս, փուլք՝ բոյլք, փուն՝ բոյն են: Հ բաղաձայնը կը մնայ սովորաբար հ, ինչպէս է նաև Մշոյ բարբառին մէջ. բայց իս կը դառնայ խուր՝ հոզ, խոռու՝ հեռու, խիղ՝ հեղ բառերուն մէջ: Շատ տեղ նկատելի է բառամէջի բաղաձայններու կըրկնութիւնը. օր. էժժոնն արժան, թըրմոգ՝ դմակ, յօթթէ՝ եօթը, զըրդէլ՝ զտել, թօթթու՝ թթու, թըրըիք՝ թրիք, ինմէ՝ ինը, լըսսէլ՝ լսսէլ, ծըխխոտ՝ ծխել, ծըծծել՝ ծծել, զըննուվ՝ կանուխ, զըծծու՝ կծու, հօքքի՝ հոգի, մշշոգ՝ մշակ են. երբեմն ալ բառին պարզ ձեւ մէկ բաղաձայնով է, բայց հոլովման ժամանակ կը կրկնուի. ինչ. հաց, վից, յգ. հացցիր, սեռ. վիցցի:

Քերականութեան մէջ յատկապէս նկատելի է աշխարհաբարի ը յօդը՝ որ հոս է ձեն առած է, իհարկէ անշեշտ. ինչ. փէրունէ՝ բերանը, շո'նէ՝ շունը, տո'նէ՝ սիւնը են: Հայցական հոլովը կը

կաղմուի Մշոյ բարբառին նման զ նախդիրով, կամ առանց նախդիրի. բացառականը է մասնիկով, բայց անորոշ գերբայները կ'առնեն ուց մասնիկը. ինչ սիրէլուց, խօսէլուց ևս Յոդնակիի նշանն է իր, նիր, նի. ինչ. հոցցիր՝ հացեր, հրէշղողնի՝ հրեշտակներ.

Դերանուններուն մէջ բանի մը յատկանշանական կէտեր կան. ասոնցմէ առաջինն է յէսի՝ իբր ես դերանուան հայցականը. երկրորդ՝ այդ ցուցականին բացակայութիւնը: Տիգրանակերտի բարբառը կը զանազանէ միայն երկու ցուցական, այս և այն. իսկ այդ կը բացատրուի այս կամ այն ձեռվ:

Ասոնց հոլովմունքն է.

Ո.	յէս	թուն	տն, ընի, ընիզի	տս, ըսի, ըսիզի
Ս.	իմ	քու	ընուր	ըսուր
Տ.	ընձի	քէզ(ի)	ընուր	ըսուր
Հ.	յէսի	քէզի, զի	ընուր, ընիզի	ըսուր, ըսիզի
Բ.	ընձմէ	քէզմէ	ընուրմէ, ընուրմէնէ	ըսուրմէ, ըսուրմէնէ
Գ.	ընձմօվ	քէզմօվ	ընուրմօվ	ըսուրմօվ
Ո.	մինք	թուք	ընունք	ըսունք
Ս.	միր	ցէր	ընունց	ըսունց
Տ.	մէզ(ի)	ցէզ(ի)	»	»
Հ.	մէզի, զմի	»	»	»
Բ.	մէզմէ	ցէզմէ	ընունցմէ	ըսունցմէ
Գ.	մէզմօվ	ցէզմօվ	ընունցմօվ	ըսունցմօվ
Ո.	վօվ		վօվիր	
Ս. Տ.	վօրու		վօրէրուն	
Բ.	վօրմէ, վօրմէնէ		վօրօնցմէնէ	

Ստացական յօդերը՝ որ հայերէն լեզուի մէջ ուղղակի գոյականներուն կը կցուին, հոս՝ ինչպէս նաև երեմն Մշոյ բարբառին մէջ, կ'ստանան անշեշտ ի վերջաւորութիւնը. օր, վէրունիի, թլ'ո'վսի, էրի՛սթի կամ սի՛րովս, վի՛զիթ՝ փոխանակ ըսելու «բերանս, գլուխս, երեսդ, սիրաս, վիզդ», սեռ, սրդի՛սի, սրդէրնո՛աի, հօքքո՛վթի, մէղացիս, գործ. սրդօ՛վսի, էրէսօ՛վթի՝ փոխանակ ըսելու «սրտիս, սրտերնուս, հոգուդ, մեղացս, սրտովս, երեսովդ», Անշեշտ իշերու այս յաւելումը՝ միացած է յօդին հետ՝ կուտայ բարբառին իտալական նուրբ ներդաշնակութիւն մը,

մանաւանդ երբ յաջորդաբար իրուրու համեմ կը շարուին. ինչ. սրդի՛սի սո՛մէ, հօքքո՛սի դո՛մէ «սրտիս սիւնը, հոգւոյս տունը»:

Բայերուն մէջ ներկային Ե ձայնաւորը ռնգականներու և ս-ի քով կը գտանայ ի. ինչ. գուզիմ, գուզիս, գուզէ, գուզինք, գուզէք, գուզին. անկատարը կը կորսնցնէ իր ի ձայնաւորը. ինչ. գուզէնք՝ կուղէինք, բայց նաև կը պահէ անփոփոխ. Միավանկ բայերը (լալ, գալ, տալ, կալ) ի մասնիկին յաւելուածով գարձած ին իլոլ, իրյոլ, իրոլ, իզոլ. բայց այս յաւելուածը նոյն խոկ խոնարհուած ու հոլովուած ժամանակ ալ կը մնայ. ինչ. իլոլօվ՝ լալով, իլոցի՝ լացի, իզոմ՝ կայ: Զարմանալի է ապառնին կազմութիւնը, որ կը ձեւանայ մըն անծանօթ մասնիկով ինչ. մըն ուզիմ, մըն փէրիմ, մըն ուզէի, շլ'մըն ուզիմ, շլ'մըն ուզէի (չպիտի ուզէի):

«Այլ» շաղկապը Մշոյ նման լէ ձեն ունի, բայց կը գործածուի նաև ոլ, լլ:

### ՆՄՈՑՇՆԵՐ

#### 1. Տիգրանակերտէն

(Բիւրակն, 1898, էջ 470, 654, 700 և 1899, էջ 545):

1. Գլախսի դնեմ բարձին,  
Հողիս իտամ Աստըծուն.  
Բարի հըրըշտակ, դուն պլճէէ,  
Զար սատանան չխարէ:
2. Էվան կթթեց, Մարիամ մակրդեց,  
Քրիստոս էկավ իաչակնքեց,  
Կաթն էղավ մակարդ, մակարդ լէ կաթ:
3. Ըմմէն մարթ կի տանա, Աստված չտանա (երազ):
4. Սպլտակ շաղըր, դոռ չունի (հաւկիթ):
5. Բուրմա մը խուռ՝ ցած տէնսերէ դրուկ է (յօնք):
6. Ցորեն չըմ կերի, արտի քովէն անցիր ըմ:
7. Քարիր փէտիր չհիյան (չտեսնեն):
8. Զքու ցմնկն իմ կուրի, բու էզի՞ն իմ մտի:
9. Անկուշտն է պատի դքի:
10. Դուն չմնամ՝ անունդի մնայ:
11. Սիվ իգա քղի:

12. ԱՇՔԻԴ Էլլա, լհւսիդ փճի:
13. Քոռ էղնաս՝ դէմիս ընկնիս:
14. Խունկ (եղունդ) չեղնա՝ լաշիդ քերիս:
15. Հոգհազի տնաւնէ փլի, օրտիդի սնաւնէ կոտրի:
16. Դուն չիգաս՝ խարա՛րդի գա:
17. Լաշփէտիդ դօնէ իգա (դագաղդ դուսը գայ):
18. Հուղ չըգնաս մէջէ պառկիս:

### 2. Խոիանէն \*)

1. Լապստանկ, փէտի վտաստակ, վաղէ վաղէ փուրը դարտակ (կկոց):
2. Գում մը՝ մէջն ըլի (լի) սպիտակ մաքի (բերան):
3. Տակը հուզ, մէջը շազ, վրէն օսկի (ցորեն):
4. Կը կապըն կը քէլա, կարցըկըն կը կէնսա (տրեխ):
5. Էրիկ կնիկ կավան, աշխար գիցավ բաժնվան:
6. Հավկթէն է էլի, դհավկիթ չհամի:
7. Գնա էնոր քով որ քեզ կի լացընէ, մի էրթա էնոր որ կի լնդացընէ:
8. Կրակ որ ընկնի տաւաշ (անտառ)՝ չուր ու դալար մէկտեղ կէլի:
9. Ինչ զար (չափ) իջկեր կա, էնզար ալ իլվեր կեղնի:
10. Սար ու ձուր՝ տէրտըրու, փուր:
11. Նա (ոչ) սուխ է կերի, նա հուտ իգա:
12. Աստված տեսեր է զսար, զրեր է զձուն:
13. Թէ տէրտէրը մէկը կը գինա, երիցկին գերկուք կը գինա:
14. Ո՞ր աչք ո՞ր համար կիլա:

### 3. Հազզօէն \*\*)

Իակիթըմ ըգէր մարթըմ ուր գէց (քան զ) ուր հոգին կը սիրէր զուր գնիկ, ուշ-պարէգէն (դժբախտաբար) թէրզով մէ կը գորցու զինք: Տարտով բոլլկած դուշըմիշ կեղնէր զուր զանելու ջոր. ուր բաշին (յիտոյ) թողեց զուր երկիր, ընկավ քաղքէ քաղք, օլըրտով ուր գնկա յէտեվ: Շատ ջամբա քալեցուց թաշկած

\*) Տես Բիւրակն, 1898, էջ 301, 701 և 1899, էջ 560.

\*\*) Անդ, 1898, էջ 538. Ուղղագրութիւնը Բիւրակնինն է. այնպէս ուր գտառը կարդալու է գ', պ—բ են:

ու քրտնքով թրջուկ քաղաքը զոնըինեց (իջևանիւ). Էն գիշեր գեղը (աեղ մը) քնավ ու լուսութ աղեցու (եկեղեցւոյ) դուռ գաննավ ուր ըրան փարաէ (մուրալ), Բարի մարդը հեցավ (հայեցաւ) ուր խեղճութին, մեղքունք էկավ ըրթէն ու զինքի դարավ ուր տուն: Փարաըր մարդ (մուրացկանը) յեփ մօտ խրակին (խարոյկին) կը ողնաթնէր, նժըլվա (յանկարծ) հիցավ դու մէջ գնիկը ուր շիտակ ուրէն կը մեղէր (նայել). ա ձփփաց (իսկոյն ցատկեց) ուր գեխէն (տեղէն) ու փաթվավ գնկա վզին ու շատ գուրգուրացին իլացին: Բարի մարթն յեփ հիցավ զէա անշըդ (զարմանալի) բան, շիվրավ գաննավ, պէլի (սակայն) գուզէր էտ ալլմիւատնու (անրախտ) սէրին բաշին հինէր: Բաշին հարցուց. «Դո լավօ, էն թնչ դավա չ»: Փարաըր մարթ իլարօվ պատմեց. «Էտ գնիկ իմուն է. թէրզովը գորուկ էր, էլիր ըմ ուր վրէն օլլտըմ ու հա օտան (հոդ) գտա զինք»: Էտ բարի մարթ զգնիկ լը աղկեցու դուռ գեսեր ուր գուն բերեր էր բղելու (պահելու): Եեփ իմցավ, զուր հոգին շատ ուրըխցավ ու զէրիկ գնի հատիայով ջամբեց ուրաց էրկիր:

#### 4. Հազրօյէն \*)

Միր տան էտին ծառ սալոր էր,  
Զիր տան էտին ծառ սալոր էր,  
Ուր (իւր) հատիկը հինց կլոր էր,  
Ուր կըր (ուր) ուտէր ըլ հալվորէր:

Միր տան էտին քառսուն կարաս,  
Զիր տան էտին քառսուն կարաս,  
Կարսու միչու գինին էր իւսս,  
Օսգիէ դուռմ արծթէ թաս,  
Հմըն թասին ընձի պագ մ' իտաս:

Միր տան էտին առուն հանած,  
Զիր տան էտին առուն հանսոծ,  
Բոլուր բոլուր ըինան ցանած,  
Էկավ անցավ նուր նշանած:

\*) Տես Բիւրակն 1900, էջ 263.

Միք հավշի հավուղը քուզ է,  
Զիք հավշի հավուղը քուզ է,  
Վզի շարան յալտուզ է.  
Աչքիս տեսավ սիրտիս կուզէ:  
5. Եղեսիայէն \*)

Մութ խարաբա. գրողը տանիս. գիտինը մտնաս. էրկու աչքիտ կուրնա. պատին տակը մնաս. սիւ Յուղոս, լշշիդ ձգեմ. աղօրը չափնաս. կարմիր արիւն շրջիս. ալյիշիլ դարձնես. օր արև չափնաս. մուրնը գլխուդ. ժառանգիդ կարճ ըլլա. ժամուն գուռը մուրաս. ջիվան էրթաս. գոլող գանատող մնաս. Աստուծօս սրին գաս. լաշդ լվան. էրթաս չի գաս. զարա զարա (սկ սկ) երրին (երկրին) տակը գնաս, յօխ բննաս:

## 6. Մելերակէն

Քէօռ ըԱիս. տունդ ավրի. յօխ քէմուրազ ըԱիս. խողը գըրվիս. փոշին գլխուղ. մուրը գլխուղ. օր արեւ չտեսնաս. քօ'յիդ քէղէ՛նիդ գէտին անցնի. խակ դրուկա. դրուման իգա գլխուղ. գնունին յատակը էջնաս. պթխիս հըլլըսիս թափիս. Փրանկ զահմաթի հանիս. զանջ ջիվան էրթաս. Աստծէն դտնաս. իշու հրեցատի.

<sup>4)</sup> Այս և յաջորդը տես Թիւրակն 1900, էջ 331:

## 5. ԽԱՐՔԵՐԴ—ԵՐԶՆԿԱՑԻ ԲԱՐՔԱՌ

Բարբառին երկու գլխաւոր կեղուններն են Խարբերդ և Ալբանիա (աճկ. էրդինկեան). առաջինը շրջանին հարաւային ծայրը և երկրորդը հիւսիսային ծայրը. Միւս գլխաւոր տեղերը՝ որոնք յշեալ բարբառին կը հապտակին՝ հետեւալներն են. Բալու, Ճապաղջուր, Չմշկածագ, Չարսանճաք, Թղի, Տէրսիմ և Կամախ: Բարբառին արևմտեան սահմանագիծը կը կազմէ Եփրատ գետին հոսանքը՝ իր ամբողջ երկարութեամբ. հիւսիսէն Պոնտական լեռներուն մէկ գիծը, իսկ միւս սահմանները Կարսոյ, Մշոյ և Տիգրանակերտի բարբառներուն սահմանագծով կ'որոշուին:

Ծըջանիս հարաւային մասին լիզուն քաւական ուսումնասիր-  
ուած է. բայց հիւսիսային մասին վրայ թիջ բան կայ յայտնի. օրինակի համար կամախի գաւառականին վրայ ամենեին տեղեւ-  
կութիւն չկայ և առ ենթադրաբար դրի զայն յիշեալ շրջանին մէջ. Երգնկայի բարբառին վրայ կայ քանի մը տեղեկութիւն՝ հիւրակին  
թերթին մէջ (1898, էջ 563) և բաւական ընդարձակ բնագիր մը  
(տես նոյն տեղը, 1899, էջ 386—388). Տէրսիմի բարբառին համար  
կընայ նպաստել Անդրանիկի Տէրսիմը (Տփ., 1900), որ ճանապար-  
հորդական յուշերու հաւաքածոյ մէջ, բայց քանի մը տեղ կուտայ-  
նոյն բարբառով խօսակցութիւնները Աւելի ընդարձակ է Ս. Հայ-  
կունիին յօդուածը՝ Դէրսիմ (տես Արարատ, 1896, էջ 183—5):

Քղիի բարբառով գրուած բնագիրներ կան Բիւրակնի, մէջ (1898, էջ 201, 314, 315, 345, 472, 809 և 1899, էջ 554). Զարսանճաքի բարբառով գրուած բնագիրները շատ աւելի բաղմաթիւ են. այսպէս՝

Ա. Հայկունի—Հութութիկ և Սամէ, Հովիկ, Եղմիածին, 1895.

—Успехи. Кюмбасарин, 1896.

— 11 ժողովրդական հեղինաթներ՝ հրատարակ-  
ութեան 1901

Բալուի, Զմշկածաղի և Ճապաղջուրի գաւառականներով բանմալ հրատարակուած է. բայց Խարբերդի մայր բարբառով կանշատ բնագիրներ՝ Բիւրակն թերթին մէջ (1898, էջ 331, 473, 583—4, 623, 671, 776. —1899, էջ 18. —1900, էջ 233, 316, 331, 491, 519, 730). կայ նոյնպէս փոքրիկ ուսումնասիրութիւն մը նոյն բարբառին կազմութեան վրայ (տես Բիւրակն, 1899, էջ 777):

Առանձին քննութիւն մը ունիմ իս ալ՝ որ կազմած եմ բժ. Անդրանիկ Յակորեանի հետ, և որ զեռ անտիպ է:

Կը թուի թէ Խարբերդէն հայ գաղթականական ճիւղ մը ելած հաստատուած է Զմիւռնիոյ մօտ Մանիսայի Վերի թաղը, ուր մինչև հիմայ կը պահեն իրենց մայր բարբառը՝ ըիչ փոփոխութեամբ և որ տարբեր է Մանիսայի Վարի թաղին բարբառէն. իմ այս կարծիքս հաստատել աշխատած եմ Բիւրակնի մէջ յօդուածով մը (տես 1899, էջ 402—405), որուն առթիւ հրատարակուեցաւ Շահինեանի պատասխանը և նոյն թաղի բարբառին վրայ կարճ ուսումնասիրութիւն մը (տես 1899, էջ 291, 402, 503, 528, 575):

Խարբերդի և Երզնկայի բարբառին ձայնական դրութիւնը կարնոյ և Մշոյ բարբառներէն աւելի պարզ է. Խարբերդ-Երզնկայի բարբառը կը ճանչնայ ա, ո, է, ը, ի, օ, ու ճայնաւորները, բայց էօ, իս, ե և ո կը պակսին: Ձայնաւորներու և երկբարբառներու ձայնական փոփոխութեանց մէջ նկատի են:

Ոյ > օ. ինչ. լոյս՝ լօս, քոյր՝ քօր, ընկոյզ՝ ընզօզ:

Իւ > ի. ինչ. արիւն՝ արին, աղբիւր՝ աղիւրիր, ալիւր՝ ալիր, եղջիւր՝ ախջիւր:

Ե միավանկ բառերուն սկիզբը կը դառնայ յէ, ուսիշ ամէն պարագայի մէջ կ'ըլլայ է. ինչ. յէզ՝ եզն, յէք՝ երը, էրէրալ՝ երերալ, էրվալ՝ երեալ են:

Ո ամէն տեղ կը դառնայ օ. ինչ. ող՝ օխչ, ոսպ՝ օսր, ոտք՝ օղք, որք՝ օրք, որոմ՝ օրօմ, որոտալ՝ օրօտալ՝ ողորմիլ՝ օղօրմիլ են:

Այ երկբարբառը կը դառնայ ո. որով բարբառս կը ներկայանայ իբրև է և ա ձայնափոխութեանց միջին եզրը. ինչ. մայր՝ մոր, փայտ՝ փող, հայելի՝ հոլլի են:

Բաղաձայնները երեք աստիճան ունին բարբառիս մէջ. թըրթուն, թրթուն շնչաւոր և թաւ: Խուլ բաղաձայններուն շարքը

գոյութիւն չունի: Հին հայերէնի թրթոռոն ձայները կը դասնան շնչաւոր թրթոռոն, խուլ ձայները կը դասնան թրթոռոն, իսկ թաւերը կը ման թաւ: Ասոնցմէ զատ ստեղծուած են զյ և ըյ քմային բաղաձայնները, ամէն անդամ որ զ և ը կը յաջորդեն է և ի ձայներուն՝ կը վերածուին զյ և ըյ:

Բաղաձայններու փոփոխութեանց մէջ ամէնէն նշանաւորներն են հետևեալները.

1. Ծ ձայնը յաջորդական ն-ի քով նմանողութեամբ կը վերածուի ն. օր. մտ(ա)նել՝ մըննէլ, դտ(ա)նել՝ գ'լննէլ:

2. Ս ձայնը բառին սկիզբ՝ ալ և տ ձայներէն անմիջապէս տառջ կը ջնջուի: օր. սպանանել՝ բաննէլ, սպիտակ՝ թիղագ, ստեղծել՝ դէղծէլ, ստեղծին՝ դարդին, ստեղծ՝ դէրծ:

3. Նոսր, թանձր, բարձր, բաղցր բառերը թէ Երզնկայի և թէ Խարբերդի մէջ կ'ըլլան նոսր, բ'արս, թարզ, բառ:

4. Ծանր, մանր, ասնտր բառերը կ'ըլլան ծայր, մայր, սայր:

5. Տէրսիմի գաւառը զարմանալի նորութիւն մ'ալ կ'ընծայէ. 6, ջ, չ ձայնները կը վերածուին հոս (ծ, ծ, ց ձևիքն անցնելով) ծ, ծ՛, ց, իսկ շ կը դառնայ ս. ինչ, ճերմակ՝ ծէրմագ, ջուր՝ ծուր, չամիչ՝ ցամից, մէջը ջուր չկայ՝ մէցը ծուր ցիզա, քաշեցի՝ քասէցի են:

Քերականութեան մէջ առանձին նորութիւններ չկան. Խարբերդ-Երզնկայի բարբառը իբրև տիպար բոլոր մասեալ բարբառներուն՝ կը ճամշնայ 6 հորով. Ուղ., Սեռ., Տը., Հայց., Բաց. և Գործ.: Տրականը միշտ նման է Սեռականին, իսկ Հայցականը Ուղղականին, առանց շնչաւոր և անշունչ առարկաներու մէջ տարբերութիւն դնելու: Բացառականին մասնիկն է է, Յոգնաշկին նշանն է էր, նէր: Դերանուններուն մէջ կընանք իթել՝ ինձիս, ընձիս՝ զիս, իմմընէ՝ յինչս, միզի, ծիզի, քիզի կամ մզի, ծ'զի, զզի՝ մեզ, ձեզ, քեզ, մէրմընէ, բումընէ, ծ'էրմընէ՝ ի մէնջ, ի քէն, ի ձէնջ են: Բայց շատ պարզ է. Ե ձայնաւորը ի-ի վերածելու օրէնքը տեղի կունհնայ միմիայն եղակի առաջին և յողնակի առաջին դէմքին մէջ. Երրորդ դէմքը կը վերջաւորի ո (առաջին լծորդութեան մէջ):

գը սիրիմ գը սիրինքյ

գը սիրէս գը սիրէքյ

գը սիրո գը սիրէն

Անկատարն ու կատարեալը հին ձերն նման են. ապառին կը կազմուի որ (տը) մասնիկով՝ որ պիտի ձերն համառոտւթիւնն է: Բացասական ապառնիին մէջ այս պ ձայնը կը դառնայ վ. այսպէս՝ շրվի սիրիս, շրվի սիրէի են. չպիտի սիրիս կամ ասոր հակադիր ձեւ՝ պիտի չսիրիս՝ գոյութիւն չունի:

### ՆՄՈՅԵՆԵՐ

#### 1. Խարքերդ քաղաքէն \*)

ԴԵԼԻ ԽՐԱԼԻ ԽՈՈՕԾ ՖՐԱՅԻ ԴԱ ԽՈՈՕԾԻՆ ՕՂՔԸ ՓՈՒՉ ՄԸ ԳԸ ՄԸՆՆԱ. ԻՆչ գէնէ չէնէր՝ չի զըրնըր ող փուշը հանէր: Գէլւա գէրթա մամիգի մը զըստ թի ոս փուշը հանու: Մամիգն ըլ գը հանու ու թօնիրը գը ցըքու: Մէգ-էրգու օր ասնէլուն բէս՝ ըս խոոօղը գէրթա մամիգին զըստ թի փուշը գուրե: Մամիգն ըլ զըստ թի փուշը վառավ՝ տլ հւսդաց դամ: Խոոօղը հոմըն հաց մի գառնու ու գը փախի: Գէրթա օր չօքան մի նսդէր է գաթին մէջ բգուր (սպատուր) գը բ'րդ'ու գուրու: Գըստ թի ըս հացը առ գէր, ըն ըլ գառնու: Քանի մը օր գասնի, գէրթա չօքանին զըստ թի հացս գուրը, ըն ըլ չունի օր դա, ըս հէզուն ըլ խոոօղը ըդդից մաքի մի գառնու ու գը փախի: Խոոօղը գէրթա օր գէղ մի շուն մի մօրթէր էն ու թէշգէզ բիգի (դը) էփէն. ըդօնց զըստ թի ըս մաքին առէք: Քանի մի օր սօղը գուրգ'ա թի մաքիս գըվէք: Ընօնք ըլ մդիգ չէն էնէր, ինք ըլ ըդօնց հարս գառնու ու գը փախի: Շադ գէրթա՝ քիչ գէրթա, գը տէսնա օր մէգ մարթ մի նսդէր ջրզողըրիգ (ջութակ) գը զէնտ. ըդօր զըստ թի ջրզողըրիգդ գուր օր ըս հարսը դամ: Հարսը գուրա՝ Ջըգգըրիգը գառնու: Խոոօղը գը նսդի ձառի մը դակ ու գը բրլըշվի (թրք. բաշամաք՝ «սկսիլ») Ջըգգըրիգը Ջըգգըրցընէլ ու խաղ գանչէլ. «Ջըգգըր, Ջըգգըր, Ջըգգըրիգ, փուշ մի դվի՝ հաց մի առի, հացը դըվի՝ մաքի մի առի, մաքին դըվի՝ հարս մի առի, հարսը դվի՝ Ջըգգըրիգ մի առի, Ջըգգըր, Ջըգգըր Ջըգգըրիգ»:

\*) Հանուած Բիւրակնէն, 1900, էջ 730. ուղղագրութիւնը ճշտուած է իմ գրութեամբ:

## 2. Երզնկայի մէկ գիտէն \*)

Վախտովը էրիկ մու կնիկ մը կան տղեր: Երիկը թէնպէլ, կնիկը էտէպսիզ: Պնմէն օր առառ լուսածածին պէս կնիկը էր-կանը առջնը երկու հաց կը նետէ, գուռ ել, աշքիս մերեարը կը առէ տղեր: Երիկը կիթա ծովուն քէնարը կը նստի, մէկ հաց ինք կուտէ, մէկան ա ծովուն ձկներուն կը նետէ, կէսը առառն, կէսն ա ճաշուն: Պղտի ձկները հացը տանելու շապալամիշ կ'ըլլան ըման, տնմէն օր մեծ ծուկ մը կուգա ընոնց ձեռքէն կառնէ կը տանի տղեր, ըսանկ կանէ տարի մը տնմէն օր: Անիսէ ծուկը ըս հացերը իրենց մեծաւորին կը տանի տղեր: մեծաւորնին ընանկ հիւրնտութին մը կունենա օ բոլոր հէքիմները չին կանա ըռըտցըներ: Էն հագը կըսկն քի, էկէր տարի մը հաց ուտէ նը կը-սընանա: ըս ծուկն ա ըս հացերը մեծաւորին կը տանի տղեր: Տարիէն ետքը մեծաւորը կըռըտնա, իրեն հաց բերող ծուկը տո-ջեր կը կանչէ, կը հարցընէ քի ըս հացերը տարի մըն է ժաւկէ կը բերէ: ան ա կըսէ քի ճովուն քէնարը մարդ մը նստեր ո՝ տնմէն օր ըս հացերը ծովը կը նետէ, ես ա կառնեմ քեզի կը բերիմ: Ըն սրային մեծաւորը հրաման կանէ օ իթա ըն մարդը բերէ օ մուրատ տա իրին արած լավութան տեղը:

## 3. Քղիէն \*\*)

Ածան հաւը կարգման կ'ըլլի:   
Ասղին ծակով Հինտիստան կը հայնա:   
Էրէսն օր թքան, կըսէ «ամպ գ'ուգ'ա»:   
Խեւը գնաց հարսնետունը, ըսաց հոս լաւ է ըընծ մեր տունը:   
Կուշտն անօթուն մայր (մանր) կը փշէ (կը փշրէ):   
Հարիր մազէ ալիր է կերեր:   
Հաշն օր հաւ է, ջուր խմած ատենը Աստված ի վեր կը հայնա:

Շունը կը զինին՝ տիրունմինէ կամըշնան:   
Ընի իմ արծած խողն է:

\* Հանուած Բիւրակնէն, 1899 էջ 386. բնագրին ուղղագրութիւնը պահած եմ, թէկ անձիշտ:

\*\*) Տես Բիւրակն, 1898 (զանազան տեղերէ առնուած):

Օրը հարիր սիրտ կլնաս կօյրեր, ըմբ հարիր օր էկէր դա-  
տիս՝ սիրտ մը չես կրնար շինիր:

Վով շուաթ, փորը կուշու:

Տունը չգա տան տիկին՝ հորթուն կըսեն լոս տիկին:

#### 4. Զարսաննարէն \*)

Կըսի թաքափօր մի, իրէք հատ աղա կունէնա. կըսը մենձ  
տպին. — Տղաս, ևս տլ ծեր եմ, տասնըհինգ տարի սայմանիս գլոխը  
շայիրը չիմ գցեր:

— Արքայ հայրիկ, կըսը տղան, միշտ սայմանիդ գլխու շա-  
յիրը շատ մէթ կինիս (կը գովես):

— Պն սայմանի շայիրին հավան է օր էօմիւրս էրկընցաւ.  
ոս տասնըհինգ տարի օր չիմ գցեր, էօմիւրս փճացաւ. զնա օ  
տեսնըս. շայիրին գլոխը աղբիր մը կա. շայիրին տկուն տէ-  
(մինչե) աղբիրը սահնաթ մի կը քաշէ. աղբիրն տլ լեռան տակ  
է. աղբըն տէ լուսն գլոխը տասկերկու սահնաթ կը քաշէ:

Էլավ մենձ տղան հարիր հատ ձիով առըց. գըցին հասան  
շայիրը. տեսան օ մէ արաք մի նստիր է աղբիրն վրա: Մի սև  
անպ էլավ, էրկինքը գոռաց, արգեն ու կարկուտը առըց:

Թագաւորին տղան ըսըց. — Թշեցէք, ըյնինք աղբիրը:

Զայիրը կէս ըրին-չըրին՝ ջրին ու մլին մէջ մնացին. չկըր-  
ցին օ հասնէին:

Արարը թուրը քաշեց, ընկաւ ոս հարիր հատի մէջ. հարիր  
հատին ալ գլոխը կըյրեց, ձիանն-տլ մորթեց, յէղմիշ ըրըց (գի-  
ղեց) շայիրին օրթըլլիսը, էջաւ սլըթն ի վոր գնըց:

Մի ամիս թագաւորին խապար չգնըց:

Թագաւորը կանչեց օրթսննա տղին:

— Այ տղա, աղբորդ ճանփէցի սայմանի գլոխը. յա (կամ)՝  
բռնվան, յա ծիծ (պատերազմ) կինին. յա քէֆի տեղ է իրանց  
քէֆը կը հային. զնա խապար մի առ էկօ:

#### 5. Տէրսիմէն \*\*)

Անքան դէսա օր Գիրօն ասզրին մէց է. ցօրս գին բադի  
բէս բադաձ է. — Օվանէս, ըսըց, ինց գինէս, ինձի բարութ զիւլէ  
հասուր:

\*) Տես կմին. Ազգ. ժղվ. Բ. էջ. 152.

\*\*) Տես Արքա. 1896, էջ 183:

Օվանէսը գոնըց օ մէր աղան ձինը հէձէր, փախէր է. դէսա  
օր Դիրօն թուրը ցըլըլղօց, թուրը փաղամիս էղավ, յէս ոլ  
ըս գ'իուն քատէցի, թուրը փաղամիս էրի—օ, Դիրօ, մի վա-  
խիր Բնշոյը (այնչափ) հայա (տեսայ) օ, ցօրս սվարօվ դալիս  
հէծած, ամէքուն թուր մի նէղէցի, ցօրս ձին ոլ բառգէցուցի.  
մէդ մարթուն ոլ գ'լոխը գըլըէցի, դէսա օր փասան գըսէ.—Հա'  
բարամ օլասրդ հա, ծի գ'իդէր օ յէս իմ, ընի գ'իդէ թէ թուր-  
բէր Դամբէրն է բ'ռնած, ցըսէր թէ հինգ հոքի թրէս ընցուցէր  
իմ. անքան դէսա օ Օվանէսը գիւլէն հասօց, ըսըց.—Մի վախէք,  
ախր'րդանք. դ'ու մըսէր, թարուր մի ասգրին գէսն է մնացէր.  
մէր աղան ոլ էլէր թամասա գինէր. իրգուն գ'ցիք քառուն  
օսպի տվէց, ի՞նց ինիմ.

## 6. ՇԱԳԻՆ - ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԲԱՐԲԱՐ

Խարբերդ—Երզնկայի հիւսիսային կողմը՝ Շապին—Գարահիսար քաղաքը և Ածպատեր գտւառակը միասին կը կազմեն ասանձին բարբառ մը, որ կը բոնէ Խարբերդ-Երզնկայի, Սեբաստիոյ ու Եւղոկիոյ բարբառներուն միջին տեղը: Առաջին երկու քին նման ունի երկը խումբ բաղաձայններ՝ որոնք Եւղոկիոյ մէջ կը պակսին (թրթռուն, թրթռուն շնչաւոր և թաւ): Հոս կայ նաև ։ հագագը Զայնաւորներու զրութիւնը Եւղոկիոյ բարբառին նման է, որ պիտի տեսնենք քիչ մը վարը. կ'աւելնայ ո ձայնը. ինչ. տոշէվ՝ առջև: Սեբաստիոյ և Եղոկիոյ բարբառին նման ո ձայնը դարձած է էօ. ինչ. գ'էօրծ՝ գործ, թէոնչո՞ւ Պետրոս ևն: Նորութիւն մը որ թէ Խարբերդ-Երզնկայի և թէ Եղոկիոյ բարբառին մէջ կը պակսի՝ և ձայնը շեշտի տակ ի վերածելն է. ինչ. դիղ՝ տեղ, հիղ՝ հետ, թիղ՝ քեզ ևն: Այս ձայնափոխութեամբ Շապին-Գարահիսարի բարբառը կը մօտենայ Համշէնի բարբառին, ուր նոյն ձայնափոխութիւնը գոյութիւն ունի. ինչ. միծ՝ միծ, հիղ՝ հետ ևն: Բայերուն մէջ ներկային և ասկէ կազմուած ժամանակներուն եղակի և յոգնակի առաջին դէմքերը իրենց և ձայնաւորը դարձուցած են ի. ինչ. գ'ուզիմ, թիղի ըսիմ, գ'իր գ'ըիմ ևն: Սահմանական ներկայ ժամանակը երկու ձև ունի, ինչպէս ասկէ արևմուտք գտնուած բոլոր Փոքր-Ասիական բարբառները մինչև Ռոտոսթօ. այն է՝ բուն ներկայ և շարունակական ներկայ: Առաջինը ներկային սովորական ձևն է, որ իբրև ապառնի ալ կրնայ գործածուել (կ'ըսեմ, կը բերեմ ևն): Երկրորդը կը ցուցնէ թէ գործողութիւնը ճիշտ այս վայրկեանին կը կատարուի և չկընար բնաւ ապառնի իմաստ կրկի (կը սիրեմ կոր ևն): Շարունակական ներկան խիստ քիչ լեզուներու մէջ միայն կայ. այն է՝ մէյ մը Օսմաներէնի մէջ (ալլյօրըմ, վէրիյօրում՝ կառնեմ կոր; Կուտամ

կոր) և մէյ մըն ալ անգլերէնի մէջ (I am living՝ կը սիրեմ կոր), Պարսկերէնն ալ գիտէ շարունակական ներկային գործածութիւնը, ինչ ըստ իսահէմ՝ կուզեմ, մի իսահէմ՝ կուզեմ կոր:

Սահմանական եղանակին անկատարն ալ ունի պարզ և շարունակական ձևերը. ինչ, կուտէի, կուտէի կոր. հմատ. Օսմանեան վէրիրիտիմ և վէրիյօրըտրմ:

Սակայն թէ ներկային և թէ անկատարին շարունակական ձևերը բոլոր բարբառներուն մէջ ալ միւնոյն ձևով չեն կաղմուիր, այլ ամէն մէկը առանձին մասնիկներ կը գործածէ. օրինակ՝ Պօլասոյ բարբառը կոր, Ասլանրէգի ենթարարբառը հա՛յէ, Տրապիզոնի բարբառը էր ևն. Շապին-Գարահիսարի բարբառը իր շարունակական ձևերը կը շինէ դար (իմա տար՝ որուն ծագումը անյատէ) մասնիկով. ինչ, զրսիմ դար, զրսի դար, զրսէի դար ևն:

Շապին-Գարահիսարի բարբառին վրայ տող մ' անգամ տեղեկութիւն չկայ և ոչ ալ որկիցէ բնագիր մը հրատարակուած է: 1907 թուի ամառը (յուլիս 7-8) Անիի մէջ ծանօթանալով բնիկ Շապին-Գարահիսարցի ճարտարապետ ոլր. Թ. Թողոմանեանի հետ, խնդրեցի իրմէ զրի առնել ճշտութեամբ նոյն բարբառէն մնմոյց մը Սիրով կատարեց խնդիրքս և զրեց ինձ համար հետեհալ սրտառուչ նամակը՝ զոր վերածելով իմ ընդունած ուղղագրութեանս: կը դնեմ հոս ամբողջապէս:

## ՆՄՈՅՇ

Շապին-Գարահիսարի բարբառէն

Սէր իմ աղլս ախբարս,

Միխգիս գէրն էմ. խօսդիս հասդադ չի գ'ըգվա. գ'իրըս շադ յուշացալ, իմմո՛ շիբազը օր բիգի ըսիմ նը՝ շադ մըն ալ զլորիյութ (թրք. զաբահայ յանցանք) ձառը (ծանը) չէ. բ'անի գ'էօրձի մարթ էմ. յիրինդուն-յառավօդ դիղ մը դիգիդ արած չունիմ օր մէյ մը դոլում-դիվիթ տոչէվս առնիմ հու էրգու սրա գ'իր գ'սիմ. չէ նը ինքիրէնս ամըն օր կըսէի թի՝ արածս աֆէգ է, խոթէր գօռէլը (կոտրելը) աղէգ բ'ան չէ. խօշ գ'ուն ան չէշիղը մարթիգնէրէն չէս. միխգս էրէսս չէս դարւ հշղէ ասօր հըմար ալ է քի յէս ալ քի հօգուս բէս գ'ուզիմ. քիզ դիսած օրէս սիրդըս բ'ացին՝ մէշը գ'ին: Գ'իդիս ինչու է՛յ զիդի դղայութին... Յէս մէգ

ընդէր մը ունէի մէր քաղաքը ըղած վախողս. Փուշչուլին Բէօսուէօս (Պետրոս) գըսէին. իմ շադ շադ յորտնս էր. զ'իշէր ցօրէդ իրար հիդ էինք, չոլիզ-չօրմու քարաբար զը խաղայինք. շադ հիդ ալ էրգուսս վարբիդէն գը փախչէինք գիրթայինք էքստանը թութ ու խնձոր ուղիւրու: Ասանդ ատխաղաշէ (ընկեր) մը զաղվէր էի քսան դարի է: Քիզ օր դիսաւ մն սահաթը միդքըս ինչավ Բէօսէօսը, սիրդըս դիդէն թուավ. ինքիրէնս ըսի թի Ասված Բէօսէօսը գ'ինտ ինձի դըվափ. Յէս քու վրա տաղրար սէր գըվի իլլո, ըջրը (արդեօք) դ'ուն ալ իմ Բէօսէօսիս դիզը բիզի բ'ոնէս. քանի թի զադվէր էմ աշգիս արցունքը չի գըլէցավ. միդքըս օր գ'ուգ'ա զադված օրէնիսմ՝ ձուխ ու մուխ զը գոիմ: Հէշ միդքէս չիլէր. օր մը, շափաթ էր գէք գիրտգի, յառօգուն գանուխ էլէր դ'ուտր նսդէր էր. գնացի քօվը, նոյեցա օր դ'իլորը վրա արէր: հիդըս խօրաթէլ թիլու չուզէր դար. ըսի թի օրէօսէօս, քալ' էրթանք քիշ մը խաղանքս:

— Զիմ իգ'ար—ըսաց:

— Ինչմւ, թշգա թի:

— Հէշ բ'ան մ'ալ չիգա:

— Հըբը ինչմւ ադանդ դ'իլորըդ' զախէր էս ու հիդս ալ չէս խօրաթէր:

— Ի՞շ բիզի խօրաթէմ. զաթը քանի մը օր յէդքը տմիս զիս բիդի դրէ Սգամբօլ. ալ յա զը դէսնինք զիրար՝ յա շնչ դէսնէր:

— Օլօրթմէն գըսէս դար:

— Հըբը սուդմէն:

— Զիմ ավդար:

— Օր աշզօվսդ' դէսնէս՝ անվախողը գաւելաս:

— Ի՞նչ ըղալ օր ադանդ արավ քիզի տմիդ'. մինչէվ հիմի հէշ ադանդ ձ'ան մը չիգարու:

— Ի՞նչ բիզի ըլլա, չէրէդ յիրինկուն վաժարէդը մինդորս դօլուկս գվավ, գնա վաժարան վարաւ բ'էր, չէ նը ալ մի գ'ար ըսաց. տմիս ալ վարաւ չունէր օր դար, զաթը քանի մը հիդ ալ մարս գուլագէն օսդը գոից գվավ՝ դարի վաժարան վարաւ դվի. հիմի մարս ալ չունի. հարս ալ ըսաց թի շադ գ'արթա դէրա վարթարէդ չիբդի ըլլա. դրգիմ Սգամբօլ թօդ էրթա ախրօրը քօվը վարա վասդըդի:

— Ե դ' ուն ինչ ըսկը. գ'ուղքս քե էրթաս։  
— Ի՞նչ անիմ չէրթամ. ղալթըջին վաղը գ'ուղքա. ոմիս  
աս գ'իշէր թոմբոլիթս (պայուսակ) բիղի գարէ. վաղը ջին-զա-  
րախոլան ջ'ամփա բիղի էլլինք։

Սուդ չէր Բէօռէօուը. յէս ալ գանուխ էլա. սիրդէս չէկավ օր  
էրթայի գէսնէի. հէռուն գայնէցա հու նոյցէցա. օրն ալ ըսէս նը  
շաղ գ'էշ օր էր. թաթավը վէրէն գ'ուղքա սիջիմի բէս. ջըխանք-  
ջըխջըխանք .. բաղ բաղ փօրյազը զը փչէր. Զ'օրիին վրա բ'ոռ-  
ցան թոմբոլիթը. զինքն ալ վրաննաղէցուցին ու դարին. մարը  
յէդէվէն լացավ. «Յա'վրում, ֆէղ բ'ոնէս օսպի գլոփ» ըսաց, հու  
նօրշըքա մը ջ'ուր նէդէց յէդէվէն. Հարն ալ ջ'օրիին հէդը գ'նաց  
ջ'ամփէլու. յէս ալ գ'նացի նէրս, մութ դիղ մը մդա՛ լացի. Ան է  
աս է՛ ալ չի դէսա. Ալ չի գլոփիմ դէք սա՞ղ է դէ մէռած է. Աս-  
ված անօր ալ բ'անին գէօրծին աջ'օղութին դա, իր սիլային հաս-  
ցընէ. ձ'իպի ալ էրգան օրէր դա։

## 7. ՏՐԱՊԻՉՈՆԻ ԲԱՐԲՈՌ

Տրապիգոնի բարբառը կը տարածուի փոքր շրջանի մը մէջ, որ կը պարունակէ միայն Տրապիգոն, Կիւմիշխանէ և Կիրասոն քաղաքները Վերջինս Տրապիգոննէն եկած գաղթականութիւն մէ, Տրապիգոնի շրջակայ գիւղերը չեն մաներ նոյն բարբառին շրջանակին մէջ և կը պատկանին Համշէնի բարբառին, Վերջին ժամանակներս Տրապիգոնի հայոցմէ բաւական ստուար թիւ մը գաղթեց Կողկաս և Սև ծովուն եղերբները հաստատուեցաւ, Ասոնք բնակեցան գլխաւսրապէս Բաթում, Փօթի, Կերչ, Սևստոպոլ, Եալթա քաղաքները՝ Որովհետեւ յիշեալ քաղաքները բնիկ հայ ազգաբնակութենէ զուրկ են և Տրապիգոնի գաղթականները խոշոր թիւ մը կը կազմեն, ուստի քարտէսին մէջ զանոնք յիշեալ բարբառին շրջանակին մէջ մացուցի:

Տրապիգոնի բարբառին վրայ ոչ մէկ ուսումնախրութիւն կայ գրուած. չկան նոյնպէս բնագիրներ, 1910 թուի ամառը երկու շաբաթ մնալով Տրապիգոնի մէջ՝ ստուգեցի որ Տրապիգոնի բարբառը Պօլսոյ, մանաւանդ Խրիմի բարբառին շատ մօտ է: Զայնաւորներուն մէջ կը պակսին ո, ե, ո ձայները, քիչ անգամ կը պատահի էօ, իւ. ինչ. միրիւք՝ մօրուք՝ Բաղաձայններուն դրութիւնը շատ փոխուած է. հեն հայերէնի երեք աստիճանները վերածուած են երկուքի, թրթուուն և խուլ ձայները շփոթուելով իրալու հետ և երկուքն ալ հաւասարապէս վերածուելով թըրթուուն ձայներու. թաւերը մնացած են անփոփոխ: Ասիկա բոլոր միւս Փոքր-Ասիական բարբառներուն վիճակն է, սկսեալ Եւդոկիայէն մինչև Խրիմ: Տրապիգոնի, ինչպէս նաև Համշէնի բարբառին մէջ կայ սակայն խուլ կ հնչիւնը՝ թուրքերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ զայ ձայնին փոխարէն:

Ուրիշ ձայնական փոփոխութիւններ կրնանք ըսել թէ չկան Տրապիգոնի բարբառին մէջ, ի նկատի չառնելով իհարկէ այշաւ, ոյշաւ, իւշաւ ու ձայնափոխութիւնները. այնպէս որ Տրապիգոնի բարբառը ամէնէն մաքուր հայ բարբառներէն մէկն է:

Քերականութեան մէջ նկատելի է էտերը հետեւալներն են, հոլովումը, գերանունները նոյն են Պօլսոյ հետ. վերջններուն մէջ յիշելու արժանի են ասիվիզ, առիվիզ, անիվիզ և ասիզ, աղիզ, անիզ՝ ասիկա, ատիկա, անիկա: Բայերուն խոնարհման մէջ՝ եւ է ձայները շեշտի տակ կը դառնան ի. այսպէս՝ ներկային մէջ գուզիմ, գուզիս, գուզէ, գուզինք, գուզիք, գուզին. անկ. գուզէի, գուզէիր, գուզիր. կատ. էփէցի, էփէցիր, էփից են. անց. գերը. սիրիր, բէրիր, որով յարակատարն ու գերակատարը՝ սիրիրի իմ, բէրիր էի են. Ներկային մասնիկն է՝ ձայնաւորով սկըսող բայերու համար յետագաս գու, օր. գուզիմ, սիրիմ գու, սիրիս գու, սիրէ գու, նայէինք գու են. շարունակականը կը շնուրի էր կամ ունի յետագաս մասնիկներով. ներկան կ'առնէ էր, անկատարը ունի. ձայնաւորով սկսող բայերը կ'ստանան նաև գ նախամասնիկը. օր.

գառնիմ էր	սիրիմ էր	գէփէի ունի	նայէի ունի
գառնիս էր	սիրիս էր	գէփէիր »	նայէիր »
գառնէ էր	սիրէ էր	գէփիր »	նայիր »
գառնինք էր	սիրինք էր	գէփէինք »	նայէինք »
գառնիք էր	սիրիք էր	գէփէիք »	նայէիք »
գառնին էր	սիրին էր	գէփէին »	նայէին »

Ինչպէս կը տեսնուի, բայական մասնիկները (գու, էր, ունի) առհասարակ յետագաս են. այսպէս կրնայ ըլլալ նուև ապառնին և բացասականը. օր. ըիդի ուզիմ կամ ուզիմ ըիդի, չիս զրիր կամ զրիր չիս «չես գրեր»: Բացասականի կազմութեան մէջ հետաքրքրէ գերբային ալ խոնարհումը. ինչ. շիմ քամ՝ չեմ գար, չիմ ուզիմ՝ չեմ ուզեր, չինք քանէցունինք՝ չենք բանեցներ, կամ էականին կրկնութիւնը՝ Պայազիտի հնթարբարին նման. ինչ. շինք իմացիր իմք՝ չենք իմացեր:

Կիւմիւշիանէ և կիրասոն ալ ունին այս էր մասնիկը շարունակականի համար. Կիւմիւշիանէ կը գործածէ պարզ ներկայի համար յետագաս զը (մաքրէ զը), որով կը դառնայ միջին օղակ՝ մը Կարնոյ և Տրապիզոնի մէջտեղ:

## ՆՄՈՅՇՆԵՐ

Տրապիզոնի բարբառով \*)

- Բար իրիզուն:
- Ասձու բարին, Լուսիա հանում, բարօվ էպաք. հրամացէք:
- Քա Համաս, Օննիզիդ մէնձ օրը շնավօր ըլլա, աբրի մնա, իւէրը գէսնիս, Ասված օջախիդ բաշէէ:
- Շինօրագալ իմ, օխջ ըլլաս. Ասված բուզինսէրրդ ալ քէզի բաշիսէ. հրամացէք վէր, Ագ Թաքու, էպէ Լուսիա հանումին չարսափը վար առ գուլիսէն:
- Քա Համաս, շիդագը դուզիս նա, յէս ասօր գէղէս ժաժվէլու վախրը չունէի. գիդիս յա, էրդուշաբդի օրը էլա վըլացը էրի, իրէքշաբդի ըուլամիւյէս հանէցի, չօրէքշաբդի գարէցի գարդպէցի, ասօր ալ էլա բաղնիդ քնացի թի՝ օսպօննէրըս քիչ մը գաբնան. լաքին քու անուշիդ խաթէրըս համար չի գրցա համագէրիր էր. ըսի թի ինչ զըլլա նա՝ թօղ ըլլա. մէռնէլըս ալ զիդնամ՝ յէս ասօր Համաս հանումին օրթուն դօնին բիդի էրթամ. չունքի դուն աղէգ գիդիս օր յէս Օննիզը իմ զավգիս բէս սիրիմ դու:
- Օխջ ըլլաս, անիվիդ ալ քէզի մօր բէս սիրէ դու. զունը ձէրն է. հէլքէդ բիդի քայիր. զամի աչքըս չօրս բացած ջանփադ նայէի ունի. ամմա էղէր չի քայիր յա՝ խաչ օր իմ. ձէռքէս ինդօր բիդի խալլսէիր:
- Օ՛ֆ, նէֆէսս գգրէցավ, ձունգվընէրուս քօվ հիշ հօքի մնացած չէ. դիյ օր հօս էպա նա՝ հօքիս բէրանըս էպավ. քրդինքնէրու մէշ մնացի: կ'ո՛, դահա ինդօր իք նայիմ. աղթգ իք:
- Ինդօր բիդի ըլլանք. մէխտօվիս դանչըլվինք էր:
- Սէրքիս աղայէն ինչ խաբար. նամմակ բան մը գառնիք էր մի:
- Սէրէ թի ամմէն շաբդու գառնինք էր. հարցունօղնէրուն ամմէնքին ալ բարէվ գրած է:
- Բարին զրգող բէրօզին արէվըն ըլլա. դուն ալ նամմագ

\*) Գրի առաջ. բանասէր բարեկամու Տրապիզոնցի ուսուցիչ պր. Նշան Կաշեան: Ուղղագրութիւնը վերածած եմ գիտականի:

գրէլու ըլլաս նա՛ ինձմէն շադ շադ բարեկ գրէ. օրթուն իւէրը դէսնէ. Ասլած օջախին բաշխէ:

— Գուլլառու վրա. մէղէր ըսէլօվլու գրէկ բիգիւ:

— Գլոխըդ բարցին վրա. — Է՛ս, դանա լոնչ գա, լոնչ չիգա. դուսէն նէսէն խաբար՝ բան մը գառնիք էր. Քէզի նօր խաբար մը դամ բիգիւ ամմա՛ չուքդիմ թի իմացած իք մի:

— Խոնչ է, քա. ըսէ նայիմ. մէնք բանէ մը խաբար չունինք. դունէն դուս էլած չունիմ թի բան մալ իմանամ:

— Անցածն օրդանքը Հաջի Ղասիմէն դէրվէր գէրթայի ունի, նիրոջս մէնձ հարսը գէմըս էլավ. անդից իմացա ոի՛ դազանջի Արութէնին մանչուն նիշանը յէդ էրիր ին:

— Քա, հիմագ խէթիս քուքամ. յէփ էղավ ագիգ. զահէր մէնք աս քաղքէն չէինք. հիշ բան մալ չինք իմացիր ինք. սէրէրը լոնչ է աջարս. նիշանը ախջիգան թարաֆէն յէդ էրիր ին մի՛ չէ նա մանչուն:

— Ախջիգան թարաֆէն յէդ էրիր ին. սէրէրը գէօյա մանչը խում շադ խմէ գու էղիր. ամմէն իրինդուն քէօռ-գինօվ դուն գէրթա էղիր. վասդրգածը, դադածը թիթիւն խումի գուգա էղիր. ամմէն իրինդուն դանը մէչ ձէձ-փէդ գըլլա էղիր. դահա թափում մը դէղիմ-դէղի խօսդէր. վօր մէկը ըսիմ. Ամա խօսգը մէշէրնիս, քէզի բան մը զուքցիմ, քա Համաս. նիշանը յէդ էնէլնին շադ խաս էղավ. անանդ գինօվի մը դալու իսա՛ ջիգը չուվան մը թօլ ցըլն ուն՛ դանին ձօվը նէդին:

— Խօսգըգ մէրզօվ գգրէցի. առաչ խէթէրնին վհւր գէզն էր. անօր ինչ ձաղիդ ըլլալը չուքդէյին մի. քառսուն գուռ դարգավ. քասուուն դէզէ ախջիգ ուղից, լարին հիշ մէզն ալ վրան չի թուքավ. Հէր նէ իսա, յէս խօշլանմիշ էղա աս բանէն. ախջիգը խաս դդա է. զօղէսրանա (յն. տանտիկին), գարօղ գարգուող. դանը մէչ ոիյօր իրինդուն ֆլորլ-ֆլորլ դառնա գու. Ասված հէլքէթուէ բաշխա խսմէթ մը հանէ գու գէմը. Դէլիք քօնջուիս յէրդէ կալմազ:

— Հա՛յ հա՛յ, գուն ջէնջ ունէցիր, ջանջը Բաղդադէն քուքա:

— Հրամմէ, անուշ, կօնյաք առ, Լուսիա հանում:

— Է՛ս, Օննիգիդ մէնձ օրը շնավօր ըլլա. արրի մնա. իւէրը դէսնիս. ամմէն դարի աս օրէլուուն համա. թաքն առ բսագը դէսնիմ. մազը-միրիւը ջէրմլցի:

— Անոնց հրամմէցիր:

— Անուշօվ մնաս: Քա, աս ի՞նչ համօվ բան էր. դունէն մի էրեր իք աս անուշը, չէնս մի գուսէն ձախու ասիր իք:

— Քա մէղա, դուսէն ալ ի՞նչէն բիդի առնէի. Թարոհիձաս էփից:

— Ո՞ւյ, մադմլունէրը սիրիմ յէս անօր. էրնէդ քէզի օր ասանդ անդին զավագ ունիս: Քա, քանի՞ դարու էղագ:

— Սուրբ Սէրքիսին բահօց շարդուն դասնըօխդը բիդի թամնէ՝ զասնըվութը բիդի մէնի. Անօր աշղարը էգաճ օրը մէր գրացի հաջի Ուսգուն իր օրթին գարքիր ունի. ասօրվան բէս դահա միդգս է, մէզի ալ հարսնիդ գանչիր էր, լարին ան իրիդ դունը իմ ցտվը բռնէլուն սէրէքօվը չիգրցի էրթալ: Ա՛խ, լուսիս հանում, ինչէր քաշէցի ան վախթը. թէւամ էսոսունվիրէք օր լոխուսա բառգէցա. շագէրը լսին թի համասին հալը հալ չէ. համէոնի էր, հա մէոնի բիդի. Էհ, մէոնիմ Ասձու աշիչը. դահա խմէլիք ջուրէրնիս չէ հադիր:

— Ի՞նչ դօլայ է մէոնէլը, հէլէ գէցիր նայիմ. մէյ մը Թարուհիձադ ամնէ, Օննիդը ալ օգգը գլօխ էրէ դէն, անդից յէղդը ինչ գուլզիս նա էղիր: Օգօրմաձ հօքի գէսուրըս գըսէր թի՝ «Մարթուն ըսաձը չըլլար, Ասձու ըսաձը գըլլա»:

— Անանգ է. ջագաղնիս ինչ գրված է նա՝ ան գըլլա. հրամմէ, դայգէդ առ:

— Շինօրագալ իմ. բարէ իդգէց թիվթիւնին դավանօզը ինձի գուր՝ ծիզառ մը փաթթիմ. յէս քիչ մը թիյրաքի իմ. դայգէյլն հէղը մովթլախա ծիզառ մը բիդի խմիմ: Քա, աս ինչ սէրթ թիւթիմ է. փաքէ՞թ է մի՞ չէ նա դաշախու:

— Մէնք դաշախս չինք բանէցունինք. իձունօց փաքէթ է. մէր Սէրքիս աղան փաքէթէն զադ բաշխա թիվթիմ չի բանէցունիր:

— Էհ, մնագ բարօվ. օր մը գուք ալ ամմէնքօվ մէզի հրամմէցէք. բէդ գէնիմ (կ'սպասեմ):

— Էրթաք բարօվ. նօրէն հրամմէցէք. ասիդ չիմ սէրիմ. ախջիգնէրուն բարէվ էրէ:

\* \* \*

Իմ սիրագան էրգու աչգիս լուս զավագըս,

չէն առաչ անուշիդ խաթրըդ հարցընիմ գու. իշալլահ օխջ

առօխջ բանիդ-գործիդ էգեվէն իս: Մէզի ալ հարցունէլու ըլլաս նա՝ փառք Ասծու, տմմէնքով աղիդ ինք: Մինադ, անցած օրդանքը մարըդ ըիչ մը թէյֆը ավըրից, սմմայի բէս էրավ. էրգու իրէք օր ալ բառգէցավ. համա հէրիմէն առած գէղէրուս վրա՝ հիմիդ աղիդ է. ասօր հինդ օր է օր օդքի էլիր է: Ախբարնէրըդ ու բուրվարիքըդ ամմէնքով աղիդ ին. իլլէ բըզգըւիդ ախբարըդ Արութջանը. գուդէ էր, խմէ էր, գոդիդ գուլա էր. Ասված չար աչդէ բահէ. ասանդ մնալու ըլլա նա՝ շադ աղիդ է:

Թալօվ հիմիջազ, քիչ մ'ալ քու վրայօքըդ խօրաթինք:

Զավադըս, էրգու դարիէն թէրի դարիթ-զուղըէթ Ուսուս-սիային շօլէրը քնացիր ընգիր իս. դիյօր հիմա, իրարու. վրա հա-շիֆ էնիմ նա՝ էսոսունըօխդը մանէթէն էվէլի չէ զրգաձըդ: Ի՞նչ դէնիս էր, վօրին քօվլը գէնաս էր. Ի՞նչ է գաղաձըդ, ի՞նչ է վաս-դրդաձըդ: Ի՞նչ է խարջաձըդ, շիդգէ շիդագ բան մը զրիր չիս ինձի: Օ'ղու, դուն մէր ասդէղի նալը խօշ աղիդ գիդիս. յէս ա-ռաջվան բէս դադանք չունիմ ձէռքըս. շադ զօրի ալ չիմ քամ. դարիքըս վաձձունը. անցավ, Ասդէղի գօրձէրը հարցունէլու ըլ-լաս նա՝ նիշ բան չիգա. թէրաննիս քամիին րացիր գէցիր ինք, չիշ չէ նա, յա'վրիս, ամիսէ ամիս քսանագան մանէթ խաշուի դրգիս մէզի, յէս քէզի առ քօյէրը բէրի քի ինձի յարդում էնիս, թէվընէր ըլլաս. քէզմէն զադ ուրիշ զիսվէնէշէիս մը չունիմ. վէրը Ասված, վարը քէզի զիսվէնմիշ էղիր իմ. էնմալութան չի դաս. գիրըս առնիս չանիս՝ ինձի փարա ժըմընցընիս. դուն խըն-դացուր մէզի զի Ասված ալ քէզի ինդացունէ: Ամէնանփրգիչը բանիդ գօրձիդ աչօղութէն դա ու օխջ առօխջ նօրէն իրար գէս-նէլու արժանի էնէ:

Մարըդ իր միդգը փօխիր է. զըսէ էր զի՝ թիրքօրըս ասան-քամ քալու ըլլա նա՝ օդքը գլօխ բիդի էնիմ: Դէսնիմ քէզի, զա-վագըս, մկահան չէնիս մէզի. նամագիս դարցին բէդ գէնիմ:

Յէս ու մարըդ էրգու աչվընէրըդ բաքնինք գու. քուրէրըդ ու ախբարնէրըդ ալ սիրօվ ու գարօզով բարէվլէր գէնին քէզի:

## 8. ՀԱՄԴԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Ասիկա զանազան կողմեր ցրուած սփռուած բարբառ մ'է.  
իր կեզրոնավայրը և ծագման սկզբնաակին Տրապիզոնէն արեւ  
եւը՝ Համշէն գաւառակն է՝ համանուն գիւղաքաղաքով: Այս գաւ  
առակը քանի մը գար առաջ ամբողջապէս հայ ազգաբնակու-  
թեամբ լցուած էր, բայց բարբարոս ու մոլեուանդ մահմետական-  
ները հայութիւնը հոն գրեթէ ընաշինջ ըրին. տասնեակ հազա-  
րաւոր հայերնահատակուեցան Ղուռուփ օղլի Մէհմէտ աւազակա-  
բարոյ քարոզչին արշաւանքին ժամանակ, տասնեակ հազարաւոր-  
ներ բնի մահմետական դարձան և մինչեւ այսօր ալ կը համար-  
ուին տաճիկ, թէեւ իրենց հին հայկական սովորութիւնները և  
պապենի հայ բարբառը կիսդանի կը պահեն: Սուրէ և ուրացու-  
թենէ ազատուող մնացեալ հայերը փախուսաալ միայն կրցան  
փրկութիւն և ապաստանեցան Տրապիզոնի մօտակայ դիւղերը, իւնիէ,  
Ֆացա, Թէրմէ, Չարշամպա, և գեռ տեսլի հոռոնները՝ Սամսոնի շրջա-  
կանները, Սինօպ և Նիկոմիդիա: Խղմիտի մօտ՝ Պարտիզակէն վեր  
շինեցին Մանիշակ անուն գիւղը: Նոր ժամանակներս՝ վերջին  
կոտորածներէն առաջ ու յետոյ՝ Համշէնսցի հայերու նոր սառւար  
գաղթականութիւն մը անցաւ Կովկաս, ուր հիմնեցին բազմաթիւ  
փոքրիկ հայ գաղութներ Սև ծովի և լոկրանելուն վրայ, ինչպէս՝  
Սոխում, Սօչի, Մծարա, Երեւակա, Աղէքը, Շափշուկա ևն:

Համըշնի բարբառը ուսումնախրուած չէ դեռ, բայց հաստաբակուած են բաւական ընդարձակ բնագիրներ։ Ասոնց մէջ գլխաւորն է Արարատ 1892, էջ 428—447 հրատարակուածը, որ թէս ստորագրուած չէ, բայց ծանօթ բանահաւար Ս. Հայկունիինն է, էջմիածին եղած ժամանակո առիթ ունեցած հմ իր միջոցով նոյն բնագիրը վերածելու գիտական ուղղագրութեան, որով և մէջ կը բերեմ քիչ մը վարը։ Ուրիշ աւելի փոքր բնագիրներ ու

բառերու հաւաքածուներ հրատարակուած հն զանազան թերթերու մէջ, ինչպէս Բիւրակն, 1899, էջ 508, 558, 603, 654, 699, 752, 779, 1900, էջ 14, 29, 42, 59, 82 և 120. — Հանդէս Ամսօրհայ, 1891, էջ 116, 300, 1892, էջ 24, 183—4, 382—3, 1895, էջ 13, 183—6. — Արարատ, 1895, էջ 54, 83—84, 239—243, 293—297, 396—400.

Նոյն բարբառը ուսումնասիրելու նպատակով 1910 թ. ամառը անցայ Տրապիզոն, ուր մնացի 2 շաբաթ։ Երջապատռելով Մալացի, Ապկիօնցի, Կիւշանացի և Ճօշարացի բազմաթիւ դիւղացիներէ և ուսուցիչներէ, սրոնք սիրայօժար մատուցին ինձ իրենց աջակցութիւնը, կարող եղայ կազմել նոյն բարբառին բառարանը, քերականութիւնը, հաւաքել բնապիրներ են։

Զանազան գիւղերու մէջ բարբառը կը ներկայացնէ փոքրիկ ասարբերութիւններ. բաղաքին աղջեցսւթիւնը ակներե է։ Տրապիզոնէն հեռու և լիոներու մէջ քաշուած գիւղերը կը ներկայացնէն ամէնէն բնիկ ձեր, իսկ բաղաքին մերձակայ գիւղերը արդէն փոխուած են։ Առաջին կարգին կը պատկանի Մալա գիւղը՝ որ Համշէնի բարբառին ամէնէն հարազամ ձեր կը պահէ. երկրորդ կարգին կը պատկանի Զէֆանոս՝ որ բաղաքէն գրեթէ կէս ժամ հեռու գիւղ մ'է և շատ պարզուած բարբառ մ'ունի։

Բնիկ Համշէնի բարբառը կը պարունակէ ա, ո, ե, է, ը, ի, ո, օ, էօ, ու, իւ ձայնաւորները. (Տրապիզոնի մօտիկ գիւղերը չունին ո, ե, ո ձայնաւորները). Ընդհանուր օրէնքով հայերէնի ա ձայնը ոնդականի քով դարձած է օ. ինչ գ'օնիգ՝ գանկ, գ'օնիգ-ղիլ՝ գանգատիլ թօն՝ թան, օմիս՝ ամիս, օմուր՝ ամուր, օնլուկիք՝ անանուխ են, և կ'ըլլայ միավանկ բառերուն սկիզբը յի, բազմավանկներուն սկիզբը է. ինչ. յիզ՝ եզ, սեռ, էզօնը՝ եզան, յգ. էզնին՝ իզները, յիս՝ ես, յիփ՝ երը, էշթվունք՝ երդում, էոսուն՝ երեսուն, էղումք՝ եղունգ են. Բառին մէջ կ'ըլլայ ե, ի, է. (Ե կը գտնենք յատկապէս Մալայի մէջ). ինչ. գ'իշեր՝ գիշեր, մեք՝ մհնք, միր՝ մեր, միծ՝ մեծ, ղէղ՝ տեղ են. Ո ձայնը՝ բացի վօվ, վէօվ՝ թվ, վէօր՝ թը բառերէն, ուրիշ ամէն տեղ կը դառնայ ո, օ, էօ, իւ. օրինակ՝ գ'էղացոց՝ գիւղացոց, օչիլ՝ ոջիւ խընծիւր, խընծէօյ՝ խնձոր, ծէօր, ծիւր՝ ձոր, չէօյս՝ չորս են։

Երկբարբառաներուն մէջ այ կը դառնայ սովորաբար է, Մա-

լայի մէջ ու օր. տօ, էծ՝ այծ, տս, էս՝ այս, ոլ, էլ՝ այլ, ալ ևն Միւսներէն ոյ և իւ կ'ըլլան ու. օր. լուս՝ լոյս, օնն՝ ձին։

Բաղաձայններուն շարբը երեք աստիճան ունի. թրթոռն, թրթռուն շնչաւոր և խուլ. պէտք է նկատել սակայն որ թրթռուն ձայներն ալ հոս կատարեալ թրթռուն չեն, այլ շատ կը մօտենան խուլի. քաղաքին քովի գիւղերը ունին միայն երկու աստիճան, պակսելով թրթռուն շնչաւորը. Հին հայերէնի թրթռուն ձայները սովորսրար դարձած են թրթռուն շնչաւոր, խուլերը թրթռուն, իսկ թաւերը անփոփոխ կը մնան. Հետաքրքիր է ը ձայնին փոփոխութիւնները. ատամնականներուն քով կը դառնայ շ, միւս բաղաձայններուն քով յ, իսկ ձայնաւորներուն քով կը մնայ անփոփոխ. ինչ. մաշդ՝ մարդ, դայլագ՝ դատարկ, չիւս՝ չորս, նէրագ՝ երազ, էրիս՝ երես, սեռ. էյսի ևն։

Հուլովման մէջ նկատելի են յոդնակիի իր, նիր, նին մասնիկները.

Ո.	հացիր	ինձ'օյնիր, ինձ'օյնին
Ս.	հացէրու	ինձ'օյնուն
Բ.	հացէրուն, հացէրունմէնէն	ինձ'օյնէրէն, ինձ'օյնունմէնէ
Գ.	հացէրօվ	ինձ'օյնունմէնէրօվ

Հայցականը երբեմն ուղղականին, երբեմն ալ արականին նման է. եղակի բացառականը կ'առնէ էն կամ ը՞ն։

Դերանունները կը հոլովին հետեւալ ձեռվ.

Ո.	յէս	դ'ուն	էս, ինս
Ս.	իմ	քու	էսու, ինու
Տ.	ինձի, ինձիգի	քէզի, քէզիգի	էնու
Հ.	»	»	էս, էնու, զըն
Բ.	ինձմէն	քէզմէն	էնդի, ինդի
Գ.	ինձմօվ	քէզմօվ	էնու հիդ
Ո.	մէք	դ'ունք	էնիր, ինիր
Ս.	միր, միյ	ձ'իր, ձ'իյ	էնուց, ինուց
Տ.	մէզի, մէզիգի	ձ'էզի, ձ'էզիգի	»
Հ.	»	»	էնուց, ինուց, զէնիր

Բ. մէզմէն ձէզմէն էնուցմէն, ինուցմէն  
Գ. մէզմօվ ձէզմօվ էնուցմօվ

Յոդնակի գործիականը շատ բազմագան է. ինչ. Էնուցմօվ, էնուց-  
մէրօվ, էնիցմէրօվ, ընիցմէրօվ, լնուցմէրօվ, ընուցմօվ. բայց չը-  
ուիր ինուցմօվ, Ըստ այսմ կ'ըլլան միւսներն ալ. ինչ. էսիր, իսիր,  
էսուցմէրօվ, էսուցմօվ, էսիցմէրօվ, էդիցմէրօվ ևն:

Ո. վէօվ վօրօք

Ա. Տ. վում ումինց, վումինց, վօրինց, վօրէօց

Բ. վումմէն, ումմէն ումինցմէն, վօրօցմէն, վօրինցմէն,

վումէցմէն, ումօցմէն

Գ. վում հիդ ումինցմօվ, վումմինցմօվ, վօրօցմօվ.

Ո. ինքը ուրինք

Ա. ուր, ույ, ուրին ուրինց

Տ. Հ. ուրինը \*

Բ. ուրմէն, ուրմըն, ուրինմէն ուրինցմըն

Գ. ուր հիդ, ուրինը հիդ ուրինց հիդ

Ո. վէօր վուրօքը, վուրօնքը

Ա. Տ. վօրին վուրօցը, վուրօնցը

Բ. վօրմէն վուրօցմէն, վուրօնցմէն

Գ. վօրօվ վուրօցմօվ, վուրօնցմօվ

Բայերուն մէջ կան շատ հետաքրքիր նորութիւններ. առա-  
ջին լծորդութեան ե ձայնաւորը եղ. ա. թ. և յոգ. ա. գ. դէմքե-  
րուն մէջ կը դառնայ ի. երրորդ լժորդութեան ա ձայնաւորը եղ.  
ա. և յոգ. ա. և գ. դէմքերուն մէջ կը դառնայ օ: Սահմանական  
ներկան և անկատարը կը կազմոին գ կամ զու մասնիկներով.  
առաջինը կը դրուի ձայնաւորով սկսող բայերու սկիզբը, երկ-  
րորդը բաղաճայնով սկսող բայերու վկրջը: Շարունակականը կը  
կազմուի ոմի (տեղ տեղ նաև գունի) մասնիկով: Օր.

### Ներկայ

գուգիմ բ'էրիմ գու

գուգիս բ'էրիս գու

գուգէ բ'էրէ գու

դուզիք	բ'էրիք գու
գուզէք	բ'էրէք գու
գուզին	բ'էրին գու

## Անկատար

գուզէյի	բ'էրէյի գու
գուզէյիր, գուզէյդը	բ'էրէյիր գու, բ'էրէյդը գու
գուզէր	բ'էրէր գու
գուզաքը	բ'էրաքը գու
գուզէքը	բ'էրէքը գու
գուզէյնը	բ'էրէյնը գու

Կատարեալին կազմութիւնը հին ձեռվէ է. միայն եղակի երրորդ դէմքին ձայնաւորը առաջին լծորդութեան մէջ կը դառնայ ի. ինչ. ավլից, աշից, թափից, բ'էրից ևն.

Ապառնիին մասնիկն է բիդի, որ միշտ բայէն յիտոյ կը դրուի, ներկայ ապառնիին եղ. ա. դէմքին մ' ձայնին բով' մասնիկին նախաձայն ը հնչիւնը կ'ինույ, անշուշտ նախապէս վերածուելով մ' և յիտոյ կրծատուելով. Միւս դէմքերը ը ձայնը անփոփոխ կը պահեն.

բ'էրիմ իրի	բ'էրէյի բիդի
բ'էրիս բիդի	բ'էրէյդը բիդի
բ'էրէ բիդի	բ'էրէր բիդի
բ'էրիք բիդի	բ'էրաքը բիդի
բ'էրէք բիդի	բ'էրէքը բիդի
բ'էրին բիդի	բ'էրէյնը բիդի

Ստորադասականը կը կազմուի նա մասնիկով. ինչ. էզէրէմ բ'էրիմ՝ նա «եթէ բերեմ», էզէրէմ բ'էրէյդը՝ նա «եթէ բերէիր» ևն. Այս մասնիկով կը կազմուի նաև տեսակ մը յորդորական կամ մեղմ հրամայական. ինչ. բ'էրիս նա «եթէ կարելի է բեր».

Յարակատարն ու գերակատարը կը կազմուին եմ կամ ունիմ բայով և -ած, -եր գերբայներով. ինչ. գնացիր իմ, գնացած իմ կամ ունիմ «գացեր եմ», ասդած ունէյի «ասած էի» ևն

Անորոշ գերբայներուն ել, իլ, ալ, ու վերջաւորութիւնը չնշուած և ասոնց տեղ հնարուած է նոր մասնիկ մը ուշ, որ բոլոր լծորդութեանց համար ալ ընդհանուր է. ինչ. խօսուշ՝ խօսիլ,

էշղուշ՝ երթալ, բ'էրուշ՝ բերել են. հոլովուած ժամանակ կը գործածուի դարձեալ նոյն մասնիկը.

Ո.	Հ.	բ'էրուշ	բ'էրուշնին
Ս.	Տ.	բ'էրուշի	բ'էրուշնուն
Բ.		բ'էրուշըն	բ'էրուշնուն
Գ.		բ'էրուշօվ	բ'էրուշնէրօվ

Ինձ կը թուի թէ յիշեալ մասնիկը փոխառեալ է թրք. իշ, ըշ, ուշ և պրո. իշ մասնիկէն, որ նոյնպէս դերբայներ կը շինէ. օր. թրք. ալլշ-վէրիշ՝ առևտուր (այն է՝ առումն և տալն), պրո. առայիշ՝ հանգիստ, հանգչեն են.

Բացասական բայերը կը շինուին նախադաս չ, չի կամ յետադաս ուչ մասնիկով. այսպէս՝

### Ներկայ

չիմ	բ'էրիւ	չէյը	բ'էրիւ
չիս	»	չէյըը	»
չի	»	չիր	»
չիք	»	չմքը	»
չէք	»	չէքը	»
չին	»	չէյնը	»

Կատարեալը ունի երկու ձև. այսպէս՝

չի բ'էրի	կամ	բ'էրի ուչ
չի բ'էրիր		բ'էրիր ուչ
չի բ'էրավ		բ'էրավ ուչ
չի բ'էրաք		բ'էրաք ուչ
չի բ'էրիք		բ'էրիք ուչ
չի բ'էրին		բ'էրին ուչ

Ապանուին ունի երեք ձև. այսպէս՝

չի բիդի բ'էրիմ	բ'էրիմ ուչ բիդի	բ'էրիմ իդի ուչ
չի բիդի բ'էրիս	բ'էրիս ուչ բիդի	բ'էրիս բիդի ուչ են.

Հարցականը կը շինուի թէ մասնիկով, որ կրնայ զանազան գիրքեր առնել. օր. չի՞ն թէ գ'ալ, գ'ալ չի՞ն թէ, չի՞ն գ'ալ թէ հաւասարապէս կը նշանակեն «գալու չե՞ն», Սակայն եթէ բայէն առաջ հարցական միջակ անուն կամ մակրայ կայ, թէ մասնիկը

մե դրուիր. ինչ. քօնի՞ հօքի յիք «քանի՞ հոգի էք», ի՞նչօ էրիք «ի՞նչպէս ըրիե», վկօ՞ր մաշոյը եզավ «մը մարդը եկաւ», հօ՞քօր օր գւալ չեյլը, օրի՞ իսօր գուղէ՞յլը՝ «երբ գալու չէիր, ինչնւ խօսք տուիր», ընդհակառակը կ'ըսուի էսա՞ դօմ թէ՝ այս տամ, մէ՞ր թէ՝ մէնք, դր՞ն գւացիր թէ՝ տժն գացիր ևն:

Համշէնի բարբառը ունի նաև տարօրինակ յատկութիւն մը, որ աչ թէ ուրիշ հայերէն բարբառի, այլ կարծեմ ուրիշ որևէ լիզուի մէջ ալ գոյութիւն չունի:

Ինչպէս դիտենք, ամէն լեզու օտար փոխառեալ բառեր ունի. բայց այս փոխառութիւնները այնպիսի ձեի մը տակ առնուած են, որ փոխառու լիզուին մէջ իրը արմատ համարուելով՝ կրնան անոր քերականական կանոններուն հպատակիր: Փոխառութիւնները եթէ գոյական կամ ածական են՝ ուղղական պարզագոյն հոլովածեով առնուած են, եթէ բայ ին՝ գերբայի կերպարանքով առնուած են, եթէ ուրիշ որևէ անփոխսելի մասն բանի են՝ նոյնպէս պարզագոյն արմատական ձևով առնուած են. և այս բոլորը կրնան հոլովուի կամ խոնարհուի. ինչ. օր. զուտ թուրք փոխառութիւններով կազմուած հետեւալ նախադասութիւնը. «Սա յէնիշէրին խալփախին թէքմէ մը յէրլէշղիրմիշը ընէմ թի թէքէր-մէքէր գա»: հոս բառերը թուրբերէն են, բայց հոլովուած կամ խոնարհուած են հայերէն: Համշէնի բարբառին մէջ շատ կը պատահի որ փոխառեալ բայերը խոնարհուին թուրքերէն քերականութեամբ և այնպէս ալ կը ներմուծուին հայերէն նախադասութեան մէջ: Օր. լնիր լուաչօգին թիշ մը յարալաղիէր «անոնք Խաչոյին քիչ մը վիրաւորեցին»: իրաց հէղ ույալում «իրարու հետ յարմարուինք»: Էղաու մէզի հէղ կօշղի «առաւ մեղ հետ միացուց»: գ'եղ թէ գ'աս, իրաց հէղ դօլուշուրուք «եթէ գիւղ գաս, իրարու հետ կը կոռուինք»: դ'ունք շա՞ղ փարա կազօնութուուզ «գուրք շմատ դրամ կը վաստկիք»: Այս խօսքերուն մէջ զուտ թուրբերէն կանոններով խոնարհուած են յարալաղիէր (կատ. յոդ. գ.), ույալում (հրամ. յոդ. ա.), կօշղի (կատ. եղ. գ.), դօլուշուրուք (ներկ. յոդ. ա.), կազօնութուուզ (ներկ. յոդ. բ.), որոնք ուրիշ ամէն տեղ պիտի ըլլային՝ յարալամիշը ըրին, ույմիշը ըլլանք, դօլուշուրուք կը լաւանք, կօշմիշը ըրաւ, կազանմիշը կը լաւ:

Բարբառին մէջ ուրիշ նշանաւոր երևոյթ մէ նաև շեշտը: Ինչպէս Տրապիզոնի, նոյնպէս և Համշէնի բարբառին մէջ շեշտը:

ըստ օրինի վերջին վանկին վրայ է. բայց արագ խօսակցութեան մէջ շատ անգամ կը պատահի որ երկու բարբառներուն մէջ ալ շեշտը բառին առաջին վանկին վրայ անցնի. Ասիկա Պոնտոսի ընիկ ժողովուրդին՝ Լազերու լեզուին աղեցութեամբ է: Լազերէնը կը շեշտէ առաջին վանկին վրայ. թէկ շատ աեղ Լազերը իրենց մայրենի լիզուն կորսնցուցած են և թուրքերէն կը խօսին, բայց թուրքերէնը կը շեշտեն իրենց նախկին շեշտով. այսպէսով լազերէնի շեշտը անցած է թուրքերէնի և ասկէ ալ հայերէնի անցնելու վրայ է:

### ՆՄՈՑՇՆԵՐ

#### ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒԷՆ

##### 1. ԶԷՓԱՆՈՒ գիւղէն \*)

Եքուց կալանդար (կաղանդ) է. էս օր էմէն մաշղիգ վերվէր, նէս-նէն գէշգօն գուլքօն. էմէն մաշդ խթուս ինթուս թոշի գոււ էմօն գաղին գու օր՝ բըյդինքի մէջ գօյսըվին գոււ:

Էմէն մաշդ ժաժվի գոււ ասդի (ասացի): օր օնցած դարվօնէ ինչիգ մը բագաս թօղուն ուշ. յիս էլ բարար գողնիլ չիմ. նէդվիմ գոււ նէս նէն, ինձիգի ինչ բօն օր ասդած ին՝ զէն ընիմ իդի, օր էշգօմ միր գընվօյնուն (անողոներուն) հիդ կալանդար ընիմ:

Կալանդարը բէդքը բօն է. ինցօ սիյդըս ֆըռֆըռա գոււ թէյիգ հասնիմ իդի իրիգվօն. ինցօ բէդ գընիմ (կ'սպասեմ) թէ մէգ մը իրիգվօն համնէի:

Գիղիմո ինչ բօնի հօմար գուղիմ կալանդարը. իրիգվօն չէրէզ շադ ուղինք բիդի. կալանդարի ձառ զայթարինք բիդի. իընձիւրի մէջ վարա դընինք բիդի. միր բէդքը (լաւ) յիզը գումէն դուն բէրինք աշինք բիդի սա՞ղ թէ սօլ օդքը նիյս դընէ բիդի. գօդօշվընուն ձէրը լուցած մէզրէ մում գըրցընինք բիդի. էրգու գոդօշնուն վրէն էլ սիմիթ օնցընինք բիդի:

Եքվօն կալանդար է ասդած ունիմ. հիմիջար միր բօնն է կալանդար էնուշի հօմար էմէն ինչիգ հազր ընուշ. միր բօնը շադ

չեթին էր, Էնուր հօմար օր միր գընվօյնին քիչվօր էին, ու մէզ զիգի բօն շաղ գէր (կար):

Միր գօնը շաղ մաշտ չի գէր. յիս ունէր ախրէր մը ու մէյըս. հէյըս իմ չիւյս դարէդօն էղաձ վախոլըս մէռաձ էր. մէյս՝ հօյս մէռուշէն էրդու դարի յիդ՝ գընաց Վէրանա դարքըլէցավ. մէզիգի Ազօհ հօխբէյըս ըէհից, աշից ինչաք միձրցօնք:

Շաղ բիշիլիդ էի. միդքըս գուրքա օր հօխրէյըս գարբըլէցավ. հօղօփիինս Գուխլա գէղէն հայս ըէրաձ ունէին. յիփ ձիէն վէր առին՝ քօլքը գլխուն նսդավ, ինձիգի զօքը նըսղէցուցին. հօղօփիինս ինձիգի օնթից ու բաքնից:

Հօխրէյս մէզիգի շաղ սիրէր գու. զասէր թէ իմ ախրօր գէղն ին. ամմա հօղօփիինս էմէն դարբա մէզիգի ըէօթզէր գու. էմէն դարբա միր բօնը լացուշ էր:

## 2. Կիշանա զիւղէն\*)

- Բ'արիվս քէ, Աթօմ, մւսդի (վնայ գէղէն) գուղտաս:
- Քախքըն:
- Ի՞նցո իս, բէդք իս թէ:
- Բէդք իմ, ի՞նչ ընիմ իդի:
- Բ'օնիմյդ ինցո ին:
- Գէշ չին. գ'մւնք ինցո էք. աս դարի ինցո օնցուցիք:
- Փովսարէ մաշտը ի՞նչ գայնա ընիլ. զիդիս օր խէօղ չունիմ. մէգ գդէօր մը խէօղ ունէյի, Էն էլ բօրջիս դէղ ձէռնէս առին. գ'նացի միր ալայէն. մարաբալուղի հումար խաձ (քիչ, կտոր) մը խէօղ առի. Էնու վրա էլ ը՞նդդար էմէղ էրի օր, հիշ հսաբի չի գ'ալ. փօրէցի, քօքը փէդէցի, իսդգէցի, թէմիզ մը զիրէցի, մէկ փարչըն լազուկ ցօնէցի, վէօյն էլ լօրդէ ցօնէցի, զըյնէցն էլ գնթում-մնթում սադրէցի. զնթմընին ու լօրդէնին էփէյի էզոն ամա, լազդ հիշ չէղավ. էղաձ իրաղն էլ դարի քաղաքը, ձախէցի, անջաք ընիցմէրօվ քօրջիս գէսը զըվի. մէզէլ զէսն էլ բ'աց մնաց:
- Դունդ քօնի հօքի յիք:

\*) Այս և յաջորդները իմ հաւաքածներս են տեղացի ուսուցիչներէն և գիւղացիներէն:

- Վիզ հօքի յինք, յէս, գողօցը մէրը, չիւյս էլ դղաքը:
- Դղաքդ՝ մօնչ ին թէ ախչիդ:
- Էրգու մօնչ, էրգու ախչիդ ին, ախչգընիս իրէք էինը ա-  
մա, մէզը մէսավի:
- Դղաքդ, գաշդն գու թէ:
- Հա, հէլըէթ, մօնչիյն էլ գաշկօն գու, բուլգընիս էլ (պու-  
միկ «աղջիկ»). միծ մօնչըս գասպիրէք դարէգօն է, բղդիգը դաս-  
նըմէգ. առաջմէն բուլգընիս գաշդում գվուշի չուզէցի (ուզէցի  
էօչ գաշդում գալ). «բուլգօն գաշդուշը ի՞նչ բէդը է» գասէյը՝  
ամա քաղաքէն էգաձ վարջաբէզը (վարբէզը) շադ ասաց, շադ  
թէրլիփ էրավ, արըր արքէթ յէս էլ կանմիշ էղա, դահա ինչիդ  
չմսդի:

### Յալա գիտէն

- Գ'իրբէօր, արի, քիչ մը նսդիք, ի՞նչի մը հալլաշալում:
- Ի՞նչ հալլաշաջա'ղուք, մէք ինչիդ չիյդիք օր. մէզի հէդ  
ի՞նչ հալլաշաջա'քուն:
- Բաղմէս աշիք, ի՞նչօ էլավ Դալգաթօնի բ'օնը:
- Մայիսին գիսուն էր՝ գնացաք էլաք Դալգաթօնը. մեր  
տձէյն ու օխչըյնին օնցընաքը բիդի. Թուրբերը չիք թօղուլ աս-  
դին. ընդէղն գ'արձուցին յէդ. յնէլ մը յէդ էգաք, Քիւրդալօղին  
գ'եղը էգաք. ընդէզը զարգին մէզիդի. մէք ու գբուցաք, էնիր  
էլ զբուցին:
- Վեմ շադ ըյէօթզէցին,
- Կօքիս ու ըյէօթզէցին. կալփի ըի էսիր ևաչօգին քիչ մը  
յարալաղիլէր. մէք ու էնից ըյէօթզէցաք:
- Ընդէղն նի՞ւր օնցոք:
- Գ'իշերը փախաք օնցաք սարը էլաք խալսէցաք:
- Թուրքերը ինչիդ գայցի՞ն թէ իմօնալ
- Իսդի ինչիդ ու չիմացին
- Էղել ի՞նչօ էրիք.
- Հիւրիսէթին գ'օնպդաքը բիդի. Թուրբերը մէզի դէսօն,  
ասդին հըն թէ մէք էշալ. գ'ունք մէզի ըյէօթզէցիք, մէք ու  
ձ'էզի ըյէօթզէցաք, էրաք խալափօթ (ոռւս. խառնակութիւն)

մը. իրաց հէդ ույալրամ. հը՞ն ու հիւրիւմէթը չըդնիք (չիյնանք). միյ գ'ողցած մալիյն ոլ յէդ առէք. էնից խօսածը օնդօջ դ'րաք էօչ. ինչաք Գիւմիւլիսանա. հուն Մըգըրդիչ էֆընդի մը դյոր, գ'նաս- ցաք դ'դաք զոն. հալիյս էնու հասպընցուցաք. օնցավ այցի դ'իյս, էղառ մէզիդի, ու իրաց հէդ դ'նացաք հիւրիւմէթը. ընդեղ մաշ- նադ (≤ մարդնակ «լաւ») արզուհայլ մը դվաք. արզուհայն ոլ Մըգըրդիչ էֆընդին դ'րեց. բէդքը (լաւ) մաշթ էր. ըյէօլէ՛լիմ էնու միրվացը. Փօլիս մը, էրդու զաֆթիյա Մըգըրդիչ էֆընդին էղառ մէզի հէդ կօշղի, ինք էլ հէդվընիս, ինչաք Թիւրդալու- ղուն գ'եղը. դասը հաղիկ մալ էնից դ'ողցած մալերուն յէդ էղառ, մեղի էրեդ, էր'եր քախըրի գ'լիմէն, ջօմփա էդ'իր. օնցաք դ'նա- ցաք էյլըն (թրք. արօտատեղի). շադ օյ դէսնու ըօլա թի: Ընդէդ դէդ բ'ոնէցաք, դուն շինէցաք. էղէք (կամ ընչաք) հիմի հուն իք:

#### 4. Ապկիօն գիւղէն

Յէս Արգյօնցի իմ. մէք ունիք մէդ վարջադուն. լսոչ (հկե- ղեցի). մէլ ունիք. ըիթուն գ'էղը չիւյս մահալս է. վարջադունը բ'աց է. ունիք իրէք վարժաբեդ. միյ դէդի իրադն է լազուգ, զա- ղին. խօդիրը շադ իրադարուց ին. էղու հումար էղած լազդն էլ չի հէքքիր. Այդէրուն մէչ դահա գը'լի լնքէ, բ'օնջւար (կա- ղամբ), ուրիշ յէ՛շիլուղ. Հէն միծ իրադը գալիինն է. Զ'մոօն բա- րաբ մացած վարժթը գ'էղացց բազին ցախուդիրը գ'օյձէլի գծնէն, խօդիյն էլ քէսադ (քիշ) ըլլուշին սէքաբի՝ օմրօն գօվիրը էյլէն դօնին գոււ: Էյլըն մինըն էրդու օր հէուու է. գօվիրը շա- ըրուխ չին գարի էշգաւ. էղու հումար էրդու գ'էշիր գ'ոււսը մընօն գոււ, ուշինջի իրեդունը գեղ հասնին գոււ. իրէք օմիս գինուշըն (կինալէն) էղիվ՝ էլի վէր գոււգ'օն: Միր գ'էղացիք գօվ շադ բէ- հին գոււ. շոնքի զիբիլը (աղբ) շադ բիկու է. սադէ գաթէն բաշ- քար էլ մաշդը աւգէ չուզէ զիբիլին հումար բիդի զիրէ հօշդիր (հորթեր) ու գաթ չընօղ գօվիր: Միր գ'էղացիք շադ ֆուխարէ ին. էղու հումար շադիրը կուրբէթ գէշգօն, վարա կազօնմիշ ըլլուշի հումար. շադիյն էլ կուրբէթին մէչ զէրուր (թշուառ) ըլլուշէն մէսնին գու՝ Թօղէլով չօլուիս-չօջուիս էրիսի գրա: Է՛յ զիու հէ՛յ, էղմօն քօնիք օջախ մէրած (մարած) է:

Մէ մէլ օր (մէկ մ'ալ որ) միր գ'էղացիք շադ ուղուզ (աբ-

գէս) ին, ինչիգէ (բանէ մը) խաքար չունին. էրգուս մը (մէկ-  
երկու, մի քանի) դարի անջար գա օր բիչ նէհրած ին տռաչ էշ-  
դալ. Միր էլսիիայնին ուղուց ըլլուշին սէրաքի շաղ ժամասիր  
ին. զու հավու բէս գրօնավօյնուն ասդածին (ըսածին) հավդօն  
գու. նորվէ գ'ալիք (նորելուկ) խէլաց մօդիգ բ'օն մը ասիս նա,  
չին հավդալ. օնդան սօրա էլ դահա բ'արիվդ էլ չին առնուլ  
դէ (թէ) էս գըղն մաշթ չըպի բիդի, յախօդ օնսասդված է, էդ  
սէրէրին ըմըն սըրա հինի ու նորի գոիլ գըպի:

## 9. ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐ

Այս բարբառը կը խօսուի Մալաթիա քաղաքին և իր շրջակայ գիւղերուն մէջ՝ մինչև Ատիհաման կամ Հիւսնիմանսուր. իր գրաւած շրջանը կը ըռնէ Տիգրանակերպի, Խարբերդի, Արարկերի և Կիլիկիոյ բարբառներուն մէջտեղը. Ասիկա ալ հայերէնի հարաւային սահմանապահներէն մէկն է, որովհետեւ Հիւսնիմանսուրէն հարաւ այլ ևս հայերէն չկայ. քրդերէնը, թուրքերէնն ու արաբերէնը ըռնած են իր ասպարէկը.

Մալաթիոյ բարբառին համար ունինք փոքրիկ ուրուագիծ մը իր ձայնական զրութեան վրայ՝ Բիւրակն թերթին մէջ (1900, էջ 118) և երկու փոքրիկ անբաւական հատուածներ (Բիւրակն, 1898, էջ 620,—1899, էջ 772): Աւելի փոքրիկ բնագիր մ'ալ կայ Հիւսնիմանսուրէն (անդ, 1900, էջ 331):

Հիմունելով այս բոլորին վրայ կը նետեցնել թէ Մա-  
լաթիոյ բարբառը կը բռնէ Խարբերդի, Տիգրանակերտի և Կիլի-  
կիոյ բարբառներուն մէջտեղ միջին դիրք մը. Եթէ համեմատենք  
առաջինին հետ՝ կը տեսնենք որ Մալաթիոյ բարբառը շատ փո-  
փոխուած է, իսկ եթէ Կիլիկիոյ, յատկապէս Մարտի, հնիթաբար-  
բառին հետ համեմատենք՝ Մալաթիոյ բարբառը բաւական մա-  
քուր երեսով մը կ'ստանայ.

Բաղաձայններուն դրութիւնը նոյն է Տիգրանակերտի բարբառին հետ. հին հայերէնի երեք աստիճանի ձայններէն երկուքը միայն կը մնան (թրթոռն և թաւ). թրթոռն և թաւ ձայնները կը դառնան թաւ, իսկ խուլերը կը դառնան թրթոռն. օր. փարի՝ բարի, փարց՝ բարձ, փէրէլ՝ բերել, փանցըր՝ բարձր, քիրը՝ գիրք, թօն՝ դուռ, թանագ՝ դանակ ևն.

Զայնաւորներուն և բաղաձայններուն մէջ Մալաթիոյ բարբառը հետևեալ ձայնափոխութիւնները կ'ընծայէ.

Ե > ա. ինչ. մանձ՝ մեծ, փառ՝ բեռ, սըսառ՝ սիսիռ, լառ՝ լսու (լեռ), յափ՝ երբ։

Ե > ի. ինչ. ցօրին՝ ցորեն (ցորեան), խիլք՝ խելք, ավիղի-րան՝ աւետարան, սիվ՝ սեւ (սի)։

Ու > օ. ինչ. թօռ՝ դուռն, չօռ՝ ջուր, հօմ՝ հւմ։

Այ > է. ինչ. մէր՝ մայր, էս՝ այս, փէդ՝ փայտ, էրի՝ արփ, էրիէ՝ այրել։

Ե > ա. ինչ. ցան՝ ձայն, լան՝ լայն։

Ոյ > օ. ինչ. քօր՝ քոյր, լօս՝ լոյս, փօն՝ քոյն։

Իւ > ի. ինչ. ախփիր՝ աղբիւր, հէրիր՝ հարփիւր, էրին՝ արփւն։

(Այս երկու ձայնափոխութիւնները յատուկ են նաև Խարբերդ-Երգնկայի բարբառին, բայց Տիգրանակերտի բարբառին մէջ դոյութիւն չունին)։

Ե > օ. ինչ. սօն՝ սիւն։

Ե > էօ. ինչ. ցէօն՝ ձիւն։

Թերականութեան մէջ չկրցանք գտնիլ առանձին յատկանշական ձևեր և եթէ հրատարակուած հատուածները ճիշտ են, կը ընանք ըսել թէ Մալաթիոյ բարբառին քերականութիւնը առանձին նորութիւններ չունի։

## ՆՄՈՅՇՆԵՐ

### 1. Մալաթիայէն \*)

Դէվէէն ինգէր՝ հօփ հօփը ցառքէ թօղ չիդար։

Օշիօգը կը քէրվի՝ անօթին զիւման գըյնի։

Հարսնէդունը չը քըդէ, շէրէփն առիր գը վազէ։

Յարա չունիս նէ ինչմւ գուշունմիշ գըմիս։

Գաղունէրը քացին, մուգէրուն ջանփա փացվէցավ։

Մէղավօրը ժամ չէ գէցիր, գայնիր է նէ մաղը աչքն է մդիր։

Զօռը (ջուրը) սանդը թիր՝ ձէձէ ձէձէ՝ զինէ չօռ։

Դանձը քէնց ձառը ձանդը է։

Զէմ ուդիր՝ ջէըս թրէք, չիմ գարքըվիր՝ ձոցս դվէք։

\*) Տես Բիւրակն 1899, էջ 772.

Զուը բարդաղը դէսնէս, դէրդէրը խուցը:  
 Իշուն չի հանիր, փալանը զը ձէձէ:  
 Շանը զը զէնէն դէ զիրունմնէ զամշնան:  
 Իս գուղիմ շարգօղ՝ Ասված գուղա շալդէլիք:

## 2. Ատիեամանէն \*)

(ԹՌՔ, Հիւմնիմանսուը)

Մուդ գդում, էրին սրջէս. ըէօն ըննաս. խանադ իւարապ  
 ըննա. պատին տակը մնաս. էրէսիդ հայոդ չննա. պէմուրատ էր-  
 թաս. պապուդ գանկը կողը չճանդչի. Աստուծոյ խշմին էրթաս  
 օղուլ ուշաղի տէր չննաս. կէտնին հօթը յատակը անցնիս.  
 տունիդ պայխուշ խօսա. աչվեներդ փաթը փաթը փաթլամիշ  
 ըննա:

\*) Տես Բիւրակն 1900, էջ 331 (գրութիւնը անփոփոխ պահած):

## 10. ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԲԱՐԲԱՐՈՒ

Այս ընդհանուր անուան տակ կուղենք ամփոփել Զէյթունի, Հաճինի, Մարաշի և ասոնցմէ աւելի հարաւ՝ Քիլիսի, Փայասի, Ալէքսանտրէդի, Անթաքիոյ և Սուետիոյ մէջ խօսուած հայերէնը: Թէւ ասոնք իրենց մէջ կը ներկայացնեն բաւական տարբերութիւններ, սակայն ընդհանուր յատկանիշները աւելի մեծ ու հասարակաց ըլլալով՝ կարելի է զանոնք ենթաբարբառներ համարել:

Վերոյիշեալներուն մէջ Զէյթունի և Մարաշի գաւառականները միայն գոհացուցիչ կերպով հետազօտուած են: Առաջինին վրայ ունինք Յ. Ալահիլէրտեանի Ունիտ կամ Զէյթունը (Պոլիս, 1884): Այս գիրքը կը պարունակէ բազմաթիւ բնագիրներ Զէյթունի բարբառով և վերջը համառոտ բարբարան մը: Նոյն բարբառով ուրիշ փոքրիկ բնագիրներ հրատարակուած են Բիւրակնի մէջ (1898, էջ 144.—1899, էջ 18, 137, 443, 545.—1900, էջ 74, 228): Բազմավէտի մէջ (1897, էջ 467—73) հրատարակած իմ մէկ հէքիաթս հանուած է Ալահիլէրտեանի գրքէն:

Ասոնցմէ զատ ունիմ մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը Զէյթունի բարբառին վրայ, զոր պատրաստած եմ 1910 թուին ամառնային ճամբորդութեանս ժամանակ՝ Պոլսոյ մէջ, օգնութեամբ բնիկ Զէյթունցի և Պոլսոյ Կեղրոնական վարժարանի ուսանող պր. Օնինկ Մահակեանի և իշխանորդի Յ. Եաղուղեանի:

Մարաշի ենթաբարբառը ուսումնասիրած է նախ համառօտիւ Մէլիք Ս. Դաւիթ բէկ՝ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ 1896, էջ 43—45, 113—114, 229—232 և 354—357, Այս ուսումնասիրութիւնը՝ որ յետոյ աւելի համառօտ կերպով հրատարակուած է Փրանսերէն թարգմանութեամբ Mélanges de Harlez թերթին մէջ, պատրաստուած է Արաքս 1889, Բ. էջ 21—27 հրատարակուած նմոյշներուն վրայէն: Ուրիշ աւելի կատարեալ ուսումնասիրու-

թիւն մը և քանի մը բնագիրներ հրատարակած է բնիկ Մարտցի Յ. Վարժապետեան՝ Բիւրակն թերթին մէջ (1898, էջ 179, 360, 387, 425, 452, 465, 481, 535, 570, 585, 597, 693, 860, 888, —1899, էջ 101, 314, 349, 405, 425.—1900, էջ 185 և 363):

Հաճինի ենթարարատիւն վրայ ունինք նախ Հայկանուշ Պօյաճեանի բաւական ընդարձակ յօդուածը (Արաքս, 1889, Ա. էջ 47—51) և քանի մը մանր գրութիւններ Բիւրակնի մէջ (1898, էջ 779.—1899, էջ 41.—1900, էջ 331): Անտիոքի շրջակայ գիւղերէն Քէսապի և այլ գիւղերու լեզուին վրայ տես Բիւրակն, 1899, էջ 443 և 1900, էջ 731: Միւս տեղերու լեզուին մասին տեղեկութիւն չկայ բնաւ:

Կիլիկիոյ բարբառը՝ որուն ամէնէն գլխաւոր ներկայացուցիչը Զէյթունն է, կը պարունակէ — ա, ո, ե, է, ը, Ռ, ի, օ, ո, էօ, ու, իւ ձայնաւորները: Ասոնց մէջ ը նոր հնչին մէէ, որ կը ներկայացնէ ը և ա ձայնաւորներուն միջին աստիճանը, Բաղաձայններն ունին երեք աստիճան Զէյթունի բարբառին և Հաճինի ենթարարատիւն մէջ (թրթուն, թրթուն շնչաւոր և թաւ բաղաձայններ): Հարաւային կողմը՝ այն է Մարաշի ենթարարատիւն մէջ թրթուն շնչաւորները շնջուած են: Զէյթունի Շորվայեան թաղին մէջ կը գտնեմ նաև խուլ ծ, ծ, պ, կ, տ, ձայնները: Անտիոքի գիւղերուն մէջ կան նաև օյ, էյ, իյ, այ երկրարանները, որոնք ուրիշ տեղ գոյութիւն չունին:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ՝ ամէնէն յատկանշականն ու ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ տարածուածը ա ձայնին օ-ի վերածունն է շեշտի տակ: Օր:

Զթ. — օսկ՝ աստղ, այլսնօին՝ առաստաղ, ը՝ անօլ՝ բանալ, Ասքօծ՝ Աստուած, անգօն՝ անագան (ուշ), իշնօլ՝ իշնալ: Զէյթունի Եաղուբեան թաղը այս օ-երուն դէմ կը հանէ միշտ ո:

Մրշ. — բարօք՝ պարապ, բաղօք՝ քաղաք, գլնեօք՝ կըլլայ (կը մինի), մօրթ՝ մարդ, քօլ՝ քար:

Հճ. — զաշդօմ՝ կերթամ, ըիգ՝ զօմ՝ պիտի գամ, հազօր՝ հազար, հօր՝ հատ, քօրիք՝ պարտք են:

Անտ. — դօլ՝ տառ (հայր), էխշօր՝ աշխարհ, զօ զինօմ՝ կը կենամ, ընենօ՝ լինի (ըլլայ), զրօ՝ աբա, զօրիք՝ պարտք են:

Շեշտի տակ չեղած ժամանակ ա ձայնաւորը կը մնայ ա կամ կը դառնայ ո, ինչպէս նաև ու, էօ ևն՝ համաձայն զանազան

ձայնաբանական պայմաններուն. Օր. Զթ. թոթովիլիլը՝ թագաւոր, նոյէօյ՝ արօր, բւայող՝ բարտկ, էվլոշք՝ աւաչ (հրդ), էշպիլը՝ աշակերտ ևն.

Եւ և է ձայները թէ միավանկ և թէ բաղմավանկ բառերու մէջ կը դառնան է կամ ի. օր. Զթ. իյզոն՝ երեկոյ, իս՝ ես, էնսուն՝ երեսուն, իյիս՝ երես, իյզօն՝ երեկամունք, իյզոնք-քոյ՝ երկանքար, իյանի՝ երանի, իզիյք՝ եղք, ՀՃ. ծիք՝ երեք, թիթիվ՝ թեթև. Մրշ. զիշիք՝ գիշեր, իրիք՝ երեք ևն. Զէյթունի մէջ կը մնայ նաև ե. ինչ, սիսնո, զեղ:

Հ ձայնին դէմ շատ անգամ Զէյթունի մէջ կը գտնենք մ, ի ձայնաւորը սովորաբար կը մնայ ի, բայց ձգարւմ ունի հետզիստէ բացուելու. Զէյթունի բարբառին մէջ տեղ տեղ դարձած է է, ը, ն, ա, Մարաշի մէջ եղած է ա. օր. միուր Զթ. Մ՛ն, Մրշ. մաս, կին, կնիկ՝ Զթ. զմնագ, Մրշ. զընագ ևն. Միւս ձայնաւորներուն մէջ ո > օ, իւ, էօ, ու > օ, իւ, իւ > ի, ն, է, ոյ > իւ, ի, այ > ո: Զէյթունի բարբառին և Հաճընի հնթաբարասին մէջ հայերէնի թրթուն բաղաձայնները դարձած են թըրթուն շնչաւոր, խուլերը դարձած են թրթուն, իսկ թաւերը կը մնան անփոփոխ: Մարաշի հնթաբարբառին մէջ՝ ուր՝ ինչպէս լսինք, թրթուն շնչաւորները կը պակսին, թէ թրթուն և թէ խուլ բաղաձայնները դարձած են թրթուն: Բ բաղաձայնը Զէյթունի շրջանին մէջ շատ տեղ դարձած է յ. բուն Զէյթուն աւանին մէջ այս ձայնափոխութիւնը կը գտնուի Շորվոյեան թաղը, որ կաղթական կը համարուի. միւս թաղերը կը հնչեն ը: Նոյն բաղաձայնը Հաճինի մէջ տ ձայնին քով զերածուած է շ, ուրիշ տեղ յ:

Կիլիկիոյ բարբառին ընդհանուր մէկ յատկութիւնն ալ բառի մը մէջ գտնուած բոլոր ձայնաւորներուն նմանացման ձգտութիւն է. օրինակի համար Զէյթունի բարբառով կ'ըսուի՝ գ'օնօց՝ գնաց, քօսոն՝ քսան, զօնզօն՝ կնկան, իսպի՝ ոսկի, իսպիլյ՝ ոսկոր, սեռ. իսպիլի, գօրթօմ՝ կերթամ. Մարաշի հնթաբարբառով՝ իսիլը՝ ասոր (սորա), իւսիւս Քիլիլիաղիւս՝ Ցիսուս Քրիստոս. Ասոնց մէջ կը տեսնուի որ ը, ո, ե, ա, ի ձայնաւորները իրենց իրական ձեր թողած՝ վերածուած են յաջորդ վանկին ձայնաւորին:

Քիրականութեան, մէջ կան քանի մը նորութիւններ, իսկ ձայնաբանական օրէնքները յառաջ բերած են շատ տարօրինակ

ձևեր։ Օրինակի համար՝ Մարտաշի ննթարարատին մէջ՝ որոշեալ ը և անտրոշ մը յօդերը ստացած են՝ առաջինը ը, ի, ու, իւ և երկու բորդը մը, մի, մու, միւ ձևերը, բասին վերջին վանկին ձայնաւորին համաձայն, այսպէս՝ շաբարգը շապիկը, փէ՛ղի՛ փայտը, ախշի՛նի՛ աղջիկը, դանօ՛գու՝ դանակը, մո՛ւգու՝ մուկը, խի՛տի՛ խոտը, շաբագ մը՝ շապիկ մը, փէ՛ղ մի՛ փայտ մը, ախշի՛ն մի՛ աղջիկ մը, դանօգ մու՛ դանակ մը, մուգ մու՛ մուկ մը, խիտ մի՛ խոտ մը, էօր միւ օր մը։

Հոլովմանց թիւը Խարբերդի և աւելի արևմտեան բարբառներուն հետ նոյն է. յոգնակին կը կազմուի իր, նիր (իյ, նիյ), նա, նը, դոք մասնիկներով. ինչպէս՝ ցլյիմնիր՝ ցորեններ, սը-ալրնը՝ սիսեռներ, սէօխողինա՝ սիսորներ, ճաղրզնա, ճաղրզնիյ, ճաղրզնիյ՝ ճաղրզնիյ՝ ճաղրիներ են։

Դերանունները կը հոլովին հետեւեալ ճեռվ։

Զէյթունի մէջ։

Ո.	իս	դ'օն	տն
Ս.	իմ	քու	էօնիւյ
Տ.	ինձե	քիզ	»
Հ.	նազդ	լզբիզ	զտն
Բ.	իմնեց	քիննեց	էնիգէց
Գ.	իմնէօլ	քիզմէօլ	էօնիւվէօք

Ո.	մինք	դ'օք	տնիյ
Ս.	մէյ, միյ	ձ'իյ, ձ'էյ	էօնիւնց
Տ.	միզ	ձ'իզ	»
Հ.	մզմիզ	յզձ'իզ	զէնիյ
Բ.	միյնեց	ձ'իյնեց	էօնիւցնե
Գ.	միյնէօլ	ձ'իզմէօլ	էօնիւնցմէօլ

Ո.	իւկ	չիյք, իւնչ
Ս. Տ.	օմ	չիյքու, իւնչի, ինչի
Հ.	զիւկ	չիյք, իւնչ
Բ.	օմնեց	չիյքն, իւնչն
Գ.	օմ հիդ	չիյքէօլ

Կը գտնենք նաև զըզքիզ՝ դքեղ (երկու նախդիրով), օսօ,

օղօ, օնօ՝ այս, այդ, այն, սեռ. ընիբ՝ անոր, իրինը՝ իրենք, յօր՝ որ, յօրը՝ ուր որ, չուրո՞ւ Ծրի Մարաշի ենթաբարբառին մէջ՝ էս, ըսօ՝ այս, Էդ, ըդօ՝ այդ, Էն, ընօ՝ այն, սեռ. ըսիր, բց. ըսիդմ, գրծ. ըսիզիւ, յգ. ուղ. ըսինը, իրինը, սեռ. ըսինց, իւսինցմէ, իւսինցմէ, գրծ. ըսինցմիւ, իւսինցմիւ են,

Ահաւասիկ ես, դու, որ գերանուններուն ամբողջական հովումը Մարաշի ենթաբարբառով.

Ո.	իս	դօն	իւրիւ
Ս.	իմ	քին	ուրուման
Տ.	իէս	քէզ	»
Հ.	յաս	ըսպի	իւրիւ
Բ.	իմնէ	քիննէ	ուրումէն
Գ.	իմիւ	քիննիւ	ուրումիւ
Ո.	մինք	դէք	իւրիրի
Ս.	միը	ձիր	իւրուրուն
Տ.	միզ	ձիզ	»
Հ.	միզնի	ձիզնի	իւրիրի
Բ.	միրնէ	ձիրնէ	իւրուրունէ
Գ.	միրնիւ	ձիրնիւ	իւրուրումի

Խոնարհման մէջ բայերուն սահմանական ներկայ և անկատար ձևերը կազմելու համար Զեյթունի բարբառը կը գործածէ զօ մասնիկը, որ ձայնաւորով սկսող, ինչպէս և միավանկ բայերուն քով կրկնուելով՝ կը դառնայ շարունակական։ Մարաշի ենթաբարբառը կը գործածէ կը, կի, կու մասնիկները. առաջինը՝ եթէ բային տուաջին ձայնաւորը ա, է, օ ըլլայ, երկրորդը՝ եթէ նոյն ձայնաւորը ի ըլլայ և երրորդը՝ եթէ նոյն ձայնաւորը ու ըլլայ. Թէ Մարաշի և թէ Հաճինի ենթաբարբառներուն մէջ սահմանականի մասնիկը չի կրկնուիր։ Օր.

Զթ. զօ ծախին՝ կը ծախեն, զօ գիփիմ՝ կեփեմ, զօ գուզիմ՝ կուզեմ, զօ գուզօս՝ կուտատ,

Մրշ. զը զարթօմ՝ կը կարդամ, զը զէնիմ՝ կը զարնեմ, զի սիրիմ՝ կը սիրեմ, զու խումիմ՝ կը խմեմ, զիլէ՝ կելէ, զառնու՝ կառնէ,

Հճ. զաշդօմ՝ կ'երթամ, զագ՝ զօմ՝ կուգամ։

Անկատարը Հաճինի հնթաբարբառին մէջ երկու ձև ունի. առաջին՝ պարզ ձև՝ որ կը յասաջանայ հայերէնի անկատարէն, և երկրորդ՝ բաղադրեալ ձև, որ կը կազմուի նոյնին վրայ աւելցնեալով իղի (թրք. id. անկատար կազմող մասնիկը). Ահա իրը որինակ երթամ՝ և զամ բայերուն կրկին անկատարները:

## Ա ձեւ

գաշդի	գագ'գի
գաշդիյ	գագ'գիյ
գաշդէյ	գագ'գէյ
գաշդինք	գագ'գինք
գաշդիք	գագ'գիք
գաշդին	գագ'գին

## Բ ձեւ

գաշդի իդի	գագ'գի իդի
գաշդիյ իդի	գագ'գիյ իդի
գաշդէյ իդի	գագ'գէյ իդի
գաշդինք իդի	գագ'գինք իդի
գաշդիք իդի	գագ'գիք իդի
գաշդին իդի	գագ'գին իդի

Շարունակական ձևերը կը պակսին Հաճինի մէջ. բայց Մարտի հնթաբարբառն ունի և կը կազմէ զօ մասնիկով. այս մասնիկը ձայնաւորին բով չի կրճատուիր. օր. զօ սիրիմ, անկ. զօ սիրա (կը սիրէի կոր), զօ իլլէ՛ կելլէ կոր, զօ առնու՛ կառնէ կոր ևն:

Ապառնին Մարտաշի հնթաբարբառին մէջ երկու ձև ունի. հասարակ ապառնի՝ որ կը կազմուի լստ սովորականին ըիղիք (պիտի) մասնիկով և անմիջական ապառնի՝ որ կը կազմուի իղիլ (ուզիւ) բայցով. օր. ըիղիք ըիրիմ՝ պիտի բերեմ, զիզիմ ըիրի՝ անմիջապէս պիտի բերեմ. Հաճինի մէջ ապառնիի մասնիկը կրճատուած դարձած է ը (Հալ), իսկ անցեալ ապառնին կը կազմուի վերոյիշեալ թուբական իղի մասնիկով. Ահա երթամ՝ և զամ բայերուն կրկին ապառնիները:

## Ներկայ ապառնի

բիշդօմ	բիգ'գօմ
բիշդօս	բիգ'գօս

բիշո  
բիշոնք  
բիշէք  
բիշոն

բիշ'գօ  
բիշ'գօնք  
բիշ'գէք  
բիշ'գօն

Անցեալ աւպառնի

բիշի իդի  
բիշին իդի  
բիշէյ իդի  
բիշօնք իդի  
բիշէք իդի  
բիշին իդի

բիշ'գի իդի  
բիշ'գին իդի  
բիշ'գէյ իդի  
բիշ'գինք իդի  
բիշ'գէք իդի  
բիշ'գին իդի

Անցեալ գերբայը Մարաշի մէջ իր ձևն ունի, Համբինի և Զէյթունի մէջ դարձած է իյ՝ ըստ տեղական արտասանութեան. աւելի շատ գործածական է օծ ( $<$  ած) ձեզ. բայց կայ նաև մօն (յն. πένος) մասնիկը՝ կրաւորակերպ բայերու համար. Օր. զիրիր է, զիրիյ է, զիրօծ է՝ կրած է, իփմօն-է՝ եփուած, փօռմօն՝ փոռուած են:

\* \* \*

Յայտնի է թէ Կիլիկիայի արևմտեան մասէն սկսեալ մինչև Զմիւնիոյ և Նիկոմիդիոյ սահմանը հայերէն լեզու չկայ. տեղական լեզուն՝ թուրքերէնը՝ դարձած է նաև մայրենի լեզու. Սակայն քանի մը գիւղերու մէջ հայերէնը դեռ պահուած է. ասոնք են Սթանօզ (Էնկիւրիի արևմտեան կողմը), Սիվրիհիսար (անկէ հարաւ-արևմուտք), Նալլըխան (Սթանովի հիւսիսային արևմտեան կողմը) և քանի մը գիւղեր Եօզդատի քով. Ասոնց վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին. Սթանօզի լեզուին մասին քանի մը տեղեկութիւններ և փոքրիկ բնագիր մը կայ Բիւրակնի մէջ (1899, էջ 670 և 1900, էջ 233). Այս կտորները թէն բնաւ բաւական չեն յիշեալ տեղերու լեզուին ուսումնասիրութեան համար, բայց կը թուին ցուցնել թէ իրենք ալ Կիլիկիոյ և թարաբառները պիտի կազմեն:

## ՆՄՈՅՇՆԵՐ

ԿԻԼԻԿԻՐՈՅ ԲԱՐԲԱՌՈՂՎ

1. ԶԵՂԹՈԱՆԻ ՔԱՐԲԱԾՈՒ \*

Թաքտվիւյ մը ու վէզիյ մը թէփովիլ բ'իլիլ գ'ացըն ու գ'է-  
զան (կամ տճկ. քէօյան) ջիւթը ախգուղ միզի մը դունը իճօն.  
տն գ'իշեյ գոնդիւլուզ գմնղը բօլուղ մը ունցօվ. իյինք ոհէօն  
իշնանըն փուշմօն էղօն. տն սահոթը նիբսէն (մառան) ղէլլ-  
ղանլը մը՝ մօդով, գ'օյս ելլին իրէն թաքտվիւյը բջաղի զիսի  
ասօց. «Ձա՛նըմ», տօն չծց մօյդ՝ իս. մինք հէօս զըսկիլո բիլո գո  
գամբչնօնք ու գ'օն իգիյ նիբսէն մօդօյ»: Դէլլղանլըն ասօց  
«Ձա՛նըմ», ինծօն ինծօն թաքտվիյէ մը զմնղը աշգին մ'ունցօվ  
ու էօսիյ ջագօղը կըյիցի թը ու բօլուղը տն աշգինը բիզի տո-  
նուց: Պն սահոթը թաքտվիւյը շաշմըշ էղօվ թը «հէշ միտի՞ւն է  
յույ (որ) մէյ աշգինը էօսիյ գօնք»: Սօնղրո թաքտվիւյը ու  
վէզիյը դանուշուխ էյան թը «չծց թէվոյ (կերպ) տղ՝ բօլուղը  
գանընք ըսպանի օլա (արդիօք): Վէզէյը ասօց. «Եյզօնը (էր-  
կանը) սսինք թը՝ մէզիս թաքտվիյ ինք, մէզգու ու վէզէյ. տս  
դէղվանքը թէփովիլ գո բ'իլինք թը իշտի (արդիօք) բօլուղ մը  
գանընք գ'մնի (գնեւ). չիմնթի մէզգու ու բօլուղ չունանք. Առանդ  
էղօվ. տօն չիւյ հինգ բօլուղ ունաս. կուհանօմ Ասպօձ. հումմօյ  
ու (հիմայ ալ) տօն բօլուղ մը ունցօյ. ու գըյցընիլո բ'օն չու-  
նաս. քէլե օդո նիւյ էղօձ բօլուղը միզ ձախի. գօշուէօքը իսկի  
գուղօնք»:

Իփը բօլուղը առըն ու քէօյէն տօյս կացըն, թաքտվիւյը  
ասօց վէզիյէն թը «հուղո զէնինք քայինք (ձգինք)»: Վէզիյն ու  
ասոց թը «զէնիլօն» օսու ույմունան (թրք. օրման «անտառ») մէչը  
քայինք, ինքիյէն գոււ մէւնա: Պն դէղմնմն չուրօն մը դավօյ  
գօդայձէյ. էծուն մէզգը կօնօց, տն բօլուղը ձնձցուց: Քէլէ յույ (արի  
տես որ) տձը բառբուգօն մ'էյ. Իփը իյգօն էղօվ, չուրօնը դունը  
գ'օնօց. բառբուգը ջէնչից չուրօնան վիյտն թը «Ասըճե չի՞ս վա-

\*) Հանուած է Ալլահվէրտեանի Ուլնիա կամ Զէլթուն աշխատութենէն (էջ 189). այս նոր ձեխն տակ պատմեց ինձ պի. Օննիկ Մահտեսեան և ես զիի  
առի գիտական ուղղագրութեամբ: Խուլ պ, կ, տ, ծ, Շ ձայներուն տեղ ինքը  
երբեմն, իսկ պի. Եաղուապեան միշտ կը գնէ թրթուն չնշաւոր. վերջինը թ ձայնը  
չի վերածեր:

խի. Հօց իս մէկ էձուղ ունամ նը՝ ո՞ն դօ գմթիսա։ Չուքօնը ա-  
սսց. «Մինձ անս, իս խարօյ չունամ։ Ու իփը դանզնամազը  
էղօվ՝ տվո չուրօնը այձիլ գ'օնօց. մըդկմնն իգիք չուքօնը նը՝  
տվո բարուգը ջէնչից. «Քանըմ, տվո՞ գմթիցիյ. չծց Ասըձն չը  
վախոնձ մէց մ'իս էղի գ'օնօց։ Պն միգոլ էօյը բարուգը դարըն-  
մրշ (նեղանաւ) նորէօվ իլօվ էձոնը իգիվը գ'օնօց. ոճն ու այ-  
ձիէն այձիլէն իլօվ իւղիւյթ բմլղան խէջը գ'օնօց ու դօ ձնձմնէյ։  
Բարուգը ույախնիլէօվ տովի բոլուգը դոմնը գ'օնօց. ջօվօց գ'ըլաց-  
նիյը, ասսց թը «Աման», չուրօնը չօ գմթն էղիյ է էձուղիս, իլ-  
լու (այլ) իմ էձուգը բմդիգ մը ունցիյ է։ Պս բօլուզը ձասիցին  
(խնամել), չիւ մինձձով։ Քառն քըսանը հինգ դայվօն սօնլրո,  
ան թոքավիւյը ու վէզիյը պիլլիէն իգին տո բմլղան քէօյը. գու  
դիսնուն յույ բօլուգ մը գո, ու էօնիւյ էձու զօղո գօջօվօն։ Թո-  
քավիյը տասց թը «Քանըմ, չույժն էօղիւյ էձու դօղո գօջմկոք»։  
Էնիյ ու էօնիւյ ասըն թը «Բառօք մը էձուգ մ'ունէյ. տո տձը  
դայիմ բայօր պուդէյ. ձնձը գոթ չէյ գինէյ. էօյ մը բառօքը գ'օ-  
նոց դիսօվ յույ տձը բբգիգօն մը էղեղը (վրայ) չուքիյ է՝ դօ ձնձ-  
յմնե. տովի դունը բ'իյօվ ու ձառից, մօնձձուց դէհի, դօ ջօվօն  
էձու զօղո»։ Պն ագինը թոքավիւյը ու վէզիյը դանուշուխ էյան  
թը ոտ մէլ շալուն մէշ քայօծ բօլուզն է. գ'եռ սող գիցիյ է. Մէգ-  
միգի ասըն թը էօղիւյ ծոռը (ձ'տոը) թուխթ մը դօնք, խափինը  
ու գ'օլօխը. գօնք գմդրի. Ծը (ձ'ը) մը գմգմն, թուխթ մտ թը օսո  
դէ ֆօլօն թոքավիյէն սէյտն դօյ. տն ու իլօվ ծմն հէծօվ,  
թուխթն ու առօվ դայօվ։ Բօլուզը իւղիւյթ սէյտն գ'օնօց. գօյթէյ  
նը՝ սային քէօվը բաշջո մը գէյ. էձուն դէղոն մմղբէօվը ասսց թը  
օսո բէշջոն բառդիմ՝ յու դանըմ զանայ (հարկաւ)։ Հէօն բառդին  
իրէն, թոքավիյէն բմդիգ աշգինը դիսօվ յույ բաշջին մէջը գմդ-  
յմջ մը բառդիյ է. աշգինը գ'օնօց, գմդոմջն քէօվը դանիցօվ։ ու  
զոն համնիցօվ. դիսօվ յույ ձիւցը թուխթ մը գո. զոն բ'ացօվ,  
գայդօց, դիսօվ յույ մէջը կօյմօն է թը տո բօլուզը չիւյ իգ'ոն նը  
(հաղիւ հկած)։ չսլխուսուցունիլէօվ քէլլոն գմդրիցէք։ Աշգինը  
ոն գ'օյվօձը անցուց ու ինք ու գ'յլից թը սայիս (պալատիս)  
գ'էմը սայոյ մը շինիցէք բու քառսիւն էօյ հայսնըք էյէք, բմդիգ  
աշգինս ու էօնիւյ. գմդիք. խմինից (գոցից), տվո ձիւցը գ'օյօվ։  
Զիւյ տն աղինը իլօվ, բօլուզը թուխթը սէյտն դայօվ։ Թուխթը  
բ'ացըն, գայդ'ացըն, դիսօն յույ թոքավիյէն ու վէզիյէն մէօնիյը

մէջը դո. դ'օյզօձը զիմի էյժն, Շինիցին սէյտն, քառառուն էօյ ու քառոսուն գ'իշիյ հայոնքը էյան, ան բոլուզը տն աշգընան հիղը փսագիցին, Մէք-քանը՝ դայը՝ սօնղոոր թոքովիւյը ու վէզիյը իփը էկին, թիմ (ամբողջ) քախըցը գ'էմ գ'ացըն, իյ էնիշղոն ու թէօմէօլու (շատ) սանսալաթէօվ տէմ իլօվ, թոքովիւյը իփը տն գէղոն ջէնչօց, շաշըլը էղօվ մօնօց, իդքը ջօվօց իյ վէրիլխօյջը ու ասօց. ողս պրնաձնըդ՝ շիյք է. ու բոլուզը չույժւ ինդտս էյլքը, Զիւյ տն ադինը վէրիլխօյջը թուխթը ձուցէն հանից, թոքովիյէն ու վէղիյէն ցօցոց. էնիյ ու իփը թուխթը դիսօն, զալմացօն, Զիւյ տն ադինը թոքովիւյը թուխթը բաքօվ, գ'օլիսօն դ'օյօվ ու գմղան ասօց թը «Դ'օն ու իմ գէղան իս. գ'օյզօձը չանցնը էղիյ է»:

2. Հաճինի ենթարարառութիւններ (\*)

- Բ'արէվ բարաւ
- Ամծօ բ'արին
- Ընչծց իստ
- Հոփնդ իմէ
- Ուսդէ զագ'օս:
- Սէհէէնս:
- Ինչ գօ, ինչ չօգ'օ:
- Հոընդութին
- Բ'անվընիդ ընչծց էրու
- է՛, զարօր չտնէլու
- Բօրիդ ընչօց էր:
- Ա դարի քիչ մը քէֆլու է,
- Ասէլ է էփէյի բօրդք դըվիւ:
- Փօռք Ասդըձու. էրէշէրին դղին հազօր դրուշ րօրդք բարդօնք իդի, վեց հէրիրը դըվօնք՝ չօրս հէրիրը մօց. Փայիզն ա վրան գ'րօվ՝ ավա ինս հէրիր դրուշի սէնէդ մը դըվօնք, Թըռսարդիսին դըղին ա ձիք (երեք, հմմտ, նսխջ, ժէք) հէրիր դրուշ բօրդք բարդօնք, էշվընիս էրգու հօդ էր՝ մէզը դըվօնք, մնացաձին ա ֆայիզէվի էրգու հէրիր իսուն դրուշի սէնէդ մը դըվօնք. Վէրգունիս ա քիչ մը թիթիֆցընէնք նէ՛ մէզ բուլաշըլէվէն ա դընվընիս էշունքը գու լէցնինք, բըլըգդէքէ բահօթ գէնէն:

(\*) Տես Բիւրակն, 1899, էջ 41 և 1900, էջ 331.

\* \* \*

Փէօյիդ խանձի. հէգ'զիդ խանձի. Ասդվօձ հէգ'զիդ առնօ. չդինօս զէնջութօնիդ խայիլը (թրք. խայիր). խօդ մէռնիս. խօդ սաղգիս. մուլը բէլէվիս (մուրը պլուիս). չնամնիս զէնջութօն. սիյդիդ գ'ուուը թէպինօ (թող կենայ). օջախտ անցնի. էջինդ գոյշնօ (աչքդ կուրանայ). թիվիդ խանձի:

### 3. Մարաշի ենթաբարբառով (\*\*)

Գէղցա մը քաղօք իգիւ է, բէզօրու բիլիւթիքէն՝ դօլանդր-րըջը (խարեբայ) մը գօ հասգընօ թի իւսիւր բէօվիւ փարօ գօ, ու-յունուց գօննօ իւսիւր:

Յօր թի գէսնա «քէռա, բարիվ իգիր, չօց իս, ըուընդ իս...» գօսէ:

Գէղցան է զըսէ թի «լա դղօ, իս քին քէռադ չիմ»:

— Զէ, իլլէ դօն իմ քէռաս իս. իս քիննէ չիմ անցնաւ ին-դէս գօսէ դօլանդրըջըն:

Էօր մէ գօսէ թի—Քէռա, իգօ իսգի (գքեկ) բէբաջուվա խա-նութ մու դանամ դէ՝ քիդ թէզօք մու գըրցնիմ:

Գէղցան էս լաօձու զիմի թէֆ գօ էնէ. առչիվի գօ ընդնա՝ բարաբօր գօրթօն:

Խանութու գօ մըդնան, իվիրի գօ իլին, թէբօքու ուտուլէն սօնրօ՝ դօլանդրըջըն գօսէ թի. «Քէռա, իվէր ըրթօմ դէ այրօն մու թիրըցնիմ (բերել առամ), խումինք»:

Իվէր գօ իչնա՞ թէբարըջըվան գօսէ թի առհա իս գօրթօմ, իվի-րի զինօլ մօրթէն փարէն օռ (առ) դէ փոցուա:

Խնդէս գօսէ՝ հէրիֆի գօրս գօ իլէ գօրթօ: Գէղցան մէգ թէրէմիշ գօ էնէ, իրգու թէրէմիշ գօ էնէ՝ սօնսօնու իվէր գօ էչ-նա, գօ դիսնա թի հէրիֆի գացիլ ա. թէբարըջուն է ինքիրնէ փա-րօ գօ սուզէ:

Գէղցան մէգ իրիսի լացօձ, մէգ իրիսի ձըձաղօձ՝ «հապօր դարու իս քին քէռադ չիմ ըսա դէ, չէ իլլէ դօն իմ քէռաս իս ըսօձ» ըսիլէն փարին ձրսրու գօ ածգէ:

\*\*) Տես Բիւրակն, 1809, էջ 405 և 101.

\* \* \*

Էօր միւ գէղցա մը ի ժամու դէրբարուն խուսդուվանիւլ-լիրէն գոսէ թի. «Դէրբօր, մօրթ մու սրանըցի, էն մէխքի չիմ համրի. մօրթ մու գէղվըցի, էն է չիմ համրի. դուն մու բաղուցի, էն է չիմ համրի. ամմա բօք (պահէք) էօր միւ իշյաղը միմէն շըբուխիս վառցի, էս մէխքաս հազօր դարու մէջո. թուղութուն դուր, դէրբօր»:

Դէրբօրն է գոսէ թի. «Ի՞ւ իւ էդ մէխքն է իս չիմ համրի»:

#### 4. Անտիոքի Քէսաալ գիտէն \*)

Էօվ մեր բիւրը, սուրփ էղնի քէ անուն, քէ թէքէվիւրու-թիւնը թըղ գ'օ. քէ իրաղէթդ լնիո, չիւց ըր թի իրզյանքը, թըր-զէն էլ ի գ'էղինը. մեր ամէն էվիւր հօրցը դուր մեղ էս էվիւր էլ մեր բօրդըը մեղի բաղշլամուշ ըրօ, չիւց ըր թի մենք դինոնք մերօնցը, վէ զըզմեկ փօրցիության մի դանո. հարօ խալրոս ի չարեն, չինքի քէ է թէքէվիւրութիւնը, շէրէֆը, դուլիթը, հավի-դիյինս հավիկոնից ամօն:

#### 5. Անտիոքի միւս գիտերէն \*\*)

Իս ձ'ի զիւղիւրթ զիւղիւրթ զէսիմ թը ցէրինը հէօդ չին-նէյըը գ'իյդէյն ու մինայր, էնք քէս գօ. ըմմը թը գը մինաս, շիւդ մանսօլ գօ դու Ան ըր զէյը վիւջիւրը գը սիրիյ՝ զան գը սիրի. օ ան ըր զէյը վիւջրդը գը գ'օրդի (կ'ատէ), յաս էխօր էքէղի էօմըրէն գօ բընի զան. ան ըր զէյս գը բաշդի՝ յէմ իդրը զէյ գօ գ'ու. օ իս յէօր գօ գ'ինօմ, էյմ իշըզմէթշին է հօն գը զինօ. թէ զէյս գը բաշդի, էյմ դօղն է էնիւր իթրամ դինի:

#### 6. Սթանօզի ենթաբարբառով

Մօյրամ, Մօյրամ, մօյր Ասկուծօ,  
Թմին էս մը ղարթուն էս մը.

\*) Տես Բիւրակն, 1890, էջ 731.

\*\*) Տես Բիւրակն, 1899, էջ 443. Ասոր վրայ տես և յաջորդ դիմուլ:

Օչ օր ըրուն էմ, օչ օր պարթուն էմ.  
Գւշէրին գէսը մէգ էլած (երազ) գէսօ  
Պըսագը ընգօ չօրէցօ.  
Դէնիզ ընգօ չը խըդդըվէցօ,  
Անգի ոինյօն գնացի՝ չը գօրսնըվէցօ:

Օհօն Օհօն էսպիրիտօն,  
Թարէս ամէն չարուս բիրօն,  
Գուավաղանը դուսիս վիրօն,  
Խաչը դուսպիս վիրօն,  
Փիլօնը օթիգիս վիրօն,  
Թէօթ հայրաբէդին աղօթքը  
Ամէնին վիրօն, ամէն:

ԱՅ ԱՌԱՋԱՐ ԿԱ ՀԱ ԱՅ ԱՌԱՋ ՀԱ ՀՈ<sup>Յ</sup>  
ՀԱՅԻ (ՅԱՅԻ) ՀԱՅԻ ՅԱՅԻ ՀԱՅԻ ԱՅԻՆԵՐ

ԱՅԻՆԵՐ ԱՅԻՆԵՐ ԱՅԻՆԵՐ  
ԱՅԻՆԵՐ ԱՅԻՆԵՐ ԱՅԻՆԵՐ

## 11. ՍԻՒՐԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐ

Հանդէս Ամսօրեայի 1907 տարւոյն մէջ՝ էջ 27 կար փոքրիկ հատուած մը՝ Արամոյ գիւղի բարբառով: Ըստ յօդուածագրին՝ այս փոքրիկ հայաբնակ գիւղը կը գանուի Շուղը կամ Ճիսր-ի-Շուղուր գիւղաքաղաքին մօտ՝ Սիւրիոյ մէջ: Մէջ բերուած հատուածին լեզուն այնքան հեռացած է հին հայերէնէն, որ լեզուաբանն անդամ գժուարաւ պիտի հասկնայ զայն: Որովհետեւ յօդուածագիրը քիչ մը աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ տուած չէ: ուստի չնք կրնար ըսել թէ արդեօք այս բարբառը միմիայն Արամօ գիւղին յատուկ է, թէ շրջակայքին մէջ ուրիշ տեղեր ալ կը խօսուի: Վերջին պարագան շատ հաւանական կերեալ: Սուետիոյ գաւառականը՝ որ գրականութեան մէջ բացարձակապէս անծանօթ է, կրնայ նոյն ճիւղին պատկանիլ: Արդէն Անտիոքի քանի մը հայ գիւղերու լեզուով մէջ բերուած հատուածը (տես էջ 210) շատ նմանութիւններ կը կըէ այս բարբառին հետ և եթէ աւելի մեծ հատուած մը ունենայինք մեր ձեռքը, կրնայինք թերես ըսել թէ Անտիոքի յիշեալ գիւղերն ալ կը պատկանին: Արամօյի բարբառին: Այս պատճառով է ահա որ Արամօյի անունը բաւական չհամարելով ուղեցինք աւելի ընդհանրացնել անունը և կոչեցինք Սիւրիոյ բարբառ:

Դատելով Հանդէսի մէջ յիշատակուած հատուածէն, որ և քիչ մը վարը պիտի գննէք, կրնանք հետեցնել թէ Սիւրիոյ բարբառը կը ճանչնայ ա, է, ը, ի, օ, ու ճանաւորները. սակայն ու, էօ, իւ կը պակսին: Վերջին կէտը շատ բնական է, որովհետեւ արաբերէն լեզուն ալ, որ նոյն շրջանին բնիկ լեզուն է, չունի յիշեալ ձայները: Ասոր հակառակ՝ Սիւրիոյ բարբառը կը ճանչնայ քանի մը երկբարբառներ, որոնք ուրիշ տեղ հազուագիւտ են կամ նոյն իսկ գոյութիւն չունին: ինչ. այ, աը, աւ, էյ, ե, ուստի գոյութիւն չունին:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ հետեւալ կէտերը տէքի կը զարնեն.

ա > ու. օր. հաց՝ հուց, պարտք՝ բուրք, բաց՝ բուց, բերան՝ բէրուն, չար՝ չուր: Ե > ի. օր. միր՝ միր, միք՝ միք, զմեղ՝ ըզմի: Ը > ա. օր. հացը՝ հուցա, բերանը՝ բէրունա, պարտքերը՝ բուրքերա:

Ի > էյ. օր. երկինք՝ յէրգէյնք, հոգին՝ հօքէյն, զիս՝ յէյս:

Ու > աւ. օր. սուրբ՝ սաւրի, անուն՝ անաւն:

Հատուածին մէջ կը տեսնուի որ հայցականի համար կը գործածուի միշտ զ նախդիրը, իսկ բացառականի և ներգոյականի համար ի նախդիրը: Վերջինը խորունկ հնութիւն մ'ունի և ոչ մէկ բարբառի մէջ կը դանուի. օր. ի զէղէյնքա՝ ի գետին, ըզմիր հուցա գհաց մեր, ի փուրցունքա՝ ի փորձանս, ի չուրքէյն՝ ի չարէն, զիմ բէրունա՝ զբերան իմ, զիմ շարգիւմա՝ զթշնամին (զշարակամի) իմ են:

## ՆՄՈՅՇ

### ՍԻՒՐԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐՈՂ

Արամօ զիւղէն \*)

Յա միր Դուգա իւ դուս յէրգէյնքա. սաւրի ըննու քու անաւնա: Ու ուքու քու ըրքայութէյնա ու ըննու քու ըաղադ չուսմա գու յէրգէյնքա հանց ըննու ի գ'էդէնքա: Զմիր հուցա ի ամէն ջուք դաւղա մի ըսցօր: Ու դղշէ զմիր բուրքա չուսմա միք դղինք միգ միգա բուրքէրա: Ու չը սալմէս ըզմի ի փուրցունքա. լարին նաջջի ըզմի ի չուրքէյն: Լալն քու է ըրքայութէյնա ու քու ւաթա ու ըծզահամակա լրի յէդդայնքա ամեն:

Յա Ասդուձ զիմ բուռնգունգա բ'ուց ու զիմ բ'էրունա նաղմի քու զօրշնութէյնա: Օրշնալ համաքում ու բլթթը հա-

\*) Տես Հանդէս Ամսօրեայ, 1907, էջ 87.

ղաշ ընս՝ ըմբնվագ սաւրփի էրորթօմէջնա զնուգա ու զօրթթա ու զհօրէյն սաւրփա համագալքի յէզգայն յէղդայնքա ամեն։ ամպար

Յա Ասպուձ շագէրա էզէյն նէլէյն յէյս, ու շագէրա էլայն էր վաս: Շադէրա ասէցայն զիմ գունձայն, թի չքազիէր խալաս էր Ասպունձայն Լաքին դ՛ուն, յա Դիր, Նացըն իս ու զիմ օճն իս ու զիմ դ՛ըլուխա բ'անցրացնուղա դ՛ուն իս:

Նրմությամի քուվ, Դիր, սաղգէցօ զիմ չարգումա ու ղամաւ նէղի զիմ զուձա լարն իս քում արդին իմ:

Մաջդ Դուդա ու Ջրմթա ու Հեքէն սաւրփա:

## 12. ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԲԱՐԲԱՐ

Արարկիրի, Տիվրիկի, Կիւրինի, Տարէնտէի, Խնչպէս և Կեսարիոյ պատկանող քանի մը զիւղերու հայերէնը՝ ունենալով բաւական հասարակաց զծեր՝ միացոցի մէկ անուան տակ, զոր և կը կոչիմ Արարկիրի բարբառ, որովհետեւ Արարկիրն է այս շրջանին ամէնէն մեծ կեդրոնը. Տիվրիկ, Կիւրին, Տարէնտէ և Կեսարիա կրնան կազմել անոր ենթարբառաները:

Բուն Արարակիր քաղաքին բարբառը քննուած է մանրամասն կերպով նոյն տեղայի լեզուարան Մէլիք Ս. Դաւիթ բէկի ձեռքով (տես Հանդէս Ամսօրիայ 1900—1906 տարիները): Հոն կը գտնենք նաև բանի մը բնագիրներ՝ բաւական ճշգութեամբ գրի առնուած: Արարակիրի հանելուկներու հաւաքածոյ մը կայ Բիրտկնիր մէջ, 1900, էջ 135: Միւս ենթարարաներէն հետեւալ նմույները կան.

Կիւրինի ենթաբարբառով—Բիւրակն, 1898, էջ 839.—1899,  
էջ 410, 425, 478.—1900, էջ 331, 634.

Տալէնաէի ենթաբարբառով—Բիւրակն, 1899, էջ 295, 498  
և 572:

Կեսարիոյ գիւղերու հնիւթաբարբառով\*)—Բիւրակն, 1898, էջ 331, 406, 454, 580, 647.—1899, էջ 74, 200.—1900, էջ 469, 636.—Բանասէր 1902, էջ 174—5:

Տիվրիկի ենթաբարբառով—տես էմինեան Ազգագրական Ժողովածու, հաս. Զ. էջ 206, 312, 327, 364, 378:

Արարկերի բարբառը 7 ձայնաւոր ունի. ա, ո, է, ը, ի, օ, ու. բաղաձայնները երեք աստիճան ունին (թրթոռն, թրթոռն շնչաւոր և թաւ). Սակայն այս կողմէ Արարկերի բարբառին ցրջանը երկու մեծ ճիւղի վերածելու է. ասածին ճիւղին կը պատկանին Արարկերի բարբառն ու Տիվրիկի հնթարարբառը. իսկ երկրորդին կը պատկանին կիւրինի, Տարէնաէի և Կիսարիոյ հնթարարբառները. Վերջին ճիւղին հիմնական տարբերութիւնն այն է որ բաղաձայններուն մէջին թրթոռն շնչաւորներու խումբը ամբողջապէս կը պակսի. Նմանապէս մինչդեռ Արարկերի բարբառը այս երկրարբառը կը վերածէ ա, կիւրինի և միւս հնթարբառները կը գարձնեն զայն է:

Երկու ճիւղերուն և անոնց հնթարարբառներուն ընդհանուր յատկանիշները հետևեանին են.

1. Գործիականի մասնիկն է օք (փոխանակ ըսելու ով). ամիկա գրաբարի ար բունին յոգնակի գործիականի մասնիկն է, որ հոս եղակի նշանակութիւն տառած է. օր, ճէռօքը կամ ճէռօքը ձեռքով, խօսէլօք՝ խօսելով և ան-

2. Ստճմանական ներկայի և անկատարի մասնիկներն են զա, զօ, զու. ասոնք կը գրուին բայէն տռաջ կամ յետոյ և ձայնաւորսվ սկսող բայերուն քով կը կրկնուին. ինչ.

Արբ.՝ դրգոտ զու՝ կը զրկէ, զբատ զու՝ կըսէ, զէթա զու՝ կերթայ՝ կիւրին—զօ իրիսէմ՝ կը խեղդես, զօ գէրթամ՝ կերթամ, զուղէ զօ՝ կուտէ:

Կեսարիա—զա գէրթամ՝ կերթամ, զա զուղէն՝ կուտեն:

Տարէնաէ—ըէրէմ՝ զա՝ կը բերեմ:

Թէ ձայնական փոփոխութեանց և թէ քերականական կտղմութեան մէջ Արարկերի բարբառը նոր երեոյթներ չ'ընծայեր և կրնանք ըսել թէ առհասարակ հին հայերէնին հաւատարիմ բարբառ մ'է, մանաւանդ երբ համեմատենք կիլիկիոյ բարբառին հետ-

Միակ ձեւ որ կրնայ քիչ թէ շատ հետաքրքիր համարուիլ կեսարիոյ հնթարարբառին մէջ անորոշ գերբային սեռականն է. ինչ. մընալույի, խօսէլույի, դալույի, էրթալույի ևն ինչպէս կը տեսնուի, ասոնք ստացած են կրկին սեռականի նշան (ու ի), բան մը՝ որ ոչ մէկ բարբառ մէջ գոյութիւն ունի:

Արարկերի մէջ շարունակականը կը կազմուի նը մասնիկով. օր. գէրթամ՝ նը, իսմիմ՝ նը:

## ՆՄՈՑՇՆԵՐ

## 1. Արաբկիրի բարբառով\*)

Նասրէդդին խօջան յիր դան մէջը աղօթած վախով ըսաց Ասձու. «Ըման Ասված բարա, Բ2 զըլի գու, լընձի հարիր լիրա զըրգու. շադ բէքք ունիմ փարայի. Ըմմա թումամ հարիր լիրա լըլէլու տ, տգոր մէգ հադ մը բագաս՝ դօխսանը ինը հագ լըլ մն նո՞ չօթթէր. հոմ դո չէմ առնարա:

Խոջան յահուղի գ'րացին մը գունէնա զու վօր ան լսիւրտին գէնէրը նսաէր տ էղէր. խօջային ձւանը լուածին զիթի գէթա լընդաշ գ'ն դու յու կէքքէն ինք յիրէնը գըստ գու.

— Ժողովիա դօխսանը ինը օսպի դէսնա նո՞ իրավցընէ չառնա դի («պիտի») խօջան. էս լիրանէրը իսա բաջայէն վար ձ'ըրիմ դո դէսնամ Բ2 դէնտ դի իրա խօջան:

Կէքքէն դօխսանը ինը լիրա թէստյի մը մէջը գ'նտ դու յու դուզ'ա գու բաջայէն վը՝ րթ... վար նէտո գու. յինք տլ հօնիդ բորբամիշ գէնտ գու թի գէսնա դէ խօջան Բ2 դէնտ դի:

Խօջան հըմըն օջախը վազու սու յու գէսնա գու թի գ'ունդ բօխջա մը լընդէր տ ֆօն. թէզ մը գառնա գու, զէշոգի մը վրան նսդի գու, թէստն բ'անս գու վօր՝ Բ2 դէսնա... օսպի: յիքքէն բաշլայու գու մէպիգ մէպիգ հարմէլ. դէսնա գու թի դօխսանը ինը հագ էն օսպինէրը. մէյ մալ գու հարմէ, էրգուք գու հարմէ՝ բոլըի յաղըլմիշ էղա ըսէլօք. յումէն հէղ հըսաք էնէլուն նօրէն դօխսանը ինը հագ գ'ըղնա գու. յիքքէն գըստ գու Ասձու. «Դ'ուն օր դօխսանը ինը լիրանէրը դրգէցիր լընձի՝ հոլբոթ մէգալ մէգ հաղնալ դրգէս գու»:

## 2. Կիւրինի ենթաբարբառով\*\*)

Օրը շադ է քանց գորէգը:  
Ասձուձու բըյհածը գէլը չուգէր:  
Ուգողը չի գիդէ՝ փշօղը գիդէ:  
Էրգըրի տցը է հանէր՝ դիրուն հօքին:  
Ուբը դէսածը դիրուն իւէր չէներ:

\*) Տես Հանդէս Ամսօրեայ, 1900, էջ 251. Հեղինակին մէջ բերած ցուցմունքներուն համաձայն վերածած եմ գիտական ուղղագրութեան:

\*\*) Տես Բիւրակն, 1899, էջ 410, 425, 473:

Փըշած օջախը ջուր չուղեր  
 Խրադ խրադ լէռն ի վէր, յէս գո գէրթամ ձօրն ի վէր,  
 էրթ դաս, գարի չուղէր  
 Մէգը մէգուն էրի մը դվեր է, էնի էնօր գիզ (ողկոյզ) մը  
 հաղող չէ զըվեր  
 Մայը փշէլով (մանր փշըլով) մօր չի գըշտանար:  
 Ուղօղուն մէգ էրեսը սեվ, չի դըլօղուն էրեսը էրեսը:  
 Գէդէն անցար դէ գաւառը գո խըղիս:  
 Գօվիս մէուէր է, խարիս գըյէր է:  
 Դուռիդ գօց բռնէ՝ դրացիդ դօրթ բռնէ:  
 Բագը ծուռ է, գօվը գաթ գո չի դար:  
 Սուր խէնթ էդէր է, վանքին հայէրը գուղէ զօ:  
 Զաղարջը ջուրն է դարի՝ չախչախ գո բռհա:  
 Գագու չէղած մուգ գո բռնէս:  
 Թէմըլէլութէնէն իշուն «քէոի» գո գըսէ:  
 Սօխ գէրած չիմ օր սիրդիս էրի:  
 Դանձ էրր նը հասար, խնձօր էրր նը գէյմըրէցար:  
 Զայը (ծանր) նսդիր օր միր գաս:  
 Թէր ինկիդին (ընկոյզին) քար չի նէդէր:  
 Մէյմէգի միս գուղէն զօ:  
 Թըքալին բէրնօվը զը գէրցնէ, գօթօվը էշը զը հանէ:  
 Սաղգած էշ կը բռ՝ օր նալը քէշէ:  
 Սօխին քարսը (քաղցրը) միլար:  
 Մէյմէգի իշին (համար) դուշուն (գնդակ) դսմին զօ (կը սեղմեն):

### 3. Տարէնտէի ենթարարքառով \*

Զի համսած մարդդ շօրէր զուրցէ գա օր փօրդքօռօվը նէ-  
 դէ դա:

Ասլած լէռը զը հայի՝ ձունն անօր գէօրէ գուղտաւ.  
 Վար թուքէս մօրուք, վէր թուքէս ըլյըգ:  
 Հէյ սիրդդ սիրէմ Ասլած, գօմէշը գօդշն լին լնէ:  
 Բանին մէշ բան գա, մածունին մէշ թան գա:  
 Հարսնիք գէրթամ, գաթա գուտէմ թէ դան նէ:

\* Տես Բիւրակն 1899, էջ 498.

ԶԵՐԹԱԽԻՐ աղ ջաղարչը՝ չուղէիր աղ բաղարչը՝

Պօյաձ (կոտրած) ընդուղը հազարն անցավ,

Զուրը տէսնա ձուգ գըլլա, գաղուն դէսնա մուգ գըլլա:

\* \* \*

Գնդուկ գնդուկ մաղարա, մէնք հարս մ'ունինք գը խաղա, շուրը ցըքէնք կը լողա, ջուրէն հանէնք գը դօղա, ձէռքը չամիչ մը դանք նէ, մինչէվ իրիգուն գը խաղա,

Աղվընի, խպից զուքաս.—Արիւնօդ ձօլէն.—Վըրադ օրի արիւն չէ էղէր.—Ասդուձու հրամանօվ:

Արաբը փօսն ընդավ, գըլօխը գուրսն ընդավ:

Թէօքը ֆէօղին մէջ միշուզն էշին մէջ, գըլօխը փօրուդ մէջ: Աննէրդ գէրմուր՝ անդանադ բէրթուր (աքլորի կատար):

#### 4. Կեսարիոյ ենթաբարբառով

ա. Մունճուսու զիւղէն \*)

Մարթ մը մէգ հադիգ աչգին մը ունէ զըլէմ, օր բաշխա զէպի զիզիրի դղայի հէդ գը զարքէ: Օր մը էս մարթը գէլէ իր աչգանը գունը էրթալու, փէսին հէդ, աչգինին հէդ դէսնը վէլույի: Էրթալ իրէն ջամփան, ինչ զըսէս, դայայի մը արալլիսը՝ ասլանի մը ձաքէրը՝ առչէվմին իրէք դարվան բըլուզ դղա մը առէլ զա գուրէնս: Էս մարթը հէմէն գը վաղէ, շադ մը էզիյէթնէրօք գը խրլասէ: Ինքը մէգ աչգինէն բաշխա զավադ չուննալրւյին համար.—«Իմ աօն օրիս Ասդված ինձի դղա մը դվավ» դէյի շադ գը խընդա: Էնդիւց զօմղօրթ էդ խրլասած դղան գուշախը առած, աչգանը գունը գէրթա:

Աչգինը խընդալէն, «հէր, էս ավը մւրդէղէն ավլամիշ էրիր» զըսէ:

բ. Պալահէսի զիւղէն \*\*)

Աղէնօք Ուղուզէլի անուն գէղի մը հարսւսղին մէգը հէջ չօշուկն չուննար էղէր, մէգ օր դիշիւնմիշ գէնէ օր, աջարա իմ

\*) Տես Բիւրակն 1898, էջ 407.

\*\*) Տես Բիւրակն, 1898, էջ 580.

գունին ջօմաաթը ըզմէն էզիյէթ քէշէմընըյին համար մը Ասձ-  
վաձ ընձը չօջուկն գա չի գա.

Էս ղիշինգէյօք ինպէր աղային հէզը՝ թարղիլի ղըյաֆէթ,  
բէլլէռ գէլէն բէլլէն իրէն դավըթշի մը բասդ գուբան. Հա-  
րուսգը բաղիկ գուդա դարվիշին. դարվիշն է Ասձուձու բարին  
ինեն, ա՛ղա գըսէ.

Հարուսդը դարվիշին.

— Դուն իմ իշխան ըլլալիս՝ էնօր է աղա ըլլալը ինչեն գա  
գիդէնսս, ըստաձը զիրի, դարվիշն է՝

— Մէ կի գիդէմ օր, գըսէ, ինչ օր էս դարը չօջուկն չուն-  
նալուգ համար, աշարա գունին ջօմաաթը ըզմէն էզիյէթ մը  
գա քէշէ լէյի թարղիլի ղըյաֆէթ էզէր էք. ամմա քու գունիդ  
մէշը գդնվօղ փիթին ջօմաաթը քէզմէն խօշնուղ է. էզէր քի-  
չուգ մը տոաչ էրթաք նա, ջուրը մը բասդ բըզը գուբաք, ջուրը  
ինձօր մը բըզը պէրէ, էղ ինձօրը առ՝ էրէսը ձիուդ գէրցուր,  
մէջն է գնըգիդ.

գ. Էվլըէկէն \*)

Ժամէլնիս փըլըվաձ,

Սըրգէրնիս խըռօվաձ,

Ամբարը չըքա հաց...

Օրդնյալ էս, Դէր Ասկաձ:

Դուբսգիքը ձիւն ձըմէո,

Փագլէր է ջամփա լէո,

Նէ էգօղ, նէ էրթօղ,

Զօրս դընիս վախ ու դօղ:

Ահանց գէ չօրս ամիս

Զը դըրինք բէրաննիս

Բաղառ մը միս, բուլղուր,

Համփիրթին մէզի դուր:

Զիձ ձըձօղ մէսիւնին

Ուդէլու գաթ չունին,

\*) Տես Բանասէր, 1902, էջ 174.

Գա գուլան ինչու' ըգուն...

Երէսնին հայիս դուն:

Երզըթէ սիրդ բէդդ է,

Զէսքիդ է (ալ) չի ադգէ...

Զօցվորը դունէ դուռ'

Գա մուրա հաց աբուր:

Եղ ադէն գուէլէն

Դէվ զիրի գուալէն

Ալազգնէր գա թափնէն...

«Թըշտէցէր գյավուրին»:

Գէղէն դուրս, քիշէրը,

Անքրիստոս թուրքէրը

Հէրիւր մարթ քշդէր էն...

Վայ անխիղջ անօրէն...

### 13. ԱԿՆԱՅ ԲԱՐԲԱՐ

Ակնայ բարբառը կը խօսուի միայն Ակն քաղաքին մէջ՝ իր շրջակաւ քանի մը հայ դիւղերով։ Այս բարբառով գրուած հասուածներ կը գտնուին Յ ձանիկեանի աղզագրական հալուստ ժողովածուին մէջ (Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895) և Մ. Ս. Գարբիէլհանի ընդարձակ, բայց ոչ գիտական մէթոսով գրուած ուսումնասիրութեան մէջ (Ակնայ գաւառաբարբառը. Հ. Ա. 1908—1911 և շաբ.), Ուրիշ համառօտ ընդադիրներ կան Բիւրակնի մէջ 1898, էջ 101, 330, 360, 393, 492, 557, 565, 601, 827, 895.—1900, էջ 388, 695։ Ակնայ բարբառով համառօտ խօսակցութիւններ կան նաև Տարեցոյց նշանՊէրպէրեանի, 1897, էջ 67—72. 1898, էջ 23—24, 147.—1899, էջ 54—71, 1900, էջ 254—266, 1903, էջ 145—168 և «Երանոս Աղբար կամ Թապլաքեար վարժապիտը» ու «Թապլաքեար Փիլիկ աղպօր աղջիկտեսը» կտտակերգական գրուածքները։

Ակնայ բարբառն ունի 8 ձայնաւոր, ա, է, ը, ի, օ, էօ, ու, իւ և երեք կարգ բաղաձայն՝ Արաբկիրի բարբառին նման։ Իր ձայնական փոփոխութեանց մէջ յատկանշական պարագաները հետևեալինեն են։

Հին հայերէնի աւ ձայնը ոնդականէն անմիջապէս առաջ գտնուած ժամանակ կը դառնայ օ՝ ինչպէս է և Համշէնի բարբառին մէջ. օր. ճանճ՝ ջօնջ, անալի՝ օլի, անձրկ՝ օրգէվ. — ու ձայնաւորը կը դառնայ իւ, իսկ ո և օ կըլլան էօ. ինչ. ունիս՝ ինիս, ութ՝ իւթ, չորս՝ չէօրս, դուռն՝ դէօռ, այսօր՝ ասէօր ևն։

Ակնայ բարբառին միայն յատուկ գիծ մ'է հ շունչէն անմիջապէս առաջ գտնուած ձայնաւորներուն քով աւելցնել յ կիսաձայնը. ինչ. մահ՝ մայհ, գոհ՝ գօյհ, շահ՝ շայհ, ահ՝ այհ ևն։ Այս յատկութիւնը նոյն իսկ ուսեալ Ակնեցոց քով անխուսափելի է։

Երկբարբառներու փոփոխութեանց մէջ նկատելի են այ > ա, ոյ > ու, իւ > ու. ինչ. մայր՝ մար, հայր՝ հար, լոյս՝ լուս, արիւն՝ արուն, ձիւն՝ ձուն ևն։

Բաղաձայններու փոփոխութիւնը ճիշտ նոյն է՝ ինչ որ Խարբերդի, Արարկերի և Սեբաստիոյ մէջ:

Ակնայ բարբարին քերականութիւնը չի ներկայացներ առանձին յատկանշական գծեր. իսկ եղած ինչ ինչ աարբերութիւնները յառաջացած են ընդհանուր ձայնաբանական օրէնքներու ազգեցութեամբ. օրինակի համար սեռականի իւ մասնիկը. ինչ Ասդիմիլ Աստուծոյ, հօրիմ՝ հոգեսյն, մէուլնէրիմ՝ մեռելներուն. նոյնական սահմանական ներկայի և անկատարի զիւ (կու) մասնիկը. ինչ, զիւ դամ՝ կու տամ, զիւ լամ՝ կու լամ. Բայական վերջաւորութեանց մէջ ե ձայնաւորը ոնդականներու քով կը գտնայ ի, իսկ ուրիշ տեղ կը մնայ անփոփոխ. օր.

զիւ խըրգիմ

զիւ խըրգէս

զիւ խըրգէ

զիւ խըրգինք

զիւ խըրգէք

զիւ խըրգին

Սեբաստիոյ բարբարին նման՝ անկ. ու կատ. յոգ. աղէմքին վերջաւորութիւնն է անը (հոս ան՝ օն ձայնափոխութիւնը տեղի չ'ունենար), որ աւելի նման է հայերէնի ազ վերջաւորութեան, քան թէ միւս բարբառներուն ինը ձեւ. օր.

Հին հայ. ուտէազ >աշխ. կուտէինք — Ակն. զիւլէանք.

Հին հայ. բերաք >աշխ. բերինք — Ակն. բէրանք.

Ազանիին մասնիկն է դի, որ ձայնաւորի ասջև կը կրճատուի և կ'ըլլայ դ. (ասիկա պիտի ձերին համառօտառթիւնն է), օր.

Սերկ. ապ.

Անց. ապ.

զիւ բէրիմ

դիւդէի

զիւ բէրէս

դիւդէիր

զիւ բէրէ

դիւդէր

զիւ բէրինք

դիւդէանք

զիւ բէրէք

դիւդէիք

զիւ բէրին

դիւդէին

## ՆՄՈՅՑ

Ակնայ բարբառէն \*)

- Նըսդէ նայիմ, յէզէն Թօրօս, ինդէօր էս.
- Զառա իմ ա՛ղա, Ասված գէնք դա:
- Ի՞շ գա իշ չի գա, յէզէն,
- Բարվագան գէնթանութիյանդ դուվածի ինք: Հրամանքէդ իրիջայէ մի իմ էպէր, ըմմա չի գ'իդիմ թի իսարուլ դանէս:
- Ըսէ նայիմ, իսարիլիւ գ'օրձ է իսէ, փէ՛ր աղէգ:
- Վէր Ասդված, վար հրամանքըդ. գ'լէօխս նէղի գ'ա նը թւր գէրթամ. հէլքէթ հէօս դի գ'ամ: Թաջիզութիւն չի դանք, ա՛ղա. խընթիրքս աս է թը՝ առիւդիւր մի գա՝ դի անիմ. հազար դրուշ բագաս է. թէրէմ արէ դիւր, ֆայիջօվը գիւդամ:
- Թահնվիլ մի գ'րէ, Դարաբէդ, առ աս բ'ալին, գ'նա նէրսի դօլաբէս հազար դրուշ բ'էր, յէզէնին դիւր, թահնվիլը առ:
- Շինօյհրտգալ իմ աղա, Ասդված իշխանության բահէ:
- Զարսի՞ն իշ գա իշ չի գա. առիւդիւրնէրը ինդէօր է:
- Ասդված թէրէթէթ դա, ըմմա առիւդիւրնէրը թէսադ է. ցօրէն, բանիր շադ գիւգ'ա, լարին թիւթէնջինէրը էսէչքը գէրթան, դիւր բ'էրին: Յասալի գանին թի էսէչքը մարթ չի գէրթա. մդիգ չին անէր գինէ գէրթան, էսնէֆը նէղը գիւր մնա, անիւնց թէր մի գիւդա գանէս: Բ'էրօղը գուզէ իւր (որ) գընլօրին դա, ըմմա մդիգ անծդն օվ է. ջ'օրին բ'էռնօվ ձ'էսքէն դիւր քաշին գառնին. քիչ մալ դ'իմանա նը՝ դիւր ձէձին: Հէղդս չէ ըլմա, չիւր իւր ժամը ձանիւցիւմ անին թի անիւնցմէ բ'ան մ'առնէք. Հայն իւր անիւնցմէ չառնէ նը առաճնին չին գլնար ձախէր, ալ չին առնէր:
- Ադ ըստածդ էսէչ էր. ան վախթը խասըին մէկը գամ իւրիշը գ'իշիւթիւն մի անէր նը՝ ժամը գանիձէյին թը ան մարթէն միս գամ իւրիշ բ'ան մ'առնէք, չէյին առնէր. մինչիւգ իւր գ'ար մէղա ըսէր, նէօրէն ձանիւցիւմ անէյին թի, առէք: Հըմա էսչի միյափանութիւնը չիգա. աղէնդ բ'անէր ձանիւցիւմ չանվիր. անին ալ նը՝ վօրը մդիգ գանէ, վօրը չանէր: Դ'իւն թիւ գ'օրձդ գէսար նը մադ նայէ:

\*) Տես Հնութիւնք Ակնայ, էջ 292.

## 14. ԱԵԲԱՍՏԻՈՑ ԲԱՐԲԱՐ

Այս բարբառը յատակ է Սեբաստիա հայշատ քաղաքին և  
անոր շրջակայ բազմաթիւ հայ գիւղերուն, որոնք բռնած են Ալի-  
սի հովիտը, Սեբաստիային սկսեալ դէպի արեւելք մինչև Զառու-  
հարաւային սահմանն է Ուլյաշ. այս գիւղէն սկսեալ մինչև Ման-  
ճըլըդ և անկէ հիւսիս-արևմուտք՝ Թօնուս գաւառակը՝ մինչև Կէ-  
մէրէկ կը պատկանի Կիւրինի ենթարարապէին: Ալիսի հովիտին  
գիւղերը թիւ մը կը տարբերին քաղաքին բարբառէն: Առանձին  
ենթարարառ մը կը կազմէ Բրդնիկ գիւղը, որ կը գանուի քա-  
ղաքէն մէկ ժամ հետո դէպի հիւսիս-արևմելքը:

Սեպաստիոյ բարբառը ուսումնասիրուած չէ դեռ, զարմանաւ-  
լի է որ բնագիրներ ալ չկան հրատարակուած։ Առաջին անգամ  
Փարիզի մէջ առիթ ունեցայ քննելու Սերաստական պայթուցիկ-  
ներու հնչումը Ռուսլո արբային ճայնախօսական գործիքներով,  
արդիւնքը հրատարակուած է իմ *Les explosives* աշխատութեանս  
մէջ։ Բարբառին վրայ պր. Կ. Գարիկեան ունի ընդարձակ ուսում-  
նասիրութիւն մը՝ որ վարձատրուած է Իզմիրեան մրցանակով,  
բայց զժբախտաբար գեռ անտիպ է։ Այս աշխատութեանէն քաղե-  
լով՝ պր. Գարիկեան բարի եղած է ուղարկելու ինձ բարբառին  
ուսումնասիրութեան վրայ համառօտ տեսրակ մը և մի քանի էջ  
բնագիր, որ առաջ պիտի բերեմ քիչ յետոյ։

Սերաստիոյ բարբառին ձայնական դրութիւնը նման է Կարնոյ և Խարբերդ-Երզնկայի բարբառին: Ձայնաւորներուն մէջ, բացի ա, է, ը, ի, օ, ու ձայներէն, կը գտնենք նաև ո, ե, էօ, իւ և մ: Վերջինը Սերաստիոյ յատուկ յատկանշական ձայն մ'է, որուն հնչիւնը մօտաւորապէս ուէօ խումբին արագ արտասանութեան նման է: Կը գտնուի բառին սկիզբը և մէջը, բայց միշտ շիշտի տակ, երբ շեշտէն զրկուի, կը դաւնայ պարզ օ. ինչ զ' մրդ՝ գորտ, սեռ.

զ'օրդան. ը'թղթ՝ բողկ, սեռ. ար ը'օղգի, բց. ը'օղգէ, գրծ. ը'օղզօվ ևն. Ե (հնչուած ծանր իէ) աւելի սովորական է Ալիսի հովատին գիւղերուն մէջ. ինչ. մեր՝ մեր, Գարաքեղ՝ Կարապետ, զ'նացեր՝ գնացիր, ը'երան՝ բերան ևն. Քիչ անգամ կը դանենք ու. ինչ. ծ'տոր՝ ձեռք, մոռէլ՝ մեռեալ:

Բաղաձայնները ունին երեք աստիճան. թրթռուն, թրթռուն շնչաւոր և թաւ, որոնց փոփոխութիւնը ճիշտ այնպէս է, ինչպէս կարնոյ և Խարբերդի բարբառներուն մէջ. Հոս ունինք նաև յ ձայնը, որ շատ անգամ կ'աւելնայ ձայնաւորով սկսող բառերուն սկիզբը. ինչ. յագ'ի՝ ագի, յարէլթ՝ աբեթ, Ժալիս Ալիս (գետը):

Ձայնական փոփոխութեանց մէջ կարեորները հետեւեալներն են.

Ե թէ միավանկ և թէ բաղմավանկ բառերուն սկիզբը երբեմն յէ և երբեմն է. ինչ. յէփ՝ երբ, յէզ՝ եզն, յէզէրէլ՝ եզերել, էրէս՝ երազ՝ երկաթ, ևն. Բառին մէջ է, ո, ե. ինչ. հէրու հերու, ծ'տոր՝ ձեռք, ը'երան՝ բերան ևն:

Ո միավանկ բառերուն սկիզբը կ'ըլլայ մ, բաղմավանկներուն սկիզբը օ. շեշտի տակ մ, անշեշտ օ. ինչ. մվ՝ ով, մչ՝ ոչ, մրց՝ ործ, մրթ՝ որդ, մրփ՝ որդ, զ'նրդ՝ գորտ, սեռ. զ'օրդան, փեր՝ փոր, զ'օրձէլլ՝ գործելի (ածուխ), օսգօր՝ ոսկը, օշխար՝ ոշխար: Բացառաբար վեռ կամ յառ՝ յետոյք:

Երկբարբառներուն մէջ այ յա, իւ յու, ոյ յու, ինչ մար՝ մայր, զ'ալ՝ գայլ, ալուր՝ ալիւր, արուն՝ արիւն, լրու՝ լրյա, ընզուզ՝ ընկոյդ:

Բաղաձայններուն մէջ նկատելի են. ը դարձած յի, որ կը պատահի Ալիսի գիւղերուն մէջ. ինչ. վայն՝ վանք, իրէյն՝ երեք, փափայն՝ փափաք. — կ դարձած յ՝ բաղաձայնէ առաջ. ինչ. այնադ՝ ակնատ, հըրշղայնին՝ հըկտակներ, ջայ մը՝ ճանկ մը, ախջիյ ողա՝ աղջիկ-տղայ, ը'այլա՝ բակլայ ևն. Գ ձայնը՝ ուր որ ը հնչումն առած է, կը դառնայ նոյնպէս յի, իսկ ուր որ զ հնչումն առած է, կը դառնայ յ. ինչ. թայնվմը՝ թագաւոր, լոյցընէլ՝ լոգցնել զնյն՝ զնյն՝ գոգ. հիյ՝ հինգ, զ'օյնօց գոգնոց, լոյնալ՝ լոգնար զայնիլ՝ կանգնիլ հիյնօց՝ հինգնոց. ասոր համեմատ ալ շաբիյ՝ շապիկ (անցնելով շապիք ձեւն):

Հ միավանկ բառերու մէջ, այն է շեշտեալ ո ձայնին քով

կը դառնայ զ. ինչ. փոքր՝ հոր, փմրթ՝ հորթ, փմղ՝ հող, փմզ՝ հոգ, բայց հօրակ՝ հոդալ, հօրէզէր՝ հորի եղերք են:

Տը կը վերածուի յյ և եթէ անկէ առաջ ոնդական կայ՝ կրնայ կորսուիլ. ինչ. զըյյէլ՝ կտրել, զըյյուզ՝ կտրուկ, զըյիջ՝ կըտրիճ, հընյէլ՝ ընտրել, մայլը՝ ման(ա)ր, ձանյը՝ ծանտր, գոյյէլ՝ կոտրել, թէ մէսու՝ Պետրոս են:

Բրդնիկի ենթաբարբառին մէջ կը գտնենք ա > ս, օ ձայնափոխութիւնները, որ չկան Սերաստիոյ բարբառին մէջ. ինչ. բննիր՝ պանիր, Մոյյամ՝ Մարիամ, աղօնգ՝ ատանկ, այդպէս, խնչ՝ խաչ, ժօմանզու՝ ժամանակով են: Ո ձայնը կը դառնայ ա՝ վ, մ. Ն ձայներուն քով. ինչ. Դավիդուն՝ Կովտուն (գիւղի անուն), գ'ամէշ՝ կամ գ'ավմէշ՝ գոմէշ, մինչև անդամ անքիր՝ 11, փոխանակ աճկ, օոից:

Թերականութիւնը շատ նման է Պօլսոյ բարբառին. հովովումը նոյն է: Դերանուններուն մէջ նկատելի են՝ ասի, աղի, անի՝ այս, այդ, այն, զըվիզագ՝ սո, զըզէ՝ ասկէ. ասոնցմէ նաև զանգը, զըվիզանգ՝ այսպէս: Բայերուն պարզ ներկան կը կազմուի կարնոյ բարբառին նման՝ յետադաս զը մասնիկով, որ երբեմ կրնայ առաջ ալ դրուիլ. ձայնաւորով սկսող բայերու քով կը դրուի զ նախամասնիկը, բայց զը յետամասնիկն ալ աւելցնելով շատ անդամ. ինչ. հարցնէ զը, զըէ զը կամ զը ցըէ, գէլլէ կամ գէլլէ զը, գէլթա կամ գէլթա զը, զըսէն զը: Միավանկ բայերը կառնեն զու, իսկ զամ բայը գ'ու. ինչ. զուղա, գ'ուգ'ա: Շարունակականը՝ որ կարնոյ մէջ գոյութիւն չունի, կը կազմուի Պօլսոյ նման գօր մասնիկով, բայց հոս զը մասնիկը միայն ձայնաւորով սկսող բայերու վրայ կ'աւելնայ. ինչ. բ'էրէմ գօր՝ կը բերեմ կոր, զընէք գօր՝ կ'ընէք կոր, զուղէյի գօր՝ կուտէի կոր:

Ապանին կ'առնէ ըիդի մասնիկը, որ կրնայ բայէն յետոյ ալ դրուիլ և ձայնաւորի քով կ'ըլլայ ըի. ինչ. ըիդի դամ կամ դամ ըիդի, բայց ըի ընենք:

Խոնարհման մէջ ձայնաւորի փոփոխութիւն չկայ. միայն կատարեալը կը ցուցնէ յդ. ա. դէմքին մէջ անք, որ համաձայն է հին լեզուին. ինչ. գ'րէցանը՝ գրեցինք: Ալիսի հովիտին գիւղերը և Բրդնիկի ենթաբարբառը այս եմ վերջաւորութեան տեղ կը դնեն իմ. ինչ. բ'էրէմ զը՝ կը բերեմ. բացասականի մէջ ն կը դառնայ ու. ինչ. շում ջօշնար՝ չեմ ճանչնար:

## ՆՄՈՑՇՆԵՐ

Սերաստիոյ բարբառէն \*)

## 1. Գորվածը չափրվիր

Ժամանագին թաքավորին մէզը թէքղիլ գէլէց Գուալն իրէն էլման գ'էդ մը գէլէ լէոջէվը Գ'էզը բ'ոնէ գ'որվէր մինչէվ աղը գէրթա օր էրգու մարթ թուղթ մը գ'րէն ջ'ուրը ցըէն գօր:

— Ի՞շ գլնէք գօր—ղէյի հարցնէ զը նէ՝

— Ի՞շ բի լնէնք, աս ինչին ախչիգը աս ինչին դղին գ'րինք գօր. անինչին ախչիգը նախնչին դղին—գլսէն զը:

— Իմ ախչիգս օրու գ'րեք բիդի — հարցնէ զը թաքավէօրը նէ՝

— Թու ախչից ալ տնից դէզը չօբան մը զա, անէօր դղին գ'րէցանք—գլսէն:

— Վայ, թնչ լոէլ ըլլա. յէս թաքավէօր մ'ըլլամ դէ, ախչից չօբնի մը դուն գ'րէք. ախշարը յախշրի գ'ան նէ ըլլալիք բ'ան չէ աղի. — գլսէ, նէլրսօդի, շիտադ գէրթա չօբանը գ'դնէ, դունը միսաֆիր զըլա զը: Նոյի զը օր մանչը օրէսորը մըշը՛ր մըշը՛ր քնանա գօր, Գընէ շինէր՝ չօբնին մէլըն շինէ, դ'իմօքը (ծանրութեամբը) օսդի գիշտուէ, մանչը գ'նէ զը: Գառնէ ձ'մը մը դանի, «դէ», ախչիգս չօբնին դղին մօղ գ'րէն նէյիմ» զըսէ, մէշըէն խոնչորը հանէ, մանչուն սիրդը դը խօթէ, հմն ցքէ, գասնի գէրթա զը: Մանչը մտուալ գ'իդնա զը:

Ագգէղվանք չօբնի մը սիրիյէն աղ մը յամմէն օր զադվի, գ'ուգ'ա մանչը ձըցընէ գոշթա էղէր. Աձը բառավի մըն է էղէր բառավը յամմէն յիրինգուն նոյի զը օր աձուն ձձէրը բարբաձէ. բոււդ մը գաթ օր ըսէս չիգա: Անբաջջառ չօբանը աս աձը գթէ գօր զըսէ, գէրթա հէղը ձէղգըվի զը:

Զօրանը յէրթում-բաղառ զըլլա, «Շան արուն-թարախ ըլլա, թո օր աձդ գթէմ գօր նէ» զըսէ. բառավը չափդընար:

Զէզգըվէլով թօղ ըլլան, հէղ մա նոյին դը օր, աձը սիրիյէն զադվէր, գ'լոխն առէր գէրթա գօր: Աձուն յէղէվէ հէղիշուք

\*) Գըի առաւ պը, Կ. Գարիկեան. Վերածած եմ գիտական ուղղագրութեան:

գէրթան. նէյին գը օր աղվէօր, բ'շգ'առ դղա մը՝ ածը վրան ձուէր ձգնէ գօր, Խէնչէրն ալ մանչուն սիրդն է. հանէն գը օր, բարարին էգէր, մանչուն հէշ բ'ան մըն ա չէ էղէր: Զարմանք կը մնան:

Զօրանը՝ «Բ'արի աշքօվդ դէսսմը հիմա օր ածդ յէս չէմ գթէր գօր էղէր, չէրթում-բադառ գըլլայի գօր, չէիր աղղընար գօր» գլուխ:

Բառավը՝ «Յէս քէզ մէղա. մէղքդ մէնէի գօր, գըսէ, նոյէ դէս Ասսու. բ'անը օր՝ ածս գ'ուգ'ա դէ մէխսումը ձըձնէ գը էղէր. իշ գ'իդնամ. գ'իդէմ թէ գթէս գօր. օրմւ միք (միտք). գ'ուգ'ա. Ասվազ բահէր դէ, գ'ալագէր չէ էղէր» գըսէ:

Աս հէղու չօքանն ինէն բառավը բաշլիյէն գը յիրտրու հէդ հաջագըսվիլ (հակաճառուիլ). ան թէ մանչը լնձի, ան թէ՝ լնձի. Էնզ յէրքը բառավը խօսքը գընէ. «Ա՛սղղէլ աղէն է ածս ձըձնէ գօր էղէր, լնձի գըյնի» գըսէ, մանչը գառնէ, դուն գը բ'էրէ, դղա գընէ գը: Անունն ալ թուլրուխ (թրք. գտանք) գ'նէ գը: Մանչը մէզնա, ուռուօլէօր (կայտառ) գըյիշ մը գըլլա:

Ասանգ միսք՝ մը (ատեն մը) գասնի: Թաքավէօրը օր մը զինէ թէրդիլ գէլլէ. յիրինգուն գըլլա, յուր էրթամ, յուր չէրթամ, գ'ուգ'ա բառավին դունը գիշնէ գը: Նոյի գը օր մար վու դղա մըն էն. բառավը իշ գ'իդէ թէ թաքավէօրն է, լէնի-բ'արցը գը յըէ, թաքավէօրը նադի գը:

Բառավը բանի դղին «Բնելդուխ, գըվի բ'էր, Բնելդուխ, դըվի դար» դէյի անունը գուգա գը նէ, թաքավօրին միքքը կը բոչէ (կասկած արթննալ). հէդ մը մանչուն վրա նոյի գը, հէդ մը բառավին, «աս ասէօր դղան չըմանիր գօր լմմա, հըլէ գէսնինք» գըսէ: հէդ մըն ա դ'էմը նոյի գը օր՝ չօքնին դղուն սիրդը խօթած ան իր խէնչէրը բադը գ'ամէն գախված է: Խէլը դուն գընէ, ալ գը հասդընա օր ասի ան չօքնին դղան է, «Վայ, սադ մաացէր է, գըսէ, կէցի աս հէղուն անանգ բ'ան մը ընէմ օր, ալ խալլսում չունէնա» գըսէ մըքքօվը:

Բառավը դէղանը (անկողինը) գը յըէ, թաքավէօրը բառգի գը. առդըվանց գըլլա, թաքավէօրը գարթննա, մանչուն թուլիթ մը գուգա, «շիդագ թաքավօրին դնախը դար, գըսէ, բէզ յանդէլ էյա գընէն»:

Մանչը թուլսթը գառնէ, իրէք օր, իրէք քիշէր գէրթա, դո-

Նախին յէռչէվ համակ գը: «Հէլէ քիշ մը հօքնութիւնս առնէմ» գըսէ, բագրագը նոյի գը: Հէղ մալ նոյինս՝ բունը դանի, քնա-նա գը:

Թաքավօրին ախչիցը յօդան նսդէր՝ ըէրգէֆ նաշիւ: գոր էղէր նսդազ դէզը խէլքը բարս գընէ (յանկարծ այնպէս մտածել), վիշնջիրէն գէլէ, դ'արվար նէյէ գը օր, իշ գը նէյիս, աղ-վէօր աղվէօր դղա մը քնանս գօր. քէզի մէգ սարէն գրյած գըյիծ. մտնչուն զարնըզի գը: «Անբաջջառ յէս աս դղան գտունէմ» գըսէ, վար գիշնէ, նոյէ գը օր թուխթը մանչուն ձօցուն դ'ուս է ընդէր. դառնէ նոյի գը օր հօրը գ'իրն է. բ'անս գարթա գը օր՝ հարը գ'րէր է թէ՝ «Աս դղան էգածին բէս ջէլլադ ընէք»:

Ախչիգանը ձ'տոքը-մդքը դ'նդ գէլլէ. ինչ ընէ, ինչ չընէ. հրմին «ջէլլադ ըրէք» ը «ախչիգանս հեղ նիրյահ ընէք (պատկի-ցէք)» գընէ, թուխթը մանչուն ձմցը դ'նէ՝ գարթնցնէ գը:

Մանչը գարթնա, նոյի գը օր գ'խլուն վէրէվ ախչիյ մը գայ-նէր է լմմաշ, քէզի մէգ հրըշդաք մը, օխդը բ'էրդ՝ արէգ'տոդ աղվէօր: Մանչուն խէլքը գ'խլէն թոփ գը. ախչիզը գըսէ գը թի «Մի գէնար, ձօցուդ թուխթը հօրս վէզիրին դար»:

Մանչը թուխթը դառնէ՝ վէզիրին դանի գը. վէզիրը նէյի գը օր թաքավօրին գ'իրն է, բաքնէ ջայդին դ'նէ, բ'անս գը գար-թա օր՝ «Աս դղան էգածին բէս ախչիգանս հեղ նիրյահ ընէք» գ'րէր է:

Վէզիրը թէզ մը հաշնիքը գը բ'ունէ. թէլլալ դանչէլ գուղա. քառուուն օր հաշնիք, բառուուն օր բ'աղնիք գընէն, մանչն ու ախչիզը բսագէն: Անէօնք գը հասնին իրէնց մուրադին, դ'ուք ալ հասնիք ձ'եր մուրադին:

Օր լէդք, թաքավէօրը խարար գը զրգէ թի գ'ուգ'ամ գօր. դոն-դունօրթօվ դ'էմ գէրթան. թաքավէօրը հոռունէն նոյի գը օր էգողնէրուն մէշ մէզը գա, ջանշցածը չէ. գը հասնին, վէզի-րին հարցընէ գը թի, «Ադ չէ լմմա, մս մվ է» գըսէ մանչուն համար: Վէզիրը թուխթը հանէ՝ թաքավօրին ձ'տոքը գուղա. «Թաքավէօր, արրազ գէնաս, վէսատ է, զըսէ. ասանդ ասանդ գ'րէր էիր թէ էգածին բէս ախչիգանս հեղ գարթէք. մէնք ալ հրամանդ գէզը դարանք»:

Թաքավէօրը հասգնա գը օր ան դղան է, հէղ մը մյօրուքը

ձ'տոքը գառնէ, գ'լօխը գը փարդէ, ձ'ան չի հանէր. — ի՞նչ ընէ,  
էղաձը էղէր է. «Իրավօր, գըսէ, գ'րվածը չավրըվիր էղէր»:

յէրգընուցը էրգու խնձօր յընդավ, մէգը ըսօղին, մէյն ալ  
լսօղին:

## 2. Փէսա Ղազար

Գնդանը մէգը Ղազար անունօվ դղա մու փէսա մը ունի  
էղէր: Աս գնիգը յամմէն օր ժամ գէրթա, «Ա'սվազ, դ'ուն Ղա-  
զարիս օղօրմիս» ըսէլէն՝ սրդին ձէձէ գուլա գաղօթէ էղէր: Դղան  
մէրախը մնա գը թի ըջամը աս մարս մր Ղազարին համար գաղօ-  
թէ գօր. առդըվանց մը գանուխ քըզ մարն յտուաչ գէլէ ժամ  
գէրթա, սէղանին յէղէվլ բարբըզի գը (կը պահվտի): Նէյիս մարը  
գ'ուգ'ա, «Ա'սվաձ, դ'ուն Ղազարիս օղօրմիս» ըսէլէն՝ գուլա գա-  
ղօթէ նէ, գղան սէղանին յէղէվէն գամացէն մը՝ «Ճր Ղազարիդ  
օղօրմիմ» գըսէ: Գնիգը գ'իդէ թի Ասվազ ձ'անը լսէց, «Փէսսա  
Ղազարիս, փէսսա Ղազարիս» գըսէ: Դղան հասգնա գը օր փէսա  
Ղազարին համար գաղօթէ գօր էղէր, սէղանին յէղէվէն գէլէ, աղ-  
վէօր մը մարը ձէձէ գը:

### 15. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐ

Եւդոկիսյ քարրառալ կը խօսուի գլխաւորապէս Եւդոկիսյ կամ Թօքաթ քաղաքին մէջ. կը տարածուի մինչև Ամասիա, Մարսավան, Օրտու, Սամսոն և Սինոպ՝ իրենց շրջակայ գիւղերով: Վերջին երեք քաղաքներուն հայութիւնը գեռ նոր քամանակի գաղթականութիւն մը ըլլալով՝ չի կընար բնականաբար սկիփական քարբառ մ'ունենալ. բայց որովհետև գաղթականութիւն միծառոյն մասը Եւդոկիսյէն հկած է, ուստի յարմար համարեցինք զանոնք ալ այս բարբառին տակ դասեր:

Եւդոկիոյ բարբառը ուսումնասիրած է 8. Գաղանձեան բաւական ընդարձակ գործի մը մէջ (Եւդոկիոյ Հայոց գաւառաբարբառը, Վիեննա, 1899): Ասկէ զատ նոյն բարբառին քննութեան առթիւ յօդուած մ'ալ ունի Բիւրակնի մէջ 1898, էջ 317: Եւդոկիոյ բարբառով բնագիրներ կան Գաղանձեանի գործին մէջ՝ էջ 5—8, 95 ևն: Ենթաբարբառներէն գրի առնուած կաոր մը կայ միայն Մարզվանէն (Բիւրակն, 1900, էջ 427) և քանի մը տեղեկութիւն Օրտույի ենթաբարբառին վրայ (անդ, էջ 73):

Եւղովեայ մօտ է Գիրգորէս գիւղը՝ որ առանձին ենթարար-  
բառ մը կը խօսի:

Եւդոկիոյ բարբառին ձայնական դրութիւնը կը պարունակէ ընդ ամէնը 31 ձայն. ասոնք են.

Զայնաւոլնել—ա, է, ը, ի, օ, ուէ.

Բաղաձայնել—ը, փ, զ, ը, դ, թ, ժ, ց, չ, զ, ժ, ս, շ,  
ի, դ, հ, լ, մ, ն, յ, ը, ո, վ, դ:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ նկատելի են.

1. Ե ճայնաւորը միավանկ բառերուն սկիզբը կը դառնայ յէ, իսկ ուրիշ ամէն պարագայի մէջ կ'ըլլայ է. ինչ. յէս՝ ևս, էրգու՝ երկու, էփէլ եփել, էլլէլ ելլել. բայց յէփ՝ երը և յէլ ել՝ որովհետեւ միավանկ են:

2. Ո ձայնաւորը բառին սկիզբը կամ մէջը յաճախ կը հըն-

չուփ ուէ երկրաբառային հնչումով. օր. սոխ սուէխ, բողկ փուէղզ, հոտէղ, որբ՝ վուէրփ, ործ՝ ուէրց, ոսպ՝ ուէսը, զործել՝ գուէրծէլ են:

3. Երկրաբառներուն մէջ այ կ'ըլլայ ա, ոյ > ու, իւ > ու. օր. այս՝ աս, այլ՝ ալ, լուս, ձիւն՝ ծովն:

4. Բաղաձայններուն վասփոխութիւնը շատ մեծ է. Եւգոկիոյ բարբառը Տրապիզոնի, Պօլսոյ, Զմիւռնիոյ և Խրիմի բարբառներուն նման հին հայերէնի բաղաձայններուն երեք շարքերը վերածած է երկուքի, ջնջելով խուլերը և պահելով միայն թրթոռնները և թաւերը: Թրթոռն շնչաւոր բաղաձայնները դոյութիւն չունին հոսա Հստ այսմ հայերէնի թրթոռն և խուլ ձայնները հաւասարապէս վերածուած են թրթոռնի, իսկ թաւերը կը մնան անփոփոխ:

5. Ո ձայնէն առաջ գտնուած ատամնականը կ'իյնայ՝ յաջորդը ձայնը ո գտրձնելով. ինչ. կտրել՝ զլոէլ, կոտրել՝ զոռէլ. եթէ ատամնականէն առաջ Ն ձայնը կայ՝ նոյնպէս կիյնայ. ինչ. սանտր՝ սառ: Վերջինիս համաձայն հայերէն վերջածայն նը ձեւ, որ ատամնականի յաւելմամբ դարձած է նղը, Երգոկիոյ բարբառին մէջ կ'ըլլայ պարզապէս ո. ինչ. ծանր՝ ծառ, մանր մունք՝ մառ մուռ:

Եւգոկիոյ բարբառին բերականութիւնը նորութիւններ չի պարսնակիր և լիովին համաձայն է Պօլսոյ բարբառին ու արեւմտեան գրական լեզուին: Միմիայն հազուագիւտ տարբերութիւններ կան. ինչպէս բայիրուն եղակի և յոգնակի առաջին դէմքին մէջ ե յանդին ի դառնալը, մինչդեռ միւս դէմքերը անփոփոխ կը պահեն դայն. օր.

զը սիրիմ	զը սիրինք
զը սիրէս	զը սիրէք
զը սիրէ	զը սիրէն

Եւգոկիոյ բարբառը ունի շարունակական ներկայ և անկատար, որ կը կազմէ Սեբաստիոյ և Պօլսոյ բարբառին պէս կորմասնիկով. օր. գուղիմ՝ կուտեմ, գուղիմ գօր՝ կուտեմ կոր, զը ուղրէյի՝ կը բերէի, զը բերէյի գօր՝ կը բերէի կոր են: Կը կարծուի թէ յիշեալ կոր մասնիկը ծագած է թուրբերէն հոմանիշ:

յօր ձեւն՝ հմմտ. getiri-yօր-ամ «կը բերեմ կոր», getiri-yօր-ամ «կը բերէի կոր» ևն Ամասիա և Մարտվան կորի տեղ ունին զամանիկը. ինչ. զրէմ զա, զէրթամ զա:

Ապառնին կը կաղմուի ըիդի ձեռվ, որ ձայնաւորի քով կ'ըլլայ ըիդ. Օրուուի ենթաբարբառը վերջին պարագային կը գործածէ պարզապէս ը. ինչ. զէրթամ՝ պիտի երթամ:

Հարցական բայերուն վրայ կը դրուի մը մասնիկը, որ թուրքերէնի մի, մը ձեւն փոխանակ է. օր. գուղա՞ս մը՝ թրք. վէրի՞ր մի սին, զառնէ՞ս մը՝ թրք. ալլ՞ո մի: Պօլսոյ բարբառը նոյն պարագային կը գործածէ մի. օր. գուղա՞ս մի, զառնէ՞ս մի:

### ՆՄՈՑՆԵՐ

#### 1. Նոդոկիոյ բարբառէն \*

Վախթին-Ժամանագին էրիգ-գնիկ մը զան էղէր, ութ-գասը դարվան ախջիդ մը, էրդու-իրէք դարվան ալ մանչ մը ունին էղէր: Ասուէնք շադ ախքադ, օրէ բանօղ, օրէ ուղօղ մարթիկ էն էղէր: Էրիգը դուրսը ըռողըդութին զանէ, գնիկն ալ դունը ղէզգէ՞ կը գուէրձէ էղէր. ասանգօվ էրիգ-գնիկ վասդրդածօվին անջան նէղ-նըլվադ, ցամաք-հաց, գըճու-սուէխ աբրուսդ մը գը շարէն էղէր:

Իրինգվանը մէզը էրիգը բանէն էլլէլօվ դուն քալու աղէնը կը նէի ըի շարսուն աղվուրէկ նախշունիդ հավ մը ձախէն գօր:

Մարթը հավուն աղվուրզութանը գը հավասի, մըգքէն գըսէ ըի՝ յէս աս իրինգուն դուն հաց չէմ դանիր. թէք աս իրինգուն անօթի գը գէնանք, իլլէ սի հավը գառնիմ: Ասանգ ըսէլօվ ան օրվան առած օրչէքը գուղա, հավը գառնէ, դուն գը դանի, օդային լուաֆիզը գը դընէ, գէր գը թափէ էռչէվը: Նաշխունիդ հավը գըդ-գըդ գըդ-գըդ անէլօվ գէրը գուղէ, լուափին վրա գը ըըդըդի: Գնիգը գըսէ ըի քիմ, աս հավը ինչմւ առիր».—«Իշթէ բան մըն էր արի. աղուրզութանը հավասէցա ղէ առի», գըսէ էրիգը: Ինչ է նէ՝ անիրինգունը էռչի օրվան հացի էվէլցուք գըդըդուքինէրօվ էօյին գանցունէն, անգի վէրչը դղաքը հավը գը սիրէն, անգի ալ գը

\*) Այս պատմութիւնը հաղորդած է ինձ եւդոկիացի պր. Յովհ. Գաղանձեան՝ հայ բարբառագիտութեան համագուն հետեւըդը՝ իր մէկ ընդարձակ նամակով (8 հոկտ. 1897, Եւդոկիա): Ուղղագրութիւնը գիտական ճշութեամբ է:

բառդին զը քնանան: Մէ մըն ալ բիշէրը գարթննան թի օդան լուսավօրվէր է, աս ի՞նչ էջէյիը լուս է՝ ըսէլօվ՝ գէլլէն զը նէյին թի հավը հավգիթ մըն է աձէր, անդար ջէրմագ, անդար փառ-լամ հավգիթ մը թի՝ էլմասի բէս փառ-փառ զը վառի, օդան լուսավօրէ գօր: Երիգ-գնիկ շադ զը զարմանան թի աս ի՞նչ թէվիր հավգիթ է: Անդի վէրչ ամմէն օր հավը ադանգ մէ մէգ հավգիթ գաձէ: Ավաւրը մէզը մարթը զըսէ թի «Գնիկ», էգու սի հավգիթ-նէրէն քանի մը հադ շարշուն դանիմ դէ ձախիմ, թէրի քանի մը փարա բըսնէ»: Գնիկն ալ «դար դէ ձախէ» զըսէ: Երիգը գառնէ քանի մը հավգիթ, շարշուն դանիլու ադէնը դույումջի մը գը դէսնէ, հէսույլէն զը դանչէ զինքը: Մարթը գէրթա դույումջուն բօվ դույումջին զըսէ թի՝ «ադ հավգիթնէրը ձախէն» մը գօր:— «Հա, ձախիմ գօր, քանի փարա գուղաս», զըսէ մարթը: Դույումջին հավգիթը ձէռքը գառնէ, զը նէյի թի խալիս էլմաս է: մարթուն զըսէ թի՝ «հազար դուրուշի գուգմա մը», Մարթը ի՞նչ քիդէ հավգիթին էլմաս ընսալը, զըսէ թի «Ախրար, ընձի զէր-լէնմի՞շ մը դանէս գօր»:— «Զէ, ի՞նչ զէրլէնմէ է. քիչ է նէ էրդու հազար դամ»:— «Ախրար, ի՞նչ զըսէս գօր, ընձի զէրլէնմի՞շ մը դանէս գօր»: Ե՛, իրէք հազար դամ անանդ է նէ»:

Մարթը զը մդաձէ թի էջէր դույումջին իրմվ մը գըսէ գօր՝ շախա՞ մը. հէմէն զըսէ թի «զնւր փարան»: Դույումջին իրէք հազարը զը հանէ գուղա, հավգիթը գառնէ: «Աս հավգիթէն դահնա գմ մը» զըսէ:— Հարթ, զա:— «Անանգ է նէ՝ ի՞նչդար ունիս նէ ընձի բէր. յէս հազը իրէք հազարագանի գառնիմ»:

Մարթը ի՞նդումէն ձաղիգը բառէօվ (իմա ծաղիկը պատոիլ «չափաղանց ուրախանալ») գուն գէրթա. «Գնիկ, մէնք էնյալլինը դդանը»՝ լուէլօվ գնդանն ալ բանը գիմացնէ. գնիկն ալ շադ գուրախանա: Ալ զը հաազընան թի հավէրնին էլմաս աձօղ հավ է եղէր. ալ անգի վէրչը էրիգը ըողըրութինը, գնիկն ալ դէզգէն գուէրձիլ վաը զը ցըէ: հագուն հավգիթնէրը ձախէլօվ գուղէն զը խմէն, զյանք-գէնթանութին ժամանագ գանցունէն: Վախիթ վէրչը զօնախի բէս սիւլի գուն մըն ալ շինէլ գուղան, մէշը զը նսդին Զադգըվան օր մը քախքին վարթաբէղը փօքրավօրին հէդ մէգդեղ գուն-օրհնէնքի գուղա մարթուն գունը: Օրհնէլու աղէնս-նին փօքրավօրը ըուաֆին վրայի հավը զը դէսնէ, զը նէյի թի հա-զուն դանաղին վրա գիր գա. զը գարթա թի սըվիսանգ գրված

է. «Աս հավուն ուէզքն ուղողը վաղան (լաւ վաղող) զընսա, սիրդն ուղողը իմասուն գընսա, դլօին ուղողը թաքավսէր զընսա. Փօքրալօրը գը մդաձէ թի սի հավը ինչըլս անիմ դէ ձէռք ցրիմ. ՄՇէր (թրը. մէզէր) մարթուն զնիգն ալ անթիէն փօքրալօրին գինչութանը գէրնըվէր է (սիրահարուիլ). աչօօլ ունքով նիշաննէր գանէ էղէր. փօքրալօրը բանը հասկնալով դամաց մը զնգանը քօվը գէրթա. զնիգը դամացուգ մը զըսէ թի «Վաղը մէզի եգու» փօքրալօրն ալ գըսէ թի «Ըղէր (հթէ) դի (այդ) հավը զը մօրթէս զէփէս նէ գուբամ» ։ «Փէր աղէգ, գը մօրթիմ, զէփիմ» զըսէ զնիգը իրթէսի վանգուցը (առաւօտ) էրգանը էրթալէն վէրչը զնիգը զը բռնէ հավը զը մօրթէ, թէնզիրէն գը դընէ գէփէ, Մէմն ալ փօքրալօրը գուբա. զնիգը զգարը զլիչն ջամփէլու համար՝ ախջիգանը զըսէ թի «սի ախրարըդ աս դէ բըգըցուըր», Ախջիգն ալ ախրարը զըրգած օղայէն գուբա գէլէր, դանը մէչ վէր վար դառնալու աղէնը օջախին գլօխը գէրթա. դղան օջիին վրայի թէնզիրէն գէսնէլօլ գը նէղէ քուրը թի անգից բան դա զէ ուղէ. ախջիգն ալ թէնզիրէն զը բանա, հավուն գլօխը ախրուրը գը գէրցնէ, սիրդը ինէն ուէզքէրն ալ ինքը գուղէ. մէ մն ալ վրան իմասղութին քալօվ գը մդաձէ թի «յէս ինչմւ աս հավէն գէրա. հիմա մարը» զը նէրսօդի, զիս զը ձէձէ» ։ ըսէլօվ մօրը վախուն՝ դղան գիրգը՝ դռնէն դուրս գլնդնի, վազէլօվ գը փախչի Ախջիգը հավուն սիրլը ինէն ուէզքը ուղէլօլ նէմ իմասղուն էղէր էր, նէմ վազան. Կը վազէ զը վազէ, շադ շադ դէղ վազէին էրթալէն վէրչը լէոթը զը բասի (լեռդը պատուիլ «չափազանց յողնիլ») զը մնա. զը նէյի թի մէյլան դէղ մը դալարալըն մը դա, մէդ ձաք (ձագ՝ Ե, դոկիոյ բարբառով կը նշանակէ «թոչուն») մը թոցնէն գոր. ինչ է դէյի քօվէրնին գէրթա. մէ մըն ալ ձաքը գուբա գրգի ախրօրը գլխուն գը նազի. Մարթիգը ասի չէղավ, ասի չէղավ ըսէլօվ ձաքը գը բռնէն, նօրէն զը թոցնէն, նօրէն գուբա դղուն գլխուն զը նազի. Շնօրէն չէղավ, նօրէն չէղավ» ըսէլօվ նօրէն ձաքը գը թոցնէն, զինէ գուբա դղուն գլխուն դօնմիշ գանէ. Մարթիգը գը նէյին թի ըննալիք չունի, «Եյ, թաքավուէրնիս զանիր ասի է էղէր» ըսէլօվ՝ դղան ախջիգանը հէղ գառնէն իրէնց քաղաքը, սէրայը գը դանին, թաքավուէր զը նաղէցնէն. Մէր աղ քախքին թաքավուէրը մէռած է էղէր, աղ ձաքն ալ դէօլվէթ դուշի է էղէր թի փօրու գլօխ նսդի նէ՝ անի

թաքավուէր ըննա. աղ քախքին էղելթը աղանդ է էղէր. Աղ բը-  
րդիդ դղան թաքավուէրութին գայնամ մը անէր. լմմա քուը  
իմասութինովը ախրօրը գէղը թաքավուէրութինը գանէ, ան-  
դար աղէդ գանէ թի վախիթ անցնէլով աս ախջան իմասութ-  
թինը ամենէն թարաֆ շան գուգա, մէնձ անուն գը հանէ:

Թանգ հիմա հօրը մօրը:

Հարը ան իրինգունը գունը գուքա թիհավը չի գա. «Դնիգ,  
հավը վժւր է», գըսէ նէ, «Ի՞նչ գիդնամ» գըսէ գնիգը. մէ Ցն ալ  
մարթը զը նայի թի դղաքն ալ չի գան. «Թա դղաքը վժւր էն»,  
գըսէ նէ՝ գնիգը անօր ալ «չիմ գիդէր» գըսէ. Մարթը խէլի ըէս  
սօխզմնէրը գընդնի դղա փնդոէլու, հավ փնդոէլու, ըմմա նէ՝  
գղա գը գըդնէ, նէ՝ հավ, Մարթը շադ մէրաք գանէ, քիշէր ցո-  
րէգ ծփ փիշա անէլով մղաձէլ գլնալն իթէն՝ մէ մն ալ գիմանա  
թի հէսու բաղաք մը իմասուն ախջիդ մը գա էղէր, թաքա-  
վուէրի բուր, ամմէն բան գիդէ էղէր, լինչ հարցընէս նէ  
ջուղարը գուգա էղէր. Մարթը բանի մը հավգիթ ձօցը  
դնէլով գէլէ աղ ախջիգը փնդոէլու. գէրթա. գըսէ թի «էրթամ  
ադ ախջիգանը սի հավգիթնէրը հէղիյէ դամւ ցավը բագմիմ,  
թէթի ընձի ջար մը ցը ցըցընէ»: Ասանդ մղաձէլով շադ ջամփա  
էրթալէն վէրչը աղ քաղաքը գը հասնի, սէրայը գէրթա: Ախջի-  
ուը ախրօրը հէտ նսդաձ գէլը գը հասգընա թի հարը գուքա գօր,  
տիրօրը իսաբար գուգա. Էմիր գանէն, նէրս գուքա. հարէրնին խօ-  
րաթձընէլէն վէրչը՝ «մէնք քու փնդուած զավգընէրդ էնք» ըսէ-  
լով գէրթան վիզը գը բըլլըվին. հարն ալ խնդումէն լալ զը բաշ-  
լլյէ. Էն վէրչը իրարու հէրաէթ առնէլէն յէղքը՝ հօրէրնուն գը-  
սէն թի «Գնա գուն, գնօվ դէղօվ աս քաղաքը մէր քօվն էգու,  
ֆէս (հոս) գէնանք»: Մարթն ալ գէրթա, դուն գէղ գը ձախէ գը  
ձախվօրի, գընդանը հէտ գէլէ դղօցը քօվ գուքա: Ան վախիթը  
ախջիգը մօրը գըսէ թի «Մարիկ, հավը ինչ էղավ, մէզի բիդ՝ ըսէս».  
անի ալ գըսէ թի «Ի՞նչ գիդնամ, գօրավ»: Ան աղէնը ախջիգը հօրը  
էոչէլը մէզիդ մէզիդ գը բաղմէ մօրը արուքը («արարք»), հավը  
մօրթէլը, փօքրավօրին քալը, հավուն գլօխը, սիրով, ուէզքէրը ու-  
դէլնին, վախէրնուն դնէն վախչէլնին, մինչի թաքավուէր ընսալնին:

Մարը ասուէնը լսաձին ըէս գաս-գաբուդ գըննա գընդնի գը  
մէունի. դղաքը հարէրնին մէնձ բադիթաէրօվ գը բահէն, օրէրնին  
էրչանիդ գանցընէն:

## 2. Մարզվանի ենթարրեառով \*)

Իրիգացնը գրի մաղ մը հավաքիթ՝ վանդուց չգոր հիշ մէզ հաղիկ (աստղելու):

Ինքը սէվ, էրէսը ջէրմագ (սուրճ):

## ԵՎԵԼ բարին աչք չի հանիլ:

էշը չպէրած խօդը ուղէ նէ՝ փօրը զը ցավի:

Ճօրէպին ձութ զը ձամիչ քիշէրը ձէթ զը վառէ:

Երէսին զէօրէ սիլլէ գը զարնէն.

## Զանրը նսղիր օր լըո գաստ

<sup>\*)</sup> *Shu fihupashkun*, 1900, 59 427.

Ֆառարահ և ազգային պատմության մասին այս հայության առաջնահար տարածությունը ըստ աշխարհական պատմության ամենամեծ է և ամենահայտնի է:

## 16. ԶԵՒՇԵՆԻՑ ԲԱՐԲԱՐ

## 16. ԶՄԻՒՐՆԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐ

Եւգոկիոյ, Սեբաստիոյ և Կիլիկիայ շրջանէն անդին գէպի արևմուտք գանուած հայութիւնը թրքախօս է, ինչպէս գիտենք: Բայց երկու խոշոր զաղութներ բացառութիւն կը կազմեն ընդհանուր Փոքր-Ասիոյ մէջ և հայկական առանձին բարբառներ կը խօսին. ասոնք են Զմիւռնիա և Նիկոմիդիա:

Զմիւռնիոյ բարբառը կը խօսուի ոչ միայն Զմիւռնիոյ մէջ, որ շրջանին միծագոյն և նշանաւոր կեղրոնն է, այլ և իր շրջանի բանի մը քաղաքներուն մէջ, որոնք են՝ Մանիսա, Գասաղա, Մէնէմէն, Պայլնալըր, Գըրգաղաճ և բանի մը ուրիշ գիւղեր ալ:

Զմիւռնիոյ բարբառը ամենալին ուսումնասիրուած չէ. դեռ կայ միայն կարճ բնագիր մը նոյն բարբառով՝ Քօսեանի «Հայր ի Զմիւռնիա և ի շրջակայս» աշխատութեան մէջ (Վիեննա, 1899, էջ 300): Այս հատուածը կը դնենք իբրև նմոյց:

Հատուածէս կերեայ որ Զմիւանիոյ բարբառը Պօլսոյ, յատ-  
կապէս Եւգոկիոյ ըարբառին հետ չափազանց նման է, և ինչ ինչ  
էէտերու մէջ միայն տարբերութիւններ կ' ընծայէ:

LUGOBEG

## ԶՄԻՄՆԻՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԲԱՏԵՆ

— Քա եավրում կիւլիցա, ինտե՞ր իս:

— Վիրէդ քարի, Համաս ղատղն. հայես նէ հազկէկ կը խօսամ. մէկալ օրվան անձրեց չէրշիֆնէնէրուն արալլիսն ներս վազէր օտին քանափիէն պիս պիտին թրջեր էր. չարշին ելած էի մահսուս զատկին հէմար ալաճա գնիլու, տուն դառնալքէն խապէրսից քանափիէն վիրէն են եկայ քիչ մը հանդչելու. ինչ հա-

յիս, Նէմակս զէնիրի պէս թախ օոկրներս անցեր է, երկու օրէ վեր հալ չունիմ, երէկ երկու հեղ պայլմիշ եղայ. եալրում, այս բնչ ծանտր բան է. չօճողները օրթան մնացեր, հայող չունին:

— Քա ատ ինչ լավըրտը, վայ գլխուս, աղջկեդ Հովիսիմէն  
ուր է. անոր խելքը հիմա պիտի ին է, թող չօճողները ան հայի. դուն  
հիշ տիշիմնիշ մըլլար, քեզի պաշխա կլաճ չկայ. բահաթ տեղդ  
նստէ, զեննէ փիլի քէօքը դայնաթմըշը ընել տուր աղկէկ մը խմէ,  
ատոր գուլէթը պինդ պաշխա բան է. տիշիմնիշ մըլլար, քէփ-  
սրգլըդ կանցնի. հիմա իզմիր աղկէկ է. կըսին. կելլենք տէ  
մինք ալ մէկ աղկէկ փարլադ դատիկ մը կընինք:

ուղարք սկզբի և առջազգի ցանկներ նշանաւ զատկան  
մեջ ու մշտական դժոխուր դաշտ ամիս պահ  
ընթացքու միջամաս առջախոհ և ՀՀ բարձր-պատ ի ուժություն

Հայ է հաւաքիստեաւու մինչև զաւդայ բաժնուին  
զամանակ յաստագուու յի դիրանց ծայր մասին ամ  
2021 տարին (2) Էն մատենալ անձնութեաւ և ամսութեաւ

1981 թվականի մայոցական առաջնային մատենական կողման  
-ական մեթոդականից բաժին սկզբու վաս առաջնային առաջ թիվ  
մայության մասն առաջնային մայության պայման առաջ թիվ  
-այսպիսի առաջ թիվ 1981 թիվ 2 հարցմանադրություն լա

### 17. ՆԻԿՈՄԻԴԻԱՑ ԲԱՐԲԱՐ

Այս խիստ հայաշատ շրջանը՝ որ Փաքը-Ասիոյ հիւսիսային արևմտեան ծայրը աննկուն կը պահէ դեռ հայ լիզուն, երկու դըլ-խաւոր քաղաք ունի. Նեկոմիդիա (տաճ. Իզմիտ կամ Իզնիմիտ) և Ատափաղար. Ասոնց շուրջը ցրուած են բազմաթիւ և մեծ մեծ հայ գիւղեր, որոնց մէջ յիշատակելի են Եալովա, Ասլանքէկ, Պարախղակ (տաճ. Պահչէճիկ), Բազարքէօյ, Կէվէ, Օրթաքէօյ, Սէօլէօզ, Պէնլի, Իզնիկ (հինն Նիկիա) են. Այս զանազան գաւառականներով քանի մը բնագիւներ կան հրատարակուած Բիւրակնի, մէջ, որոնք են՝

ԿԵՐԱՎԵԿՆ՝—1900, էջ 563, 579, 598, 618.

Պարտիզակէն—1898, էջ 396, 471.

Օվաճըքէն.—1898, էջ 473, 540.

Առավագարքն—1898, էջ 597, 887,—1900, էջ 676:

Պէսլիէն—1898, էջ 120.

Ճշմարիտ է թէ այս բարբառաները կը ներկայացնեն իրենց  
մէջ զանազան տարբերութիւններ, բայց կը թուի թէ պէտք է  
դանոնք միացնել մէկ խումբի մէջ և բաժնել քանի մը ենթա-  
բարբառաներու Մեր ձեռքը ունեցած բնագիրներուն անգոհացու-  
ցիչ վիճակը և անոնց գիտական անծշտութիւնը թոյլ չեն տար  
մեզի այս բաժնումն ընելու և իւրաքանչիւր ենթաբարբառի  
սահմանները սրոշերու:

Շրջանիս ենթաբարբառներուն մէջ ամէնէն խակատիպ և խիստ յատկանշական երեսյթներ ընծայողը Ասլանըէկի ենթաբարբառն է. և ահա ասոր համար է որ Փարիզի մէջ քննութեան առի նոյնը՝ Ասլանըէկցի երիտասարդ պը. Ալեքսան Նալբանդեանի աշխատակցութեամբ։ Ուսումնասիրութիւնս տպուեցաւ նախ Բագմալէպի մէջ, յստոյ ալ հրատարակուեցաւ արանձին

հատորով (Քննութիւն Ասլանբէզի բարբառին. Վենետիկ 1898): Ասկէ զատ քննութեան առի նոյնպէս յիշեալ երիտասարդին ձայնը՝ Արբա Ռուսլոյի ձայնախօսական մեքենայով որուն արդիւնքն ալ հրատարակուած է իմ Les Explosives de l'anc. arm. (Paris 1899) աշխատութեանս մէջ:

Ասլանբէզի հնթաբարբառին ձայնական դրութիւնը կը պարունակէ հնաեւեալ հնչիւնները.

Ձայնաւորներ—ա, տ, թ, է, է՛, ը, ի, օ, էօ, իւ.

Բաղաձայններ—ը, փ, գ, ք, դ, թ, ծ, ծ, զ, ժ, ս, շ, յ, ր, ռ, լ՛, լ, մ՛, ն, վ, ֆ, խ, ղ, ն:

Ասոնց մէջ ա կը ներկայացնէ ոնդային ալ ձայնը. Է՛ կը ներկայացնէ շատ բաց է ձայնը, իսկ էօ, իւ շեշտէ առաջ սովորական գոյութեամբ, իսկ շեշտի տակ շատ բաց կարտասանուին, իբր էօս, իւր:

Ձայնական փոփոխութեանց մէջ նկատելի հն. ա > տ ասանց որոշ կանոնի. ոնդականի քով կը լլայ ա. երբ ոնդականէն յետոյ ու, օ ձայները գան՝ ա կը դառնայ է. օր. էմիլշ՝ անուշ, էնիլն՝ անուն, էնէօթի՝ անօթի, էմիլը՝ ամուր. երբ ոնդականէն յետոյ յաջորդէ ը ձայնը՝ ա կը դառնայ օ. ինչ. մօրյը՝ մանր, ծօրյը՝ ծանր, սօրյը՝ \*սանր, սանդր. երբ ոնդականէն յետոյ երկու բաղաձայն միասին յաջորդեն՝ ա ձայնը կը դառնայ էօ, իսկ ոնդականը կը ջնջուի. ինչ. գէօշնալ՝ ճանչնալ, ճանաչել, էօրզով՝ անձրե, թէօրզը՝ թանձր:

Ե բառերուն սկիզբը կը լլայ է, ուրիշ տեղ է՛: Օ ձայնը սովորաբար կը լլայ էօ, բայց ոնդականի քով կը դառնայ ա. ինչ. զամէշ՝ գոտէշ, Միւսներուն մէջ ու >իւ, ոյ >իւ, իւ >իւ, այ >ա (շեշտի տակ), է (ասոնց շեշտի), ինչ. հար՝ հայր, էրէլ՝ ոյրել:

Բաղաձայններու ձեւի փոխութիւնը շատ հետաքրքիր է, առհասարակ խօսելով՝ Ասլանբէզի հնթաբարբառին համար պայթուցիկ + բաղաձայն խումբերը տանելի չեն: Երբ այսպիսի խօսմբեր պատահին բառերու մէջ ի բնէ (ինչ. ոտք, ձեռք, մարդ, կոճկել, մեծնալ, կանգնիլ, ծնկվըներ) կամ պատահաբար խօսքի մէջ երևան գան պայթուցիկ ձայնով վերջացող բառի մը և բաղաձայնով սկսող բառի մը իրարու հետ հանգիպման ժամանակ (ինչ. հաց տուր, գութ զայէք, մենք քեզի ըսինք, կրակ վառէ, ուր նշ, ըզ, ըզ, կվ խումբերը երևան եկած են), այս պարագան

լին բաղաձայններուն մէջէն առաջին պայթուցիկ ձայնը հետևեալ փոփոխութիւնները կը կրէ:

1. զ կը գառնայ յ կիսաձայնին. օր. միւյ մը՝ մուկ մը, հիյդասը՝ հինդ-տասաը:

2. թ, թ, փ, դ, թ կ'իյնան, բայց իրենց տեղը կ'որոշուի շունչի յանկարծական ընդհատումով և կոկորդի սեղմումով, զոր կը նշանակենք \* նշանով. Այս ձևափոխութիւնը խիստ հետաքրքիր է ընդհանուր ձայնախօսութեան տեսակէտով և կը ցուցնէ թէ բաղաձայնները խսպառ կորսուելէ տուաջ բնչ ճամբով կ'անցնին. օր. շար\* մարթ\* շտա մարդ, փար\* գամ\* փայտ կայ. էօ\*թը\* ոտքը են:

3. Շչակոն թ, ջ, չ, ծ, ծ, ց ձայնները իրենց ատամնական պայթուցիկ մասը կորսանցնելով պարզապէս ժ, շ, զ, ս ձայններուն կը վերածուին: Օր. մըզ մարթ\* մեծ մարդ, վէ՛ս դղու՛ վեց տղայ, դաժգլնալ՝ տաճկնալ:

4. Այս երեք պարտգային ալ եթէ պայթուցիկ ձայնէն առաջ սնդական ն ձայնը կայ՝ կը ջնջուի անհետ. օր. իյնալ՝ ինկնալ, տնկանել թէօրզը՝ թանձր, բարսը՝ բարձր, ջաժ մը՝ ճանճ մը, ասնիլ՝ անցնիլ:

5. Ինքնին հասկանալի է որ երբորդ պարագային եթէ շչականները իյնան անհամապատասխան աստիճանի բաղաձայններու քով՝ անոնց աստիճանին կը վերածուին՝ խուլը թրթունի և թրթունը խուլի դառնալով. օր. գարշ ըիթ\* կարճ ըիթ. ըսասս է՝ ասածո է:

Քերականտկան ձևերը նման են սղուականին, սակայն բայերուն խոնարհման մէջ ն վերջաւորութիւնը սնդականի քով կը փոխուի իւ Անկատարն ու կատարեալը Եւգոկիոյ բարբառին նման հին հայերէնի ար (նոր հայերէնի ինք), վերջաւորութիւնը կը դարձնին անք. Շարունակականը կը կազմուի միշտ հայէ մասնիկով: Ահա սիրեմ բային յիշեալ ձևերը.

Ներկայ

Ներկ, շար:

զը սիրիմ	զը սիրինք	զը սիրիմ հայէ	զը սիրինք հայէ
զը սիրէ՛ս	զը սիրէ՛ք	զը սիրէ՛ս »	զը սիրէ՛ք »
զը սիրէ՛	զը սիրին	զը սիրէ՛ »	զը սիրին »

## Անկատ.

Գը սիրէի

Գը սիրէիր

Գը սիրէ՛ր

Գը սիրէանք

Գը սիրէիք

Գը սիրէին

## Անկ. շար.

Գը սիրէի հայէ

Գը սիրէիր »

Գը սիրէ՛ր »

Գը սիրէանք »

Գը սիրէիք »

Գը սիրէին »

## Կատ.

սիրէցի

սրբէցիր

սիրէ՛ց

սիրէցանք

սիրէցիք

սիրէցին

Միւս ժամանակները կը կազմուին ասոնց համեմատ. ինչ ապառնի՝ թիղի սիրիմ, անցեալ ապառնի՝ թիղի սիրէի, հրամ. սիրէ՛, ասոր. ներկ.՝ սիրիմ նը, անցեալ սիրէի նը ևն:

Նիկոմիդիա բազաքին մէջ շարունականը կը կազմուի յօր մասնիկով, որ ճիշտ թրք. յօր մասնիկն փոխառեալ է:

Նիկոմիդիոյ շրջանին մէջ խօսակցութիւնը առհասարակ շատ երկար շեշտով է. ամէն բասի կամ խօսքի ծայրը Շամախեցոց նման կ'երկնցնեն երգելու եղանակով. թիղի էրթա՛ս..., անունդ ի՞նչ է՛».

## ՆՄՈՑՇՆԵՐ

## ՍԻԿՈՄԻԴԻՈՅ ԲԱՐՅԱՌԵՆ

## 1. Ասլանբէկի ենթաբարբառով (\*)

— Փար իրգիւն, Խաշդիւր ախբար:

— Խոէր ըլ՛ւա:

— Օվագէմ բարային քլիւին էգաձը իմացմի, էրիին մասնաթը:

— Իրավ էօր էրէգ իրգիւն ադայ լաֆ մը գար հըմը, ըոի\* մը չիյգիմ:

— Էրին քէօդ էգէ՛ր է՝ ով ջիւղէ՛րը տնընգիւյ գէօդըր գէ՛ր ին:

— Զիւ ըրը թշ գայնէ՛ր է՛ք, ցիյէ՛րը բաշէցէք ով իզը իշնք. աս փանը ընէօդը լազէ՛րը ըլ՛ւալիւ ին. տոչի էօրն ավարթան ոմջիւն էրին ըրէ՛ր ին. Թիւն քընը Գարըբէդին իլէն Սինանին գտնչէ՛, էս ա էրգիւ հա\* ըէզիրջի ջարիմ:

\*) Քննութ. Ասլանբէկի բարբառին, էջ 35.

Մանիւկը զիս Գարըրէդին դիւնը.

— Փարի լիւյս, Բայձառ, Գարըրէդը վլըրն է՛,

— Խոյը ըլ՛լ՛ա, Խաշդիւր ախըսը, վէրն է՛;

— Թէօդ չիւֆդոն առնէ՛ զը քատ

Բայձառը վէր զիս

— Մար\*, գըսէ՛, էմ չիւֆդոն առ զը վար քնը,

Գարըրէդը զը ցա\*դէ՛, չիւֆդոն տմիւզը զը դարնէ՛, զէնէ

Ե՛ դա ըջըբ, զըսէ՛, վար գիշնաւ.

— Փարի լիւյս, Մանիւդ ախըսար!

— Աս\*ձիւ փարին, քընի՞ սահաթէն վար գիշնաս. մաշիկը

դայգոն ին. Լազէ՛րիւն բեղի իշնը,

— Շա\* զիյանիւթին ըրէ՛ս ին.

— Ախըսար, հավէօդնէ՛րը իւդէնին հա՛ղէ զարար չիւնի

ըսինք, զէօջէ՛րն ա տնընպիւ\* զէօդրդէ՛ր ին,

— Անանդ է՛ նը քընի մը հադ ա ցի առնէլիւ. է՛,

### 2. Պարտիզակէն \*)

Ելանք կացանք Գալիլիա,

Գալիլիան ծով մը կար,

Ծովուն մէջ ձառ մը կար,

Ծառին վրա բուն մը կար,

Բընին մէջ հավկիթ մը կար,

Հաւկիթին մէջ ձառ մը կար,

Ան ձագը անդանակ մօրթեցին,

Անկրակ եփեցին,

Ով կերաւ զարմացաւ,

Ով չկերաւ ճաթեցավ:

Աչք ընողուն աչքը ճաթիւս սցնատէս ով

Աղէկ չօճուլսին օրնէն (օրբանէն) կառնին,

Աղէկ կրիյճին (կտրիճին) փէրըրմէն կառնին,

Աղէկ եղան լիծէն կառնին,

Աղէկ գոմշուն կոտոշէն կառնին զայրը

Աչք ընողուն աչքը ճաթիւս բար ուրմին

\*) Տես Բիւրակն 1898, էջ 396.

Երսուն երկու ձի ու ջորի,  
Եկան անցան յիսուս պաղչան,  
Կարմիր կողը մորթեցին,  
Վէվ կերաւ զարմացաւ,  
Վէվ չկերաւ ճաթեցավ:

3. Օվաճրքէն \*)

Հարիկ չունէր, մարիկ ունէր,  
Չըխաըկուք (զոյգ) քըրվըտանք ունէր,  
Նէ հարիկ ունիմ, նէ մարիկ,  
Ունիմ միայն մէ աղբարիկ:  
Մարիկ չունիմ, աղբար չունիմ,  
Մէկ հատիկ քուրիկ մ'ունիմ:  
Մօրկանս սիրելին էի,  
Հօրկանս գանձապահն էի:  
Մօրկանս մէկ հատն էի,  
Եղբօրս սրտաշն էի.  
Որ շարած մարդրիտ էինք,  
Շարքուկ շարքուկ քակրվէցանք:  
Մինք չուխթ մի կէօվէրծին էինք,  
Որըս սար ելանք, որըս ձոր:  
Որ ծալած դումաշիկ էինք,  
Ծալուկ ծալուկ քակրվէցանք,  
Զեն արժան տեղանքներ ինկանք:  
Մեր քուրը հարմնիք է բռներ,  
Աղբօրը մոմ մը չէ զրկեր,  
Ղրկեր է տեղը հասեր:  
Այս աշխարհըս առին տարինք,  
Աղջիկ աղին հացն էր հարամ:

4. Ատափազարէն \*\*)

Աղբար աղբարուկ էանք,  
Խմելու պաղ ջուր էանք.

\*) Տես Բէրտակն 1898, էջ 475.

\*\*) Տես Բէրտակն, 1900, էջ 676.

Բատամոլէն հէրիմ բերէր, հաղիկա ցըցուցէր,  
 իմ հալիկս հալիկ չէ, բարձիկս դարձուցէր  
 Ես որ մեսնիմ, մայրէկ, փոսս խորոնկ փորեցէր:  
 Իմ քաշած չարչարանքներս վրաս գրեցէր:  
 Խարիկութան բանը եաման գիտարէ,  
 Աշխարհս լուս արե՛ մեղի տուման է,  
 Մի լար, մայրիկ, մի լար, աշվիկ կաւիր,  
 Մէրտիվէնէն վար իշնամ նէ սրտիկդ կը մարի:  
 Իմ սէրս քու սէրդ դատաստան մնաց,  
 Շատ մուրազներ ունէանք՝ կիսկատար մնաց:  
 Մէրթար օղուլ, մէրթար, մինակ կը մնանք,  
 Կերթաս ալ չես ի գար՝ կարօտ կը մնանք:  
 Փէշերդ սօթտեցիր, գոտիդ իօթեցիր,  
 Քու դարիկուկ հայրիկդ ու մայրիկդ որի՞ ձգեցիր:  
 Մի լար, մայրիկ, մի լար, էս կէնէ կուգամ,  
 Ասկէ տասնը հինգ օրէն երազդ կու գամ:  
 Օ'ղուլ, երազով կարօտ չառնուիր,  
 Երկիրմով ալ մուրազ չառնուիր:  
 Մի լար, մայրիկ, մի լար դու ինծի համար,  
 Ինչնու մեզ աշխարհք բերիր, մեռնելու համար:  
 Մէրտիվէնէն վար իշնամ նէ ետեէս նայէ.  
 Դուռնէն դուրս ելիմ նէ լմուտդ կըրեէ:

5. Պէնլիէն \*)

Աբաերը փուսեր է փուսը,  
 Վէրուսազում էլալ լուսը.  
 Հոռովսիմա Մարյամ կուսը  
 Օրնէ ըս մէր թոգովէօրը:  
 Քահանանին անցան տասը  
 Բաժնեցին խօվէօրդն (հազորդ) ու մասը.  
 Երկինքն կախվեր է փուկըր,  
 Ի՞նչ ընեմ աշխարքիս միլըր.  
 Հոըսդագէս վարեց ծովը,  
 Տասվիրկու աշակերտ քովը,

\*) Տես Բիւրակն, 1898, էջ 120.

Օրնէ ըս մեր Թոգովէօրը,  
Օրնէ Թոգովէօրն ու Թագուհին, ազգու նու  
Օրնէ անմէնքս ալ միասին:  
Ծովին մէջի կարմիր ատամն, առաջազ նայա նու  
Աստված փրկէ չարն ու խաղանն արդիքուն  
Երգինկավու Սալուշ տանտան առ աղասիվ  
Օրնէ ըս մեր հէօրն ու փեսանն  
Օրնէ Թոգովէօր, օրնէ սալտութ,  
Օրնէ ամէնքս ալ միարանն  
Ան վէօվ էր օր ընկալ հէօրը,  
Վրան լցին քարն ու փէօտը  
Լուսաւորիչ Գիրդէօր հէօրը  
Օրնէ ըս մեր Թոգովէօրը:

այս մասունքը չայօթ մայթ պաշտպապից  
առել և մասնաւուած այդի միաւ միան ամուրան  
պահանջանարար և առաջանուած պահան է այդ  
առաջ պահանջանար և առաջանուած պահան անունը և առաջ  
առաջ պահանջանար և առաջանուած պահան է այդ

### 18. ՊՈԼՍՈՅ ԲԱՐԲԱՐ

Պոլսոյ բարբառը կը խօսուի Կոստանդնուպոլիս քաղաքին և  
Վասփորի ու Ոսկեղջիւրի իրկու եղերքները ցրուած գիւղերուն  
մէջ: Խնչպէս Թիֆլիսը արևմելեան գրականութեան, նոյնպէս և  
Պօլսոյ արևմտեան գրականութեան կեդրոնը ըլլալով՝ Պոլսոյ  
բարբառը ծառայած է իրեկ հիմ՝ արևմտեան գրական լեզուին  
կազմութեան համար: Այս մեծ դերը ի նկատի ունենալով՝ շատ  
զարմանալի է որ Պոլսոյ բարբառը դեռ մանրամասն քննու-  
թեան առնուած չէ: Սակայն անթիւ են այն գրուածքները, որոնց  
մէջ Պոլսոյ բարբառը քիչ կամ շատ հարազատութեամբ գրի առ-  
նուած է: Երբ առաջին անգամ հիմնուեցաւ աշխարհաբար հայ  
լեզուն, թէ Պօլսոյ, թէ Վենետիկ և թէ Զմիւռնիա հրատարակ-  
ուած թերթերն ու գրքերը կը գրուէին Պոլսոյ ժողովրդական  
սամիկ դասին խօսակցական լիզուով: հայ հեղինակները քիչ քիչ  
զայն մաքրեցին գրաբարի միջոցով և շինեցին նոր գրական լե-  
զուն:

Պոլսոյ բարբառին ձայնական դրութիւնը կը պարունակէ  
հետեւալ 8 ձայնաւորները. ա, է, ը, ի, օ, էօ, ու, իւ—ո ձայ-  
նաւորը՝ որ շատ ուրիշ բարբառներու մէջ գոյութիւն ունի, հոս  
կը պակսի: նոյնպէս ե, է և ո, օ ձայներուն տարբերութիւնը ան-  
ծանօթ է. իւ կը զանուի թուրքերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ,  
բայց Պոլսոյ գրական լիզուն կը գործածէ զայն հին հայերէնի իւ  
երկբարբառին փոխարէն՝ բաղաձայնի քով. օր. ծիւն, սիւն բա-  
ռերը Պոլսոյ գրականով կը հնչուին ցիւն, սիւն (սնո, սնո),  
թէև ոսմիկ բարբառը կը գործածէ ծուն: Ընդհակառակը էօ ձայ-  
նաւորը կը պակսի գրականին մէջ, իսկ ժողովրդական լիզուին  
մէջ կայ և կը փոխանակէ է, օ ձայները՝ եթէ ասոնք իրենցմէ  
առաջ կամ վերջը օ և է ձայներն ունենան: օր. ցէօրէն՝ ցորեն,  
ցորեան, ցէօրէգ՝ ցորեկ, Ջէօրէօփէ՝ Թիրուլքէ, Սէօրէօփէ՝ Սե-  
րովքէ:

Երկրաբառներ չկան Պօլսոյ բարբառին մէջ:

Բաղաձայններն ունին երկու աստիճան. թրթոռն և թաւ Պէտք է սակայն նկատել որ Պօլսոյ թրթոռն բաղաձայները նման են գերմանական թրթոռներուն և օրինակի համար՝ ֆրանսական լսողութիւնը զանոնք իբր իտուլ կըմբանէ: Երբ ուզուի ձայնին սաստկութիւն տալ՝ այն ժամանակ թրթոռումը կրնայ տեելնալ և մօտենալ ֆրանսական թրթոռն ձայներու աստիճանին: Այնպէս որ շատ անգամ մինոյն մարդը միենոյն բառը երբեմն կ'արտասանէ խուլ և երբեմն շատ թրթոռն: Ասոնց մանրամասնութիւնը և արտասանութեան մէջ կոկորդի քննութիւնը տես իմ *Les explosives de l'anc. arm. աշխատութեանս մէջ*:

Զայնական փոփոխութիւնները մէծ չեն Պօլսոյ բարբառին մէջ: Թէև հայ երկրի սահմաններէն շատ հեռու, սակայն շատ աւելի հաւատարիմ է նա հին հայերէնին, քան թէ հայ երկրի բարբառներէն շատելը: Զայնաւոզներն առհասարակ հին արտասանութիւնը պահած են. ա > ա, ե, է > է (ամէն պարագայի մէջ), ը > ը, ի > ի, ո, օ (աւ) > օ (ամէն պարագայի մէջ), ու > ու. Երկրաբառները դարձած են պարզ ձայնաւորներ. այ > ա, եա > է, իւ > ու, ոյ > ու. օր. հայր՝ հար, սեաւ, սէվ, ձիւն՝ ծուն, լոյս՝ լուս, քոյր՝ քուր. ձայնաւորի քով կամ անկախ՝ ասոնք կը դառնան ձայնաւոր + բաղաձայն. ինչ. հայու, նայիլ, հիվանդ են: Բաղաձայններուն մէջ թրթոռները կը մնան թրթոռն, բայց ը ձայնէն յետոյ կը դառնան համապատասխան թաւ աստիճանին. խուլերը ամէն տեղ դարձած են թրթոռն. թաւերը անփոփոխ կը մնան:

Պօլսոյ բարբառը բառասկիզբը ղ ձայն չի ճանչնար և ամէն անգամ որ նոյն ձայնը կը պատահի բառին սկիզբը, կը գերածէ իս. օր. զրկել (ուղարկել) > խրկէլ.\* զաւրել (ուղեռել) > խավորէլ, զուկաս > լուզաս, զազարոս > խազարոս. նոյն իսկ ղ գրին անունը դարձած է իւաղ:

Հոլովման մէջ մտցուած է խիստ պարզութիւն. կայ միայն չորս հոլով. ուղղական—հայցական, սեռական—տրական, բացառական և գործիական, յոդնակին կը կազմուի էր կամ նէր մասնիկով: Ահա հոլովման ընդհանուր պատկերը.

Ո. Հ.	հաց	հաց-էր
Ս. Տ.	հաց-ի	հաց-էրու
Բ. Տ.	հաց-է	հաց-էր-է
Գ. Տ.	հաց-օվ	հաց-էր-օվ.

Բացի բանի մը սակաւաթիւ բացառութիւններէ, որոնք մասնաւոր հոլովմանց խմբակներ կը կազմեն (ասոնց մէջ յատկապէս նկատելի են -ութիւն՝ -ութիւն վերացական մասնիկով կազմուածները), մնացեալ բոլոր բառերը այս հոլովման վրայ կ'երթան, նոյն իսկ շուն, տուն, մուկ, ծուկ բառերը և ի յանդով ձեւերը. ինչ. շունի, մուգի, դուգի, ծունէ, ծուգէ, զինիի, զարիի են:

Ահա և գերանուններուն հոլովման պատկերը.

Ո. էս	մէնք	դուն	դուք
Ս. իմ	մէր	քու	ձէր
Տ. լնձի	մէզի	քէզի	ձէզի
Հ. իս, լնձի	մէզի	քէզի	ձէզի
Բ. իզմէ	մէզմէ	քէզմէ	ձէզմէ
Գ. իզմօվ	մէզմօվ	քէզմօվ	ձէզմօվ

Ո. ան	անօնք	սա	ս(ա)վօնք
Ս. անօր	անօնց	սըզօր	ս(ա)վօնց
Տ. անօր	անօնց	»	»
Հ. ան	անօնք	սըվիգա	ս(ա)վօնք
Բ. անգէ	անօնցմէ	սը(վ)գէ	ս(ա)վօնցմէ
Գ. անօվ	անօնցմօվ	սըզօվ	ս(ա)վօնցմօվ

Կան նաև սա, աղ, սովհա, աղիզա, անիզա, ասիզազ, աղիզազ, անիզազ, դա, նա, սավիզա, դավիզա, նավիզա, սավիզազ, դավիզազ, նավիզազ, սվիզա, դվիզա, նվիզա, սվիզազ, դվիզազ, նվիզազ ձեւերը, որոնք բոլոր կը հոլովին պարզապէս աս, սա գերանուններուն վրայ:

Բայերու լծորդութեանց մէջ կը մնան միայն էլ, իլ, ալ և նէլ, նիլ, նալ. կը դնենք հոս սիրեմ' բային խոնարհումը՝ իբրւ օրինակ առաջին լծորդութեան:

Ներկ.

Գը սիրէմ

Գը սիրէս

Գը սիրէ

Գը սիրէնք

Գը սիրէք

Գը սիրէն

Շար.

Գը սիրէմ գօր

Գը սիրէս գօր

Գը սիրէ գօր

Գը սիրէնք գօր

Գը սիրէք գօր

Գը սիրէն գօր

Անկատ.

Գը սիրէի

Գը սիրէիր

Գը սիրէր

Գը սիրէինք

Գը սիրէիք

Գը սիրէին

Շար.

Գը սիրէի գօր

Գը սիրէիր գօր

Գը սիրէր գօր

Գը սիրէինք գօր

Գը սիրէիք գօր

Գը սիրէին գօր

Կատար.

Սիրէշի

Սիրէշիր

Սիրէշ

Սիրէշինք

Սիրէշիք

Սիրէշին

Յարակ.

Սիրէր էմ

» էս

» է

» էնք

» էք

» էն

Գերակ.

Սիրէր էի

» էր

» էր

» էինք

» էիք

» էին

Ապառ.

Սիրէր

» սիրէս

» սիրէ

» սիրէինք

» սիրէիք

» սիրէին

Դեղը.

Սիրէլ

սիրած, սիրէր

սիրէլու, սիրէլիք

Անց. ապառ.

Բիղի սիրէի

» սիրէիր

» սիրէր

» սիրէինք

» սիրէիք

» սիրէին

Հրամ.

Սիրէ

մի սիրէր, մը՝ սիրէր

սիրէցէք

մի սիրէք, մը՝ սիրէք

սիրէց

» էն

Ստոր. Ներկ.

Սիրէմ

սիրէս

սիրէր

սիրէինք

սիրէիք

սիրէին

Ստոր. անց.

Սիրէի

սիրէիր

սիրէր

սիրէինք

սիրէիք

սիրէին

Դերբայներուն մէջ սիրած և սիրէլու ձեերը կը կազմեն  
խիստ բաղմաթիւ բաղադրեալ ձեեր. ասոնք են.

սիրած էմ

» էմ էղէր

» գըլլամ

» գըլլամ էղէր

» գըլլամ գօր

» գըլլամ գօր էղէր

» ըլլամ (նէ)

» ըլլամ (նէ) էղէր

» էղա

» բիդի ըլլամ

» բիդի ըլլամ էղէր

» ըլլալու էմ

» ըլլալու էմ էղէր

» ըլլալու ըլլամ (նէ)

» ըլլալու ըլլամ (նէ) էղէր

սիրած էի

» էի էղէր

» գըլլայի

» գըլլայի էղէր

» գըլլայի գօր

» գըլլայի գօր էղէր

» ըլլայի (նէ)

» ըլլայի (նէ) էղէր

» բիդի ըլլայի

» բիդի ըլլայի էղէր

» ըլլալու էի

» ըլլալու էի էղէր

» ըլլալու ըլլայի (նէ)

» ըլլալու ըլլայի (նէ) էղէր

սիրէլու էմ

» էմ էղէր

» գըլլամ

» գըլլամ էղէր

սիրէլու. գըլլամ գօր

» գըլլամ գօր էղէր

» ըլլամ (նէ)

» ըլլամ (նէ) էղէր

» էղա

» բիդի ըլլամ

» բիդի ըլլամ էղէր

սիրէլու. էի

» էի էղէր

» գըլլայի

» գըլլայի էղէր

» գըլլայի գօր

» գըլլայի գօր էղէր

» ըլլայի (նէ)

» ըլլայի նէ էղէր

» բիդի ըլլայի

» բիդի ըլլայի էղէր

Խնչպէս վերը ըսինք, Պօլսոյ բարբառը դեռ ուսումնասիրուած չէ. նոյն բարբառով գրուած անթիւ բնագիրները (թերթեր, վէպեր, առակներ, առածներ, ժողովրդական երգեր, մասնաւորապէս զաւեշտական գրուածքներ և կատակերգութիւններ) առ հասարակ պէտք եղած գիտական հշտութիւնը չունին: Վերջին պայմանը կրնոյ լրացնել իմ Պօլսահայ բանաւոր գրականութեան հաւաքածուս, որմէ մաս մը միայն տպուեցաւ Ազգագրական Հանդէս, թ. էջ 160—196: Իբր նմոյշ կը գնեմ հոս հետևեալ իրական դէպքը՝ որ իմ մէկ նամակս է գիտական ուղղագրութեամբ:

## ՆՄՈՅՇ

### Պօլսոյ բարբառէն

Ան իրինգունը Բէօյիւք-Դէրէ գացէր էի, ձօվին քէնարը վէր վար փիյացա (պտոյտ) գընէի գօր: Բանէ մը խարար չունինք: Մէյ մըն ա դէսնաս ըաֆօրը էգավ, մէջէն խընջախընջ մարթիքը դուրս թափէցան, ամմէնուն ըուէնգը նէղէր, քէնզը-

բէթը դէղնէր, իրարու հէր խօսէլ-խօրաթէլ բիլէ չիքա (չկայ): Հրանդը դէմս էլավ. մողէցա, ձառքս օմուզին զրի, — ի՞նչ գա, ախբար, ըսի:

— Սո՞ւ էղիր, ըսավ գամաց ձանօվ մը, բան չիքա, գամաց խօրաթէ, բադին վրա ջանջ գա (ծածկաբանութիւն որ կը նշանակէ «լսող օտար մարդ կայ»):

Երդուքնիս քօվլ քօվլ՝ բէրաննիս բարընձաձ՝ իսգէլէէն անցանք իիյացան: Օրթալընը մարթ-մարթասանք չմնաց. ամմէն մարթ դուն վազէց: Նայէցա թի մէզի լսող չիքա, նօրէն դարցա Հրանդին:

— Է՛, Հրանդ, ըսէ նայինք, լէզույիթ դադը բան մը գտամա, զը բահէս զօր:

— Ցույց էղավ, ցույց... ըսավ գամաց ձանօվ մը:

— Զօ ինչ գըսէս, ցույց մի:

— Հա, Հնչագյաննէրը Բարա-Ալին գօնէր էն, քանի մը ասգէր մէսցուցէր էն. Դաջիգնէրը դուրս թափէցան, զարգին, ջարթէցին, հազարէն էվէլ հայ մէսցուցէր էն. անջախ խանութնիս գոցէցինք, թէօփրիւ փախանք, ինքըդինքնիւ բաֆօր (շոգենաւ) նէդէցինք:

— Զօ ինչ գըսէս բէ: Ադ ինչ գէշ խաբար դուվիր ինձի:

— Ասիդա զաթը շարօնց ըլլար բիդի. ինգիլիզին զլոփիլը նէրը էգած շարգած էն Զանախ-Խալէին լէին թէնարը. չըթի մը զը բէրլէէին զօր. աս ցույցը մայնաւսդան ըրին թի, Դաջիգնէրը էլւան հայէրը ջարթէն, ինգիլիզնէրն ա «Վայ, դուն հայէրը գը ջարթէ» գօր միս ըսէլօվ էլլան, յալլահ, Զանախ-Խալէն գօնէն, ոիլուզ Սդամբօլին վրան...:

Սիրդս թըփըը թըփըը նէդէլ բաշլայէց. խնդմմ մի՝ լմմ մի. ան թաքքէյին գուզէի թի Հրանդին փաթդըվիմ էրէսը, բէրանը բաքնէմ:

— Աս բիշէր ջամփա բիդի էլլան, ըսավ, էյէր թի դէս քիշէրին թօփի-թիւթէնգի ձանէր առնէս նէ, հիշ չվախնաս, ինգիլիզնէրն էն. մէզի աղադէլու բիդի գան:

Ասանդ խաբար մը զը բահվի. դուն վազէցի. նայէցա թի սուփրան դրէր էն, հարըս, մարըս, Հէրսիլյան, Արմէնույին, Հայզը նոդէր էն, ընձի զը բէրլէէն զօր: Բանէ խաբար չունին:

— Ա'սօր վարը գուիվ էղէր է. հայէրը Բարա-Ալին առէր էն.

հաղարէն էվէլ հայ ջարթըվէր է. ամա վախնալու բան չիքա, առ քիշէր ինզիլիզին զլովլլմէրը Զանախ-Խալէն բիդի գօթէն, Բոլլսին վրա բիդի դան, քաղաքը բիդի առնէն, մէզի թաքալօրութին բիդի դան:

Ամմէնը դէղէրնուն վէր ցաթգէցին, ուրախութաննուն ինչ ընէլնին չիյդէն. Հայզը բաշլայէց ձառքվընէրը իրարու զարնէլ հարըս «ԱՌէրիմ հայէր, ըսավ. տէսմր մի, գնիդ, էս քէզի չէլ ըսէր գոր թի աս գարի մո՛թլախսա տղաղութին մը բիդի ըլլա», — «է՛, ըսավ մարս ա, էս ա չէլ ըսէր գոր թի աս աշգըս քանի մը օր է կը խաղա գոր. բան մը բիդի ըլլա ամմա, ինչ ըլլամիքը չիյդէի»:

— Թօղ ըլլա, թօղ ըլլա. աս ձէրութանա՝ բաց աշգօվ մէյ մը սա թաքալօրնիս դէսնամ դէ, բաշխս բան չէմ ուզէր Ասձուձմէ... հիշ բան մը չգըրնամ ընէր նէ. հիշ չէ նէ բիդի էրթամ ասգէրնէրուն համար փրինձ ըսդըգէլու:

Հայցէրնիս դէրանք, էս իմ օդաս քաշվէցա, հարս, մարս, բուրէրս, ախրարս ալ իրէնց դէշէրը բաշվէցան բառդէցան: Ամա վութին քունը զը գանի: Աշգըս բաց գը բէթլէմ գոր թի հա հիմա զուքան ինզիլիզինէրը, հա հիմա:

Դէս քիշէրը անցէր էր. մէյ մըն ալ բումբ... ձան մը էլավ. մղիդ ըրի. ձանը կըպէցավ. աջարա անդաջիս էգավլ գըսէմ. զիշ մը բէթլէցի, դէսա թի չէ, բումբ... ձան մը դահա էլավ. բում... զինէ էդէվէն, զինէ էդէվէն...: Ալթըխ շիսիէ չմաց:

Հարս անթիի օդայէն ձան դուվավ.

— Զօ, Հրաշյա, արթմէն էս...

— Արթուն էմ, հայրիդ...

— Գը լսէմ գոր, ինչ է աս...

— Գը լսէմ գոր, անծնը էն...

Զանէրը էդէվէ էդէվ շաղձան. ուշօշէզնէրնուս ցտթգէցինք, փէնջիրէին առչէվը վաղէցինք, ծօվին հէռունէրը գը նայինք գոր... խօրունդէն էդամ ձան մըն էր, թամամ զրադին թօփին ձանը գըլմանէր... ձանէն յէթն ալ բարագ լուս մը գէլլար, ծօվին վրայէն խըզըլըմի բէս գը զարնէր գամնէր գոր:

— Ինզիլիզին թօփիէրն էն, ըսինք. Զանախ-Խալէն առին...

— է՛ Զանախ-Խալէն մինչէվ հօս թօփի ձան գուբրմ. քանի սահաթվան ջամփա-յ-է:

— Օր մը գը բաշէ ամա, ասօր ինզիլիզ գըսէն... ինզիլիզն ինչ ըլլալը գիդէս...

— Ազօր խճաք գա... բէլիիշ-ա ըի (թերես և) Զանախ-Խալէն անէր էն դէ, Սիլվիիին յա Զաթաղային բացէրն էն,

— Աղանդ ըլլալու է:

Ինդումիս փօրէրնիս բահած, հէմ վախօվ, հէմ ուրախութինօվ սիրդէրնիս լցունդ, ինչ ընէնք չիրէնք. աշվալնէրնիս ձօվին դնդէր զը բէրլէնք գօր, Զանէրը էրթալօվ շողձան... Մէջ մըն ալ մէդ օրօդում մը, մէդ գիւրիլլթիւ-փաթըրդը մը, խրզըլ-ջըմ, սաղանախի բէս արպէվ մը, արզէվ մը ըի դունէրնիս հէմէն դէղէն քշէ դանի ձօվը լէցունէ բիդի Արդէվին խրզէն օլուխնէրը թէվէրու բէս նէդէլ ըաշլայէցին, թալանին հրն ու մին դէղէրէն ջուրը շառըլ-շուռուլ գը վազէ, ասդին գօցէնք՝ անթին գը վազէ, անթին գօցէնք՝ ասդին գը վազէ:

— Առթի մի հիմա ինզիլիզը, ըսալ հարըս:

Հէռույէն էգած ձանէրը օրօդումի ձան է էղէր, լուսն ա խրզըլըմին իլէն շրմշըրախին փառըլմըն... մէնք ա ինզիլիզը էգավ ըսէլէն՝ զը բէրլէնք գօր:

Ինչ օր քէզի բրէցի նէ՝ մինագ մէզի չէղավ. ամմէնուն գունն ա տասնդ էղավ, հէմ հայ, հէմ դաշիք: Վարը (Վոսփորի հայերը այսպէս կը կոչեն բուն Պոլիսը) հահա խոյախ էղէր է. վիլթին դաշիդնէրը հայերուն դունէրը լէցլէր էն, «Հիմա ինզիլիզը բիդի դա՝ փիմֆին դաշիպնէլը ջարթէ բիգի, Ասձուձու սիրուն, ասղար դարվան դրացնութան սիրուն՝ մէզի ձագ մը խօթէցէք բահէցէք» ըսէլէն:

## 19. ՌՈՏՈՍԹՈՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ միակ հայ գաղթականութիւնը՝ որ հայերէն լեզուն գեռ անկորուստ կը պահէ, Ռոտոսթոյի և Մալկարայի գաղութն է. երկուքն ալ դրացի և հայտշատ քաղաքներ, միւս տեղերը՝ ինչպէս Սիլիվրի, Չաթլան, Չօրլու, Կիւմիւլճինա, Էստիրնէ ևն բոլորովին թրափան են:

Այս շրջանի հայոց բարբառը ուսումնասիրուած չէ գեռ: Ռոտոսթոյի լեզուէն տող մ'իսկ գրի առնուած չէ. միայն Մալկարայէն կայ ժողովրդական աղօթք մը՝ հրատարակուած հիւրակնի մէջ, 1898, էջ 756:

1910 թուի ամառը՝ յատկապէս բարբառին ուսումնասիրուածիան համար անցայ Ռոտոսթօ, ուր հայկաբան և բանասէր Մեծ. Տիգրան էֆ. Պաղտիկեանի աշխատակցութեամբ կազմեցի բարբառին քննութիւնը: Այս անտիպ աշխատաւթենէս կը հանեմ հետեւ եալ համառօտ ուրուագիծը:

Ռոտոսթոյի բարբառը շատ չի տարբերիր Պօլսոյ բարբառէն. ձայնական դրութիւնը արդէն միւնոյնն է, բաղաձայնները հոս ալ երկու աստիճան միայն ունին՝ թրթուն և թաւ: Սակայն Ռոտոսթոյի և Պօլսոյ բարբառներուն մէջ շատ խոշոր տարբերութիւն մը կայ: Մինչդեռ հին հայերէնի խուլ ձայները հոս թրթուն դարձած են և թաւերն ալ միւս բարբառներուն նման՝ թաւ մնացած են, ընդհակառակը թրթունը բաղաձայնները վերածուած են թաւի: Այս ձայնափոխութիւնը՝ որ յատուկ է նաև Տիգրանակերտի և Մալաթիոյ բարբառին՝ շատ հետաքրքիր է արևմտեան գրական լեզուին արտասանութեան տեսակէտով: Ինչպէս գիտէնք՝ արևմտեան գրական լեզուն հայերէնի թրթունը բաղաձայնները թաւ կը հնչէ (բ—ր, զ—կ, դ—է ևն), հակառակ նոյն իսկ Պօլսոյ ժողովրդական լեզուին՝ որ նոյն բաղաձայնները

կը վերածէ թրթոռուն ձայներու. այնպէս որ հնչման երկոռթիւնը ամենասովորական երեսյթ մըն է արեմանան հայոց համար. Պօլունցին երբ տան մէջ կը խօսի՝ կը հնչէ զուռը բաց, դուռը զօցէ, խոկ երբ գրական անձի մը հետ կը խօսի՝ գրական արտասանութիւնը կ'ըսէ թուռը փաց, թուռը քօցէ. Այս արտասանութիւնն երկոռթիւնը զարմանալի երեսուն է միշտ ուսումնասիրողներուն. ամէն մարդ այն կարծիքն է ունեցած որ իրը թէ Պօլսոյ գրադէտները արտասանական կերպով հնարած են յիշեալ արտասանութիւնը. Սակայն Ռոտոսութոյի արտասանութիւնն եղանակը՝ միացած Տիգրանակերտի և Մալաթիոյ հետ՝ կուզայ վերջապէս այս տարագործ կարծիքը ջնջելու և ապացուցանելու թէ Պօլսոյ գրական արտասանութիւնը՝ այս կողմէիքն եկած հայ գաղթականութիւնն մը դործն է. Պօլսոյ տուաջին գրազէաները կը տատկանէին անշուշտ նոյն գաղթականութիւնն և իրենք ալ ներմուծած են իրենց արտասանութիւնն եղանակը, ինչպէս որ հիմոյ ալ Պօլսեցիք կը տարածեն գայն գաւառները.

Կը մնայ հարցնել թէ արտասանութիւնն այս թաւութիւնը Ռոտոսութոյի, Մալաթիոյ և Տիգրանակերտի բազբառներուն մէջ բնչպէս յասաջացու:

Իմ կարծիքովս այս ձայնաշրջութիւնն ճամբան թրթոռուն շնչաւոր բաղաձայններն են. Թէ Ռոտոսութոցիք, թէ Մալկարացիք և թէ Տիգրանակերտիք ունէին կանխապէս թրթոռուն շնչաւոր բաղաձայններ՝ փոխանակ եին հայերէնի թրթոռուն բաղաձայններուն. Թրթոռուն շնչաւորները իրենց պարոնակած շունչին պատճառաւ (bh, gh, dh, jh) դեռ այսօր ալ որոշ թաւութիւն կը ներկայացնեն, այնպէս որ անվարժ ականջ մը զանոնք իրը թաւ կը լսէ. այսպէս Փրանսացիք նոյն ձայները թ, կ, և են լսեցին. Ահա այս շունչն էր որ բիչ մը աւելի զօրանալով՝ նախորդ տարրը աւելի խուլցուց, որով յասաջացաւ թաւ բաղաձայններու խումբը:

Զայնաւորներու և երկրարբառներու փոփոխութիւնն մէջ կը նկատենք՝ ե > է (ամէն պարագայի մէջ, բացի յէս՝ ես, յէփ՝ երբ և յէրը՝ եսդ բառերէն). ո միավանկ բառերու սկիզբը կը դառնայ վօ, ուրիշ ամէն տեղ օ. այ > ա, ոյ և իւ > ու:

Թերականութիւնն մէջ հոլովմունքը բնաւ տարբերութիւն չունի Պօլսէն. -ութիւն վերջացող բառերուն բացառուկանը միայն կ'ըլլայ կրկին նով. ինչ. մէնձութէննէ. Թուական ածականնե-

բան մէջ հետաքրքիր է յէթմիշ, սէրսէն, դօխսան (70, 80, 90), որոնք բէն Պօլիս և ուրիշ տեղիք ալ կան, բայց տանց մէջ համարանքի ժամանակ կը պահանջնեն հայերէն միաւորներ. ընդհանրասկան կը Ռոտոսսթոյի մէջ միաւորն ալ Ռուբերէն կ'ըլլայ. օր, յէթմիշ բէշ, սէրսէն բիր, դօխսան իւշ (75, 81, 93). Ան, մինչդեռ միւս տասնաւորները (10-60) կ'առնեն հայերէն միաւոր.

Դերանունները նոյնպէս Պօլսոյ հետ նոյն են, հոս կը գըտնենք առոտվն գէմքի հայցականը յէս՝ զիս, միւսներուն համար նկատելի են ինձնիք, մէզի, բէզի, ցէզի ձեւերը՝ որոնք Պօլսոյ մէջ թէ արական են և թէ հայցական, բայց Ռոտոսսթոյի բարբառին մէջ միայն արական են. հայցականի ձեւերն են՝ մէզ, թէզ, ցէզ, երրորդ գէմքի գերանուններէն կը յիշենք աս, ասիզաս, ասիզազ, ասիզազը, սըլիզա, սըլիզազը, ասօնք, ավօնք են.

Խոնարհման մէջ ե ծայնաւորը անդականի քով կը դառնայ ի. ինչ. զը սիրիմ, զը սիրէս, զը սիրէ, զը սիրինք, զը սիրէր, զը սիրին. Շարունակականը կը կազմուի զօր մասնիկով, որուն գէմ երբեմ կը գտնենք զօ կամ օր. ինչ. զուղիմ զօր, զուղիմ զօ, զուղիմ օր: Սնկատարին և կատարետին յոդ. ա. գէմքը Սերասարոյ և Ակնայ բարբառին նման ունի ա ծայնաւորը. զը սիրէանք, սիրէցանք. Ապառնին կը շինուի բըղը մասնիկով, որ կրնայ բայէն յիտոյ ալ գրուիլ, և ծայնաւորի քով կը կրճատուի կ'ըլլայ ըրդ. օր, ըլլզ սիրիմ, սիրիմ բըղը, ըլլդ անիմ: Հիները ունին նաև ըլլզը, որ կը ծազի «պիտի որ» ձևէն. ըլլզը սիրիմ, ըլլզը սիրէյի:

### ՆՄՈՅՑՆ ԵԲ

#### Ռոտոսսթոյի բարբառէն \*)

##### 1.

Դարի մը մէնք չէթէյօվ (խումբ) էլանք Իշմէն քացանք. ջանփան ջուղջնանիս (մեր խեղկատակութիւնը) շադ դըյախն էր. արաբային էռչին լույշիզը նսղած էր. սահաթը քիշէրվան ալ օխոնու գէսը գար. ըռէյիզը. թէնջիրէ մը դափուսիսն ցառքը փոնած

\*) Այս երկու հատուածներն ալ յատկապէս ինձ համար պատմեցին Ռոտոսսթոյի զուարթ երիտասարդներու մեծ խումբ մը, որոնց գոււխն էր նովարավաճառ պը. Յակոր Մալաքեան. գրի առի գիտական ուղղագրութեամբ.

էր. ան քանի արարան գէրէրտ դօ նէ՝ իշղար մէջը յէղ գտ նէ վրան քլօնիր մէյ մը արավի ինչ է նէ. մէ՛լասըլ (վերջապէս) Աղարին ախտուրը հասանիք. Օնդողոցը մէր արարաջին իշղիւզարութին մանէլ ուղէց, մանղանէրուն շրլըրէն (սանձ) փոնէց, իշղար դրավէթ ունէր նէ՝ քաշէց էշողլուն. Դուղէս արարան բաթմիշ ըլլաշ շամուտին մէջը. Մանղանէրը բաթմիշ էղան, բօյոնդուրըխը (լուծ) գօյրէցավ, մէնք ըսէս նէ՝ անմէննիս ա մէգիդ մէգիդ՝ փաշանէրնիս սօթգաձ՝ չափուտ չուփուտ չուրէրէն թուս էլանիք. Հիմա բաշլէցանք Զիրիշին փօթուտին ղալայը գօխէլ (հայհոյել). Զիրիշ ըստած ա՝ ղաթմըր մը դա նէ վէրը՝ ան հայվանն է, ի՞նչ է նէ. չէրգընցընինք, թէրէրէթ աս արարաջիին առինարաշը՝ Զըմբըն ալ մէգգէղ էր. Շը՛փողիի (իսկոյն) անօր Էօքիւզնէրուն քօյոնդուրսկմնէրը աս մէրինին թախմիշ արանք. աս էշողլուն ալ գէնէ գօյրէցավ. Ցէթքը քացանք քօլի՝ նարմանէն բօյոնդուրուին մը քէրվէցանք (ծծկ. գուղնալ). Բէրէրէթ անօր վօր մէղ գէօլէն սէլամէթը հանէց. Ալթըլս ջանփանիս ըրահամթ ըրահամթ քացանք. Լարին քիշ մանթին գուղէս բայիրէն վար թախլոն թուսուուն արարան թօնդոլէցավ, թէրիրլախին մէգը գօյրէցավ...

## 2.

- Զէ Արթին, վմւրգէ գուրքաս գօր. Շաղօնց է քէղ գէսաձ չէյի.
- Հօս էյի վօր դէսնայիր.
- Հարա վմւր էիր.
- Զիյդէս... Բօլիս չէյի՞ յա՞.
- Ցէփ քացիր:
- Զանըմ. Հսթանսրօլէն բօսթանջի մը էպէր էր մալ առնէլու համար, յէս խանդըրմիշ արավ՝ ըստվթի «աս գարի խարփուզը վէրը աղէգ գը փոնըլիի գօր». շիյդագը հէմէն հավլըցա: Էրգու խայրին փոնէցի, խարփուզնէրը լէցուցի, յալլան Հսթանրօլ. Իրիգվան թէմ, սահամթը սանդ գէսի վրա էր, ջանփա էլանք: Ինչվանք երէյիլի փացէրը ըրահամթ քացանք: Է՞ն, իշղէ մութը աղէգ մը գօսխած էր, մէյ մըն ա խըյախ լոդոս մը բաշլայէց փչէլ... Հիմա ի՞նչ անինք... Բէրէրէթ խսովիդաննիս իշղիւզար մարթ էր. շաշըրմիշ չարավ. ղիմէնին բլոխը անցաձ՝ խայըլնը աղէգ քէց. անանդ վօր գիշըրէլէպիւ ինքըզինքնիս Սիրիվի նէղէցինք: Ան քիշէրը հօն, լուսուցուցանք. էրթէսի օրը ուղաձ հավանիս քդանք,

քանի մը սահթըվան մէջ Բնթանրով՝ Սանդղը-Բուրուն էրգաթ նէգէցինք, ինչ է նէ, էլանք, խարիսխազնէրը բարբէցանք, էգու դէս թի, ինչ փիյացա... չըսէս թի նարցունող էզմալ մի... մէկը իսէ աս դարի հիվընդութին գա ըսէլօվ՝ ժօղովուրթը վախցուցիր ին, անմէն մարթ խարիսխ ուղէլլ գը վախնա զօ, անտնդ վօր իրէք հարու հիսուն խուռուշ զէնօվ ցէսվընուս դէֆ արինք քացավ:

— Ե, հիմա ի՞նչ ըըդ անէս:

— Ի՞նչ ըըդ անիմ... զէնէ յէս իմ թէոլիքջութանս նայիմ. ախփար, զէնաաթէն աղէկ փան գան. «զէնաաթը էլմաս թիլզիկ է» ըսէր ին նէ թօշ դէզը չէ յա՛: Զամթէն էսչի վարբէզս ա յէս դէսաձին րէս զէնէ քօվը դանչէց, յէթմիշ թէշ խուռուշ հափ-թալքիօվ: Ի՞նչ մէխքըս ըահիմ. նօրէն զէնաաթիս ըըզը նազիմ վէսսէլամ:

### 3. Մալկարայէն \*)

Հանսա երթանք Գալիխա,

Գալիխա լիո մը կայ,

Լեռան մէջը ծով մը կայ,

Ծովուն մէջը ծառ մը կայ,

Ծառին վրայ բուն մը կայ,

Բունին մէջը օձ մը կայ,

Օձն օխտը պտուկ ունի.

Կթեցինք մակրդեցինք,

Տիկ մը պանիր կոխեցինք.

Ոզ կերա՞ արմացաւ,

Ով չկերա՞ զարմացաւ.

Աչք տուողին աչքը ճաթի,

Զար աչքը, չար պտողը ճաթի,

\*) Տես Բիւրակն 1898, էջ 756.

## 20. ԽՐԻՍԻ ԲԱՐԲԱՐ

Այս բարբառը առաջ կը խօսուէր միայն Խրիմի մէջ, 1779-ին մեծ հայ գաղութ մը թողուց Խրիմը և գաղթեց հարաւայի, Ռուսիա, ուր հիմնեց Նոր-Նախիջևան քաղաքը՝ իր շրջակայ 5 հայ գիւղերով, Ասկէ տարածուեցան հայերը նաև մօտաւոր ու հեռաւոր այլ ռուսական քաղաքներ, ինչպէս Ռոստով, Ստավրոպոլ, Մայկոպ, Եկատերինոպար, Եկատերինոսլավ, Թադանրօդ, Դնեպր, Նողայսք, Նովոչերքասք: Այս տեղերու փոքրիկ հայ գաղութները կը խօսին Նոր-Նախիջևանի բարբառը: Խրիմի մէջ հայաբնակ քաղաքներն են հիմայ՝ Թէոդոսիա, Սիմֆէրոպոլ, Ղարասուրազը, Բաղչէսէրայ և Եւպատորիա, որոնք կը խօսին նոյն հայ բարբառը: Սակայն Կիրչ, Եալթա և Սևաստոպոլ, ինչպէս տեսանք, աւելի Տրապիզոնցի գաղութ մը կը ներկայացնեն:

ԽԵՐԻՄԻ բարբառը Պօլսոյ բարբառին շատ մօտիկ է. վերջինիս նման ունի ա, է, լ, ի, օ, ու, իւ ձայնաւորները. իւ կը գործածուի միայն թուրքերէնէ և թաթարերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ. բայց էօ ձայնը կը պակսի. այս ձայնը պարունակող թուրքերէն բառերը գարձած են է. ինչ. բէրէք՝ թրք. եօրէկ են երկրաբառներ չկան. Բաղաձայնները երկու տատիճան միայն ունին. թթուուն և թաւ: Հայերէնի թթուուն և խուլ բաղաձայնները գարձած են թթուուն, իսկ թաւերը կու մնան:

Շատ հետաքրքիր է ը ձայնին գործածութիւնը նոր-Նախին ջեանի մէջ: Հինուրը զայն կ'արտասանեն ամէն պարապայի մէջ ուլ ը. բայց նոր սերունդը այս արտասանութեան մէջ կը կաղայ. ասոնց մէջ ը ձայնը սովորաբար խիստ կակուզ, զրեթէ ժ-ի մօ- տիկ արտասանութիւն մը ունի, զոր պէտք է անշուշտ առանձին ձևով նշանակել (ը՝): Այս ը՝ ձայնը նախորդ և յաջորդ հնչմտնց համեմտա կը փոխուի. ի և է ձայնիրուն մէջտեղ պարզ և յայտ-

նի ժ դարձած է. ինչպէս են՝ մէք՝ իրեք, երեք, մէնք՝ իրենք, մէնց՝ իրենց, թաւ ատամական թիւ քով կը գառնայ շ, ինչ. էշթալ՝ երթալ, մաշթ՝ մարդ, մօշթի՝ մորթ, ներկայ ենք նոր ձայնական օրէնքի մը կազմութեան՝ որ գեռ լիովին տիրապետած չէ:

Հոլովումը և խոնարհումը Պօլսոյ բարբարին նոյնպէս շատ նման է, միայն թէ հայցականը Ում ճիւղին պէտք տրականի հետ նոյն է: Հոս կը դնենք դերանուններէն անոնք որ ինչ ինչ տարբերութիւններ կը ներկայացնեն Պօլսոյ բարբառէն:

Ո.	յէս	դուն	նա
Ս.	իմ	բու	նարա
Տ.	ընձի	բէղի	նարան
Բ.	ընձիմէն	բէղիմէն	նարամէն
Գ.	ընձիմօվ	բէղիմօվ	նարամօվ

Ո.	մինք, մէնք	դուք	նաքա
Ս.	մէք	ձէք	նացա
Տ.	մէզի	ձէզի	նացա
Բ.	մէզիմէն	ձէզիմէն	նացամէն
Գ.	մէզիմօվ	ձէզիմօվ	նացամօվ

Ո.	իսու կամ աս, ասլիգը կամ աս		
Ս.	իսըգօր	ասօր, ասըգօր	սըգօր
Բ.	իսըգօրմէ	ասօրմէ, ասըգօրմէ	սըգօրմէ
Գ.	իսըգօրմօվ	ասօվ, ասըգօվ	սըգօրմօվ

Կ'ըսուի նոյնպէս իղա, աղ, աղըգօր, ինա, ան, անըգօր, որսու նոյն ձևով կը հոլովին:

Դասական թուականները կազմելու համար կը գործածուի ում մասնիկը. ինչ. էրզուառմ, մէքում, չօրսում՝ ռերկլուրդ, երբորդ, չորբորդ՝ ևն. այս ում՝ մասնիկը պարսկերէն սա մասնիկն է: նոյն գործածութեամբ:

Խոնարհման մէջ պէտք է նկատել նախ ներկայի և անկատարի գ, զը, ըը մասնիկները. ասոնցմէ առաջնը ձայնաւորով սկսող բայերու համար է, երկրորդը թրթուուն բազաձայնով սկսող բայերու համար, իսկ երրորդը թաւ բազաձայնով սկսող բայերու համար. ինչ զէշթամ՝ կ'երթամ, զը ըէրիմ՝ կը բերեմ,

թը սիրիմ՝ կը սիրեմ։ Բայտական և վերջաւորութիւնը ամէն տեղ դարձած է ի, բացի ներկայ ևզակի երրորդ գէմքէն։

Անցողական բայյերը կ'սատանան ցնուզ վերջաւորութիւնը և կը կազմեն չորրորդ լծորդութիւն։ Ինչ. անցընուլ, հարցընուլ, հաւընուլ են։

Ահաւասիկ սիրիմ՝ բայյին ժամանակներէն կարևորները։

Ներկայ	Գերակ.	Ստոր.
քը սիրիմ	սիրիլ էի	սիրիմ
քը սիրիս	» էիր	սիրիս
քը սիրէ	» էր	սիրէ
քը սիրինք	» էինք	սիրինք
քը սիրիք	» էիք	սիրիք
քը սիրին	» էին	սիրին
Անկ.	Ապառ.	Անց.
քը սիրէի	բիդի սիրիմ	սիրէի
քը սիրէիր	» սիրիս	սիրէիր
քը սիրէր	» սիրէ	սիրէր
քը սիրէինք	» սիրինք	սիրէինք
քը սիրէիք	» սիրիք	սիրէիք
քը սիրէին	» սիրին	սիրէին
Կատար.	Անց. ապ.	Դերբայներ
սիրէցի	բիդի սիրէի	սիրէլ
սիրէցիր	» սիրէիր	սիրիլ, սիրած
սիրից	» սիրէր	սիրէլու
սիրէցինք	» սիրէինք	
սիրէցիք	» սիրէիք	
սիրէցին	» սիրէին	
Յարակ.	Հրամ.	
սիրիլ լմ	սիրէ	
» իս	մի սիրիլ	
» է	սիրէցէք	
» ինք	մի սիրիք	
» իք		
» ին		

Խրիմի բարբառին վրայ որ և իցէ ուսումնասիրութիւն չկայ.  
բայց ունինք բանի մը ընակիր բնադիրներ. ասոնք են՝

Կ. Պատկանով, *Մատերիալներ և առաջարկներ առ և բ. Պատկանով, 1875.*

Ա. Պատկանեանի Ընակիր երկասիրութիւնները, Ա և Բ. Պատկանով, 1893.  
մանաւանդ Դ հա. Ռուսուալ, 1904:

Տիգրանեան Գ.—Ասածք, ասացուածք և զրոյցը Նոր-Նախիջևանի. Ռուսուալ, 1892.

Կան նաև բանի մը հէքիաթներ Տիգրան Նաւասարդեանի  
Հայ Ժողովրդական հէքիաթներու շարքին մէջ և շատ մանր մունք  
գրուածքներ Նոր-Նախիջևանի Նոր Կեանք, Մեր ձայն և Լոյս  
թերթերուն մէջ (հրատարակւած 1906—1911):

### ՆՄՈՑՇՆԵՐ

Նոր-Նախիջևանեն \*

Ազիաթի հայէրուն գունը մէկ խուջուռ բան է. մէզի ըէս  
ազբար (բակ) չունին. նացա գունէրուն թէփէն գէղինի բէս դիւզ  
է. սիրդէրը նէղանա նը՝ գէրթան, թօղայնէրու բէսնագ՝ զունէ-  
րուն թէփէն գը նըսդին. .

Նացա հացի փուռն ալ—անունը վիդէի ամա՞ մօոցիլ իմ—  
խուջուռ բան է. ազբարին օրթան, շաղէրուն ալ գունէրուն մէ-  
չը, մէքամ գուլոր փօս քը փօրին, մէչը սըլվա գանին, շղէ դացա  
փուսը: Հաց էփէլու լան նը՝ իդա փօսին մէչը նօմայ չօր փադ,  
խօսայ (չոր խսիւ) զուլսն, գագէն գը բըսնդէցնուն, յէթգէն  
գառնուն խումօրը աղլի փուռին բագէրուն գը ձէփին. շղէ իմա-  
ցիր դացա հացին ֆասոնը—աղէթօվ լաթ, մէղոյասու մէղաւ  
Աղ դահա հէշ, Փուռին հացը գը ժօղոդին նը՝ քը հանին վրայի  
աղգոդ շաբիդնէրը վարդիդնէրը, իդա փուռին մէչը քը թօմիին,  
օչինէրը քը թափթին մէչը, ուռէլի (ոլոսն) բէսնագ շլթը ըր-  
թը գը բօնըրգին, աս ալ դացա լըվացքն է. թիւֆ... շադ մոն-  
դառ հալս ին իդա ազիաթի հայէրը...

Թափեայի հայը ա՛սլը ջիմաքէթ է. մէրէրէն շադ վար է.  
մէրէրը բարէմ մարթու սըլրա մարթ ին. նաքա՛ ինա մաշտ-

\* Տես Պատկանեանի Մատերիալ էջ 71-73. ասիկա կը ներկայացնէ հին  
լեզուն, այն է մաքուը ը ձայնով: Նոր-Նախիջևանի մէջ ստուգելով վերածած  
եմ գիտական ուղղագրութեան:

արարայալ Խրբըմէն նօղայնէր բուքաննը՝ աղէթօվ նաքա ին. էրէսնէրը խաչ չի հանին նը՝ հայ էղաձնէրը բէլի յալ չէ. Փամիլ'լր, հէղնէրը թէմիզ հայնազ զալաջի գանիմ չին հասքընալ. վսէուալս իսա բադը. գոռէլի ըէս էրէսը գը նայէ «իմաքար չիմ» իմիշ զօյա գուղէ ասէլու թի՝ ասածըդ չիմ հասքընար... զընա գըղիր նարա լիւղիսով ինչ ասէլ է «էձը ձօրը ընդէլ ա, գէլը էղէլ ա գէրէլ ա». զօյա գուղէ ասէլու թի ածը հէնդէրը ինդիլ է, գուլը էղիլ է նարան գէրիլ է... էրէսդ խավարի. հայնագ ասա—դա. աձին ինչն էձ դասիս—օր, թըլվադ ըէրան. փոյամը աձ ասա—դա. ձօրըս վծրն է, հէնդէր ասիս նը չմլալ. «էղէլ ա գէրէլ ա». փունցուզնամդ զալաջի գանիմ՝ ինչ է. էղիլ է գէրիլ է ասիս նը՝ անդից աղէդ չմ ինչ. բարէմ թէմիզ հայնագ է իսօմ... Շղէ սիրէս խէնթ ին... Նարա փող չին ասիլ՝ իող գտաին հավող չին ասիլ՝ խաղող գտաին. խույի չին ասիլ՝ ջըրնօր գտաին. չիշագ չին ասիլ՝ ձաղիկ գտաին շարշիլն, հէշ շիշագը ձաղէդ գլւմ՝ ձաղէգը ան է, վօր էրած փաղէն յա թէզարէն գը մընա. ան՝ բաշջային մէշի էլլածը շիշագ է. վօրին գուղիս հարցուր, թէմիզ հայնագ է... Հնջասը, շղէ ասրէս փողթիթ արէլ ին իրէնց լիւղին. ամրէս օր՝ ամիսնէրօվ հէղնէրը բիդի գէնաս, լիւղիւդ ալայ-մալայ բիդի ճռոմըուգիս, վօր գուղօր-մուղօր բան գըրնաս հասքըցնէրու... էրգու շափաթ էրէվան գէցա, ասվածային իր օրը հէղնէրը ջէնգ գանէի, թէմիզ հայնագ քը աօրվէցնէի իդա մունդառ ազի-ալթնէրուն...

Ինչըէս տիլրո փաթլամիշ չիլաս. մէմը իդա ալէվալէնէրուն նայէ. մարթ չին համսիլ. մարթու վրա ըը խընդան. լիլէրի մէր Նաշշուվանցինէրուս վրան՝ դայմա ըը խընդան. իմէշ՝ մէնք լիւղինէրը փողթիթ որիլ ինք, մօոցիլ ինք թէմիզ հայնագը...

### Խրիմէն \*)

Ատենակով ժամանակով մէկ մ' կար, մէկ մ' չի կար՝ մէկ հատ թագաւոր կար. Ադ թագաւորը ունէր մէկ հատ տեսօք աղ-ջիկ. Ադ աղջկանը անխատար մարդ կուզենայ էղիլ է, ամա մէկին տուած չէ:

\*) Տես 8. Նաւառարդեանի Հայ ժողովը. հէքիաթներ, է. էջ 70—73.

Մէկ օր մը թաղաւորը էլած ատենը չեօլին մէջ մէկ հատ ծեր մարդ կը տեսնէ նստիլ է՝ փառ կը ճղմէ էղիլ է՝ թագաւորը կը մօտիկնայ քովը ու կը հարցունէ.

— Հոս թնչ կանիս!

— Ի՞նչ անիմ, ասից ծերը, խսմէթ կը պաժնիմ: Թագաւորը կը հարցունէ.

— Խսմէթ թնչես կը պաժնիս:

— Տիսօքը չիրքինին կուտամ, ֆխարէն զինկինին: Թագաւորը կը հարցունէ.

— Իմիս աղջկանս խսմէթը վժվ է:

— Քուկդ աղջկան խսմէթը քու տունիդ խզմէթթէր Արարն է:

Թագաւորին միբար կելէ. կուզայ տուն, միտք կանէ թէ՝ թնչես Արարին հեռացունէ տէյին: Վերջը մէկ գիր կը զրէ ու կուտայ Արարին ու կասէ. «Ճար իսա Ասծուն տուր», Նա եալ կառնէ կելէ կերթայ: Արարը էրթցած ժամանակը մէկ հատ տուն կը տեսնէ. կը մտնէ նսո կը տեսնէ, որ մէկ հատ կին մարդ նստիլ է ու ադ տունին թէիկէնս ալ շոռ շոռ օսկիներ կը թափի կին մարդը Արարին կը հարցունէ.

— Վժւը տեղ կերթաս, կասէ:

— Ասծու կերթամ, կասէ Արարը:

— Ծանըս, կասէ կին մարդը Արարին. ասա Ասծուն, կլայ ինձի տախատար տուած օսկին, ամեն օր արաւու-արաւա մարդոց կը պաժնիմ՝ կէնէ շատ է:

— Աղէկ, կասէ Արարը ու կելէ կերթայ: Գնացած տաենը կը տեսնէ ճամբին մէջ մէկ կուր մարդ նստած կեցիլ է: Կուրը կասէ Արարին.

— Վժւը տեղ կերթաս:

— Ասծու կերթամ, կասէ Արարը:

— Ծանըս, կասէ կուրը, ասա Ասծուն, մինչուանքի թրը պիտի նստիմ թոստըղանը (պղնձէ թաս) դիմացու: — Արարը կինէ կերթայ ու գնացած տաենը կը տեսնէ մէկ մարդ թէր շամուոը պաթած կեցիլ է ու կը հարցունէ Արարին.

— Վժւը տեղ կերթաս:

— Ասծու կերթամ, կասէ Արարը:

— Ծանըս, ախտարս, կասէ ադ մարդը. ասա Ասծուն՝

մինչուանքի երբ աս տեղը պիտ կենամ. արդյուն քառսուն տարի է հոս մնացիլ իմ, ինչ էնել կը կրնամ ինչ մէջը մտնիլ:

— Աղէկ, կասէ Արարը ու կելէ կերթայ: Մէյ մ' ալ տհանիս տաղին (անտառ) մէջը մէկ հատ ծեր մարդ ուստ կուգայ:

— Վաւը տեղ կերթաս, կասէ ծերը:

— Ասծուն կերթամ, կասէ Արարը:

— Ի՞նչ պիտի անիս Ասծուն, կասէ ծերը:

— Թագաւորս ինձի գիր տուից, պիտ Նարա տանիմ, կ'ասէ Արարը:

— Թուղթը ինձի տուր, կասէ ծերը ու ծեռքէն կառնէ,

Արարը նարա կը պատմէ ճամբան ուստ էկած կին մարդու, կուրի ու շամուռի մէջ պաթած մարդուն ասսածները, Ծերը կասէ Արարին. «Դարձած ատենակ կ'ասիս կին մարդուն. — Երբ որ փառք Ասծու չ'ասես նէ՝ ան ատենը օսկին, թէփէէն թափելէն կը դադրէ. Կուրին ալ կ'ասիս, որ նա հալ քովի կետինը թող փորէ, մէջէն ջուր կելնէ. Չուրը տանէ աչքերը թող լուսնայ՝ ան սհաթը աչքերը կը պացուին. հապա ան մարդուն ալ կասիս, որ քառսուն տարի տա՛նա թող կենայ չամուտին մէջը:

Արարը հա կը դաւնայ, կերթայ ան կին մարդու քովը ու կասէ. — Ասուած ասից, որ երբ փառք Ասծու չասէ նէ, ան տահնը օսկիները պիտ դադրի թափելէն: Արարը կ'էնէ կերթայ կուրին քովը ու կասէ. — Ասուած ասից, որ քովի գետինը թող փորէ, ջուր կ'էնէ, աչքերը թող լուսնայ՝ կ'աղեկնայ: Կուրը դարձաւ ու Արարին ասից. — Գուն ինքդ փորէ: Արարը քիչ տեղ փորեց՝ էլած ջուրէն ծեռքերը ճերմակ էղան. քիչ մ' ալ փորեց՝ ալայ-մալայ՝ ճեղ-ճերմակ էղաւ, թէք մէկ հատ կօտիին տեղը սկ մնաց: Անկից Արարը շիտակ թագաւորին կերթայ:

Թագաւորը Արարին հիշ չի ճանչնայ, ամա նարա խիստ կը հաւնի, իրեն աղջկանը հետ կը պատկէ, քառսուն օր, քառսուն գիշեր հարսինք կ'անէ: — Ես ալ հան էի. գինի խմեցի, պղուիվիէս վաղեցաւ, պերանս չը դնաց:

## 21. ԱԽՈՏՐՈ. ՀՈՒՆԳԱՐԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐ

Լինաստանի, Պուբովինայի, Թրանսիլվանիոյ և Հունգարիոյ զանազան կողմերը ցրուած մեծ ու փոքր հայ գաղութները, եթէ հայ լեզուն մոռցած չեն, կը խօսին բարբառ մը, զոր յարմար դատեցինք կոչել ընդհանուր անունով Աւստրօ-Հունգարիոյ բարբառու Լինահայ գաւառականը ուսումնական է Հանուշ հայագէտը իր երկու դործերուն մէջ (Sur la langue des Arméniens polonais, I. Mots recueillis à Kuti, Cracovie 1886 և Beitrage zur Armenischen Dialectologie), Սուչավայի բարբառը ուսումնականիրած եմ ինքս Բաղմավէալ թերթին մէջ (1899, էջ 112, 218, 325, 516 և 557), որ դժբախտաբար կիսաամաց:

Որովհետեւ Սուչավան աւաստիիական հայ գաղթականութեան ամէնէն հայախօս ներկայացրեցիչն է, ուստի հարկ կ'ըլլայ մեզի տալ հոս իր բարբառին նկարագիրը:

Սուչավայի բարբառը կը ճանչնայ հետեւալ ձայնաւորները. ա, է, լ, ի, օ, ու. Երկրարբառները շատ են. մինչդեռ բոլոր հայ բարբառները առհասարակ ջնջած են գրաբարի երկրարբառները, ընդհակառակը. Սուչավայի բարբառը վերստին նորոգած է զանոնք. այսպէս առ, իւ, օւ, ե, ինւ, իը (կարդա մու, իու, ծու, իէ, իյէու, իյը). Ասոնցմէ առ և իւ հին հայերէնի առ, իւ երկրարբառներուն ներկայացուցիչներն են. ինչ. հայ. ցաւ > Սչ. ցաւ, հայ. պատիւ > Սչ. ըառիւ: Ե կը ներկայացնէ և ձայնաւորը, ինչպէս է Մշոյ և Վանայ բարբառներուն մէջ. բայց հոս համակարգութիւնը թերի է, որովհետեւ ո (կարդա ուօ) երկրարբառային ձայնը կը պակսի: Սուչավայի իը ձայն՝ որ կը ծագի հայերէնի ի ձևէն, մօտիկ է գերմանական և ձևին. օր. Սչ. սիլլըդ < հայ. սիրտ. հմմտ. գերմ. Bier:

Բաղաձայնները երեք աստիճան ունին. թրթոռն, թրթոռն

շնչաւոր և թաւ: Հին հայերէնի թրթոռն բաղաձայները դարձած են թրթոռն շնչաւոր, խուլերը դարձած են թրթոռն, իսկ թաւերը կը մնան թաւ:

Ցողնակիի նշանն է եր, ներ. բայց կայ նաև սղան մասնիկը՝ ինչպէս Կարնոյ բարբառին մէջ. հայցականը միշտ զ նախ դիբը կառնէ: Գործիականի մասնիկն է ու՝ գորխանակ ով ձեին:

Դասական ածականները կը կազմուին նորանախիջնանի ձեւով. օր. էրգուսում, իրէրում՝ են:

Դերանուռներուն մէջ կը նկատենք հետևեալները.

Ո.	յէս	մինք	դ'ուն	դ'ուք
Ե.	զիմ	մեր	զքու	ձ'եր
Տ.	ինձի	մէզի	քէզի	ձ'էզի
Հ.	զիս	սմեզ	սըհզ	սձ'եղ
Բ.	զիմմէ	մէրմէ	զքումէ	ձ'էզմէ
Գ.	ինձի հէդ	մեր հէդ	քէզի հէդ	ձ'եղ հէդ
Ո.	ինքը	իրօնք	դ'աս, ադ	արօնք, դ'աքա
Ե. Տ.	իրեն	իրենց	դ'արա	դ'ացա
Հ.	զինքը	զիրօնք		
Բ.	իրէնմէ	իրէնցմէ	դ'արամէ	դ'ացամէ
Գ.	իրեն հէդ	իրէնցմօւ	դ'արա հէդ	դ'ացա հէդ

Խոնարհման մէջ նիրկային և անկատարին մասնիկն է զի. բայցական վերջաւորութեանց ե ձայնաւորը կը դառնայ ի. անկատարին եղակի երկրորդ գէմքը նիրկալին նմանողութեամբ կ'առնէ ս. այս բանը և ոչ մէկ բարբառի մէջ գոյութիւն ունի. ինչ.

զի սիրիմ	զի սիրէի
զի սիրիս	զի սիրէիս
զի սիրէ	զի սիրէր
զի սիրինք	զի սիրէինք
զի սիրիք	զի սիրէիք
զի սիրին	զի սիրէին

Շարունակական ձեերը կը պակսին:

Ապանին կը կազմուի ըիդօր մասնիկով, բայց Հունգարիոյ հայերը կը գործածեն ըի ձեւ՝ որ պիտի-ին համառոտութիւնն է և ձայնաւորի քով կ'ըլլայ ը. օր.

## Սուշափս

## Հունգարիա

բիգօր սիրիս  
» սիրիս  
» սիրէ  
» սիրինք  
» սիրիք  
» սիրին

բի սիրիմ  
բի սիրիս  
բի սիրէ  
բի սիրինք  
բի սիրիք  
բի սիրին

Անցեալ գերբայը կը կազմուի իլ մասնիկով, որով և կը կազմուին յարակատար ու գերակատար ձեւերը Բայց հս Սուշափայի բարբառը շատ հասաքքեիր նորութիւն մը ունի: Ինչպէս յայտնի է, Եւրոպական նոր լեզուներէն շատերը բայտական ժամանակներուն մէջէն կատարեալը ջնջելու վրայ են: Օրինակի համար ֆրանսերէն յ'ամայ, tu aimas, il aima, nous aimâmes, vous aimâtes, il aimèrent ձեւերը միայն գրական լեզուին մէջ գոյութիւն ունին, իսկ ժողովուրդը չի ճանչնար զանոնք և անսոց փոխարէն կը գործածէ յարակատարը (յ'այ ամէ, tu as aimé' են): Այսպէսով արեմ յարակատարը իր բուն նշանակութիւնը կորուցած և անցած է կատարեալին տեղի նոյնը տեղի ունցած է նաև Սուշափայի բարբառին մէջ: Այս բարբառը կատարեալ ժամանակը (սիրեցի են) գործածութենէ ձգած և տեղը գրած է յարակատարը՝ նոյն իմաստով: Ահա երկու ձեւերուն խոնարհումը:

## սիրիլ իմ

## սիրիլ էի

» իս

» էիս

» է

» էր

» ինք

» էինք

» իք

» էիք

» ին

» էին

Աւոտրո-Հունգարիոյ բարբառին զանազան ճիշերովը գրուած բնագիրներ կարելի է գտնել հետեւեալ աշխատութեանց մէջ:

Հ. Գ. Գովը իշեան—Դրանսիլուանիոյ հայոց մեաբաղովիը, Վեննա, 1896

—Հայք յԵղիսաբեթուպովիս, Վեննա, 1893:

L. Patrubány—Sprachwissenschaftliche Abhandlungen, I & II.

## ՆՄՈՅՑՆԵՐ

## ԱԻՍՏՐՈ-ՀՈՒՆԳԱՐԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐՈ

## 1. Սուշավայի բարբառով \*)

— Բւարի լուս. ի՞նչը էս էք:  
 — Շընօրհագալ իմ. աղէգ:  
 — Ի՞նչը էս, հանդչիթ իս աս գ'ըշէր:  
 — Զօր աղէգ բառիլ իմ. նումայ ըուրիջները ինձի ըուզոյ չին դումի. նիմըի (հիմայ) մւրուխ (աւր) բիգօր էրթաս. Ի՞նչ բիգօր անիտ աղէն (այդպէս) գանուխ:

— Բէդգէ է էրթամ ըուշդան, վօր դ'էլէզրաֆ անիմ:  
 — Ի՞նչ դ'էլէզրաֆ:

— Ներօ՛ութը գ'ըրիլ է ինձի թէ աս օրերուն գուրէ մեր մօդ իգ'ալու. ու գուղէ համ ըգհարսը բ'էրէ վօր ասդեղ փսագվէն: Դէրդէրը ինձի ասիլ է զ'օ չի գարնա զիրէնք փսագէլու, իլաւու վօր ասքէր (ազդական) ին. Նիմըի գուղիմ դ'էլէզրաֆադէ անիլու, վօր չիքա, զուրի (իզուր) խարջ անէ մընքինը (խեղճ). գափսընամ շադ վօր տի խրդա՛րը խարջ արիլ է: Բ'օլօր բ'անը հաղի՛ըր էր. քըրչէրը հաղի՛ըր էին. մուզիգ'անթները վարցած էին. բամէցէրի ըիլէդները խըրգած էին. գարջ ասիմ ամմէն բ'անը հաղի՛ըր էր:

— Ցէս գի մըդքիմ վօր բագրիտքարանը դ'էլէզրաֆադէ անինը. յէւ խընդ՛րինք վօր ը'օզլոլիիդէ անին. յէւ ամմէն բ'անը բագմինք դ'էլէզրաֆի մէշ. թէ բ'օլօրը հաղի՛ըր ին. ը'օզլոլիիդէ անէ քահանայուն վօր աս տնդ'ամը փսագէ:

— Աղէգ է. անինը. Ի՞նչ խրդար ժամանագի մէշ գըլա բադասխանը իգ'ալու օըընծեղէ:

— Ասօր հինքշափթի յէ. ինչֆանի շաբ'աթ օր գըլա բադասխանը իւա ի հօս:

Ուրբ'աթ իրգուն դը հանգըրին իրենը ա՛լլրշ:

— Բւարիգուն. է, ի՞նչ է խաքարը. բադասխան գ'ըդնըլլիլ իք:

\*) Պատրաստած եմ Սուշավայի քահանայ Տէր Կարապետ Կայնայեանի հետ զիտական ուղղագրութեամբ:

— Հարա (այս). աղէդ է. բագրիարքը բօղվօլիղը արիլ է քահանայուն վօր փսագէ. հիմրի գէրթամ դէկլէզրաֆաղը անիմ վօր իդէան:

— Ասս մէ ինձի. ձանուցումները յէփ բիդօր անէ:

— Ազօր համար էզիլ իմ գ'ըբքիղընի'ան, յէւ խընդ'րիլ իմ վօր բ'օղվօլիղը անէ մէդ դարբաս (անդամ) իրէքի համար. յօ խօսդացիլ է թէ բ'օղվօլիղը գանէ, յօ քահանայուն գ'ըրօւ գիմացնու. հիմա մէգալ վաղը (միւս օրը) գիրաղի է. ասվաղուն քահանան ձանուցումները գանէ, յէւ գիսավօր յէղեւ փսագ:

— Զօր աղէդ է. հիմրի նայէ նումայ վօր օզգաս բ'աները հաղի'ըր իշան. խաղալու սալօնը արանժա՞ղէ. բ'օղիալները վլզէսուի՞ղէ ին:

— Հարա, բ'օլօր բ'անը հաղի'ըր ին. նումայ չիյդիմ լզվօ իւրգիմ իրենց գ'իմաց վաման վօր նվզ'լսմիղը չանին վլրօնք:

— Խըրգէ լզվերի Գ'օգ'օրը (Գրիգոր). իլլալու վօր ինքը շանչ'ֆօրներ ունէ:

— Աղէդ գասիս. գինքը գը խընդ'րիմ վօր էրթի:

էրգուսում օրը՝ շաբ'աթ օր ա՛լլիշ զը հանդըրին:

— Բ'արի լուս:

— Բ'արի լուս. աչֆըները լուս. էզիլ ին հարսնավորաքը:

— Էզիլ ին աս առվագու. հիմրի գըցիլ (ոկսել) է բ'անը. զ'նա հօն' հօս. աս բէզգէ է, ան բէզգէ է. յօւ բ'օլօր բ'անը զիմ գ'ըլիսուս վրա է. չունիմ վօչ մէդ աժուղ'օր մը:

— Նումայ համբ'երություն, բ'արեգամ, բ'օլօր բ'անը գի զ'առնա. թօխ գամաց, քանհւմ սահամն է փսագը:

— Վեցին:

Բ'ախդ'ը (ամուսին) դուն գուգ'ա յէւ զնզանը հէդ աղէս գը զուրուցէ.

— Է՛ Ուուժիգ', հաղըլլվիըր... հարսնիքը մութիգ'ը ուժէ զի փչէ. բէզգէ է էրթանը:

— Յէս հաղի'ըր իմ. գ'ուն ալ չուաղ' (շուտ) սկ ըըրչերըդ' հաքի'ըր. յէւ մընուշաները հանէ շուֆլալէն. յէւ գ'իըզ զ'օնջուցը վօր չի մօռնաս:

— Որուժիգ', գ'ուն վօր բօղինները զի հաքնիս... հաքի'ըր շէրմագ գաղու (մետաքս). իլալու վօր չէրմագ գաղու օրօգ'լան հաքիլ իս. չի մօռնաս ըըրօշը ու ըրանզօլէդ'ան առնուս... օրօգ'—

միու շլերը շագ յէրդան է. բէզդը էր զինքը գոնէօյդ'օրին դաս՝ վօր զըզրէ:

— Դուն ինչ դ'իդիս, ասրէս է մօղան. Խըզէ չուսդ՛ ֆիազ'րին դէվանց վօր իդ՛ա:

— Քայէ... ֆիազ'րը զի բ'օհէ (սպասել):

Երդուսն ա զի նըսդին ֆիազ'րի մէջ, յէւ դէրթան հարսնիրին դունը:

— Բ'արօւ էզիլ իր:

— Գը շընաֆօրինը. Ասված դա խըսմլթօւ ու զօլվըթօւ իւա:

— Շընօրհագալ ինք. դառուսը հէմ ձ'եր զավագացը զ'օլօշ'ին... բամէցէք, խընդ'րիմ, բամէցէք ալ վիր, խաշլումօրը քօւ:

— Դ'էս չի՞ն էրթա վըսագ:

— Ա'ս բաս (այս պահուս). Նումայ քահանան իդ՛ա... հա, բահանան էզիլ է, է, բամէցէք, դ'ըրըստրամները գո բ'օշին. առաջի դ'ըրըստրային մէջ դէրթա քահանան, յէւ ըիթա իրիցդ'ինը. էրդուսումին մէջ հարսը խաշլու մօրը հէզ. իրէքումին մէջ ֆէսան խաշլուին նէզ, յէզդ'ը մէգալօնք, զի խընդ'րինք վօր բ'րէշ'է դ'ըրըստրաները. էրթան, զէ (զի) դան դիպուով:

Գամաց գամաց սէրէ գասը գամ գասնընդինդ դ'ըրըստրա ոդինդօւ ժամ գէրթան, յէւ փսագը զի գըցէ. փսագէն ալվըշ հարսինը դունը գէրթան յէւ հարդըվէլուն էզէվանց զի գըցին սդ'օշահը փոէլու. յէւ զի գ'ըրվին մուսաֆիրները սդ'օլ. զի հասպըզվի վօր հարսը յէւ փէսան սդ'օլին ջագուդը յէւ իրինց դէվանց խաշլուն ու խաշլումարը. անօր դէվանց բ'րէշ'ը ոլնդօւ. հիմքի զի զըցին բ'արեկնացները:

— Զօր բիդօր անդ'ընվի (ուշանալ) սդ'օլը. քանի՞ յէ սահադ'ը:

— Ուժէ ինը անցիլ է:

— Բ'էզդը է խընդ'րինք զըահանան վօր ալ չուսդ՛ անէ. սըլլիդ՛ անէ բ'արեկնացներօվը, իւսլու վօր զըզաները ուժէ չունին համբ'երություն:

— Ունին ժամանագ համ խաղալու դիսդ'ով, ինչֆանի առվագու:

— Ա'հ, աս է յէզգ'ի բ'արեկնացը. զի լըմընցվի սդ'օլը:

— Շընօրհագալ ինք:

— Խընդ'րիմ թօղություն:

— Հիմքի բնչ դանինք, զԵրթանք սալօնը, մո՛ւզիզ' զացիւ է փշելու... ղիսղուլ մեծ է սալօնը, ու ոինդ լումինալէ է, դատը զօր դաք է, զըղաները չին իմանա, գութֆի (կը թուի) թէ չին զիսնու ու չին լսի օզզա բ'ոն իբմընա (իմն ինչ), Ասրէս ին զղաները, զի բ'ըսնիս միղըդ' յէփ դ'ուն ա դդա էիս, յէւ զի խաղոն յէփ վալց, յէփ գ'աղրիլ, յէփ հօ՛րա, Հիմքի գուղին մազուր խաղալու, վօ արանժաղու գանէ,

— Ինձի գութֆի թէ աղաչա Օվանէսը զօր ոինդ մազուր արանժաղու արիլ է, դարը ալվրշ վալց գուղին խաղալու, բէդգէ է անգւան իլաւ,

— Սահաղու չօրս է, յէւ դ'րուսղըս (դուստր) չուզէ երթալու, ամմէնը զի խնդրէ ալա (էլի) քիչ մը, ալա քիչ մը, ու զօր դ'րուսղըտ' իմն,

— Աղէս գանէ համ օրդիս, յէփ դասիմ իրեն քալէ դուն, ղիսղուլ է, զի խնդրէ նումայ զաս գ'աղրիլը ալա, գ'օ անզաժաղու իմ, գ'աղրիլին դէվանց օզզա վալց ու օզզալը յէւ սըլվրշիդէ չունի, հանա զի լուսանա... ումէլ ջիրախները զի փօխին, դարը հիմքի գԵրթանք... նայեցէք դդաք, հաքնըվէցէք աղէգ, փաթըվէ Հըռէփսիտ... Փարարիդ, հաքիըը ըղիթըլըշիլը, վօր չի բազիս, բըրդընած էս, հիմքի տահունք բ'արօւ մնա դան մարդկուսը մօղէ... հմանա, հօս ին.. բ'արի գ'ըշէր բիքա վարդէնիք, բ'արի գ'ըշէր աղաչա Դյօրգէշ, աղաչա Լուսիդ,

— Բ'արի գ'ըշէր ձ'իր հրամանոցը,

— Ասված զա դօլվրթօւ ու խըմմիթօւ իլաւ,

— Շնօրհագալ ինք աշխագանքին:

### ԲԱՌԵՐ

1. Զօր, թրք, զօր՝ շատ.
2. Նումայ, ուռմ, ումայ՝ միայն թէ.
3. Բ'ուրիջէ, ոմ, purici՝ լու.
4. Բ'օգօյ, լին, pokoi՝ հանգստութիւն
5. Բ'օշդա, ոմ, posta՝ նամակառուն.
6. Դ'էլէգրաֆ, ոմ, telegraf՝ հեռագիր.
7. Ներօղ, ոմ, nerot՝ հօրեղմորդիդի.
8. Դ'օ, ոմ, օհ՝ թէ, որ.
9. Հաղիբը, թրք, hazər՝ պատրաստ.

10. Թուրջ՝ զգեստ.
11. Մուզիկ՝ ամ. *musicant*՝ նուազածու.
12. Բիլէդ՝ ամ. *billet*՝ տաճակ.
13. Բ'օղվոլիդ՝ լեհ. *Blójwawidło*.
14. Օրբնձեդ՝ յետու.
15. Ալվըշ՝ ամ. *earasi*՝ դարձեալ.
16. Գ'ըր'իդ՝ ընիա. ամ. *câpitania*՝ թաղապետութիւն.
17. Արանժակ՝ ամ. *aranjat*՝ կարգաւորեալ.
18. Բ'օդիալ. ամ. *podeal*՝ տախտակ.
19. Վըգ'սուրիդ՝ ամ. *vac suit*՝ մոմած.
20. Վամա. ամ. *vâma*՝ մաքսատուն.
21. Նըգ'ըժիդ՝ ամ. *necajit*՝ նեղել.
22. Վերի. ամ. *ver*՝ օրեղբօրորդի.
23. Աժուղ'օր. ամ. *ajutor*՝ օգնական.
24. Ռուժիդ՝ լեհ. *Ruza*՝ վարդուհի.
25. Մուզիդ՝ գերմ. *Musik*՝ նուազ.
26. Ռոժէ. լեհ. *uze*՝ արդին.
27. Մուշա. ամ. *manusa*՝ ձեռնոց.
28. Շուֆլակ. ամ. *sufiada*՝ դարան.
29. Գ'օնջուլք՝ գրպան.
30. Բօդ'ին. ամ. *botin*՝ կօշիկ.
31. Օրօդ'լան. ամ. *rochie*՝ արջապեստ.
32. Բրօշ. ամ. *brosu*՝ մանեակ.
33. Բրանզոլէդ'ա. ամ. *branzoleta*՝ ապարանջան.
34. Շլէլ. գերմ. *Schlepper*՝ քղանցք.
35. Գ'ուչօյդ'օր. ամ. *croitoriu*՝ գերձակ.
36. Ֆիադ'ր. գերմ. *flacker*՝ կառք.
37. Գ'ոլօջ' գլուխ.
38. Գ'լըսուրա. ամ. *trasura*՝ կառք.
39. Բիքա. տիկին (լեհ. կամ հունգ.).
40. Խաշլու՝ կնքահայր.
41. Խաշլումար՝ կնքամայր.
42. Բ'րէջ'է՝ բոլոր.
43. Դիսդ'ուլ. ամ. *distul*՝ բաւական.
44. Ռընդ՝ ամ. *rondu*՝ կարգ.
45. Սդ'օլ՝ լեհ. *stol*՝ սեղան.

46. Սլիդ. *ոմ. salit'* շտապել.  
 47. Լումինադ. *ոմ. luminat'* լուսաւոր.  
 48. Դարը. *ոմ. dara'* բայց.  
 49. Դրուդիդ. *ոմ. truditu'* յոդնած.  
 50. Սվերշիդ. *ոմ. sfarsitu'* վերջացած.  
 51. Իբրայիլը. *գերմ. Überzieher* վերարկու

2. Հովազարիոյ ներլա Հայաքաղաքէն \*)

Զարկիլ է ուժեմ կենացս վերջին սընաթըլ—կասէ հոգեարք հայրը էրկու որդուն: Իմ էտէվանց միայն գուք կի մնաք: Ինչ որ բոլոր կենացս մէջ, հարկիւորութեամբ բաղիլ իմ նա՝ ձեզին կի թողում: Ապրեցէք միամիտ, հանդարտ ու մէկտեղ: Զի բաժնը-վիք մէկը մէկալէն, զէրամ բաժնըված կարող չի պիլաք միծ արտատուք անէլու: Ըզձերը մի թողաք. ըզօզկայինը մի կամենաք, կանուխ ելիցէք, արաջը ժամ գընացէք, պատարագ լըսելու: անոր էտէվանց բացէցէք ալօլզ: Թէ որ մէկ օրը տասը կրօշ վաստեղիլ իք նա, միայն ութը խարճեցէք: Երբ շողոտող (տօնավաճառ) երթաք, տարեցէք ձեր հետ ըզբաղըրը (մէր ողորմիա) ու ամարը համ պղունտա (մուշտակ): Ճամբօվը օտար մարդիկաց հետ մի բարեկըմվիք. ցանցառ մարդ ըլլա զւմ դիմաց ըզսըրտերդ բանաք: Սիրեցէք զնսաված, բըրնեցէք ըզիրեն պղտվիրսնըները, եղեցէք ողորմատիրտ: Պահեցէք ըզիմ անունը ու յիշտակը: ու տէրն մէրը, ում դիմաց հիմպիկ կերթամ, պի օրհնէ զձիզ:

Ճորով թաղիլ ին ըզմնուածը, միծ աղբարը մորցվիլ է փողորմած հոգի հոյրը խօսքերուն վրայէն ու վարիլ է տանէն ըզպիզտիկը: Զի տուվի իրին իքմըն ալ, միայն մէկ կով մը: Թիչ ժամանակի վրա զան ալ ետ ուզիլ է: Զի տուվի նա, դատըստընով արիլ է: Հիմպիկ աղբատ աղբարը կառնու ըզաշխարհը ափը: ու ճամփա կիէլ: Կի երթա շատ ու քիչ: Կի կաննի ու մէկ ծարի մը տակ կի հանգչի:

Կուգա էրկու ագրաւ ու ան ծարինը կի նըստին կի կըցին զուրուցէլու:

— Ի՞նչ նոր կա ձեր էրկիրը:

— Կի մերնին մարդիքը ծարվուն:

\*) Տես Գովրիկեան, Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը, էջ 312:

— Եշտ (հեշտ) պիտար ատորը աջողելու, թէ որ պազարը մէկ փըս մը փըրէին. ու մէկ ձիւաւոր մարդ մը զան բոլորէր նա, ջուր պի էլէր:

— Ու ձեր մօտ չիգան իքմըն ալ նոր բան:

— Թագաւորը զօր հիւանա է ու չիտէ մարդ ա զինքը լաւ-  
ցընէլու:

— Կա հարնին (ախոռ) սէմին տակը մէկ գորտ մը, թէ որ  
անոր եղովը բըսէին զինքը նա, պի լաւնար:

Աղքատը, վով ծարին տակէն ամէն խօսք աղէկ կի լսէր, ալ  
ինտան կերթա: Կի հասնի ան բազարը ուրուխ ջրի պաքսութիւն  
ունացիլ ին: Կանէ մէկ ջիշվըր (ջրհոր) մը, որին մէջ անխա ջուր  
բաղվիլ է որ դուս ալ վոթիլ է: Ընդունած շատ պաշխըշովը, կերթա  
մայրաբաղարը ուր թագաւորը բնակիլ է: Կի լաւցընու զինքը: Ան-  
խա գանծ կուտան իրեն, որ ճորով կըլայ տուն տանէլու:\*)

Հոս պէտք է յիշել նաև հայ բոշայերէն լեզուն, որուն բա-  
ստանն է միայն բոշայերէն, իսկ քերականութիւնն ու ձայնա-  
բանութիւնը հայերէն է և կը վերաբերի կը ճիւղին: Բոշայերէնի  
մասին կան զանազան գրութիւններ, որոնց լիտատար ամփո-  
փումն է հայադէտ մինքի Die Sprache der Armenischen Zigeuner  
(հրատար. Записки de l'Acad. de S. Pétersbourg, պամ-փիլ. ճիւղ.  
VIII, № 5):

\*) Այս առակը ապուած է նաև Sprachwissenschaftliche Abhand. թեր-  
թին մէջ, 1. էջ 117-8, եւրոպական տառապարձութեամբ. վերջինը թէկ առելի  
ստոյդ է, բայց դարձեալ բոլորովին ճիշտ չէ, ուստի հայերէն օրինակը անփո-  
փոխ պահեցի:



*Ել ճիւղը սնի երեք բարբառ.*

## 1. Մարտադի բալրան.

## 2. Խոյի բարբառ.

### 3. Արթվիճի բարեառ

## 1. ՄԱՐԱԴԱՅԻ ԲԱՐԲԱՐ

Մարտագայի բարբառը կը խօսուի Ուրբմիոյ լճին երկու երեսները, արևելիան երեսը կը գտնուի Մարտզա քաղաքը, իսկ արեմտեան երեսը Ուրբմիա քաղաքը՝ իբ խումբ մը հայ գիւղերով որոնցմէ մաս մը թրքախօս է: Այս խիստ հետաքրքիր բարբառին վրայ ոչ ուսումնասիրութիւն և ոչ տող մ'իսկ բնագիր հրատարակուած է: Պարակասատան ևզած ժամանակս ուսումնասիրեցի զայն՝ Մարտզացի երկու հասուն աշտակերտներուն հետ (ՊՊ, Պետրոս Հայրապետեան և Գրիգոր Մնացականիան): Այս անտիպ ուսումնասիրութեան համառօտութիւնն է որ կը ներկայացնեմ հուտ

Մարտակայի բարբառին ձայնական զբութիւնը շատ հարուստ է ձայնաւորներու և երկբարբառներու կողմէ (ընդ ամէնը 13 հատ). ահա ասոնց շաբթը,

*w, m, p,  $\hat{p}$ , b, o,  $\hat{b}$ , n,  $\hat{n}$ , ph,  $\hat{p}h$ , nh,  $\hat{n}h$ , nl,  $\hat{n}l$ :*

Բաղաձայնները նոյնպէս հարաստցած են քանի մը նոր ձայններով. թ, ալ, փ, զ, կ, թ, զյ, կյ, թյ, դ, ծ, ծ, ց, ճ, ճ, չ, զ, ժ, ս, շ, ի, թ, ւ, փ, իս, դ, ն, նյ, մ, ն.

Այս ձայներուն մէջ առանձին բացատրակիան արժանի են՝ որ կը ներկայացնէ սուսական և ձայնը, այսինքն խուլ և դրց արտասանուած ը. ըի, ուի, ըէ, ուէ կը ներկայացնեն մօսաւորապէս լիի, ուփի, ըէ, ուէ ձայները՝ արագ արտասանուած։ Բաղաձայնները՝ ինչպէս կը տեսնուի, ունին Յ աստիճան (թրթռուն, խուլ և թաւ), բարրառու կը ճանչնայ նուկ գյ, կյ, թյ, նյ քմականները և լ կիսաձայնը՝ որ ունի անգլիական Ա գրին արտասանութիւնը։

Զայնական փոփոխութեանց մէջ նկատելի են.

$U \geq U_{\text{gap}}$  in band

$b > j\zeta$  (միավանկ բառերու սկիզբը), է (բազմավանկ բառ սկսու սկիզբը), իսկ սառի մէջ է, ոլէ, ի:

Ի > ի, էի, ը. օր. գարի՝ կյորը, գղիր՝ տըպընիր.

Ո > վլի (բառերուն սկիզբը). Ինչ. ոսպ՝ վլիսպ, որպի՝ վլիր-թը՝ են. բառերու մարմոյն մէջ կը գանայ օ, էօ, ըի, ուէ, ուն մասնաւոր պայմաններու համաձայն. օր. գործ՝ կուրծ, խոռ՝ խոփտ, հող՝ խուէղ, հողի՝ խօթը՝, զրորի՝ կյիւլէօրէլ, եպիսկո-պոս՝ յըպակապըն են:

Ու > ու, ուն, իւ. Ինչ. ջուր՝ ճիւր, տուն՝ տիւն, խուրձ՝ խուրց:

Այ > է. Ինչ. հայր՝ խէր, ձայն՝ ծէն.

Իւ > իւ, ի. Ինչ. հարիւր՝ խորիր, ձիւն՝ ծիւն.

Ոյ > իւ, ուն. Ինչ. լոյս՝ լուս, քուն՝ քիւն.

Բաղաձայններուն փոփոխութիւնը ճիշտ նոյն է Վանայ կամ Կարաբաղի բարբառին հետ. Դ գարձած է միշտ իւ:

Քերականութեան մէջ ամէն ինչ հիմնուած է նմանուղւ-թեան օրէնքին վրայ. անուսնական ու բայական մասնիկներն ու վերջաւորութիւնները կը փոփոխեն իրենց ձայնաւորը՝ բառին պարունակած արժատական ձայնաւորներուն համեմատ: Օրինակի համար որոշեալ յօդը կ'ըլլայ ա՛ եթէ բառին վերջավանկին ձայ-նաւորը ա կամ ու է. բայց կը գառնայ ո՛ եթէ նոյն ձայնաւորը ու, է կամ իւ ըլլայ: Սեռականին մասնիկն է ը՛ եթէ բառին վեր-ջավանկին ձայնաւորը ա կամ ը ըլլայ: բայց նոյն մասնիկը կ'ըր-լայ իւ եթէ ձայնաւորը իւ կամ էօ է. գարձեալ ու կըլլայ՝ ու, օ ձայններուն առջե, ի կ'ըլլայ՝ ի ձայնաւորին առջեն են: Մինչև իսկ էական բայց ենթակայ է այս նմանողական ձայնափոխութեանց: Յոգնակիին մասնիկներն են իր՝ միտականկ բառերու հա-մար, նիր՝ ձայնաւորով վերջացող բազմավանկ բառերու համար: Հո-լովման մէջ ձայնաւորի անկում կամ սղում գոյութիւն չունի. քիթի՝ քիթի, մսի՝ միսի, սրաի՝ սիրտի: Բարբառին ճանչցած հո-լովման են՝ ուղ., սեռ.-ար, հայց., բաց. և գործ. ներկոյականը գոյութիւն չունի հոս, հայցականը Ում ճիւղին նման է. իսկ բա-ցառականը կը կազմուի էն մասնիկով:

Ինչպէս վերը ըսած ենք, ել ճիւղին մէջ ներկային բունը կը կազմուի բային անորոշ ժամանակէն՝ անոր կցելով կամ հետը խոնարհելով օժանդակ բայց. Մարբաղայի բարբառով կըտուի օր. իւզէլի իմ՝ կամ իւզէլիմ՝ փոխանակ ըսելու կուզեմ, ուզում եմ՝

(կամիմ): Կը մասնիկը կը գործածուի միայն ապառնիխն մէջ: Ամէն անցեալ ժամանակ կը կազմուի ներկային վրայ աւելցներով կը մասնիկը՝ առանց դէմքի և թուի խտրութեան: Կատարեալի համար հնարուած է նոր ձեւ մը:

Ահաւասիկ ուզեմ (կը նշանակէ սիրեմ) բային ամբողջաւ կան խոնարհումը.

Ներկ.

Յար. Բ.

Անց. ապ.

իւզէլիմ	իւզած իմ	կիւզիւմ էր
իւզէլիս	» իս	կիւզիս էր
իւզէլի	» լ	կիւզէր
իւզէլինքյ	» ինքյ	կիւզինքյ էր
իւզէլէքյ	» էքյ	կիւզէքյ էր
իւզէլին	» ին	կիւզին էր

Անկատար

Գերակ. Ա.

Յարդ առպ.

իւզէլիմ էր	իւզիր իմ էր	իւզօլու իմ
իւզէլիս էր	» իս էր	» իս
իւզէլէր	» էր	»
իւզէլինքյ էր	» ինքյ էր	» ինքյ
իւզէլէքյ էր	» էքյ էր	» էքյ
իւզէլին էր	» ին էր	» ին

Կատար.

Գերակ. Բ.

Անցեալ

իւզում	իւզած իմ էր	իւզօլու իմ էր
իւզիր	» իս էր	» իս էր
իւզից	» էր	» էր
իւզունքյ	» ինքյ էր	» ինքյ էր
իւզուքյ	» էքյ էր	» էքյ էր
իւզուն	» ին էր	» ին էր

Յար. Ա.

Ապառ.

Հրամ.

իւզիր իմ	կիւզիւմ	իւզիւ
» իս	կիւզիս	մի իւզիւ
» էր	կիւզիւ	իւզէքյ
» ինքյ	կիւզինքյ	մի իւզէքյ
» էքյ	կիւզէքյ	
» ին	կիւզին	

## Ստոր.

## Անց.

իւզիւմ	իւզիւմ էր
իւզիս	իւզիս էր
իւզիւ	իւզիւ էր
իւզինքյ	իւզինքյ էր
իւզէքյ	իւզէքյ էր
իւզին	իւզին էր

Ուրմիոյ հնթարտրատը Մարազայի հետ նոյն է. բայց յաջորդ նմոյշէն կերեայ որ ինչ ինչ տարբերութիւններ կան. օրինակի համար յովնակիի էր, նէր մասնիկը, որ Մարազայի մէջ իր, նիր ձեն ունի: Ապառնին կը կաղմուի տիկլիյի մասնիկով՝ որ անշոշշա պիտիլն մէկ ձեւափոխութիւնն է: Շատ հետաքրքիր է ստացական յօդի գործածութիւնը բայց երուն հետ. ինչ. մէ ծի պընչնը (մի ծի բանենը քեզ համար), փոտուէս էրդ (քեզ կը փնտոէր). առակն ասէլի--նա՛ շատ բախցը յէլ տաէնդ, նաշատ թառ յէլ թալէնդ (ասակը կըսէ. ոչ շատ բաղցը եղիր, ուտեն քեզ, ոչ շատ դառն եղիր՝ նետեն քեզ): Ստացական յօդի այս գործածութիւնը պարուկականէն փոխառեալ է, ուր կըսուի. օր. զիմետ-ետ «կը տեսնեմ քեզ» են:

## ՆՄՈՑՇՆԵՐ

## ՄԱՐԱԴԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌԵՆ

## 1. Մարադայէն

Խառնիս ինոն նիշան.

Մէ օր Սօնան ինոն Անդաւնու կիւզիւն իւրիւս (իւրիւնց) տղային փակըբն: Սօնան կասը՝ Անդունին.

— Յոր, էլչի օղօրկիհյ Հորթիւնիւ ախչկան իւզօլու:

— Զէ, Սօնա, մէ էօզգոմնոտ իշխալ տրտ. հոլըտթ նորտ չուտուրուն. էն հարուս, յիս ախչատ:

— Զէ, Անդուն, իշքան իշխալ տնէլիմ, նորմէն աղէկյո չիմնուլի զյիննէլ էսս (հէնց) յիս ասէլիմ «էթահյ նորտ իւզիհյ. յա կըտան, յա չին տա»:

— Դէ մըկա քյի էտէնց ի, լաճիքյիրիս (մեր տղան) էլ իւղէլի, շապատթ ծրա էլշի օդօրկու, թօղ էթոն իւզիւն:

Շապատթ ծրա Սօնան շուտով կի զտրթնի, սիմավա՛րա քիքիցի, չայիբոր քը խըմին, ա՛ննա՛ն (յետոյ) Սօնան կըլը՛ կէթոխը բացու տնանա, Միրվարիյին կասը՛ քյի՝

— Այ Միրվարը՛, մխչի. յէրէկյ իրիկաս (ամուսնոյ) խէտտ մէ զա՛դ ինյ խիյալ տրի. իւկէլինյ Հտրթիւնիւ ախչկան առնինյ միր Միսակին. կիւզիս յոր կօօրէն սօրա քյէլ էլշի, տըսնինքյ թշ կասին. կան ոյտր, կյուլ շտպատթ էթոնքյ նիշանս ալնինյ:

— Սծնա, մըկա քյի էտէնց ի, յիս էլ շատ կուրախանամ քյի Միսակին փոակէլինյ, Աշկիս վիրոն, Սծնա, կօօրէն սօրա կէթոմ քըչարչըրվիմ, բո՛յրյու տանիմ:

Կօօրէն սօրա Միրվարին կըլը՛ կէթո Հտրթիւնիւս տնանա, նոր ախչկան իւզօլու:

Կէթո տնանա քըթըփը՛, կիկյոն տնանա կըպտցին, Միրվարին կըմըննը՛ նիս, Հտրթիւնիւ կնդան պտրօվ կըտա, Հտրթիւնիւ կնիկյ Նորկիզն էլու նոր պտրօվա կառնը.

— Փոհ, պտրօվ իս էկյի, Միրվարը՛ բաջի, էթ վո՞ր քաշմին ի քյէզի պէրի տա, աղէկյ ի, հորատն մէ կյուլիս միր տո՛ւնա:

— Զէ, նո՛րգիզ բաջը՛, մկա էլ չիմ էր կյու, ամնա մէ խէյր պտնը խամա յիմ էկյի:

— Ասա տանինյ, թշ խէյր պտնի խամա իս էկյի,

— Նո՞րգիզ բաջի, աղէյ, թօղ ասիմ. տիս, ղիւզ ո էկյիր իմ ծիր Նորառուին էլշի, կտառ՝ տու, չիս տա՛ մի տու:

— Միրվարը՛ բաջը՛, յիս չիմ ասէլի չիմ տա, ամմա, իրիկյիս տնանա չի. թօ քիշիրո իրիկյիս կյու, նորմէն խորոր առնիմ, տանիմ թշ կասը՛:

Միրվարին կասը՛ Նորգիզիզին.

— Ամմա խայիշտ իմ տնէլի քյի ասիս. բոյքու կյուլ շտպատթ նշանս ախնինյ, ըիյօլ (մի կիրպ) սօրա-յէլ խառնիստ տնինյ:

— Արինէյին յիւ, Միրվարը բաջը, յիս կասիմ:

Միրվարին յէլալ էկավ տուն,

Քիշիրվան Նարգիզիզ մարթա էկավ տուն. Նարգիզու ասաց իւր մարթուն.

— Միրվարին էկիր էր միր ախճկան էլշի. ինչօխ իս տնէլի. կըտաս ոյտր, վո՞ր կյուլուց ջուղար տամ:

## Մարթա տոտց.

— Ասված շինուխավիր տնի, Միսակա խէլքով տղայը.  
Կտամ. վա՛զո Միլվարին կյուլուց աստ կտահյու

Նորվողու Միրվարին էկավ Նորդիկի կը՛շտա, ասոց —  
Տալէհյու.

Նորդիկին էլ ասաց.

— Կտահյու, հէս չիհյո տաւ Մարթըս տիւն էթուէն սօրա է-  
կավ, ասր' մ. էն էլ ասաց կտամ.

Կյիրտկյի ծրա Սօնան, Միլվարի ինուն Անդրեան կինոցը՝  
շիրինիյ խմօլու. շիրինիյ լմէլն իրիքը շոպպոթ սօրա հազրը-  
վան խանիսի թողորիհյո տըսնօլու. Խանիսի թողորիհյո  
տննէլէն սօրա, բաշլամըշըն խանիսու. ըմմըին մարթնիրին  
կանչըն, խանիսի խորոր տուվըն. Պատչին քյիշիրտ խինո  
տիրըն, սօրավան քյիշիրն էլու փանկա կըսըն, Փանկա կոօլուց  
խորոթ ին էր քիցէլի խառառու կուլջխա. բույօլում (յիտոյ) առէ-  
լին էր «Ասվաս շինուխավիր տնի»:

Խառառուն ժամտունէն խանէլէն սօրա Անդրեան ինուն Սօնան  
խաղալով խառառուն պէրըն տուն.

## 2. Ուրմիոյ ենթարտբառէն \*)

## Իրիաղաջ զիւղէն

Մէ օր գնացիմ խասամ գետի յէրդա. մէ պծառ կակուղ իմ  
էր քէլէլի (մի քիչ հանդարտ կերթայի). գնտա էնէնց ջօշմիշիր  
էր՝ յէրզէրէն թալէս էր ճիւրա. իշկացիմ տըսամ մէ տէրտէր՝  
ուր տէրօխնին, մէ կաշա (ասորի քահանա). ուր տէրօխնին, մէ  
մալլա էլ ուր կնիկա. մէյն էլ մէ ծի կար կշտէրա. Նա՛ տէրտէրա  
էլթիբար էր անէլի տանց մօ՛տա մնալ ուր կնիկա, նա կաշան,  
նա մալլան: Մէ ծի կա տանց մօ՛տա, վէր տիկյի (պիտի) տար-  
մօվ ճուխտ ճուխտ ըսնին մէկյէլ իրէսաւ: Մըկը (հիմակ) թշիօ  
տնինք վէր կնթնէրա չը մնան օտարք մարթու մօ՛տա:

## Խառլու զիւղէն

Մալլա նասրադինա մէ օր իշերա խառի էր տէմա՛ էթաս  
էր: Կյըննաց ըլավ կյատիւկի (ձոր) վօ՛տա. մէ մտրի տար տէմ

\*) Հաղորդեց պլ. Դալուստ Խոքէնդէրէան՝ դաւառական տեսուչ Ուրմիոյ  
պպրոցներու.

առէց, ասաց, աիւն զյինաս յէս յէփ կմէռնէմ, ասա տըմնիմ: Տէփ (յետոյ) էն իշկաց էտ մարթա մի թահար մարթ ի, յէտնար—տէփ ասաց, էշա կյատիւկէն ըլէլիւն տիկիլ օխտ տիր տսի. խէտ օխտ տիր տաէց՝ տէփ էն վակիտին տիւն կմէռնէս: Խա, տէփ էշէրա կէց կյատիւկա. գլօ՛խա ըլէլիւն օխտ տիր էշա տաէց: Մալլան ինկյավ պարզվավ, ասաց. յէս մէռամ: Տէփ մնաց տաղա. էշէրա հոր մէկյա մէ թէլս կըլնացին. մէ կյէլ ըկավ տաղ՝ էշէրէն մէկյա կյէրավ. ասաց. Մալլա նասրազինա չմէռնէր՝ մը-կը կյէրա էշա չէր ուղը՛: Տէփ մալլան ըլավ էկավ թէլս տունա. իւր կնկյան ասաց. յէլ քէլ տուր արկյէցին ասա վէր մալլան մէռիր ի, տանինք խօրինք իւրա. Ըլավ կյըննաց տուր ու տըր-կյէցին կանչէց, տարան տասա (զգա) խօրին: Ասաց. մէ էրթիս թօղ, դոն բո զո ընձի խաց պէ թալ. մնաց էտ մարթա տող: Տարմէն յէտի մէ կաթըրիսանա էկտվ, տար կյէրէզմանը կուշտէն ընսնէսէն էր. էն օրն էլ տար կյըննիկա, մա՛սալա, իւշ էր խաց պէրի. կլէօ՛խա էն ծակէն պանցրտցուց (յանի իշկաս էր հա) իշկամ խաց պէրից: Կաթըրքէրա խոնան, պէռն էլ չինի աման էր. տանհնը մամմէն տվին կօտուտին. տէփ էն կաթըրշինէրա փառտին էն տէղա, ասին մէ իշկանք՝ տանք ինչէն խոնան. իշկացին մէ կյէրէզմանը վրտ մէ էրթըրու պէս ծայ կու: Տէփ բունտ արին (ուղեցին) մէ դէն մէ փէտ պարզէն. տէփ փէտա պարզին, ը՛՛, տէփ էն դէն ծէն տըլից մալլան կյէրէզմանը՝ մէչէն. շատ մի պարզէքյ, կը կըպնը աշկյիս. տէփ տանք ասին. հօ՛ հօ՛, կա չկա դէտ (այդ տեղէն) էն խոնէ (խրտներ). զէտ կլօխա խանիր ի... քակին տարա, խանին կաթըրքինէրա. տէփ տարա բունտ արին թըլիէլ. շատ թըլիըն, էնզըգը թըլիըն իւր...

## 2. ԽՈՅԻ ԲԱՐԲԱԴ

Խոյի բարբառը ընդարձակ տարածութիւն ունի. նա կը բռնէ ոչ միայն Խոյի, Սալմաստի և Մակուի գաւառները Պարսկաստանի մէջ, այլ և Ռուսաստանի մէջ իգդիր և Նախիջևան 1828-ի պարսկահայոց մեծ գաղթականութեան ժամանակ Սալմաստի հայոցմէ շատեր և կան հաստատուեցան Ղարաբաղ, ուր հիմնացին Կորի, Ալիգուլի, Մուզզանջուղ, Քարաշէն գիւղերը Զանկեզուրի գաւառին մէջ և Ալիլու, Անգեղակով, Ղուշչի-Թաղաքէնդ, Ուզ, Մազրա, Բալակ, Շաղատ, Լծէն, Քարտքլիսա և Ներքին-Քարաքլիսա գիւղերը Սիսիանի գաւառին մէջ:

Խոյի բարբառը առավելասիրուած չէ տակաւին. նոյն բարբառակ գրութիւններ կան եմինեան Ազգագր. Ժողովածուին մէջ՝ հա. Բ. էջ 300—304 և Դ. էջ 343—350. Աւելի կարևոր են Ն. Տէր-Աւետիքեանի՝ «Ատանաւոր աշխատութիւններ և Նշանադրութիւն Պարսկաստանից գաղթած Խոյեցւոց բարբառով» (Վաղարշապատ, 1900), և «Բանաստեղծութիւններ և Կիբակոսի հարսանիքը» (Վաղարշապատ, 1903):

Այս հաստատմաններուն քննութեամբ կերպայ որ Խոյի բարբառը կը բռնէ միջին գիրք մը Մարդարայի և Վանի բարբառներուն մէջտեղ: Իր քերականական կազմութիւնը նոյն է Մարդարայի բարբառին հետ, բայց ձայնաբանուկան օրէնքները Վանայ բարբառին նման են. ուրիշ խօսքով Խոյի բարբառը աւելի մօտիկ է գրաբար հայերէնին քան Մարդարայն:

Աւելորդ համարելով ծանրանալ այս արդէն պարզուած հրեոյթներուն վրայ, ընթերցողը կուղարկենք յաջորդ նմուշին:

## ՆՄՈՅՇ

Խոյի բարբառէն \*)

— Այ մառթ, տիւ գինաս որ խետ ախչիդյա ճոչացավ, մառթի էֆալու խասավ. առևնա չի սրիի, չի ավըլի, ամանչամանա չի լվա, տուսմէրքյա կեխտու կը թօղնի. շատ էլ որ խետը իյնիս, դաստէ կղարկի կը կոտսաի, յանի ինչմ. — իմանան որ տանելու խասիր իւ, ինչնց էլ տղան. հալա մէ յէլ, քէլ մարի վայան (գոմ) տես, ինչ կտսնաս. էն հէյվան քյալերա, գյամէշքերա, կովերա ընչիւկ վղերա թաղվիր են կվի մէջա. տիւ հէնց գինաս որ կիրակնաս մէզի խմա պմն ի անէլի՝ մեր տհնա ավըրիր ի. վայ վայի որ տաես «ա՛յ քալամ, էտէնց չեն անի», յէտ ի դառնալի խինդ խայիր քյաշում (յիշոց) ի տալի. ասէլի «Ալլահ վարա (Աստուած տայ) զըմէն էլ խատնեն». յանի ինչ ի, իմացէք որ յէս էլ վասայլէլու խասիր էմ. կօ էտէնց, այ մառթ. մկա տիւ գինաս:

— Աշկըս լըս. մենք վասայվանք՝ մեր կրծխա յեղոտավ, թող էն էլ վասայլի, բալըի մեղոտաի. էն հալա յէրէյդան քյօրիսան ի. մկավուստ սարաք ըլենք, մէ անծոտ պուճուճակ ախչիկ էլ դար խմա ուղենք, խա՛լիս մեզի ինչ կասեն. չեն ասի «յանի քտինչ դայ դայի վղէն». յէս դալամթ կանեմ դարա սաքաք չեմ ըլի. դար պէրնէն հալա կաթի խոտ ի իկյալի:

(Կիրակոսը կ'աղաչէ մօրը):

— Նանս ջան. էնը խօքուտ դուրբա՞ն նանա, տիւ իմ աղէկյա ասա բարայիս կնւշտա. տավարն էլ կպախեմ, տան զըմէն պտնի վրան էլ սիբու կը ցավցուցեմ. հէնց էն դրդայի որ՝ մէ դայիմ կպնես բարայիս յախան, որ մէ խա ասի, քօլ ի. ամա էտ էլ քեզի տաեմ որ Նուլինց Շահբաղի ախչիկ նիդյարէն սավայի որ վիզս կոէք՝ ճոկ մառթու ախչիկ չեմ առնի հա:

(Մայրը կը համոզէ ամուսինը, որ կը պատասխանէ).

— Այ՝ կնիկ, չունքի որ ասէս ես, թող քյօ խաթըն էլ խօշ ըլի. բալքի սաղ չմասցինք մեռանք, սաղ իջյան կիրակոսին վսակինք, յէս ինսան տիւ էլ դհօլ զուլնայով մէ աղէկ քէֆ անենք,

\*) Տես Ն. Տէր-Աւետիքեանի, Ուանաւոր աշխատութիւններ և նշանադրութիւն, էջ 46—49.

զիւլաշ կպնենք. ջանեա՛մա. գտրմէն յէտ ինչ կըլի՛ թող ըլի. ամա տիւ էտ ասա, վիր ախշիկյա ուզենք, որ համ արտուռվ ըլի, համ դայրաթով. խօրորթի ըլի, որ մեր մատէն փուշ խանիւ (Ներս կը մտնէ Կիրակոսը): Կիրակոս, ա՛յ բալամ, նահատ տաէլի որ քեզի փսակենք, մեղա տիւ. ի՞նչ ևս աօիլի. ուզեն ևս թէ չէ, յա վիր ախչիյն ևս ուզելի. մէ ազգարթա ասա լշկամ. էլ ամչընալու վախտը չիւ

— Յես չեմ ուզելի փսայվել նահատ ի՛ որ կպիր ի յախաս, քշեր-ցերէկ ասէլի՛ «տէկի (պիտի) քեզի փսակենք». մկա տիւ, գինաս, նահատ, յիս էթաս եմ փայտան՝ տավարին յէմ տամ, համա, նահատ, էն ասածս ի հա, Նիվյարա:

— Զեսնալի, Դուլիինց Շահբաղի ախչկա խետն ի, ընձի ասիս ի. «կուզէք էն ի, չէք ուզի՛ կլեմ կլոլս կվերցեմ անէն կէթամ. իմ ուզածա Նիվյարն ի, Նիվյարա:

— Ի՞շխօ մայար Շահբաղին էնէնց խասած ախչիկ ունիւ Մենք ուշապար մառթ ենք, մեր տան ջանէ՛լա տէկի մէ պծառ (քիչ մը) էլ ծեռով-ոտով ըլի, պտնի մէչ էփած ըլի, կանոխ մեր տան պանա, տաշտի քժա՛րա (քաղան) տիւս կիկյա. էնէնց ըլի որ ինկերէ, արկեցէ յէտ չմնանք: Շատ խարսներ տաիր եմ, որ իրկըլեկէն կլոլսքենրա տնես են պտ՛ողա, ընչանք լս խաւով մոփես են. չէն ասէլի, ախար սափորքերա տարսակ ի, ճուր տէկի պիերենք, ավել տէկի անենք, տնաս, թիւչան զբիլի ձեռէն ըլիր ի իշխօ փողնցա. տսնմս ես էն Յարթենէնց խարսա, մառթու դար պէսս մէ խարս ըլի, թող մէ աշկն էլ կոր ըլի:

### 3. ԱՐԹՎԻՆԻ ԲԱՐԲԱՐ

Արդուին (կամ Արթվին) քաղաքն ու գաւառը կը գտնուին Բաթումէն դէպի հարաւ. այս գաւառն ունի երկու գաւառակ՝ Արտանուշ և Շաւշէթ-Խմելբխէվ. Արդուին քաղաքն ունի 1200 տուն հայ բնակիչ, որմէ 230 լուսաւորչական և մատցեալը կաթողիկ. Արդուին հայ գիւղ չունի իր շրջակայրը. Արտանուշ աւանն ունի միայն 200 տուն կաթոլիկ հայ. Արտանուշ գաւառուն էին մէջ կան հիտեւալ հայ գիւղերը.

1. Տանձուտ, թի. 110 տուն հայ և 5 տուն կաթողիկ.

## 2. Նորագեն. լն. 22 » »

Շատէթ-իմէրխէլ գաւառուկին հայ գիւղերն-ին. 1. Մաթլել (բն. 65 տ. կթլ. 17 տ. հայ). 2. Մամանէլիս (12 տ. կթլ.). 3. Օբորսակերտ (160 տ. հայ). 4. Փիխկուր (25 տ. կթլ.):

Արտանուշէն դէպի արևելք կը գտնուի Արտահան, ին

պի հարաւ. Օլթի:

Ցիշեալ ցրջանը ունի առանձին բարբառ մը՝ որ կը պատկանի Ել ճիւղին և կը բռնէ Կարնոյ, Խոյի և Թիֆլիսի բարբառներուն մէջտեղը:

Այս բարբառին վրայ ոչ մէկ ուսումնասիրութիւն և ոչ առզ  
մը բնագիր կայ հրատարակուած, ուստի յաջորդ առղերը իմ անձ-  
նական հետազոտութիւնս արդիւնքն են՝ Բաթումի մէջ քաղուած  
դաղղական Արթվինցիներէ.

Արդուինի բարբառին ձայնական գրութիւնը Թիֆլիսի բարբառին նման է. կը ճանչնայ բաղաձայններուն երեք ասովի ճանները. այ երկբարբառը կը վերածուի Է-ի. ինչ. Էս՝ այս, Էդ՝ այդ, Էն՝ այն, Էլ՝ այլ, Էծ՝ այծ, Էզի՝ այդի «Համար» բառը դարձած է Թիֆլիսից նման համար Շատ հետաքրքիր երևոյթ մէկ վ ձայնին անկումը «վերայ» բառին մէջ, որ դարձած է ըա. ինչ. քարի ըա՝ քարի վերայ, ծիու ըա նատա՛ ծիու վրայ նատայ, ծառ-

ոի ըս վեր անցավ՝ ծառը բարձրացաւ և ձայնը լս-ի չի վերածուիր՝ հակառակ Մարտաղյի և Խոյի բարբառներուն:

Հոլովման մէջ բացառականի մասնիկն է մէն. ինչ. Արթվինումէն, Սավէթումէն, նէտնէմէն, ասիկա՝ ինչպէս գիտենք՝ Թիֆլիսի բարբառին յատկանիշներէն մէկն է: Նոյնպէս է նաև յոզ. սես. Էրու ձեւ. ինչ. ծառէրու, ծիէրու ևն: Ներգոյականի ում ձեւ սովորական է. մէշում, օրում:

Բայերու խոնարհումը Թիֆլիսէն կը տարբերի. Ներկայի ում մասնիկը խոպառ գոյութիւն չունի. այս ժամանակը ըստ Խոյի բարբառին կը կազմուի ելիս, ելի ձեռվ. ինչ: Խօսէլիս էմ, վինտոյէլիս է, ըլնէլի է՝ մինի, չէմ կու կամ չէմ կայի էրթվի՝ չեմ կընար երթաւ վօ՞րտի էս էրթվի՝ մւր կերթաս, չէմ կայի խօսէլի՝ չեմ կընար խօսիլ Ապառնին կը կազմուի կու մասնիկով. օր. կու աշին, կու դուս գտ, կու փնտուին ևն: Թէ կոտորեալին և թէ ապառնիին մէջ և ձայնաւորը կը դառնայի. օր. աշից, վինտոյից, կու աշին ևն: Առանձնապէս հնատարքիր ձեւ մ'է հրամայականի երկրորդ տեսակը. ինչ. գրիս ար, խօսիս ար, որ կը համապատասխանէ Պօլսոյ չգրե՞ս (գրէ), չխօսի՞ս (խօսէ) հարցականաձեւ հրամայականներուն:

### ՆՄՈՅԾ

#### Արթվինի բարբառէն

Առաջ Արթվին շէնլիկը տաճնըհինդ առւն է էղէ. բօլորը մէշու. էն մէշումը Սավէթումէն կու աշին օրը (որ) Արթվինումէն մուխ կու դուս գտ. գուգան կու փնտուին խիտը (վրաց. կամուրջ). չէն կա (չեն կընար) գտնի օրա ծօրօխը անցնին. էտէդ մէկ ավջին գէյիզե հէտոնէմէն գալիս է օրը զարնէ. առաջէվան կայը է ըլնէլի. կայը էղած վախտին փնտոէլիս է վժրանց գնաց: Աշից օրս խիտը գտավ. խիտն էլ փուրցէլը (վրց. մացառ թէ բաղկղ) փաթըթած է. էնողաղուր արագ օրա խիտը անցավ էնթին. Վէր անցավ օրմընումը, փնտոից ու շէնլիկի տէղը գտաւ: Իշտէ էնդօր էտէվ, էֆէնդիմ, օրմանը կոտրէցին, էնդէղը քաղաք շինէցին, իշտէ էնդէղը էղագ Արթվին:

Էն գտնօղ մարթու անունն էլ Արութէն է էղէ, էնդօր վրա դրէլ է Արթվին:



## ՀԱՅԱՄՆԱԿ ՎԱՅՐԵՐՈՒ

ԵՒ

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԱԾ ԳՈՒԱՌՈԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՅԲՈՒԲԵՆԱԿԱՆ  
ՑԱՆԿԸ.

(Փակագիծները կը ցուցեն նմոշները).

- |   |   |
|---|---|
| Ագուլիս 1, 2, 4, 13, 36, 40, 89,<br>92—100, (101—2), 104. | Ածպտիր 174.                                     |
| Ագումիան 116, 118, (134).                                 | Ակն 29, 103, 222-3, (224), 260.                 |
| Ագլեր 184.  | Աղբակ 140.                                      |
| Ագրիանուպօլիս 29, 31, 258.                                | Աղգաշ 26.                                       |
| Ազով 26.  | Աղէքսանդրիս 28.                                 |
| Աթէնք 29.   | Աղուանք 25.                                     |
| Ալաշկերտ 10, 116-7, 121, (125),<br>133.                   | Աղստափա 61.                                     |
| Ալէքսանդրապոլ 34, 104, 107,<br>111, 116.                  | Ամասիս 29, 232, 234.                            |
| Ալէքսանդրէս 199.  | Ամերիկա տես Մ. Նահանգ.                          |
| Ալիլու 288.   | Այթու 29, 31.                                   |
| Ալիկրէս 116, 118, (137).                                  | Այնթապ 28, 30.                                  |
| Ալիղուլի 288.   | Այտըն 29, 31, 61.                               |
| Ալուշտա 26.   | Անափա 25.                                       |
| Ալուչալու 116, 118, 139.                                  | Անգեղակոթ 288.                                  |
| Ախալցիս 2, 34, 104, 107, 111.                             | Անդլիս 29, 33, 293.                             |
| Ախալքալաք 31, 32, 34, 104,<br>111, (113), 116.            | Անդիժան 26.                                     |
|   | Անտիոք կամ Անթաքիս 28, 199,<br>200, (210), 212. |
|   | Աղտարակ 105.                                    |
|   | Ապարան 116-7, 121, (126).                       |

- Ապկիոն (194), 185.  
 Առըս 26.  
 Առնջոյս (132).  
 Առանքել 3, 12-13, 106, 175,  
     241-4, (244-5).  
 Առխարադ 26.  
 Ասորիստան 27, 33.  
 Ասորիք անս Ախրիա.  
 Աստաղատ 37, 45-47 (48).  
 Աստրախան 26, 30, 36, 82-84  
     (84-86), 89.  
 Աստանա 28.  
 Աստավազար 13, 29, 241 (246).  
 Ասիեման 29, 196, (198).  
 Ասլապատական 27, 37, 70.  
 Արարկիր 3, 4, 29, 103, 196,  
     215-6 (217), 222-3.  
 Արամօ 28, 212-3, (213-4).  
 Արդուին 19, 25, 34, 280, 291-2  
     (292).  
 Արեւելիան Ռումելի 31-32.  
 Արթո 26.  
 Արծափ 138.  
 Արծէ 117, 118, 121 (132).  
 Արդնի 159.  
 Արճէ 116-8, 121 (131), 139.  
 Արմաւիր 26, 33.  
 Արմենանսկ 26.  
 Արտահան 291.  
 Արտանուշ 25, 291.  
 Արտապիլ 28.  
 Արդարազալու 116, 118 (137).  
 Արտօ-Հունգարիա 10, 19, 27,  
     103, 270-2, (273-9).  
 Աքքերման 27, 31.  
 Աքիոն-Գարահիսար 29.  
 Բաբերդ 13, 111-2.
- Բազու 13, 25, 61, 76.  
 Բազարքէօյ 241.  
 Բաթում 13, 25, 32, 34, 178,  
     291.  
 Բալակ 288.  
 Բալաշով 26.  
 Բալու 167, 168.  
 Բաղէշ 33, 116-8, 121 (131).  
 Բաղչէսարայ 26, 263.  
 Բաշբէնդ 37.  
 Բասարգէչար 140, 145-6 (152-4).  
 Բասին 111 (114).  
 Բատալիսաշու 26.  
 Բաւրա 31.  
 Բագու 28.  
 Բեթղեհեմ 28.  
 Բելղի 27, 31.  
 Բենդիր 27, 31.  
 Բեղթա 27.  
 Բեսարաբիա 27, 31, 32.  
 Բերդիանսկ 26.  
 Բթհշա 27.  
 Բլոէշարի 27.  
 Բոլիմս-Խաչէն 61, 62.  
 Բորչալու 37, 47.  
 Բուխարա 26.  
 Բուղիր 87.  
 Բրդնիկ 225, 227.  
 Գահիրէ 28.  
 Գանձակ 61, 62, 70, 72 (74).  
 Գանձակ գիւղ 139.  
 Գանտիա 29.  
 Գասապա 239.  
 Գասթամունի 29, 30.  
 Գետակբուլադ 116, 118 (139).  
 Գերմանիա 30.  
 Գիօլ 116, 118, (135).

Գեօքչայ 25.  
 Գըրգաղաճ 239.  
 Գիրգորէս 232.  
 Գոլողնայա-Ստէպ 26.  
 Գոնիա 29.  
 Գորի 25, 32.  
 Գութի 27, 33.  
 Գուլասոր 138.  
 Գրիգորովոլիս 27, 31.  
 Դալիդարդաշ 37.  
 Դաղստան 26.  
 Դամասկոս 28, 33.  
 Դաշտ 92.  
 Դարբանդ 26, 61, 62.  
 Դիզակ 68.  
 Դիլիջան 13, 61,  
 Դնեպր 26, 263.  
 Դուլակ 26.  
 Դուշէթ 25.  
 Դուրովկա 26.  
 Եալթա 26, 178, 263.  
 Եալովա 241.  
 Եամպոլի 29, 31.  
 Եազ 27.  
 Եաֆա 28.  
 Եգիպտոս 28, 34, 293.  
 Եղեսիա 29, 159, (166).  
 Եթովպիհա 28.  
 Եկատերինոդար 26, 263.  
 Եկատերինոսակ 26. 263.  
 Եղիսաբեթուլոլիս 27, 33.  
 Եյսկ 26.  
 Երանոս 116, 118, (133).  
 Երևան 4, 13, 36-52 (47), 54,  
 55, 61, 62, 66, 70, 82-3,  
 88-9, 92, 95-6, 104, 106,  
 116.

Երզնկա 103-4, 167-174 (171),  
 197, 225.  
 Երուսաղէմ 28.  
 Եւգոկիա կամ Թօքատ 3, 29, 31,  
 103, 174, 178, 232-4, 239,  
 (234-7), 243.  
 Եւպատորիա 26, 263.  
 Եւրոպական Թուրքիա 29, 31,  
 258.  
 Եօզզատ 29, 32, 215.  
 — գիւղերը 31, 205, 215.  
 Զաղալու 116, 118, (139).  
 Զանդեղուր (75), 288.  
 Զառա 225.  
 Զաքաթալա 25.  
 Զէյթոն 13, 19, 28, 199-205,  
 (206-8).  
 Զէֆանոս 185 (191).  
 Զիտղին 26.  
 Զիլէ 30.  
 Զիրաքուր 139.  
 Զիրոյի գիւղ 138.  
 Զմիւնիա (Իղմիր) 29-31, 61,  
 103, 168, 205, 233, 239,  
 (240), 249.  
 Զոլախաչ 116, 118, (138).  
 Զուիցերիա 30.  
 Էնէլի 28, 87.  
 Էնկիւրի 29, 31, 205.  
 Էշտիա 116.  
 Էջմիածին 13, 37, 44.  
 Էսկի-Զաղլա 29, 31.  
 Էվէրէկ 215, (220).  
 Էտիրնէ տես Աղբիանուլոլիս.  
 Էրէլի 31.  
 Էրմէնիքհանդ 76.  
 Էտէմիշ 31, 34, 61.

- կփերէք** 215.  
**Թագանրոգ** 26, 263.  
**Թազաբենդ** 116.  
**Թաթարիստան** 26, 61.  
**Թաթար-Պազարձըք** 29.  
**Թաշքենդ** 26, 61.  
**Թարապուլուս** 28.  
**Թարսուս** 28.  
**Թաւրիդ** 13, 28, 37, 40, 46-7,  
 (49), 61, 70, 88.  
**Թելաւ** 25, 32.  
**Թեմբիկ** 26.  
**Թերեքհան ՄԸ** 26.  
**Թէհրան** 28, 87.  
**Թէմիլ-Խան-Շուլա** 26.  
**Թէոդոսիա** 26, 263.  
**Թէրմէ** 184.  
**Թիւսկիւլի** 116, 139.  
**Թիւրքիստան** 26, 61.  
**Թիօնէթի** 25.  
**Թիֆլիս** 1, 2, 4, 13, 19, 25, 32,  
 35-37, 39, 40, 52-58, 62,  
 (58-60), 66, 95, 104, 147,  
 249, 291-2.  
**Թոմարզա** 215.  
**Թորիա** 116.  
**Թուչա** 27, 31.  
**Թանովա** 29, 31.  
**Թրանսիլվանիա** 27, 33, 270.  
**Թրանսվալ** 28.  
**Թրկուօքնա** 27.  
**Թօնուս** 225.  
**Իգիլիր** 288.  
**Իզմիտ տես Նիկոմիդիա.**  
**Իզնիկ** 241.  
**Իլկարթի** 26.  
**Ալլայիլ տես Պրայլա.**
- Խսալու** (286).  
**Խսմայիլ** 27, 31.  
**Խտալիս** 30, 87.  
**Խրիցու գիւղ** 138.  
**Խւնիէ** 184.  
**Խքիաղաջ** (286).  
**Լարին** 26.  
**Լաղիստան** 31.  
**Լաթարի** 138, 139.  
**Լաթարիս** 28.  
**Լայլաշ** 25.  
**Լառնաքա** 28.  
**Լեհաստան** 2, 27, 33, 270.  
**Լեմպերկ** 27.  
**Լեշխում** 25.  
**Լէղ** 139.  
**Լիբանան** 28.  
**Լիւլավ** 37, 61, 70.  
**Լիմասոլ** 28.  
**Լծէն** 288.  
**Լծէ** 116, 159.  
**Լոնտօն** 29.  
**Լոռի** 37, 47, (50).  
**Խամուր** 138.  
**Խաչէն** 68.  
**Խաչմաս** 26, 32.  
**Խաստուր** 133.  
**Խամքով** 29, 31.  
**Խարասուբազար** 26.  
**Խարբերդ** 4, 13, 40, 103, 167-174,  
 (170), 196-7, 202, 223, 225-6.  
**Խարզան** 33.  
**Խարկով** 27.  
**Խզաբաւրա** 32.  
**Խիան** 159, (164).  
**Խիզան** 33, 116.  
**Խլաթ** 116-8, 121, (133), 139.

- Խնուս 104, 116, 121, (128).  
 Խոյ 27, 46, 76, 280, 288, (289-290), 291-2.  
 Խոյթ 121, (130).  
 Խոշենդ 26.  
 Խոտքչուր 111-113.  
 Խուլգումա 32.  
 Խրիմ 26, 34, 108, 178, 233, 263-6, (266-9).  
 Խօթուն 27.  
 Սակբար 116, 118, (135).  
 Ծերելդա 184.  
 Կալաց 27, 31, 33.  
 Կալաթա 28.  
 Կալոս 32.  
 Կախկա 26.  
 Կաղզոււան 37.  
 Կամախ 167.  
 Կամիշին 26.  
 Կառնեն (123-4).  
 Կատատաղուրդան 26.  
 Կարին 4, 10, 13, 15, 37, 61, 103-115, 117, 140-1, 167-8, 179, 225-7, 271, 291.  
 Կարս 34, 104, 111.  
 Կարտիկամ 32.  
 Կեռլա հայաքաղաք 27, (278-9), 33.  
 Կեսարիա 29, 30, 32, 215.  
 — գիւղերը 215-6, (219-221).  
 Կերչ 26, 178, 263.  
 Կէլիպոլու 29, 31.  
 Կէմէրէկ 225.  
 Կէյդէ 241.  
 Կիլիկիա 4, 28, 33, 103, 196, 199-205, (206-211), 216, 239.  
 Կիպրոս 28, 31, 32.  
 Կիրասօն 29, 178-9.  
 Կիւմիւճինս 31, 258.  
 Կիւմիւշինէ 29, 104, 178-9.  
 Կիւշանս 185, (192).  
 Կիւրին 29, 215-6, (217-8), 225.  
 Կոկանդ 26.  
 Կովկաս 26.  
 Կորի 288.  
 Կուրանեան շրջ. 26, 33.  
 Կրագում 139.  
 Կրասնովուսկ 26, 61.  
 Կրետէ 29.  
 Հազզօ 159, 160, (164).  
 Հազրօ 159, (165).  
 Հալէպ 28, 33.  
 Հաճին 28, 199-205. (208-9).  
 Համադան 28, 87.  
 Համէն 13, 19, 103, 112, 174, 178, 184-191, (191-5), 222.  
 Հայաքաղաք 33.  
 Հանդամէջ 92.  
 Հատկոն 139.  
 Հաւլաբար 37.  
 Հաւնատանք 147.  
 Հին Խրիմ 26.  
 Հիւս. Կովկաս 26, 82.  
 Հիւսիմանսուր 29, 196, (198).  
 Հնդկաստան 28, 33, 87.  
 Հնչեղտ 27.  
 Հոլանտա 30, 87.  
 Հունդարիս 27, 270-2 (278-9), 33.  
 Զորագեղ 116, 118, (134).  
 Ղազախ 61, 62, 70, 71, (73).  
 Ղազին 28, 87.  
 Ղալա 37.

- Դարտրադ 3, 4, 9, 13, 18, 36,  
 37, 40, 44-46, 61-79, (72),  
 82-84, 88, 89, 95, 96, 100,  
 104, 142, 147, 282, 288.  
 Դարտրադ 27, 37, 61, 62, 70-72  
 (72).  
 Դարտրադար 263.  
 Դարտրիս 61.  
 Դպրու 26.  
 Դըպր-Արվադ 26.  
 Դըլադ 37.  
 Դուբա 26, 32, 76.  
 Դուլալի 37.  
 Դումբուպուճադ 138.  
 Դուշի-Թաղաքնդ 288.  
 Ճապազուր 116, 167-8.  
 Ճալվա 28, 87.  
 Ճիսրի-Շղուր 28, 212.  
 Ճուրճէլո 27.  
 Ճուրճուլ 27.  
 Ճոշարա 185.  
 Մագրասա 32.  
 Մաղրա 288.  
 Մալս 185, (193).  
 Մալաքանդ 139.  
 Մալկարա 29, 31, 258, (262).  
 Մալաթիս 29, 103, 160, 196-7,  
 (197-8), 258-9.  
 Մակնի 147.  
 Մակու 27, 139, 288.  
 Մամանիլիս 291.  
 Մայկոս 26, 263.  
 Մանագկերա 116, 121, (127).  
 Մանիշակ 184.  
 Մանիս 29, 168, 239.  
 Մանկասար 136-7.  
 Մանճըլգ 225.
- Մանչէսթր 29, 32-33, 33, 82-83  
 Մանջուրիս 61.  
 Մաջառ 26.  
 Մատրաս 28.  
 Մարտրա 13, 23, 46, 160, 280-4  
 (284-6), 288, 292.  
 Մարաշ 3, 28, 196, 199-205 (209-  
 210).  
 Մարսիլիս 29.  
 Մարսվան 29, 232, 234 (238).  
 Մէլիտոպոլ 26.  
 Մէնչմէն 239.  
 Մէրսին 28.  
 Մէրկ 26.  
 Մէրտին 33.  
 Միանդար 32.  
 Միաց, Նահան. 29, 34, 293.  
 Միջագետք 33.  
 Մծարա 184.  
 Մողդոկ 26.  
 Մոկս 19, 116, 140, 145-8, 150,  
 151, (154), 159.  
 Մոնթէլիէ 29.  
 Մոսկուս 27.  
 Մուժումբար 28, 61, 70, 71.  
 Մուզոնջուղ 288.  
 Մունճուսուն 215, (219).  
 Մուշ 2-4, 10, 13, 15, 19, 103,  
 105-6, 116-140, (122-4),  
 142, 159-163, 167-8, 270.  
 Մուսուլ 27, 33.  
 Մուսուն 138.  
 Մուֆարին 33.  
 Ցունաստան 29, 293.  
 Նալլըմսան 31, 205.  
 Նախիջևան 92, 288.

Նահէն 136, 138-9.  
 Նամանղան 26.  
 Նանսի 29.  
 Նարման 111.  
 Ներքին Աղեաման 116, 118, (136).  
     » Գիւղալդարա 116, 118,  
         (138).  
     » Կարանլըզ 116, 118, (136).  
     » Քարաքիսա 288.  
     » Քհօլաղոան 116, 118, 139.  
 Նիզէ 215.  
 Նիկոմիդիս (Իզմիտ) 29-31, 103,  
     184, 205, 239, 241-4, (244-  
         48).  
 Նիկոսիա 28.  
 Նիւ-Եօրք 29.  
 Նիքատը 31.  
 Նողայսք 26, 263.  
 Նովոչերքասք 26, 263.  
 Նովոռոսիյսկ 25.  
 Նորագուզ 37.  
 Նորաշէն 291.  
 Նոր-Բայաղէտ 13, 14, 37, (48),  
     116.  
     —գիւղերը 14, 34, 118, 121,  
         (133-9), 145, 152.  
 Նորդուզ 151, (155).  
 Նոր-Մարգելան 26.  
 Նոր-Նախիջևան 2, 13, 19, 26,  
     34, 263, 266 (266-7), 271.  
 Նուխի 25, 61, 62, 106.  
 Շաղատ 288.  
 Շամ տես Դամասկոս.  
 Շամախի 25, 36, 46, 76-80,  
     (80-81), 82, 89, 244.  
     —գիւղերը 25, 32, 61.  
 Շամշաղին 37.

Շապին - Գարահիսար 29, 103,  
     174-5, (175-7).  
 Շատախ 140, 151, (155).  
 Շաւարին 28.  
 Շաւէլթ 25.  
 Շաւէլթ-Իմէրլիկ 291.  
 Շափուկա 184.  
 Շիրազ 28, 87.  
 Շիրվան 33.  
 Շորապանի 25.  
 Շուլավէլ 37.  
 Շումիլա 29, 31.  
 Շուշի 13, 61, 62, 64, 106.  
 Ոզմի 13, 140, 145, 147-51, (156-8).  
 Ուղ 288.  
 Ուլաշ 225.  
 Ուլիքէնդ 138.  
 Ուշմանա 116.  
 Ուտքա 29, 159, (166).  
 Ուսթը 29.  
 Ուրիպինօ 26.  
 Ուրմիս 27, 32, 46, 281, 284,  
     (286-7).  
 Զաթալճա 31, 258.  
 Զախարէկ 139.  
 Զարշամպա 184.  
 Զաքոյ 26.  
 Զարսանճակ 167 (172).  
 Զաքիչլար 26.  
 Զերնակ 26.  
 Զերնօմօրեան նհ. 25.  
 Զերնօվիցա 27.  
 Զէրբէղիստան 33.  
 Զիր-Եուրթ 26.  
 Զմշկածաղ 167-8.  
 Զօրլու 29, 31, 258.  
 Պաթավիս 28.

- Պալահէսի 215, (219).  
 Պալըքէսէլ 29.  
 Պաղեստին 28, 33.  
 Պաղտատ 27.  
 Պայտպիտ 34, 37, 44-47, 119, 139, 140, 179.  
 Պայընըլը 239.  
 Պանտրմա 29.  
 Պաշտաէ 140.  
 Պաշպալով 27.  
 Պատպատաղ 27, 31.  
 Պատ 147.  
 Պասրտ 27.  
 Պարսկաստան 27, 28, 34, 61, 87, 140, 288.  
 Պարտիզակ 184, 241 (245).  
 Պաքառ 27.  
 Պեճիքա 30.  
 Պենզա 26.  
 Պետերոսուրդ 27.  
 Պետրո-Ալէքսանդրովսկ 26.  
 Պետրովսկ 26.  
 Պերեկող 26.  
 Պէլան 28.  
 Պէլյուկ 28, 33.  
 Պէնլի 241, (247).  
 Պիլէճիկ 29.  
 Պիրմանիտ 28, 87.  
 Պէքիէ 33.  
 Պոհտան 33.  
 Պոմպայ 28.  
 Պոսթոն 29.  
 Պուլանըլի 116-7, 121, (125).  
 Պուլղարիտ 29, 31, 32, 34, 293.  
 Պուշիռ 28.  
 Պուրկաս 29, 31.  
 Պուրտուր 31, 34, 61.  
 Պուրուլինա 27, 33, 270.  
 Պուբլէշ 27.  
 Պուշով 27.  
 Պրայլա 27, 31.  
 Պրուսա 29, 32.  
 Պօթուշան 27.  
 Պօլիս 12, 13, 19, 29-32, 35-6, 103-4, 106-7, 175, 178-9, 227, 233-4, 239, 249-254, (254-7), 258-260, 263-4, 292.  
 Զիրիլ 26.  
 Զիզաք 26.  
 Զուղա 1, 28, 30, 36-7, 45-6, 76, 79, 87-90, (90-91), 139.  
 Ռազկսատ 29, 31.  
 Ռամիս 92.  
 Ռանկուն 28.  
 Ռաչին 25.  
 Ռէմէ 28.  
 Ռէշտ 28, 87.  
 Ռուման 27.  
 Ռոստով 26, 268.  
 Ռոտոսթօ 13-4, 29, 31, 103, 174, 258-260, (260-2).  
 Ռումանիս 27, 31, 33, 293.  
 Ռուսիա 26, 34, 263, 288.  
 Ռուսութ 29, 31.  
 Սաթիկ 291.  
 Սալմատ 27, 76, 288.  
 Սամարտ 26.  
 Սամարզանդ 26, 61.  
 Սամսատ 33.  
 Սամսոն 13, 29, 184, 232.  
 Սամօշույզար 33.  
 Սասուն 116-7, 121, (128).

- Սարատով** 26.  
**Սերաստիա** 4, 29, 103, 106, 174,  
 223, 225-7, (228-31), 233,  
 289, 260.  
**Սելանիկ** 29.  
**Սերիթ** 27.  
**Սետառողութ** 26, 178, 263.  
**Սետրեկ** 159, (166).  
**Սէոլէզող** 241.  
**Սթանօղ** 81, 205, (210).  
**Սթաղճա** 29.  
**Սիրերիա** 26.  
**Սիրվիզ** 27.  
**Սիլվան** 26.  
**Սիլիստրէ** 29, 31.  
**Սիլվլիի** 29, 31, 258.  
**Սիմբիլսկ** 26.  
**Սիմֆերոպոլ** 26, 263.  
**Սինկափուռ** 28.  
**Սինօպ** 184, 232.  
**Սիս** 28, 30.  
**Սիսիան** 288.  
**Սիվիհիսար** 31, 205.  
**Սիւրիա** 28, 33, 103, 212-3,  
 (213-4).  
**Սլիվան** 33.  
**Սլիվէն** 29, 31.  
**Սղերդ** 33.  
**Սղնախ** 25, 32.  
**Սմարանկ** 28.  
**Սոխում** 25, 32, 34, 184.  
**Սովուշբուլալ** 32.  
**Սուետիա** 28, 199, 212.  
**Սուլինա** 27, 31.  
**Սուղուշուք** 27.  
**Սումաթոս** 87.  
**Սուչավա** 3, 13, 15, 27, 30, 97,  
 270-2, (273-8).  
**Սուրապայա** 28.  
**Ս. Մակար** 28.  
**Սոֆիա** 29.  
**Սպահան** 87.  
**Ստարոպոլ** 26, 263.  
**Սօչի** 184.  
**Վալիաղալու** 116, 118, (134).  
**Վան** 3, 4, 10, 13, 15, 18 9, 34,  
 46, 108, 116-8, 139-58,  
 (151-2), 160, 270, 282, 288.  
**Վանքի գ.** 138.  
**Վառնո** 29, 31.  
**Վարանդա** 68.  
**Վարդու** 32.  
**Վարոնէժ** 27.  
**Վենետիկ** 249.  
**Վերին Աղեաման** 116, 118.  
 » Գիւղալգարտ 116, 118, (138).  
 » Կարանլըդ 116.  
 » Քեօլաղուան 116, 118, 139.  
**Վիեննա** 27.  
**Վիտին** 29.  
**Վլադիկաւկազ** 26, 32.  
**Վրաստան** 25, 32, 52.  
**Տանակերտ** 92.  
**Տաճկաստան** 34, 37, 61.  
**Տանձուտ** 291.  
**Տարէնտէ** 29, 215-6, (218-9).  
**Տափալանք** (133).  
**Տաքքա** 28.  
**Տէլի-Օրման** 29.  
**Տէտէ-Աղաճ** 31.  
**Տէրսիմ** 167, 169, (172).  
**Տիատրին** 116, 140, 145-6 (152-4.)

- |                                       |                                     |
|---------------------------------------|-------------------------------------|
| <i>Տիգրանակերտ</i> 4, 13, 19, 33,     | <i>Թէօթահիս</i> 29.                 |
| 103, 159-67, (163), 196-7,            | <i>Թիլիս</i> 28, 199.               |
| 258-9,                                | <i>Թիլվար</i> 26, 32.               |
| <i>Տիմիթոքա</i> 31.                   | <i>Թիշնկ</i> 27, 31.                |
| <i>Տիգրիկ</i> 29, 215-6.              | <i>Թիւղաջրդ</i> 37.                 |
| <i>Տողրիչ</i> 29.                     | <i>Թիւրախտան</i> 28, 32.            |
| <i>Տուրս</i> 32.                      | <i>Թղի</i> 167, (171).              |
| <i>Տրապիզոն</i> 13, 29, 31, 103, 112, | <i>Թոռուն</i> 138.                  |
| 175, 178-9, (180-3), 184.             | <i>Թոստանցա (Թէօսթէնձէ)</i> 27, 31. |
| 85, 190, 233, 263.                    | <i>Թութայիս</i> 25, 32.             |
| <i>Ցարիցին</i> 26.                    | <i>Թովուան</i> 137.                 |
| <i>Ցղնա</i> 4, 92, 100.               | <i>Թրոնշթատ</i> 27.                 |
| <i>Փայաս</i> 199.                     | <i>Օդիսա</i> 27, 31.                |
| <i>Փաշտէնդի</i> 37.                   | <i>Օգում աես Ողմի</i>               |
| <i>Փաստ</i> 147.                      | <i>Օլթի</i> 32, 291.                |
| <i>Փարիզ</i> 13, 29.                  | <i>Օնի</i> 25.                      |
| <i>Փիտիկուր</i> 291.                  | <i>Օնձարու</i> 139.                 |
| <i>Փոքր-Ասիա (Անատոլիա)</i> 29, 30,   | <i>Օզ</i> 26.                       |
| 32, 61, 174, 178, 239, 241.           | <i>Օկ</i> 147.                      |
| <i>Փոքր-Հայք</i> 29, 31.              | <i>Օվաճը</i> 241 (246)              |
| <i>Փրովինէնս</i> 29.                  | <i>Օր</i> 26.                       |
| <i>Փօթի</i> 25, 32, 178.              | <i>Օրդակու</i> 37.                  |
| <i>Քաղաքի</i> 92.                     | <i>Օրթաքէօյ</i> 241.                |
| <i>Քառնապատ</i> 29, 31.               | <i>Օրտու</i> 29, 232, 234.          |
| <i>Քարաշէն</i> 288.                   | <i>Օքորակերտ</i> 291.               |
| <i>Քարաքլիսա</i> 288.                 | <i>Ֆամակուստա</i> 28.               |
| <i>Քափլանտիս</i> 28.                  | <i>Ֆայա</i> 184.                    |
| <i>Քեարիմքէնդ</i> 37.                 | <i>Ֆէնէսէ</i> 215.                  |
| <i>Քելսոն</i> 27, 31.                 | <i>Ֆիլիպպէ</i> 29, 31.              |
| <i>Քերքիք</i> 27, 33.                 | <i>Ֆրանսա</i> 29, 293.              |
| <i>Քեսաս-Մահմադ</i> 37.               | <i>Ֆրէզնօ</i> 29.                   |
| <i>Քէսապ</i> 28, 200, (210).          | <i>Ֆոքշան</i> 27.                   |

(Հնդ ամէնը 102 գաւառականով նմոյշ):



4. Տիգրանակերտի բարբառ	.	.	.	159—166
5. Խարբերդ-Երզնկայի	»	.	.	167—173
6. Շապին-Գարանիսարի	»	.	.	174—177
7. Տրապիզոնի	»	.	.	178—183
8. Համշէնի	»	.	.	184—195
9. Մալաթիոյ	»	.	.	196—198
10. Կիլիկիոյ	»	.	.	199—211
11. Սիւրիոյ	»	.	.	212—214
12. Արարկիրի	»	.	.	215—221
13. Ակնայ	»	.	.	222—224
14. Սեբաստիոյ	»	.	.	225—231
15. Եւղովիոյ	»	.	.	232—238
16. Զմիւռնիոյ	»	.	.	239—240
17. Նիկոմիդիոյ	»	.	.	241—248
18. Պոլսոյ	»	.	.	249—257
19. Ռոտոսթօի	»	.	.	258—262
20. Խրիմի	»	.	.	263—269
21. Աստրօ-Հունգարիոյ	»	.	.	270—279
Ել ճիւղ	.	.	.	280—292
1. Մարաղայի բարբառ	.	.	.	281—287
2. Խոյի	»	.	.	288—290
3. Արդուինի	»	.	.	291—292
Ճանօթութիւն				293
Ճանկ				294—303

831—832

առաջայի մուղմանապայշ, և

833—834

և Ալաբերդի բարձրավան

835—836

վրաստանա՞ր մարտ

837—838

մարտավանդ

839—840

մարտավանդ

841—842

մարտավանդ

843—844

մարտավանդ

845—846

մարտավանդ

847—848

մարտավանդ

849—850

մարտավանդ

851—852

մարտավանդ

## ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ ԵՒ ՑԱԽԵԼԼԻՔ

Եջ	Տող	Մեալ	Ողիղ
65	3	իսկ	իսկ թրթոռները
—	9 ա.	համօթ	համոթ
—	6 ա.	ուր	ում
74	11	են	եմ
85	13 ա.	կս	էս
93	2 ա.	մայտը՝ միտք	տար 5-դ տող (աակէն)
95	4	տմիւր՝ ամուր	տմիւր՝ ալիւր
97	11 ա.	որ	որ է
170	8 ա.	դակ	դագ
199	14	144	744
—	3 ա.	աւելցնել	1896, էջ 204—211.
227		Սերաստիոյ գիւղերուն մէջ շատ կայ նի մասնիկով յոզնակի, ինչ. յէզնի՝ եզներ, Բայերուն մէջ ե կըլ- լայ ի, ինչ. զնիւ, զնիս, զնի, չիմ, չիս, չի են:	
259	16 ա.	Մալկարացիք	Մալաթիացիք
265	13 ա.	սիրէլ	սիրիլ
281	12	13	14
—	14	ո	ո, է,
282	1	էի	ըի
284	7		ղերքայներ՝ իւզիւ իւզած, իւզիր, իւզօլու.

Նոր Նախիջևան  
տպար. Ս. Յ. Աւագիսնի.

Нахичеванъ на Дону  
тиографія С. Я. Авакова



ՀԱՅՈՑ ԽՈՍԱԾ ԿԵԶՈՒՆԵՐՈՒ ԵՒ ԲԱՐԲԱՐՆԵՐՈՒ ՔԱՐՏԵՒ



26 Ծակոթ. - Քարտեսին միջ Խշանակուած է ու պայծ Կայսերակ պայտերը .  
+ + + + + 3 այլութեան ----- թուրքերէն

32 33  
..... *Uromyces* 2

36

38

40

2 44

16

98

1: - 7: 0-5 6pm

\*\*\* *Ψρητρετη*

• ԱՐԱՐԱԿԵՐԵՆ ՀԱԼՆ  
I-ԱՐ ԵԼ ՖԻՆ

զարերէն Հայաներէն

## לְמִלְחָמָה

# RECUEIL ETHNOGRAPHIQUE d'ÉMINE"

publié par l'Institut Lazareff des langues orientales à Moscou, sous la direction du Prof. G. Khalatianz.

**Vol. I.** Matériaux ethnographiques, recueillis par A. Mkhitarianz dans le district d'Alexandrople (ancien Chirak), gouvernement d'Erivan.

1-re partie: Littérature populaire arménienne, recueillie d'après la tradition: contes, récits, proverbes, dictons, énigmes etc.

2-me partie: Croyances et superstitions, moeurs, coutumes et professions. Glossaire du dialecte de Chirak. Moscou—Alexandrople. XIII+338 p. in 8°. Prix 1 r. (2 fr. 50 c.).

**Vol. II.** Epopées populaires et contes en différents dialectes, recueillis dans l'Arménie de Turquie par S. Haikouni, 1-re partie: Moscou—Vagharchapat. X+448 p. in 8°. Prix 1 r. 25 cop. (3 fr.).

**Vol. III.** Mots turcs empruntés par l'arménien, étudiés et rangés dans l'ordre alphabétique par H. Atcharian. Moscou—Vagharchapat. IV+381 p. in 8°. Prix. 1 r. 50 (4 fr.).

En regard de chaque mot turc, imprimé en caractères turcs et en caractères arméniens, le glossaire donne la transcription en caractères latins et la traduction française afin de rendre le travail accessible aux savants européens.

**Vol. IV.** Contes (48) arméniens populaires en différents dialectes, recueillis par S. Haikouni. Supplément: Deux variantes de traditions héroïques arméniennes de *David de Sassoun* et de *Mhèr*. 2-me partie: Moscou—Vagharchapat. VIII+462 p. in 8°. Prix 1 r. 25 cop. (3 fr.).

**Vol. V.** Epopée arméno-kurde, recueillie par S. Haikouni. Moscou—Vagharchapat. 1904, VIII+415 p. in 8°. Prix. 1 r. 50 cop. 4 fr.). Ce tome contient les traditions héroïques des kurdes, telles qu'elles nous ont été transmises dans les différents dialectes arméniens du vilayet de Van; c'est pour cette raison que nous les avons nommées arméno-kurdes. En tout, ce tome contient 28 récits, dont 13 renferment des chants kurdes; la musique de ces chants a été placée à la fin du volume, avec les transcriptions arménienne et européenne du texte.

**Vol. VI. Folklore Arménien:** Les *chants* (chants religieux, d'amour, noëls, facetieux, berceuses etc), *proverbes*, *adages*, *conjurations*, *exorcismes*, *énigmes* etc., en différents dialectes, recueillis par S. Haikouni. Appendice: „Les noces du Khlath“. Moscou—Vagharchapat, 1906, (XXVI+415 p.) in 8°. Prix 1 r. 25 cop. (3 fr.).

**Vol. VII.** Les dissertations générales sur l'ethnographie, traduites par Chr. Iohannessian; Matériaux pour l'histoire de l'ethnographie arménienne, par Gr. Kh. 2. *Histoire de la civilisation* par J. Lippert (II partie: la société, la famille, la propriété, l'administration, la justice), traduite par Archak Karapetian (PP. 124+221, in 8°). Prix 1 roub.—2 fr. 50 c.

**Vol. VIII.** La dialectologie arménienne: esquisse et classification des dialectes Arméniens, par H. Adjarian, élève diplômé de l'Ecole des hautes études. Moscou—Nakhitchevan sur Don, 1911, pp. XII+303, in 8°, avec une carte dialectologique. Prix 1 r. 25 cop. (3 fr.).

Tous ces ouvrages se vendent à l'institut Lazareff des langues orientales, Moscou (Russie).

# „ԵՄԻՆԵԱՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ“

ՅՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄՐ

ԱՊԶԱՐԵԱՆ ՃԵՐԱԲԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒՑ

ԽՄԲԱԾԳՐՈՒԹԵԱՄՐ

ՊՐՕՖ. ԳՐ. ԽԱԼԱԲԵԱՆՑԻ.

ՀԱՅՈՐ Ա. ՓՀՅԱՆԿՆԵՐ Ելեակի աճբաներեց. մասն ա. Ժողովրդական բանաւոր գրականութեան աեսակներ հէքեաթ, առակ, առած, հանելու կ և այլն: Մասն բ. Հաւատը և սնօտիսպաշտութիւն, բնտանեկան բարք և սովորովթ, կենցաղ և զբաղմունք: Յաւելուած. Երակի բարբառի համառօտ բառարան: Հաւաքեց Ա. Միջնարշանց, Մոսկւա —Ալեքսանդրապոլ, 1901 թ., էջ Ժ+338: Գինը ճանապարհածխոսվ 1 ռուբրի (2 ֆուանք 50 սանիթ.):

ՀԱՅՈՐ Բ. Հայ ժողովրդական ՀՀԿ (6 հատ՝ որոնց թւում ո Դաւիթ և Մհեր) վէպի Մոսկաց ճիւղը) և հէւեալ (42 հատ) Տաճկահայ այլ և այլ դաւառական բարբառներով: Մասն առաշին: Հաւաքեց Ա. Հայիննեի: Մոսկւա—Վաղարշապատ. 1901 թ., էջ Ժ+448: Գինը ճանապարհածախոսվ 1 ռ. ոռուրի 25 կոպ. (3 ֆուանք):

ՀԱՅՈՐ Գ. Թուրելերէնէ ապդեցունիւնը Հայերէնի վրայ և Թուրքերէնէ իունառեաւ բաւարեց (այրքենական կարգով): Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուի մէջ՝ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիչևանի բարբառներում (իւրաքանչիւր բառի ֆուանսերէն տառադարձութեամբ և նշանակութեամբ): Գրեց Հ. Անառեան. Մոսկւա—Վաղարշապատ. 1902 թ., էջ Ղ+381: Գինը ճանապարհածախոսվ 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆուանք):

ՀԱՅՈՐ Դ. Հայ ժողովրդական հէւեալ (48 հատ) —մեծ մասամբ Տաճկահայ դաւառական բարբառներով: Մասն երկրորդ: Յաւելուած. Շատախի և Արարատեան ճիւղերը և Դաւիթ (Մհեր) դիւցազնական վէպի: Հաւաքեց Ա. Հայիննեի. Մոսկւա—Վաղարշապատ, 1902 թ., էջ Ղ+462: Գինը ճանապարհածախոսվ 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆուանք):

ՀԱՅՈՐ Ե. Հայ-Քրտական ՀՀԿ (28 հատ) Տաճկահայ դաւառական բարբառներով և բազմաթիւ բրդական երգերով—հանդերձ հայ թարգմանութեամբ և 13 բրդական եղանակներով՝ ծայնագրութեամբ Հ. Կոմիտասի: Հաւաքեց Ա. Հայիննեի. Մոսկւա—Վաղարշապատ. 1904 թ., էջ Ղ+415: Գինը ճանապարհածախոսվ 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆուանք):

ՀԱՏՈՒ Զ. Հայ ժողովրդական երգ (կրօնական, հարսանեաց, սիրահարական, օրօրոցի, պարի, վիճակի, գութանի, հունձքի, սալլի, զաւեշտական—ընդամենը 263 հատ), առաջ (3200), ասած (511), աղօթք (26), անէծք (522), օրենունք (335), երգում (167), հանելուկ (282), ծածկաբանութիւն, շուտասելուկ (72), տօելուկ (172)—գրի առաջ մօտ 50 դաւաւարարբառով. հաւաքեց Ա. Հայունի: Ցաւելուած. «Խըլմթցոց հարսանիքը» (աղգաղրական նկարաղիք՝ երգերով) պատմեց Խլխաթ Բիշարեանց: Մոսկւա—Վաղարշապատ, 1906թ. (Ա. Հայկունու լուսատիպ պատկերով) էշ ե—ժթ (Խմբաղրութեան կողմից)+415. Գինը հանապարհածախսով 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆունք):

ՀԱՏՈՒ Է. Մասն Լ. Ընդհանուր աղգաղրական յօդւածներ.—1. Աղգաղրութիւն. նրա բացարութիւնը և սահմանները. Լ. Շահեներդիչ. —2. Նիւթեր հայ աղգաղրութեան պատմութեան. Գր. Խ. —3. Համեմատական կրօնախօսութիւն, Լ. Շահեներդիչ. —4. Թօլլիօր, Ե. Անիլինչ. —Յակով Գոկմմ, նրա դպրոցը և նրա քննադասները, Ա. Պըհովիչից, թարգմ. Խ. Ցովիաննիսեան: Ա. Կոլլատուրի պատմութիւն Յ. Լիտովերդի, թարգմ. Արշ. Կարապետեան: Մոսկւա, 1908, էշ Զ+124+221. Գինը հանապարհածախսով 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆու.):

ՀԱՏՈՒ Ը. Հայ բարբառագիրութիւն. Ուրուադիծ և դասաւորութիւն հայ բարբառների (բարբառադիտական քարտէսով) գրեց Տ. Անապեան: Մոսկուա—Ն. Նախիշևան, 1911, էշ XII+303. գինը հանապարհածախսով 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆու.):

5 ԵՒ Ա.Ի.ԵԼԻ ԳԻԲՐ Ա.ՌՆ.ՌՂՆ.ԵՐԼ ՈՒՆԻՆ 25% ԶԵՂՋ:

Ճանապարհածախսը Ճեմարանի վրա է: Ուսումնարանները, դրադարանները և դրավաճառները կարող են ստանալ և վեւառել վնարով (налож. платежъ).

Դիմելու է՝ Հազարեան Ճեմարան Արևելեան Լեզուաց, Մոսկւա.—Въ Правленіе Лазаревскаго Института вост. яз. Москва,—Direction de l'Institut Lazareff des langues orientales. Moscow (Russia).

ԵՐԻՎԱԾ ՀԱՏՈՒ ԳԻԲՐ Լ 1 Ռ. 25 ԿՈՊ. (3 ՖՈՒ.):